

รายงานการวิจัย

เรื่อง

ศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรัตนสูตร ตามแนวคัมภีร์สหทวิเสส
AN ANALYTICAL STUDY OF PALI TERMS IN RATANASUTTA
THROUGH SADDĀVISESA TEXTS

โดย

พระราชวรชิตติก, ดร.

พระเมธีวราญาณ, ดร.

พระมหาสุรชัย วราสโก, ดร.

พระมหาสมลักษณ์ คนธสาโร, ดร.

พระมหาภูมิชาย อคฺคปญฺโญ, ดร.

พระมหาโกมล กมโล

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

พ.ศ. ๒๕๕๙

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

รายงานการวิจัย

เรื่อง

ศึกษาวิเคราะห์หีบหบาลีในรัตนสูตร ตามแนวคัมภีร์สัททหาวิเสส
AN ANALYTICAL STUDY OF PALI TERMS IN RATANASUTTA
THROUGH SADDĀVISESA TEXTS

โดย

พระราชวรดิฐ, ดร.

พระมหาสุรชัย วราสโม, ดร.

พระมหาสมลักษณ์ คนธสาโร, ดร.

พระมหาภูมิชาย อคฺคปณฺโณ, ดร.

พระมหาโกมล กมโล

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

วิทยาเขตบافیศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

พ.ศ. ๒๕๕๙

ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

วิทยาเขตบافیศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

Research Report

AN ANALYTICAL STUDY OF PALI TERMS IN RATANASUTTA THROUGH SADDĀVISESA TEXTS

By

PHRARAJVACHIRADILOK, DR.
PHRAMETHEEVORAYĀN, DR.
PHRAMAHASURACHAI VARASAPO, DR.
PHRAMAHASOMLAK KHANTHASARO, DR.
PHRAMAHAPUMCHAI AKKHAPANYO, DR.
PHRAMAHAKOMON KAMALO

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Palisuksabuddhagosa Campus
B.E. 2559

Research Project Funded by Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Palisuksabuddhagosa Campus

(Copyright Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

ชื่อรายงานการวิจัย:	ศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรตนสูตร ตามแนวคัมภีร์สัททวิเสส
ผู้วิจัย:	พระราชวรดิฐ, ดร. พระเมธีวราญาณ, ดร. พระมหาสุรชัย วราสโภ, ดร. พระมหาสมลักษณ์ คนธสาโร, ดร. พระมหาภูมิชาย อคฺคปญฺโญ, ดร. พระมหาโกมล กมฺโล
ส่วนงาน:	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบافیศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
ปีงบประมาณ:	๒๕๕๙
ทุนอุดหนุนการวิจัย:	มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบافیศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ คือ (๑) เพื่อศึกษาความเป็นมาและความสำคัญของรตนสูตร (๒) เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาคัมภีร์สัททวิเสส (๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรตนสูตร ตามแนวคัมภีร์สัททวิเสส เป็นการวิจัยเชิงเอกสารโดยมีวิธีดำเนินการวิจัย คือ นำรตนสูตรชั้นปฐมภูมิ คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ที่เป็นภาษาบาลีแปลเป็นภาษาไทย มีการวิเคราะห์บทบาลีในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สัททวิเสส ในด้านหลักภาษา พจนานุกรม ฉันทลักษณ์ และอรรถกถา

ผลการวิจัยพบว่า จากการศึกษาประวัติความเป็นมาและความสำคัญของรตนสูตรทำให้ทราบคำว่า รตน มีความหมาย ๓ อย่าง คือ มาตราวัด แก้วแหวนเงินทอง และความประเสริฐ ในรตนสูตรนี้ หมายถึงพระพุทธพจน์ที่กล่าวถึงคุณของพระรัตนตรัย คือ พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณ ซึ่งปรากฏอยู่ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะและขุททกนิกาย สุตตันตปิฎก

รตนสูตรเป็นพระพุทธพจน์ที่ว่าด้วยคุณค่าและอานุภาพของพระรัตนตรัย คือ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าประทานแก่ชาวเมืองเวสาลี เมื่อคราวประสพวิฤตการณ์ต่าง ๆ เนื้อความกล่าวถึงคุณของพระรัตนตรัยอันเป็นที่พึ่งทางใจอันเกษม และเน้นคุณธรรมที่สามารถน้อมมารำลึกถึงและปฏิบัติตามได้ คือลดละกิเลสให้จางคลายไปโดยลำดับ โดยนำเอาพระคุณที่อยู่ในพระรัตนตรัยมาเป็นแนวทางและเป้าหมายในการปฏิบัติ เช่น สมาธิคุณอันยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้าและการปฏิบัติตนของพระสงฆ์อันเรียบง่ายไม่มีบาปให้ปกปิด รตนสูตรพระพุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นว่า ชีวิตที่มีคุณค่าตามหลักพระพุทธศาสนานั้นต้องลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง โดยมีแก่นแท้อยู่ที่การจัดความเห็นแก่ตัวลงโดยลำดับจนหมดสิ้นไป จึงจะเข้าถึงพระนิพพานอันเป็นคุณค่าสูงสุดได้

คัมภีร์บาลีกลุ่มสัททวิเสสอันเป็นคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาพระไตรปิฎก มีความจำเป็นอย่างมากที่จะต้องศึกษาหลักภาษาให้เข้าใจอย่างละเอียดลึกซึ้งตามคัมภีร์หลักกลุ่มสัททวิเสสให้ครบถ้วนเสียก่อน คำว่า สัททวิเสส แปลว่า ไวยากรณ์พิเศษ คือ กลุ่มไวยากรณ์ภาษาบาลีที่เป็นหลักสำคัญในการศึกษาเรียนรู้และวินิจฉัยค้นคว้าหลักธรรมในพระไตรปิฎก แบ่งออกได้ ๔ ประเภท คือ

๑) กลุ่มคัมภีร์ที่เป็นไวยากรณ์แสดงหลักภาษา มีคัมภีร์กัจจายณะ เป็นต้น ๒) กลุ่มคัมภีร์พจนานุกรม ศัพท์ มีคัมภีร์อภิธานปิปปิกา เป็นต้น ๓) กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์ กฎเกณฑ์วางคำครูและลหุเป็นแบบต่าง ๆ มีคัมภีร์วุตโตทัย ฉันทโหมัญชรี เป็นต้น ๔) กลุ่มคัมภีร์อรรถการ มีการตกแต่งเสียงและความหมายให้ภาษามีความไพเราะ มีคัมภีร์สุไพธาลังการ เป็นต้น

การศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สัททาวีเสส ด้านหลักภาษา พจนานุกรม ฉันทลักษณ์ และอรรถการ ในการวิจัยครั้งนี้ พบว่า ๑) ด้านหลักภาษา มีคำศัพท์ที่สำเร็จรูปมาจากคำนาม คือบทที่ประกอบวิภัตินิยาม มี นามนาม คุณนาม สรรพนาม สมาส ตัทธิต และกิตก์ รวมถึงบทนิบาตด้วย และคำกริยาที่สำเร็จรูปมาจากกริยาอาชยาต ๒) ด้านพจนานุกรมศัพท์ มีศัพท์ที่ปรากฏในรตนสูตร คือ รตน-ศัพท์ มีความหมาย ๓ อย่าง คือ (๑) มาตรการวัด (๒) แก้วแหวนเงินทอง และ (๓) ความเป็นผู้ประเสริฐ แต่คำว่า รตน ในรตนสูตรนี้ หมายถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์, พุทธ-ศัพท์ที่หมายถึงพระพุทธเจ้า มี ๓๒ ศัพท์ และศัพท์ที่หมายถึงพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน มี ๗ ศัพท์, ธมม-ศัพท์ มีความหมาย ๑๘ อย่าง, สังฆ-ศัพท์ มีความหมาย ๒ อย่าง คือ (๑) หมายถึงพระสงฆ์ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๕ ศัพท์ และ (๒) หมายถึง หมู่-คณะ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๒๙ ศัพท์, ศัพท์ที่หมายถึง อมนุษย์ มีเทวดา เป็นต้น มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๑๔ ศัพท์, ศัพท์ที่หมายถึงกำเนิดมนุษย์ ๘ จำพวก, ศัพท์ที่หมายถึง มนุษย์-บุคคล-สัตว์ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๖ ศัพท์, และศัพท์ที่หมายถึง บุคคล-สัตว์ อีก ๑๓ ศัพท์, ศัพท์ที่หมายถึง บัณฑิต มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๒๕ ศัพท์, ศัพท์ที่หมายถึง ความประเสริฐ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๒๖ ศัพท์, ศัพท์ที่หมายถึง บาป-ความชั่ว มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๑๒ ศัพท์, ศัพท์ที่หมายถึง ภาษิต-คำพูด มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๑๓ ศัพท์, ศัพท์ที่หมายถึง จิตใจ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๖ ศัพท์, และศัพท์ที่หมายถึง พระนิพพาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๔๖ ศัพท์ ๓) ด้านฉันทลักษณ์ มีปรากฏฉันทประเภตติฎฐฎาฉันท ๑๑ พยางค์ ๓ ประเภท คือ (๑) อินทรวีเชียรคาถา (๒) อุเปนทรวีเชียรคาถา (๓) วิธวังกมาลาคาถา และชคตีฉันท ๑๒ พยางค์ ๒ ประเภท คือ (๑) วังสฎฐคาถา (๒) อินทรวงศ์คาถา ๔) ด้านอรรถการ มีปรากฏสัททาลังการ ๕ ประเภท ประกอบด้วย (๑) ปสาทคุณ รสคำกระจ่างชัดเจน (๒) มธุรตาคุณ รสคำมีเสียงอ่อนหวาน (๓) สมตาคคุณ รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ (๔) สุขุมาลตาคุณ ความนุ่มนวลชดช้อย (๕) อัถพยัตติคุณ รสคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์กณโฑที่ก่อให้เกิดสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก และมีความหมายหลายนัย

Research Title: AN ANALYTICAL STUDY OF PALI TERMS IN RATANASUTTA
THROUGH SADDĀVISESA TEXTS

Researchers: Phrarajyachiradilok, Dr.
Phrametheevorayān, Dr.
Phramahasurachai Varāsabho, Dr.
Phramasomlak Gandhasāro, Dr.
Phramahapumchai Aggapañño, Dr.
Phramahakomon Kamalo

Department: Mahachuralokornrajavidyalaya University Palisueksabuddhagosa
Nakhornpathom Campus

Fiscal Year: 2559 / 2016

Research Scholarship Sponsor: Mahachuralokornrajavidyalaya University

Abstract

This research aims at 3 objectives: 1) to study the background and importance of Ratanasutta, 2) to study history and significance of Saddavisesa scriptures and 3) to analyze the Pali terms taken from Ratanasutta through Saddavisesa texts. It is a documentary research following the method of research by taking from primary data; Tipitaka, commentary etc. both in Pali and Thai language based on Saddavisesa scriptures in respect of grammatic rules, dictionary, prosody and the elegance.

The findings were that from the study of the history and importance of Ratanasutta, it presented that Ratana word contains 3 meanings; measurement, property and nobility. In this sutta, it refers to Buddha's teaching describing the quality of Triple Gems; Buddha, Dhamma and Sangha written in Khuddakanikaya Khuddakapada and Suttanipata of Suttantapitaka scripture

Ratanasutta described the value and power of Triple Gems; Buddha, Dhamma and Sangha delivered by Buddha to Vaisali people at the times of crisis in city. Its contents show the Triple Gems as the perfect refuge of mind emphasizing the virtues that can be reminded and obeyed. That is to say, it subdues all defilements respectively by taking Triple Gems as a guideline as well as its goal for example the great meditation of Buddha and simply conducts of Sangha with simplicity and shamefulness of sins. Ratanasutta briefly signifies that most value, according to Buddhism must be practiced by oneself by focusing on eliminating selfishness step by step in sequence up to attaining the Nibbana.

The Pali Saddavisesa texts are recognized as the basic texts for study of Tipitaka scriptures. It is necessary to thoroughly study the linguistic principles of these Saddavisesa texts for Pali benefits. The term ‘Saddavisesa’ means the special grammatic terms referring to the Pali grammar to analyze and research the Buddha’s teaching divided in to 4 types; 1) grammatical groups such as Kaccayana text etc. 2) Dictionary group such as Abhidhanappdipika etc. 3) The prosody scriptures describe the rules of word places in different position such as Vuttodaya and Chandomanjari texts etc. 4) Ornament scriptures deal with sound decoration and its beautiful meanings such as Subodhalankara texts etc.

The analysis of Pali terms in Ratanasutta based on Saddavisesa in respect of grammar, dictionary, prosody and elegance reveals that 1) Grammatic aspect contains word forming by terms which compose of noun, adjective, pronoun, compound (Samāsa), derivation (Taddhita), kitaka, nipāta and verbs which come from verbal, 2) Dictionary group the word ‘Ratana’ which refers to 3 meanings; 1) measurements, 2) golden ring, and 3) nobility. The word ‘Ratana’ in this discourse refers to Buddha, Dhamma and Sangha. ‘Buddha’ word refers to the Buddha appearing 32 vocabularies with same meaning but referring to the present Buddha 7 vocabularies. Dhamma appears 18 vocabularies, Sangha covers 2 meanings; 1) Buddhist bhikkhus containing 5 vocabularies and 2) Assemble or group containing 29 vocabularies used in the same meaning. Words refers to non-human being or deities having 14 vocabularies, referring to human-birth appeared 8 vocabularies, referring to man-person-being 6 vocabularies, person-being 13 vocabularies, referring to wise man 25 vocabularies, nobility 26 vocabularies, referring to vices 12 vocabularies, referring to proverb 13 vocabularies, referring to mind 6 vocabularies, referring to Nibbana 46 vocabularies. 3) Prosody aspect contains Tittubhachanda 11 syllables divided into 3 types; 1) Indaravajira verse, 2) Upendaravajira verse, 3) Vidhavangkamala verse and the Jagatichanda with 12 syllables was divided into 2 types; 1) Vangsattha verse 2) Indaravangsa verse. 4) Ornament aspect, it is Saddalankara including 5 types; 1) Pasadaguna or the taste of clear words, 2) Madhurataguna or the taste of sweet words, 3) Samataguna or the taste of consistency of choosing the letters into arrangement, 4) Sukhumalataguna or elegance of words and 5) Atthabayattiguna or the taste of meaningful and clear words by vocabularies and its meaning without wrong interpretation of meanings because it escapes little disadvantages which cause the confusing and misunderstanding which is not difficult, complicated and having many implications.

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยนี้สำเร็จได้ด้วยดีเพราะได้รับความเมตตาจากพระเดชพระคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ รองอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ที่เมตตาส่งเสริมและให้กำลังในการทำงานวิจัยของคณะผู้บริหาร คณาจารย์และเจ้าหน้าที่ของมหาวิทยาลัย และได้อนุญาตให้รับทุนสนับสนุนจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เป็นทุนสนับสนุน ภายใต้แผนงานวิจัยของวิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ประจำปีงบประมาณ ๒๕๕๙

คณะผู้วิจัย ขอขอบคุณพระสุธีรัตนบัณฑิต (สุทิตย์ อาภากร) ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ผศ.ดร.วุฒินันท์ กันทะเตียน อาจารย์มหาวิทยาลัยมหิดล ผศ.ดร.สมบัติ มั่งมีสุขศิริ อาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยศิลปากร ที่กรุณาเป็นที่ปรึกษาและตรวจสอบรายงานการวิจัย รศ.เวทย์ บรรณกรกุล รองผู้อำนวยการสำนักวิชาการ วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ให้คำปรึกษาเกี่ยวกับการวิเคราะห์ศัพท์และการสืบค้นข้อมูลในพระไตรปิฎกและอรรถกถา จนทำให้งานวิจัยนี้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอขอบคุณผู้บริหารมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ที่ได้ให้โอกาสในการทำงานวิจัยครั้งนี้ ขอขอบใจพระมหาณรงค์ฤทธิ์ ธมมโสภโณ รักษาการผู้อำนวยการสำนักวิชาการ ที่ได้กรุณาจัดพิมพ์ไฟล์ข้อมูลบางส่วนให้ถูกต้องและได้มาตรฐานตามคู่มือของสถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ และรับภาระในการจัดทำเอกสารเข้ารูปเล่ม

สุดท้ายนี้ คณะผู้วิจัยขออุทิศบุญกุศลที่เกิดขึ้นเพราะการศึกษาค้นคว้าหาผลงานวิจัยนี้ แต่บิดา มารดา และบุพชาคุณครูอาจารย์ ทุก ๆ ท่าน ให้มีส่วนแห่งกุศลนี้ ด้วยเทอญ

คณะผู้วิจัย

๓๑ พฤษภาคม ๒๕๖๐

สารบัญ

บทคัดย่อภาษาไทย.....	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	ค
กิตติกรรมประกาศ.....	ช
สารบัญ.....	ซ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ.....	ฎ
บทที่ ๑ บทนำ.....	๑
๑.๑ ความสำคัญและที่มาของปัญหาที่ทำการวิจัย.....	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย.....	๕
๑.๓ ขอบเขตของโครงการวิจัย.....	๕
๑.๔ นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย.....	๕
๑.๕ กรอบแนวความคิดของโครงการวิจัย.....	๗
๑.๖ กระบวนการโครงการวิจัย	๘
๑.๖ การทบทวนวรรณกรรม.....	๘
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย.....	๑๑
๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับ.....	๑๒
บทที่ ๒ ความเป็นมาและความสำคัญของรัตนสูตร.....	๑๓
๒.๑ ประวัติและความเป็นมาของรัตนสูตร.....	๑๓
๒.๑.๑ ชื่อและความหมายของรัตนสูตร.....	๑๓
๒.๑.๒ ประวัติความเป็นมาของรัตนสูตร.....	๑๔
๒.๒ รัตนสูตรในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท.....	๑๗
๒.๒.๑ รัตนสูตรในพระสุตตันตปิฎก.....	๑๗
๒.๒.๒ รัตนสูตรในอรรถกถา.....	๒๔
๒.๓ สรุป.....	๘๔
บทที่ ๓ ประวัติความเป็นมาคัมภีร์บาลีกลุ่มสัททวิเสส.....	๘๗
๓.๑ กลุ่มคัมภีร์หลักภาษา.....	๘๘
๓.๒ กลุ่มคัมภีร์พจนานุกรม.....	๙๘
๓.๓ กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์.....	๑๐๓
๓.๔ กลุ่มคัมภีร์อรรถกถา.....	๑๒๐
๓.๕ สรุป.....	๑๓๐
บทที่ ๔ วิเคราะห์บทบาทในรัตนสูตร ตามแนวคัมภีร์สัททวิเสส.....	๑๓๔
๔.๑ วิเคราะห์บทบาทในรัตนสูตรตามแนวคัมภีร์สัททวิเสสด้านหลักภาษา.....	๑๓๔

๔.๒ วิเคราะห์บทบาทลีในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สหทหาวิเสสด้านพจนานุกรม.....	๑๗๘
๔.๓ วิเคราะห์บทบาทลีในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สหทหาวิเสสด้านฉันทลักษณ์.....	๒๕๐
๔.๔ วิเคราะห์บทบาทลีในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สหทหาวิเสสด้านอรรถาธิบาย.....	๒๖๘
๔.๕ สรุป.....	๒๗๔
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ.....	๒๗๗
๕.๑ สรุปผลการวิจัย.....	๒๗๗
๕.๒ ข้อเสนอแนะ.....	๒๘๑
บรรณานุกรม.....	๒๘๓
ภาคผนวก.....	๒๘๗
ประวัติผู้วิจัย.....	๒๙๖

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ในงานวิจัยฉบับนี้ ผู้เขียนได้อ้างอิงข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬารามราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ และภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙ โดยใช้อักษรย่อแทนชื่อเต็มคัมภีร์ตามระบบอ้างอิง เล่ม/ข้อ/หน้า ตัวอย่าง ที.สี. (บาลี) ๙/๑๙/๒๙. หมายถึง ทีฆนิกาย สีลขันธวรรคปาลิ พระไตรปิฎกเล่มที่ ๙ ข้อ ๑๙ หน้า ๒๙ เป็นต้น ที.สี. (ไทย) ๙/๑๙/๕๐. หมายถึง ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ ๙ ข้อ ๑๙ หน้า ๕๐ เป็นต้น

สำหรับ อรรถกถา อ้างอิงอรรถกถาภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วย เล่ม/ข้อ/หน้า ตัวอย่าง ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๐/๒๐. หมายถึง ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสิณี สีลขันธวรรคอุทกถา เล่มที่ ๑ ข้อ ๑๓ หน้า ๒๐ กรณีที่อรรถกถาเล่มใดไม่มีเลขข้อ รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วยเล่ม/หน้า ตัวอย่าง อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๗๒ หมายถึง อภิธมมปิฎก ธรรมสังคณี อุทกสาลินีอุทกถา เล่มที่ ๑ หน้า ๑๗๒ บางคัมภีร์มีจำนวนเล่มเดียว ใช้วิธีการอ้างอิงข้อ/หน้า ตัวอย่าง ขุ.ม.อ.(บาลี) ๒/๔. หมายถึง ขุททกนิกาย สทมนมปโปชิติกา มหานิทเทสอุทกถา ข้อ ๒ หน้า ๔ เป็นต้น

ฎีกา อ้างอิงฎีกาภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รูปแบบการอ้างอิงจะขึ้นต้นด้วยอักษรย่อชื่อคัมภีร์แล้วตามด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า ตัวอย่าง ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๑/๓/๕ หมายถึง ทีฆนิกาย นิลตถุปปกาสิณี มหาวคฎีกา เล่มที่ ๑ ข้อ ๓ หน้า ๕ บางคัมภีร์มีจำนวนเล่มเดียว ใช้วิธีการอ้างอิงข้อ/หน้า ตัวอย่าง วชิร.ฎีกา (บาลี) ๕/๒๓. หมายถึง วชิรพทุทธิฎีกา ข้อ ๕ หน้า ๒๓ เป็นต้น บางกรณีใช้ ที.สี.ฎีกา (บาลี) ๔๐๔ หมายถึง ทีฆนิกาย สีลขันธวรรคฎีกา หน้า ๔๐๔

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก	มหาวิภังคปาลิ	(ภาษาบาลี)
วิ.ม.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก	มหาวคคปาลิ	(ภาษาบาลี)
วิ.จุ.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก	จุฬวคคปาลิ	(ภาษาบาลี)

พระสุตตันตปิฎก

ที.ม.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวคคปาลิ	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฏิภักคคปาลิ	(ภาษาบาลี)
ม.มู.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	มชฌิมนิกาย	มูลปณณาสกปาลิ	(ภาษาบาลี)
ม.ม.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	มชฌิมนิกาย	มชฌิมปณณาสกปาลิ	(ภาษาบาลี)
ม.อุ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	มชฌิมนิกาย	อุปริปณณาสกปาลิ	(ภาษาบาลี)
ส.ส.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	สัญญตตนิกาย	สคาถวคคปาลิ	(ภาษาบาลี)
ส.นิ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	สัญญตตนิกาย	นิทานวคคปาลิ	(ภาษาบาลี)
ส.ข.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	สัญญตตนิกาย	ขณธวาวคคปาลิ	(ภาษาบาลี)
ส.สพ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	สัญญตตนิกาย	สพยตตนิกาย	(ภาษาบาลี)

ส.ม.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	สํยุตตนิกาย	มหาวารวคคปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ติก.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	องคฺตตรนิกาย	ติกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.จตุกก.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	องคฺตตรนิกาย	จตุกกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ปญจก.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	องคฺตตรนิกาย	ปญจกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ฉกก.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	องคฺตตรนิกาย	ฉกกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.อฏฺฐก.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	องคฺตตรนิกาย	อฏฺฐกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.นวก.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	องคฺตตรนิกาย	นวกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.ทสก.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	องคฺตตรนิกาย	ทสกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ขุ.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	ขุททกนิกาย	ขุททกปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	ขุททกนิกาย	ธมฺมปทปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.อุ.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	ขุททกนิกาย	อุทาน	(ภาษาบาลี)
ขุ.อิติ.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	ขุททกนิกาย	อิติวุตตกปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.สุ.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	ขุททกนิกาย	สุตตนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.วิ.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	ขุททกนิกาย	วิมานวตฺตปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	ขุททกนิกาย	ชาตกปาติ	(ภาษาบาลี)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.วิ.	(บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	วิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.ปุ.	(บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	ปุคฺคคฺลปณฺณตฺติปาติ	(ภาษาบาลี)

ข. ค่าย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับอื่น

ส. หรือ สยา	(บาลี)	=	พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ	(ภาษาบาลี)
ฉ.ม. หรือ ฉ.	(บาลี)	=	พระไตรปิฎกฉบับฉัฏฐสังคีติ	(ภาษาบาลี)
ม.	(บาลี)	=	พระไตรปิฎกฉบับก่อนฉัฏฐสังคีติ	(ภาษาบาลี)
สี.	(บาลี)	=	พระไตรปิฎกฉบับสีหฬ	(ภาษาบาลี)
อิ.	(บาลี)	=	พระไตรปิฎกฉบับอังกฤษ	(ภาษาบาลี)
ก.	(บาลี)	=	พระไตรปิฎกฉบับเก่าของไทย	(ภาษาบาลี)

ค. ค่าย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถา

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

วิ.อ.	(บาลี)	=	วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา ปาราชิกกณฺทสํสาทิสํสาทิมหาวคฺคาทิอฏฺฐกถา

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.ม.อ.	(บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สมฺมกฺลวิลาสินี	มหาวคฺคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.อ.	(บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สมฺมกฺลวิลาสินี	ปาฏิกวคฺคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ม.ม.อ.	(บาลี)	=	มชฌิมนิกาย	ปปญฺจสุทฺธิ	มฺลปณฺณาสกอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)

ม.ม.อ. (บาลี)	=	มชฌิมนิกาย	ปปลจสุทนี	มชฌิมปณณาสกอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ม.อุ.อ. (บาลี)	=	มชฌิมนิกาย	ปปลจสุทนี	อุปริปณณาสกอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
สํ.ส.อ. (บาลี)	=	สํยุตฺตนิกาย	สารตถปฺปกาสนี	สคาวคคอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
สํ.ม.อ. (บาลี)	=	สํยุตฺตนิกาย	สารตถปฺปกาสนี	มหาวคคอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.ติก.อ. (บาลี)	=	องคฺตฺตรนิกาย	มโนรณปุรณิ	ติกนิปาตอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.จตุกก.อ. (บาลี)	=	องคฺตฺตรนิกาย	มโนรณปุรณิ	จตุกกนิปาตอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.ปฺลจก.อ. (บาลี)	=	องคฺตฺตรนิกาย	มโนรณปุรณิ	ปฺลจกนิปาตอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.ทสก.อ. (บาลี)	=	องคฺตฺตรนิกาย	มโนรณปุรณิ	ทสกนิปาตอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ขุ.ข.อ. (บาลี)	=	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตถโชติกา	ขุทฺทกปาธอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ขุ.ธ.อ. (บาลี)	=	ขุทฺทกนิกาย	ธมมปทอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
ขุ.อิติ.อ. (บาลี)	=	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตถทีปนี	อิติวุตฺตอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ขุ.สุ.อ. (บาลี)	=	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตถโชติกา	สุตฺตนิปาตอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ขุ.วิ.อ. (บาลี)	=	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตถทีปนี	วิมานวตฺตอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ขุ.ม.อ. (บาลี)	=	ขุทฺทกนิกาย	สทฺธมมปฺปโชติกา	มหานิทฺเทสอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ขุ.พฺพุธ.อ. (บาลี)	=	ขุทฺทกนิกาย	มธฺรตถวิลาสนี	พฺพุธวํสอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก

ที.ม.ฎีกา (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	ลีนตถปฺปกาสนี	มหาวคคฎีกา (ภาษาบาลี)
ที.ปา.ฎีกา (บาลี)	=	ทีฆนิกาย	ลีนตถปฺปกาสนี	ปาฎีกาวคคฎีกา (ภาษาบาลี)
ม.อุ.ฎีกา (บาลี)	=	มชฌิมนิกาย	ลีนตถปฺปกาสนี	อุปริปณณาสกฎีกา (ภาษาบาลี)
อง.ติก.ฎีกา (บาลี)	=	องคฺตฺตรนิกาย	ติกนิปาตฎีกา	(ภาษาบาลี)
อง.ปฺลจก.ฎีกา (บาลี)	=	องคฺตฺตรนิกาย	ปฺลจกนิปาตฎีกา	(ภาษาบาลี)
อง.อฏฺฐก.ฎีกา (บาลี)	=	องคฺตฺตรนิกาย	อฏฺฐกนิปาตฎีกา	(ภาษาบาลี)
สารตถ.ฎีกา (บาลี)	=	สารตถทีปนี	ฎีกา	(ภาษาบาลี)
อภิ.ปฺลจ.อนฎีกา (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	ปฺลจกปรณอนฎีกา	(ภาษาบาลี)

คัมภีร์ลัทธิทวิเสส

อภิธาน. (บาลี)	=	อภิธานปฺปทีปิกา (ภาษาบาลี)
อภิธาน. สูจิ. (บาลี)	=	อภิธานปฺปทีปิกา สูจิ (ภาษาบาลี)
อภิธาน. ฎีกา. (บาลี)	=	อภิธานปฺปทีปิกา ฎีกา (ภาษาบาลี)
อมร. (บาลี)	=	อมรโกสอภิธาน (ภาษาบาลี)
อลังการ (ไทย)	=	สุโฬธาลังการ
นิติ.ธาตุ. (บาลี)	=	สทฺทนีติ ธาตุมาลา (ภาษาบาลี)
นิติ.ปท. (บาลี)	=	สทฺทนีติ ปทมาลา (ภาษาบาลี)
รูปสิทธิ (บาลี)	=	ปทรูปสิทธิ (ภาษาบาลี)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความสำคัญและที่มาของปัญหาที่ทำการวิจัย

พระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์หลักของพระพุทธศาสนา เป็นหลักฐานชั้นต้นบรรจุคำสอนของพระพุทธเจ้าและของพระสาวกสำคัญหลายองค์ รวบรวมคำสั่งสอนไว้เป็นหมวดหมู่ ครอบคลุมกับตะกักร้าอันเป็นภาชนะสำหรับใส่ของต่าง ๆ ไว้^๑ หลักคำสอนต่าง ๆ ของพระพุทธศาสนา ได้ประมวลลงไว้ในพระไตรปิฎก คือ พระวินัยปิฎก ประมวลพระวินัยอันเป็นพุทธบัญญัติ พระสุตตันตปิฎก ประมวลพระสูตร และพระอภิธรรมปิฎก ประมวลพระอภิธรรม เป็นที่รวมไว้ซึ่งคำสอนของพระพุทธเจ้าเรียกว่า นวังคสัตตทฤษฎี^๒

อรรถกถาเป็นคัมภีร์ทำหน้าที่อธิบายพระบาลีพุทธพจน์ เริ่มมีปรากฏตั้งแต่สมัยพุทธกาล เป็นต้นมา สมกับคำที่พระธรรมบาลเถระแห่งอินเดียได้ผู้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ กล่าวไว้ว่า อรรถกถาที่พระสังคีติกาจารย์ร้อยกรองไว้ เมื่อคราวปฐมสังคายนา คืออรรถกถาที่มีมาแต่สมัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระชนม์อยู่^๓ อรรถกถานั้นแบ่งเป็น ๒ ประเภทคือ ๑) พุทธสังวัณณิตอรรถกถา คืออรรถกถาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไขความด้วยพระองค์เอง นิยมเรียกอรรถกถาประเภทนี้ว่า ปกิณณกเทศนา ต่อมาภายหลังพระสงฆ์สาวกจึงได้ถือเอาเป็นกถามรรค คือแบบอย่างในการอธิบายสืบทอดต่อ ๆ กันมา ในรูปของการสังคายนาเป็นต้น^๔ ๒) อนุพุทธสังวัณณิตอรรถกถา หรือสาวกสังวัณณิตอรรถกถา คืออรรถกถาที่พระสาวกทั้งหลายมีพระอัครสาวกเป็นต้น ซึ่งเป็นผู้ตรัสรู้ตามจนได้นามว่าอนุพุทธะอธิบายไว้^๕

การที่จะศึกษาพระไตรปิฎกภาษาบาลีให้เข้าใจอย่างแจ่มชัด จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอาศัยคัมภีร์อรรถกถาชั้นรองลงมาเป็นคำอธิบายทั้งในรูปศัพท์ ประโยคและไวยากรณ์ ตลอดจนเรื่องราวต่าง ๆ ที่มีได้บันทึกไว้ในพระไตรปิฎก ซึ่งจะทำให้เกิดความรู้ในพระไตรปิฎกอย่างถูกต้อง และสามารถแปลออกเป็นภาษาไทยอย่างถูกต้องอีกด้วย แต่การศึกษาคัมภีร์อรรถกถาให้เข้าใจอย่างแจ่มชัดนั้น จำเป็นต้องอาศัยคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โยชนา ปกรณ์วิเสส และสัททวิเสส เฉพาะคัมภีร์ฎีกานั้น พระ

^๑ เสฐียรพงษ์ วรรณปก, คำบรรยายพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัยการพิมพ์, ๒๕๔๑), หน้า ๗.

^๒ คำสอนของพระพุทธเจ้าประกอบด้วยองค์ ๙ คือ สุตตะ เคยย เวยยาकरणะ คาลา อุทาน อิติวุตตะกชาตกะ อัပ္พุตตะมมะ และเวทัลละ, วิ. มห. (บาลี) ๑/๗/๑๓.

^๓ ปฐมสังคีติยัม ยา อฏฐกถา สงคีตาติ วจเนน สา ภควโต ธรรมานกาเลปิ อฏฐกถา สวิชชติ; อภิ.ปญจ. อนุฎีกา. (บาลี) ๑/๑๓.

^๔ ที.สี.ฎีกา. (บาลี) ๑/๑๘.

^๕ ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๑๘.

เถระชั้นหลัง ผู้เป็นศิษยานุศิษย์ของพระอรรถกถาจารย์ได้ศึกษาต่อ ๆ กันมาได้รับงานขึ้นมาอธิบายความในคัมภีร์อรรถกถานั้น ๆ เพื่อจะได้จับใจความในคำของพระไตรปิฎกได้อย่างถูกต้องด้วยพระเถระดังกล่าวนี้เรียกว่า พระฎีกาจารย์ พระอนุฎีกาจารย์ ส่วนมากเป็นพระเถระชาวศรีลังกามอญและเมียนมาร์ โดยยุคของพระฎีกาจารย์นี้อยู่ในช่วง พ.ศ. ๑๖๐๐ เป็นต้นมา ดังจะเห็นได้จากคัมภีร์มังคลัตถทีปนี^๒ ที่อ้างถึงฎีกาของคัมภีร์ต่าง ๆ มากมาย

ทั้งนี้ เนื่องจากพระธรรมคำสอนที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงตลอดระยะเวลา ๔๕ พรรชานั้นเต็มไปด้วยนัยหลากหลายลุ่มลึกโดยอรรถ โดยธรรม เป็นอเนกประการและพระพุทธพจน์ทุก ๆ บทสมบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะ มีความหลากหลายวิจิตรพิสดารด้วยอุปมาอุปไมยและลีลาต่าง ๆ เป็นอันมาก รตนสูตรก็เป็นพระสูตรที่มีความงามและไพเราะ สมบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะ หากผู้ศึกษามีความรู้แตกฉานทางหลักภาษาศาสตร์ และอรรถศาสตร์แล้ว จะเห็นความสุมคัมภีร์ภาพและความงามที่ซ่อนเร้นอยู่ในตัวพยัญชนะทุก ๆ บท ก่อให้เกิดปิติซาบซึ้งในรสพระธรรม ทำให้เกิดกุศลศรัทธาและความอัศจรรย์ต่อพระสัพพัญญุตญาณของพระพุทธองค์มากยิ่งขึ้น และมีพระสูตรหลายสูตรที่พระพุทธองค์ใช้เป็นพระปริตรบ้างดังเช่นรัตนปริตร ในคราวไปโปรดชาวเมืองเวสาลีที่ถูกคุกคามด้วยภัย ๓ ประการ มีเกิดทุพภิกขภัย ข้าวยากหามาแพง มนุษย์ตายด้วยการ อดอาหาร เป็นต้น และตรัสสอนให้ภิกษุใช้เป็นปริตรบ้าง ดังเช่นกรณียเมตตสูตร ในคราวพระภิกษุ ๕๐๐ ไปปฏิบัติสมณธรรมในป่า ถูกรุกขเทวดารบกวนตรัสสอนให้ภิกษุทั้งหลายสวดพระปริตรนี้เพื่อป้องกันตัวจากอมนุษย์ เพื่อให้รักใคร่เมตตาในตน จะเห็นได้ว่าพระสูตรทั้งหลายที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ซึ่งได้รับการรวบรวมปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก นอกจากวิจิตรพิสดารสุมลุ่มลึกสมบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะแล้ว ยังเป็นเครื่องป้องกันตัวปกป้องรักษาคุ้มครอง และสามารถนำมาซึ่งความเย็นใจคลายทุกข์ มีความเกษมสุขสวัสดิ์มีชัยประสบสิ่งมั่งมั่งคั่ง เจริญด้วยอายุ วรรณะ สุขะ พละ ทุกประการได้

เมื่อครั้งโบราณถือกันว่าพระสูตรทั้งหลายมีมนต์ขลังและศักดิ์สิทธิ์ สามารถปิดเป่าเสนียดจัญไรและอุปัทวันตรายต่าง ๆ จากภูตผีปีศาจและสัตว์ร้าย เคนราห์ร้าย ขจัดล้างสังกรรมและผินร้ายต่าง ๆ ตลอดถึงสิ่งอวมงคลต่าง ๆ ที่ไม่พึงปรารถนา นำมาซึ่งความเกษมสุขสวัสดิ์มีชัย พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงนำพระสูตรต่าง ๆ มารวบรวมเป็นพระปริตรไว้ การเรียนพระสูตรที่เป็นพระปริตรเป็นกิจธุระภายในพระพุทธศาสนามาตั้งแต่ในสมัยพุทธกาล ดังมีพระบาลีที่พระพุทธเจ้าตรัสให้ภิกษุทั้งหลายเล่าเรียนและทรงจำเครื่องรักษาชื่อว่าอาฏานาฏิยะ ว่า

“อุคคณหาถ ภิกขเว อาฏานาฏิย รกข์, ปริยาปุณาถ ภิกขเว อาฏานาฏิย รกข์, ธาเรถ ภิกขเว อาฏานาฏิย รกข์, อตถสัหิตา ภิกขเว อาฏานาฏิยา รกขา ภิกขุณิ ภิกขุณินิ อุปาสกานิ อุปาสิกานิ คุตติยา รกขาย อวิหีสาย ผาสุวิหาราย”

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย จงเรียนมนต์เครื่องรักษาชื่อว่าอาฏานาฏิยะ จงเล่าเรียนมนต์เครื่องรักษาชื่อว่าอาฏานาฏิยะ จงทรงจำมนต์เครื่องรักษาชื่อว่าอาฏานาฏิยะไว้ ภิกษุทั้งหลาย มนต์เครื่องรักษาชื่อว่าอาฏานาฏิยะนี้ ประกอบด้วยประโยชน์ เพื่อคุ้มครอง เพื่อรักษา เพื่อไม่ถูกเบียดเบียน

^๒ พระสิริมงคลาจารย์ (รจนา), มังคลัตถทีปนี ภาษาไทย ภาค ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๓.

เพื่อยู่สำราญ ของภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกาทั้งหลาย^๗

หลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว การนำพระสูตรมาทำพระปริตรได้เป็นกิจธุระสำคัญอย่างหนึ่งในทางพระพุทธศาสนา ดังปรากฏในคัมภีร์มิลินทปัญหาว่า^๘ พระเจ้ามิลินท์ซึ่งครองราชย์อยู่ประมาณ พ.ศ. ๕๐๐ ได้ถามปัญหาเกี่ยวกับเรื่องพระปริตรกับพระนาคเสน พระนาคเสนได้ถวายวิสัชนาด้วยอุปมาอุปไมยหลายอย่าง จนทำให้พระเจ้ามิลินท์ทรงพอพระทัย ทำให้ได้รู้ว่าในสมัยนั้นมีการสวดพระปริตรเป็นประจำ ในปัจจุบันมีทายกทายิกาผู้มีจิตศรัทธาได้นิมนต์พระสงฆ์ไปในงานต่าง ๆ พระสงฆ์ก็จะประกอบพิธีการทางศาสนาด้วยพระปริตร ซึ่งเรียกว่าเจริญหรือสวดพระพุทธรมนต์ พระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าถึงจะมีมาก เมื่อจำแนกออกไปแล้วได้ปิฎก ๓, นิกาย ๕, องค์ ๙, ธรรมชั้น ๘๔,๐๐๐ แต่มีจุดมุ่งหมายอย่างเดียวกันนั่นคือความหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง รตนสูตรก็เช่นเดียวกันเป็นพระสูตรที่สวดความทั้งทางตรงและทางอ้อมเพื่อความหลุดพ้นดังกล่าว อีกทั้งยังเป็นของใกล้ตัวที่พระภิกษุสงฆ์สาธยายกันอยู่เป็นประจำ เพราะฉะนั้น จึงเป็นการสมควรอย่างยิ่งที่จะศึกษาตรนสูตรทั้งอรรถและพยัญชนะให้ครบบริบูรณ์ตามหลักคัมภีร์สัททวาวิเสส เป็นต้น

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้ทำการศึกษาวิเคราะห์รตนสูตร ในประเด็นดังนี้ คือ

๑) ศึกษามูลเหตุ (นิทาน) และความสำคัญของรตนสูตรตามหลักฐานที่มีมาในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เพื่อให้พุทธศาสนิกชนมีความเข้าใจในจุดมุ่งหมายของพระสูตรอย่างแท้จริงตามความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้า

๒) วิเคราะห์อรรถและ พยัญชนะและคาถาในรตนสูตร ตามแนวคัมภีร์สัททวาวิเสส เพื่อให้พุทธศาสนิกชนได้เข้าใจอรรถและพยัญชนะที่ซ่อนอยู่ได้อย่างลึกซึ้ง

๓) วิเคราะห์เนื้อหาของธรรมะในแง่มุมต่าง ๆ ตามหลักของเหตุผลให้สอดคล้องกับหลักธรรมที่แสดงไว้ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา เพื่อให้พุทธศาสนิกชนมีความคิดใหม่ ๆ ที่ยืนอยู่บนหลักของเหตุผล

พระพุทธพจน์ว่าตามสภาวะของธรรมตามที่ปรากฏแล้ว เป็นธรรมที่ละเอียดลึกซึ้งเข้าใจได้ยาก มีหลักฐานปรากฏว่า อธิคโต โข มายายั ธมโม คมภีโร ทุกทโส ทุรณุโพโธ สนโต ปณฺโฑ อตถกา-
วโจ นิบุโณ ปณฺทิตเวทนีโย ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรก ละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้^๙ ดังนั้น พระโบราณจารย์เริ่มตั้งแต่พระอรรถกถาจารย์ผู้รู้อรรถและพยัญชนะของพระพุทธพจน์ ได้อธิบายพระพุทธพจน์ที่เป็นบาลีพระไตรปิฎกในส่วนที่ยากให้เข้าใจง่ายขึ้นสำหรับผู้เริ่มศึกษา จึงมีคัมภีร์อธิบายพระพุทธพจน์หลังสมัยพุทธกาลเพิ่มขึ้นอีกมากมาย จัดเป็นลำดับคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ทีปนี ปกรณ์วิเสส และสัททวาวิเสส^{๑๐} คัมภีร์เหล่านี้ เป็นคัมภีร์อธิบายพระพุทธพจน์ทั้งรูปศัพท์ของประโยค

^๗ ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๙๕/๑๘๗. ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๙๕/๒๔๖.

^๘ มิลินท (บาลี) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๑๒๙-๑๓๒.
มิลินท (ไทย) (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๒๔๘-๒๕๔.

^๙ วิ.ม. (บาลี) ๔/๗/๖-๗, วิ.ม. (ไทย) ๔/๗/๑๑.

^{๑๐} ดูรายละเอียดใน สุชีพ ปุญญานุภาพ. พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพ มหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑-๒๕.

หลักไวยากรณ์ และสภาวะธรรม ตลอดถึงเรื่องราวต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจพระพุทธรูปจนได้ อย่างถูกต้องตรงตามพุทธประสงค์ คัมภีร์เหล่านี้ถูกบันทึกไว้ด้วย “ภาษามคร” ปัจจุบันเรียกกันว่า “ภาษาบาลี”

ภาษาบาลีเป็นภาษาบันทึกหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าในรูปคัมภีร์ พระไตรปิฎก หรือคัมภีร์ระดับรอง ๆ ลงมา เช่น อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น ดังนั้น ผู้จะศึกษาบาลี พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ฯลฯ จำเป็นจะต้องศึกษาภาษาบาลีให้เข้าใจอย่างละเอียดลึกซึ้งก่อน การศึกษาหลักภาษาบาลีระดับธรรมดาถือว่ายังไม่เพียงพอที่จะศึกษาพระไตรปิฎกในเชิงวิเคราะห์วิจัย ได้ แต่ต้องเป็นการศึกษาหลักภาษาบาลีที่มีอยู่ในกลุ่มของคัมภีร์สหทวิเสส 4 กลุ่ม อันเป็นคัมภีร์ที่ช่วยให้เกิดความเข้าใจในการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก

คำว่า “สหทวิเสส” คือ กลุ่มคัมภีร์หลักภาษาบาลีที่เป็นเครื่องมือในการศึกษาและ วิจัยข้อมูลอรรถธรรมในบาลีพระไตรปิฎก ปัจจุบันในหอสมุดแห่งชาติมีบัญชีรายชื่อกลุ่มคัมภีร์ สหทวิเสส ๑๕๓ คัมภีร์^{๑๑} เมื่อรวมกลุ่มคัมภีร์ทั้งหมดที่เป็นอุปการะในการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก จัดเป็นคัมภีร์สหทวิเสส มี ๔ กลุ่ม คือ

๑. กลุ่มคัมภีร์ประเภทที่แสดงหลักภาษาบาลี โดยกล่าวถึงรากศัพท์, วิธีสำเนียงรูป, การเปลี่ยน แปลงศัพท์ ฯลฯ แบ่งเป็น ๓ กลุ่ม คือ กลุ่มคัมภีร์กัจจายณะ, กลุ่มคัมภีร์โมคคัลลานะ และ กลุ่มคัมภีร์สหทวิเสส

๒. กลุ่มคัมภีร์ประเภทพจนานุกรมหรือพจนานุกรมศัพท์ภาษาบาลี เช่น คัมภีร์อภิธาน และคัมภีร์เอกักรโกสะ เป็นต้น

๓. กลุ่มคัมภีร์ประเภทที่แสดงกฎเกณฑ์ วิธีร้อยกรองภาษาบาลี เช่น วุตโตทัย และ ฉันทโมมัญชรี เป็นต้น

๔. กลุ่มคัมภีร์ประเภทที่แสดงกลวิธีการแต่งภาษาบาลีให้ได้วรรคและสละสลวย ทั้งร้อยแก้วร้อยกรอง เช่น สุโพธาลังการ เป็นต้น

การศึกษาคัมภีร์สหทวิเสส นับเป็นกระบวนการที่มีความสำคัญยิ่งต่อการศึกษาภาษา โดยเฉพาะภาษาโบราณ เช่น ภาษาบาลี, ภาษาสันสกฤต พระพุทธเจ้าตรัสถึงความสำคัญของหลัก ภาษาไว้ในพระไตรปิฎกดังมีปรากฏว่า “เทวเม ภิกขเว ธมมา สหุหมมสฺส สมโมสาย อนตรธานาย ส่วตตฺตฺนติ. กตฺตเม เทว. นิกฺขิตตฺตฺนจ ปทพฺพณฺชนํ อตฺถโถ จ พุณฺณิโต. พุณฺณิกฺขิตตฺตฺส ภิกขเว ปท- พฺพณฺชนสฺส อตฺถโถปิ พุณฺณโย โหติ. อิม โข ภิกขเว เทว ธมมา สหุหมมสฺส สมโมสาย อนตรธานาย ส่วตตฺตฺนติ” ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ ประการนี้ ย่อมเป็นไป เพื่อความเสื่อมสูญหายไปแห่งสัทธรรม ธรรม ๒ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑) บทพหุญชนะที่สืบทอดกันมาไม่ดี ๒) อรรถที่สืบทอดขยายความไม่ ดี แม้อรรถแห่งบทพหุญชนะที่ตั้งไว้ไม่ดี ก็ชื่อว่าเป็นการสืบทอดขยายความไม่ดี ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ ประการนี้แล ย่อมเป็นไป เพื่อความเสื่อมสูญหายไปแห่งสัทธรรม”^{๑๒} ฯลฯ

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน พระมหาเวทย์ วรณฺฑ. ปทฺรปฺลิตฺธิเบื่องต้น เล่ม 1, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๖), หน้า ๑๑๐-๑๑๗.

^{๑๒} วจ.พ.ก.(บาลี) ๒๐/๒๐/๕๘, วจ.พ.ก.(ไทย) ๒๐/๒๐/๗๒.

พระพุทธดำรัสนี้ชี้ให้เห็นว่าการศึกษากลุ่มคัมภีร์สหทวิเสสนั้น เป็นสิ่งที่จำเป็นมาก เพราะการที่จะเข้าใจพระไตรปิฎกอันลึกซึ้งสมบูรณ์ด้วยอรรถและดงามด้วยภาษานั้น เบื้องต้นจะต้องอาศัยคัมภีร์ไวยากรณ์เป็นกุญแจไขเข้าไป จากนั้นจึงค่อยทำการศึกษาค้นคว้านานานะที่เป็นแก่นธรรมต่อไป

ด้วยความสำคัญของการศึกษากลุ่มคัมภีร์สหทวิเสสดังกล่าว ผู้วิจัยเห็นความจำเป็นในการศึกษาประมวลความรู้กลุ่มคัมภีร์เครื่องมือก่อนการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก และเลือกบทบาลีในรตนสูตรเพื่อกำหนดเป็นกรณีตัวอย่างในการศึกษาวิเคราะห์ทั้งรูปศัพท์ ฉันทลักษณ์และความหมายมา กำหนดเป็นประเด็นปัญหาเพื่อวิเคราะห์ข้อมูลปัจจัยด้านคัมภีร์ที่ส่งผลต่อการศึกษาวិเคราะห์บทบาลีในรตนสูตรโดยทำการวิเคราะห์ความหมายของบท อาศัยความหมายที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อภิธานและคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง วิเคราะห์การผันแปรรูปศัพท์โดยอาศัยกลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์ และหากข้อความที่คัดเลือกมาวิเคราะห์เป็นฉันทลักษณ์ ก็จะทำการศึกษาวิเคราะห์โดยอาศัยคัมภีร์วุตโตทัย อันจะเป็นข้อมูลสำคัญในการพัฒนาการศึกษาภาษาบาลีของพุทธศาสนิกชนคนไทยและสังคมโลกต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของโครงการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาความเป็นมาและความสำคัญของรตนสูตร
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาคัมภีร์สหทวิเสส
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรตนสูตร ตามแนวคัมภีร์สหทวิเสส

๑.๓ ขอบเขตของโครงการวิจัย

๑.๓.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา ศึกษาเนื้อหาในรตนสูตร โดยใช้คัมภีร์กลุ่มสหทวิเสสและคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องกับการวิเคราะห์บทบาลีเป็นเครื่องมือในการวิจัย

๑.๓.๒ ขอบเขตด้านการวิเคราะห์ นำบทบาลีที่เป็นประเด็นปัญหามาศึกษาวิเคราะห์ด้านรูปศัพท์ ฉันทลักษณ์ และความหมาย เฉพาะในรตนสูตร

๑.๔ นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

๑.๔.๑ บท หมายถึง คำศัพท์ที่สามารถใช้สื่อสารความหมายได้ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปชชเต ฅายเต อตุโถ เอเตนาติ ปท^{๑๓} คำที่แสดงให้รู้เนื้อความได้ ชื่อว่า บท และหมายถึงคำศัพท์ที่ประกอบด้วยวิภัติทางภาษาบาลี มีรูปวิเคราะห์ว่า วิภตยนตฺ ปท^{๑๔} คำที่ประกอบด้วยวิภัติ เรียกว่า บท

^{๑๓} พระญาณालังการเถระ. ปทวิจาร คัมภีร์ประมวลศัพท์ไวยากรณ์บาลี, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๗), หน้า ๒๓-๒๕.

^{๑๔} พระพุทธปियมหาเถระ. ปทรูปลัทธิ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๓), หน้า ๘.

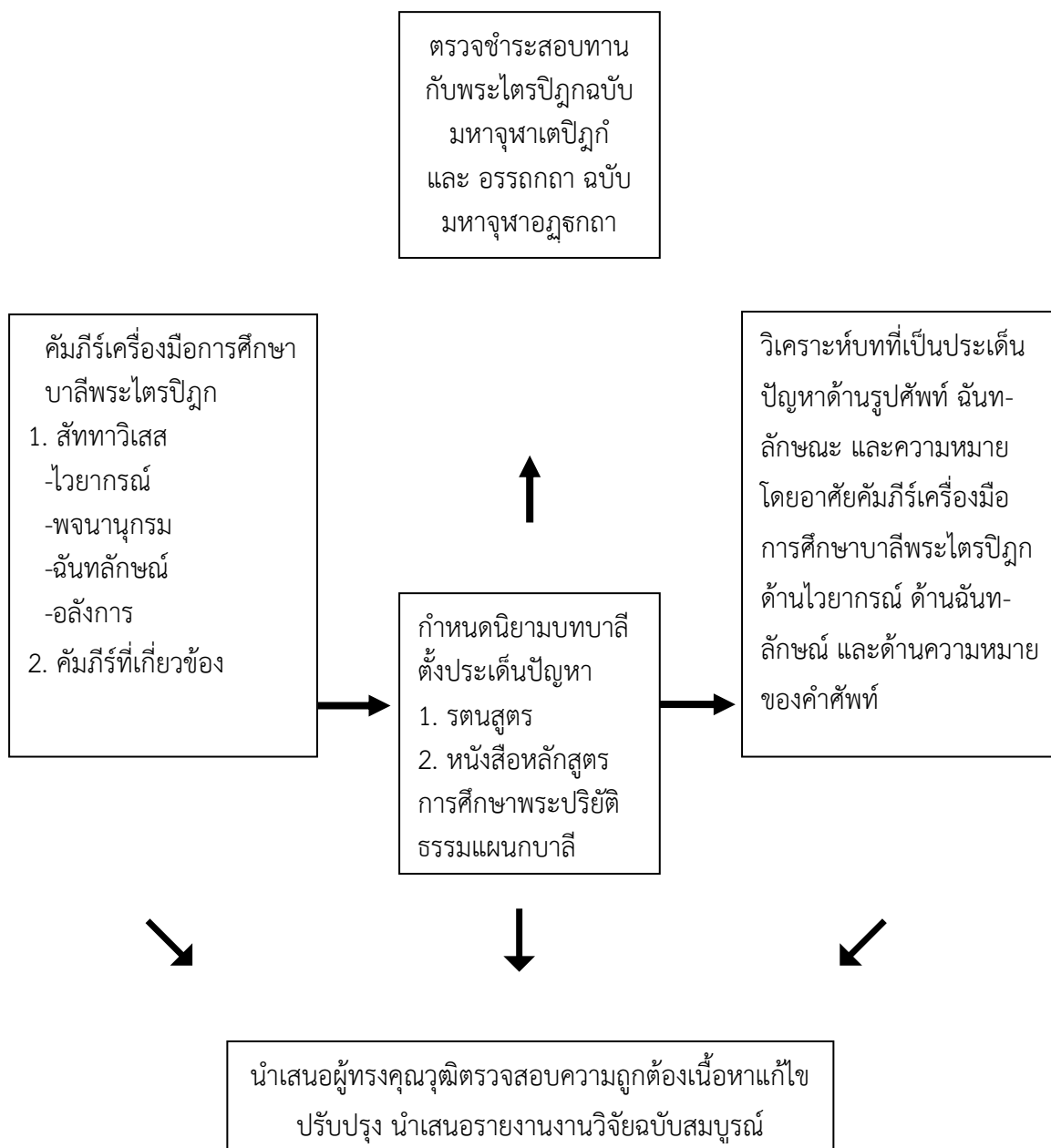
๑.๔.๒ บทบาลี หมายถึง บทที่ประกอบด้วยวิัตติทางไวยากรณ์ภาษาบาลี มี ๔ บท คือนามบท อุปสัคคบท นิบาตบท และอาขยาตบท^{๑๕} โดยแบ่งเป็น ๒ กลุ่ม ประกอบด้วย บทที่ลงวิัตตินาม คือ นามศัพท์ อุปสัคค์ นิบาต การก สมาส ตัทธิธ และกิตก์ เรียกว่า นามบท ส่วนบทที่ลงวิัตติอาขยาต เรียกว่า อาขยาตบท

๑.๔.๓ วิเคราะห์บทบาลี หมายถึง การนำบทบาลี ๔ บท ทั้งที่อยู่ในร้อยแก้ว และร้อยกรอง มากำหนดเป็นประเด็นปัญหาตามหลักคัมภีร์สหทวิเสส คือ ๑) หลักภาษาบาลี ๒) พจนานุกรมภาษาบาลี ๓) กฎเกณฑ์ วิธีร้อยกรองภาษาบาลี ๔) กลวิธีการแต่งภาษาบาลี

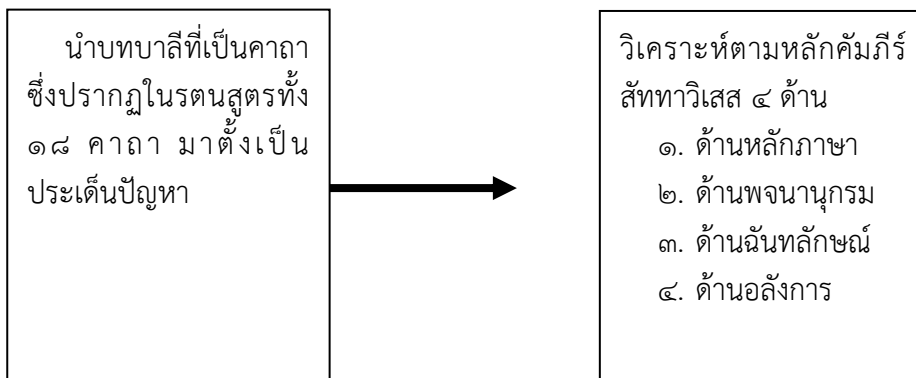
๑.๔.๔ คัมภีร์สหทวิเสส หมายถึง กลุ่มคัมภีร์หลักภาษาบาลี ที่เป็นเครื่องมือในการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก ๔ กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์ กลุ่มคัมภีร์พจนานุกรม กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์ และกลุ่มคัมภีร์อรรถาธิบาย

^{๑๕} รูปสัทธ. ฎีกา หน้า ๒๔.

๑.๕ กรอบแนวความคิดของโครงการวิจัย

๑.๖ กระบวนการโครงการวิจัย

๑.๗ การทบทวนวรรณกรรม

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนรวบรวมวรรณกรรมและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังนี้ คือ

๑.๗.๑ ทรัพย์ ประกอบสุข ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “กิริยาอาชยาตในบาลีไวยากรณ์ มุลกัจจายน์” ปี พ.ศ. ๒๕๑๙ สรุปได้ว่า

คัมภีร์มุลกัจจายน์สันนิษฐานว่าเป็นคัมภีร์ที่เป็นแบบเรียนภาษาบาลีในประเทศไทย คัมภีร์นี้ ผู้ศึกษาจะเรียนด้วยความลำบาก แต่สมัยหลังได้มีการเปลี่ยนหลักสูตรใหม่ จึงไม่ค่อยได้มีใคร ศึกษากัน เมื่อผู้วิจัยได้เปรียบเทียบระบบไวยากรณ์มุลกัจจายน์กับคัมภีร์ไวยากรณ์มีสูตรคือ กัจจายนะ สัททนีติ โมคคัลลานะ ปทรูปสัทธิ และพาลาวตาร แล้วเห็นว่าแต่ละคัมภีร์จะมีขั้นตอน การเรียงลำดับ กำหนดสูตรไว้แตกต่างกันบ้าง เหมือนกันบ้าง ในคัมภีร์บาลีไวยากรณ์ กิริยาอาชยาตถือว่าเป็นกิริยา สำคัญ ในประโยคประกอบด้วยวิภัติ กาล บท พจน์ บุรุษ ชาติ วาจก ปัจจัยแบ่งหน้าที่เป็นส่วนสัดส่วนไม่ปนกัน^{๑๖}

๑.๗.๒ ทองพูล บุญยมาลิก ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “สนธิและสมาสในคัมภีร์มุล กัจจายน์” ปี พ.ศ. ๒๕๒๑ สรุปได้ว่า

การศึกษาครั้งนี้ มีจุดมุ่งหมายที่จะศึกษาในเรื่องระบบเสียง วิธีสนธิในภาษาบาลี มี ๓ อย่างคือ สระสนธิ พยัญชนะสนธิ และนิคคหิตสนธิ ส่วนวิธีสมาสในภาษาบาลีแบ่งออกเป็น ๒ ชนิด อนิจจสมาส สมาสที่สามารถอธิบายได้ด้วยบทวิเคราะห์ และนิจจสมาส สมาสที่ไม่นิยมอธิบายด้วยบท

^{๑๖} ทรัพย์ ประกอบสุข, “กิริยาอาชยาตในบาลีไวยากรณ์มุลกัจจายน์” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๑๙)

วิเคราะห์ ตามแนวคัมภีร์มูลกัจจายน์แต่โดยทั่วไปแล้วคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีทุกคัมภีร์นิยมแบ่งสมาสเป็น ๖ อย่าง คือ กम्मธารโย, ทิคุ, ตปฺปฺริโส, ทฺวนฺโท, อพฺยयीภาโว, พหุพฺพิหิ^{๑๗}

๑.๗.๓ อธิรุทธ สุนทรา ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “การสร้างนามศัพท์และสมาสในเรื่องนโลปายาน” ปี พ.ศ. ๒๕๒๑ สรุปได้ว่า

การสร้างนามศัพท์และสมาสในเรื่องนโลปายาน มีผลว่า นามศัพท์เกิดจากการนำปัจจัยมา ประกอบเข้ากับธาตุและคำที่ลงปัจจัยมาแล้ว การสร้างนามศัพท์มี ๒ ประเภท ได้แก่ การสร้างนามศัพท์ ประเภทกฤตและการสร้างนามศัพท์ประเภทคำตัดทิต คือ คำกฤตเกิดขึ้นจากการนำเอาปัจจัยขึ้น ที่หนึ่งมาประกอบกับธาตุ ปัจจัยที่ปรากฏมากที่สุดในนโลปายานคือ อ ปัจจัยและปัจจัยที่ปรากฏน้อยที่สุดคือ วาส (วส) ปัจจัย และหมวดธาตุที่นำมาใช้ในการสร้างคำกฤตในนโลปายานนั้น หมวดที่ ปรากฏมากที่สุดคือหมวดที่หนึ่งและปรากฏน้อยที่สุดคือหมวดที่เจ็ด คำตัดทิตเกิดจากการนำเอาปัจจัย ขึ้นที่สองมาประกอบกับคำที่มีอยู่ในภาษา ปัจจัยที่ปรากฏมากที่สุดในนโลปายานคือ อ ปัจจัย และ ปัจจัยที่ปรากฏน้อยที่สุด คือ อิน และ ถ ปัจจัย ส่วนคำสมาสเกิดจากการนำคำนาม หรือคำอื่นที่มีอยู่ในภาษาจำนวน ๒ ศัพท์หรือมากกว่าขึ้นไปมารวมกันเป็นคำสมาส^{๑๘}

๑.๗.๔ บำรุง ชำนาญเรือ ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องกิตก์ในคัมภีร์สัททนีติปกรณ์” ปี พ.ศ. ๒๕๓๑ สรุปได้ว่า

การศึกษาครั้งนี้เป็นการศึกษาเรื่องรูปแบบการสร้างคำกิตก์ในคัมภีร์สัททนีติ มีผลการวิจัยว่า กิตก์อันเป็นวิธีการสร้างคำศัพท์ขึ้นใช้ในภาษาบาลี ทั้งที่เป็นนามศัพท์และกริยาศัพท์ มีองค์ประกอบที่สำคัญคือธาตุและปัจจัยกิตก์ โดยการนำปัจจัยกิตก์เข้ามาประกอบกับธาตุโดยตรงหรือนำปัจจัยกิตก์ เข้าประกอบกับคำกริยา ธาตุที่ปรากฏในคัมภีร์สัททนีติปกรณ์ตอนกิตก์ปมี ๒๖๒ ธาตุ ปัจจัย ๙๖ ปัจจัย^{๑๙}

๑.๗.๕ ประโชค ชัยสุวรรณ ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาเรื่องตัทธิตในคัมภีร์รูปสัทธิปกรณ์” ปี พ.ศ. ๒๕๓๓ สรุปได้ว่า

การศึกษารูปแบบการนำเสนอ วิธีการสร้างคำตัทธิตในคัมภีร์รูปสัทธิปกรณ์ เปรียบเทียบกับ คัมภีร์กัจจายนะและคัมภีร์นยาสะทำให้ทราบถึงความแตกต่างในเรื่องจำนวนปัจจัยในอัตราส่วน ๖๓:๕๕:๕๓ และมีความแตกต่างในเรื่องจำนวนอุทาหรณ์ในอัตราส่วน ๑๗๗:๙๑:๑๖

^{๑๗} ทองพูล บุญยมาลิก, “สนธิและสมาสในคัมภีร์มูลกัจจายน์” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑)

^{๑๘} อธิรุทธ สุนทรา, “การสร้างนามศัพท์และสมาสในเรื่องนโลปายาน” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑)

^{๑๙} บำรุง ชำนาญเรือ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องกิตก์ในคัมภีร์สัททนีติปกรณ์” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑)

โดยเฉพาะในคัมภีร์ รูปสัทธรรมมีการตั้งชื่อศัพท์ตามกลุ่มปัจจัยที่ใช้แทนนามศัพท์ คัมภีร์ไวยากรณ์ทั้งสามคัมภีร์มีจำนวนสูตรศัพท์ ๖๒ สูตรเท่ากันทั้ง ๆ ที่ในคัมภีร์รูปสัทธรรมมีการเปลี่ยนย้ายสูตรระหว่างศัพท์ที่กัณฑ์กับกัณฑ์อื่น ๆ เพื่อให้เนื้อหาต่อเนื่องกัน คัมภีร์ก็กระจายเน้นการแยกให้เห็นชัดเจนระหว่าง สุตตะ วุตติ และอุทาหรณ์ คัมภีร์ นยาสะเน้นขั้นตอนการสร้างคำเพียงอย่างเดียว ส่วนคัมภีร์รูปสัทธรรมเน้นเอกภาพของเนื้อหาและสัมพันธ์ภาพระหว่างสูตร^{๒๐}

๑.๗.๖ ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์ ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ภาษาสันสกฤต ในคัมภีร์ลลิตวิสตระ” ปี พ.ศ. ๒๕๓๖ สรุปได้ว่า

ภาษาสันสกฤตในลลิตวิสตระมีข้อแตกต่างจากภาษาสันสกฤตปาณินียอยู่หลายประเด็น มีด้าน สนิธิ ในลลิตวิสตระ การใช้สนธิไม่เคร่งครัดเหมือนกับสันสกฤตมาตรฐาน ด้านการสร้างคำและวากย-สัมพันธ์ มีการใช้พหูพจน์แทนทวีพจน์ ส่วนการใช้วิภक्ति์ในบางกรณีไม่เคร่งครัด มีการใช้แทนกัน ในหลาย วิภक्ति์ ด้านฉันทลักษณ์ฉันทลักษณ์ทั้งหมดในอัยยายีที่ ๑-๔ ที่ใช้แต่งมีอยู่ ๒ ประเภท คือใช้ฉันท์ ประเภทวรรณพดด้และมาตราพดด้^{๒๑}

๑.๗.๗ พระมหาสมปอง มุทิโต ได้ทำคัมภีร์อภิธานวรรณนา ปี พ.ศ. ๒๕๔๗ ประกอบด้วยเนื้อความ ๙ ส่วน คือ ๑) เนื้อความที่เป็นคาถาบาลีในคัมภีร์อภิธานปทีปิกาทั้งหมด ๑๒๒๑ คาถา ๒) เนื้อความที่เป็นอภิธานศัพท์ ๓) เนื้อความที่แสดงการแยกอภิธานศัพท์ออกให้เห็นธาตุและปัจจัยตัวเดิม ๔) เนื้อความที่เป็นคำแปลภาษาไทยที่เข้าใจง่าย ๕) เนื้อความที่แสดงรูปวิเคราะห์ให้เห็นความหมายของศัพท์นั้น ๆ ๖) เนื้อความที่เป็นอุทาหรณ์ของศัพท์ ๗) เนื้อความที่เป็นคำแปลของอภิธานศัพท์ ๘) เนื้อความที่เป็นอภิธานานุกรม และ ๙) เนื้อความที่เป็นธาตุวัตถานุกรม^{๒๒}

๑.๗.๘ พระมหาโกมล กมล (แก้วตัง) ได้ทำวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบคำนามในคัมภีร์ปทรูปสัทธรรมและลลิตสัทธานตเกมุที ปี พ.ศ. ๒๕๔๘ ได้สรุปผลการวิจัยว่า ๑) คัมภีร์ปทรูปสัทธรรมแต่งโดยพระพุทฺธปิยเถระ ชาวอินเดียตอนใต้ ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖ ส่วนคัมภีร์ลลิตสัทธานตเกมุที แต่งโดยวราหะ ศิษย์ของภฏโฏชิ ที่กษิต ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ๒) แม้ว่าคัมภีร์ปทรูปสัทธรรมจะดำเนินตามวิธีของสูตรไวยากรณ์ตามที่ปรากฏในคัมภีร์ลลิตสัทธานตเกมุทีเท่าที่ได้ศึกษาในการสร้างคำนาม ดูเหมือนว่าคัมภีร์ปทรูปสัทธรรม ไม่ได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์ลลิตสัทธานตเกมุที มีการใช้ชื่อเรียกเฉพาะทางไวยากรณ์ที่ต่างกันหลายแห่ง วิภक्ति์สำหรับแจกคำนามในคัมภีร์ปทรูปสัทธรรมก็ลดน้อยลงกว่าที่มีอยู่เดิม เนื่องจากทวิวจนะในภาษาบาลีไม่มี คำนามที่ลงท้ายด้วยพยัญชนะ

^{๒๐} ประโชค ชัยสุวรรณ, “การศึกษาเรื่องศัพท์ในคัมภีร์รูปสัทธรรม” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓)

^{๒๑} ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ภาษาสันสกฤต ในคัมภีร์ลลิตวิสตระ” วิทยานิพนธ์ มหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๖)

^{๒๒} พระมหาสมปอง มุทิโต. อภิธานวรรณนา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒.

ในภาษาสันสกฤตทั้งหมดถูกเปลี่ยนเป็นคำนามที่ลงท้ายด้วยสระในภาษาบาลี ๓) ค่อนข้างจะแน่นอนว่าคัมภีร์ปทฺฐปฐิธิ ไม่ได้ดำเนินตามประเพณีทางไวยากรณ์ที่ปาณินิ นักไวยากรณ์ผู้ยิ่งใหญ่ได้วางไว้อย่างเคร่งครัด แต่จะดำเนินตามคัมภีร์ทางไวยากรณ์สันสกฤตเล่มอื่น ซึ่งจำเป็นต้องมีการศึกษาค้นคว้าต่อไป^{๒๓}

๑.๗.๙ รศ.เวทย์ บรรณกรกุล ได้ทำวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์บาลีพระพุทฺธศาสนาเถรวาท ปี พ.ศ. ๒๕๕๖ ได้สรุปผลการวิจัยว่า คัมภีร์ที่เป็นพื้นฐานสำคัญในการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก คือ คัมภีร์สัททวิเสสเป็นอุปกรณ์สำคัญในการศึกษาค้นคว้า เป็นกลุ่มคัมภีร์เกี่ยวกับหลักภาษาบาลี เป็นเครื่องมือพื้นฐานแห่งความเข้าใจในภาษาบาลีตลอดจนการวินิจฉัยบทบาลีในพระไตรปิฎกและการวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์พระพุทฺธศาสนาเถรวาท โดยอาศัยกลุ่มคัมภีร์สัททวิเสส ๔ กลุ่ม ครั้งนี้ ได้เลือกแนวทางการวิเคราะห์บาลีจากคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินิ ปัญจิกา อตฺถโยชนา บางบทมาแสดงรูปแบบการวิเคราะห์เพื่อให้ทราบแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์จากคัมภีร์โดยตรง นอกจากนั้น ผู้วิจัยยังได้นำบทบาลีจากคัมภีร์ขุททกนิกาย ธรรมบท ที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมปทฺฐกถา เช่นบทว่า อนปายินิ, สารมตโน, สนนตโน เป็นต้น และคัดเลือกบทในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาที่เป็นข้อถกเถียงในเรื่องการสวดสาธยายหรือเขียนมาวิเคราะห์ตามหลักคัมภีร์กลุ่มสัททวิเสส^{๒๔}

จากข้อมูลที่ได้ศึกษาในวิทยานิพนธ์ต่าง ๆ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ มีกล่าวถึงเนื้อหาเกี่ยวกับไวยากรณ์ทั้งด้านภาษาบาลีและสันสกฤตในเรื่องของสนธิ คำนาม สมาส ตัทธิธ อาชยาตและกิตฺก (กฤต) จากคัมภีร์ต่าง ๆ และศึกษาวิเคราะห์บทบาลีตามกลุ่มคัมภีร์สัททวิเสส แต่ยังไม่มีการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีที่มีความหมายหลายอย่างตามแนวคัมภีร์อภิธาน

๑.๘ วิธีดำเนินการวิจัย

โครงการวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรัตนสูตร ตามแนวคัมภีร์สัททวิเสส” ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาประมวลองค์ความรู้เนื้อหาคัมภีร์ที่เป็นเครื่องมือก่อนการศึกษาพระไตรปิฎก ใช้วิธีวิจัยเชิงเอกสาร (Document Research) เพื่อให้ได้คำตอบตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ โดยมีวิธีดำเนินการศึกษา ดังนี้

๑.๘.๑ ศึกษารวบรวมประมวลความรู้คัมภีร์เครื่องมือการศึกษาบาลีพระไตรปิฎกที่แสดงสาระสำคัญของหลักภาษาบาลี เช่น กัจจายนะ ปทฺฐปฐิธิ อภิธาน วุตโตทัย และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง

^{๒๓} พระมหาโกมล กมล (แก้วตึง), “การศึกษาเปรียบเทียบคำนามในคัมภีร์ปทฺฐปฐิธิและลลขลิตธานตเกมุทฺธิ” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘)

^{๒๔} รศ.เวทย์ บรรณกรกุล วิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์บาลีพระพุทฺธศาสนาเถรวาท” มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

๑.๘.๒ คัดเลือกบทบาลีในรตนสูตร เป็นตัวอย่างประเด็นปัญหาการวิเคราะห์รูปศัพท์ ฉันทลักษณ์และความหมายตามกรอบการวิเคราะห์ และทำการวิเคราะห์โดยอาศัยกลุ่มคำภีร์สหทท วิเสส

๑.๘.๓ นำเสนอผู้เชี่ยวชาญ เพื่อตรวจสอบความถูกต้องด้านเนื้อหาแล้วเรียบเรียง บรรยายเชิงพรรณนา

ข้อตกลงเบื้องต้นและข้อจำกัดในการวิจัย

-ในการศึกษาด้านไวยากรณ์ ใช้คำภีร์สหททวิเสสกลุ่มไวยากรณ์สายกัจจายนะเป็นหลักในการวินิจฉัย

-ในการศึกษาด้านความหมาย ใช้คำภีร์อริธาน์ปทีปิกาและอริธาน์ปทีปิกาสูจิเป็นหลักแล้วเทียบเคียงสืบค้นความหมายจากคำภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น

-ในการศึกษาด้านฉันทลักษณ์ ใช้คำภีร์วุตโตทัยเป็นคำภีร์หลักในการศึกษาวิเคราะห์

-ในการศึกษาด้านอรรถาธิบาย ใช้คำภีร์สุโฆธการเป็นคำภีร์หลักในการศึกษาวิเคราะห์

คำภีร์ที่ใช้เป็นหลักในการศึกษาวิเคราะห์ครั้งนี้ จำกัดเฉพาะคำภีร์กัจจายนะ ปทรูปสิทธิ ใช้นิพนธ์ที่จัดพิมพ์โดยวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง คำภีร์วุตโตทัย สุโฆธการ ใช้นิพนธ์ที่จัดทำโดยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม คำภีร์อริธาน์ปทีปิกาและอริธาน์ปทีปิกาสูจิ ใช้นิพนธ์ที่จัดพิมพ์โดยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และคำภีร์อริธาน์วรรณนา ใช้นิพนธ์ชมรมนิรุกติศึกษา วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์

-บทบาลีที่นำมากำหนดนิยามตั้งเป็นประเด็นปัญหาการวิเคราะห์ครั้งนี้ นำมาเฉพาะบทที่ยกมาในรตนสูตรเท่านั้น

๑.๙ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๙.๑ ทำให้ทราบความเป็นมาและความสำคัญของรตนสูตร

๑.๙.๒ ทำให้ทราบประวัติความเป็นมาคำภีร์สหททวิเสสที่เป็นเครื่องมือศึกษาบาลีพระไตรปิฎก

๑.๙.๓ ทำให้ทราบหลักวิเคราะห์บทบาลีกรณีศึกษาตัวอย่างบทบาลีในรตนสูตร

บทที่ ๒

ความเป็นมาและความสำคัญของรตนสูตร

รตนสูตรเป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงรับสั่งให้พระอานนทเถระสวดเป็นองค์แรก ภายหลังได้กลายเป็นแบบอย่างในการทำน้าพระพุทธมนต์สำหรับทำบุญงานมงคลต่าง ๆ จนตกทอดสืบเป็นประเพณีถึงปัจจุบัน ซึ่งมีต้นฉบับเป็นภาษาบาลี พร้อมอรรถกถา อันเป็นคัมภีร์อธิบายขยายความรตนสูตร ผู้วิจัยขอนำเสนอประวัติและความเป็นมาของรตนสูตรพร้อมต้นฉบับที่เป็นภาษาบาลี และคำแปลดังต่อไปนี้

๒.๑ ประวัติและความเป็นมาของรตนสูตร

๒.๒ รตนสูตรในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๒.๑ ประวัติและความเป็นมาของรตนสูตร

๒.๑.๑ ชื่อและความหมายของรตนสูตร

คำว่า รตน ในภาษาบาลีนั้น ท่านแสดงความหมายไว้ว่า

รตน = มาตราวัด แก้วแหวนเงินทอง และ ประเสริฐ

ที่แปลว่า มาตราวัด รูปวิเคราะห์ว่า รมติ เอเตนาติ รตนํ สกทช่วยให้อินดี (ใช้วัดเอาตามต้องการ) ชื่อว่ารตนะ อุทาหรณ์ว่า ตา ทูเว วิทถิ รตนํ สนิฏ ๒ คืบ เป็น ๑ สก

ที่แปลว่า แก้วแหวนเงินทอง มีรูปวิเคราะห์ว่า รติ ตโนตติ รตนํ ชื่อว่ารตนะ เพราะเป็นแก้วที่แผ่ไปสู่ความยินดีของผู้คน (รติ + ตนุ วิทถาเร=แผ่-ขยาย + ณ), รมนติ เอตถาติ รตนํ ชื่อว่า รตนะ เพราะเป็นที่ยินดีของผู้คน (รมุ กีฬาย=เล่น-เพลิดเพลิน + ตน), รติ ชเนตติ รตนํ ชื่อว่ารตนะ เพราะทำให้เกิดความยินดีแก่ผู้คน (รติ + ชน ชนเน=เกิด-ทำให้เกิด + ณ) อุทาหรณ์ว่า

รตนํ นาม มุตตา มณี เวสุริโย สงฺขโ สึลา ปวาร์ รชตฺ ชาตฺรูป โลหิตงโก มสารคลฺล ที่ชื่อว่า รตนะ ได้แก่ แก้วมุกดา แก้วมณี ไพฑูรย์ สังข์ สีลา ประพาฬ เงิน ทอง ทับทิม แก้วตาแมว^๑

ที่แปลว่า ประเสริฐ มีรูปวิเคราะห์ว่า รมติพพิ รมนติ เอตถาติ วา รํ, อตตานํ ภชเนเต อุปเสวนเต ทุกคฺติโต สัสมณฺณวโต วา ตาเรตฺติ ตํ, อตตานํ อนุสฺสรนเต สุกตฺติณพพานานิ เนตฺติ นํ, รณจ ตณฺจ นณฺจ รตนํ^๒ ผู้ที่ถูกยินดีหรือเป็นที่ยินดีของผู้คน ชื่อว่า ร (รมุ กีฬาย=เล่น-เพลิดเพลิน), ผู้ทำให้เหล่าชนที่เข้าไปคบหาตน (พระรัตนตรัย) ข้ามพ้นจากทุกข์หรือห้วงมหรณพในสงสาร ชื่อว่า ต (ตร ตรณ=ข้าม), ผู้นำเหล่าชนที่ระลึกถึงตน (พระรัตนตรัย) ไปสู่สุคติและพระนิพพาน ชื่อว่า น (นี ปาปุณเน=ไป-ถึง-บรรลุ), ร ด้วย ต ด้วย น ด้วย ชื่อว่า รตนะ

^๑ วิมทา. (บาลี) ๒/๕๐๖/๓๔๔, (ไทย) ๒/๕๐๖/๕๙๗.

^๒ อภิธาน. สุนิ. ๑๐๖๒/๗๔๕.

รตนนติ รตี นยติ วหติ ชเนติ^๓ วหุเตตตีติ รตนํ ฯ ยักญจิ จิตตีกตํ มหคฺคํ อตุลํ พุทธ-
ทสสนํ อโนมสตตปริโกณญ, ตสเสตํ อธิวณํ ฯ ยถาห :-

“จิตตีกตํ มหคฺคณญ, อตุลํ พุทธทสสนํ;
อโนมสตตปริโกณ, รตนํ เตน วุจจตี”ติ ฯ

คำว่า (รตนํ) ได้แก่ ชื่อว่าแก้ว เพราะนำพาให้เกิด เพิ่มพูนความยินดี คำว่า แก้ว นี้ เป็น
ชื่อของทุกสิ่งที่ทำให้งดงาม มีค่ามาก ซึ่งไม่ได้ เห็นยาก และเป็นของบริโภคใช้สอยของสัตว์ผู้ไม่ต่ำ
ทราม เหมือนอย่างที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า

“วัตถุใดทำให้เกิดความยำเกรง มีค่ามาก ซึ่งไม่ได้ หาได้ยาก เป็นของใช้
ของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม เพราะเหตุนั้น วัตถุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียก
ว่า แก้ว”^๔

รตนสูตร : รตนานิ สุเจติ ทีเปติ ปกาเสตตีติ รตนสูตรํ. อถ วา รตนคุณานิ สุวตทานิ เอเตถา
ติ สูตรํ. รตนานิ สูตรํ รตนสูตรํ. รตนา สฏฺฐ ตายติ รกฺขตีติ วา รตนสูตรํ. คำว่า รตนสูตรํ ท่านจำกัด
ความหมายไว้ว่า พระสูตรใด ย่อมแสดง คือ ย่อมประกาศ ในเรื่องรตนะเป็นต้น เพราะเหตุนั้น พระ
สูตรนั้น ชื่อว่ารตนสูตร อีกนัยหนึ่ง พุทธวจนะ ชื่อว่าสูตร เพราะวิเคราะห์ว่า เป็นที่อันท่านกล่าวถึงคุณ
ของพระรัตนตรัย สูตร (ที่แสดง) พระรัตนตรัย ชื่อว่ารตนสูตร หรือว่า พระรัตนตรัยใด ย่อมป้องกัน
คือ ย่อมรักษาคุ้มครอง ด้วยดี เพราะเหตุนั้น พระรัตนตรัยนั้น ชื่อว่ารตนสูตร

จากความหมายตามที่พระอรรถกถาจารย์เป็นต้นแสดงไว้แล้ว ผู้วิจัยขอสรุปความหมาย
ของคำว่า รตนะ มีความหมายว่า แก้ว, ประเสริฐ, ของที่ทำให้เกิดความยำเกรง, มีค่ามาก, ซึ่งไม่ได้,
หาได้ยาก และเป็นของใช้ของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม แต่ในรตนสูตรนี้ พระพุทธเจ้าทรงหมายถึงพระ
รัตนตรัย คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า พระสงฆ์เจ้า ผู้ประเสริฐอันที่เป็นพึ่งของสัตว์โลก จึงตรัส
เรียกพระสูตรนี้ว่า “รตนสูตร”

๒.๑.๒ ประวัติความเป็นมาของรตนสูตร

รตนสูตรปรากฏอยู่ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ^๕ และขุททกนิกาย สุตต-
นิบาต^๖ ดังนั้น รตนสูตรอรรถกถา ในขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ และขุททกนิกายสุตตนิบาต จึงเป็น
แหล่งที่มาของข้อมูลในการพรรณนาโดยตรง มีข้อความโดยสังเขปดังนี้

ณ กรุงเวสาลีนครหลวงแห่งแคว้นวัชชี เคยเป็นเมืองมั่งคั่งอุดมสมบูรณ์ เนืองแน่นไปด้วย
อาณาประชาราษฎร์ เกิดภัยพิบัติอย่างร้ายแรง สมัยนั้น กรุงเวสาลีเกิดฝนแล้งติดต่อกันเป็นเวลาหลาย
ปี ข้าวกล้าแห้งตายเพราะแดดแผดเผา ผู้คนอดอยากล้มตายเป็นจำนวนมาก คนยากจนตายก่อน
กลายเป็นศพอนาถาไร้คนจัดการ ถูกทิ้งเกลื่อนนคร พวกอมมุษย์ได้กลืนซากศพก็พากันเข้าสู่นคร ทำ
อันตรายแก่หมู่มนุษย์ ทำให้คนตายเพิ่มจำนวนมากขึ้น ทำให้ผู้คนล้มตายเหลือที่จะนับได้

นครเวสาลีที่เคยเป็นเมืองมั่งคั่ง ผู้คนพลุกพล่านขวักไขว่ไปมาได้ประสบภัยพิบัติอย่าง
ร้ายแรง ๓ ประการในคราวเดียวกัน คือ

^๓ ฉ.ม., อี. ขนยติ.

^๔ ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๓/๓๘, ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๒๒๓/๒๙๒, ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑/๑๔๙.

^๕ ขุ.ขุ. (บาลี) ๒๕/๑-๑๘/๕-๙.

^๖ ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๒๒๔-๒๔๑/๓๗๖-๓๘๐.

๑. พุทธิภิกขุ ข้ายายากหมากแพง
๒. อมนุสสภย ภูตผีปีศาจทำร้าย
๓. โรคภัย เกิดโรคระบาดคร่าชีวิตผู้คน

ชาวเมืองรวมตัวกันไปร้องทุกข์ต่อพระเจ้าแผ่นดินว่า ในเมืองนี้ไม่เคยมีภัยทั้ง ๓ ประการนี้เกิดขึ้นมา ๗ ชั่วโมงแล้ว เห็นที่ผู้ปกครองรัฐจะประพจน์ไม่ชอบด้วยทำนองครองธรรม จึงทำให้เกิดเหตุร้าย

พระเจ้าแผ่นดินโปรดให้ชาวเมืองประชุมกันที่ศาลากลางเมือง เพื่อตรวจสอบความผิดของพระองค์ ก็ไม่เห็นความผิดประการใด จึงปรึกษากันว่าทำอย่างไรภัยทั้ง ๓ นี้ จะสงบลงได้ ผลของการปรึกษาได้ตกลงกันที่จะทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าจากแคว้นมคธสู่กรุงเวสาลี ด้วยได้ยินกันมาว่าพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นแล้วในโลก พระองค์เปี่ยมด้วยพระมหากรุณาธิคุณ ทรงแสดงธรรมเพื่อประโยชน์แก่อกุลแก่หมู่สัตว์ มีมหิทธานภาพ พระองค์เสด็จไปที่ไหนก็มีแต่ความสุข หากพระองค์เสด็จสู่กรุงเวสาลี ภัยพิบัติทั้งปวงจักระงับลงไป

ครานั้น พระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่กรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ ตรงกับรัชสมัยของพระเจ้าพิมพิสารผู้ถวายเวฬุวันให้เป็นวัดแห่งแรกในพระพุทธศาสนา ชาวเมืองวัชชีจึงส่งเจ้าลิฉณวีชื่อนหาลีและมหาอำมาตย์ผู้หนึ่งเป็นราชทูตนำเครื่องบรรณาการเดินทางเข้าสู่แคว้นมคธ ทูลร้องขอพระเจ้าพิมพิสารเพื่อขอพระราชทานวโรกาส กราบทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าสู่กรุงเวสาลี

พระพุทธเจ้าทรงพิจารณาเห็นว่า หากพระองค์เสด็จไปกรุงเวสาลี ประโยชน์ ๒ อย่างจักเกิดขึ้น คือ พระองค์จะแสดงรัตนสูตรในสมาคมนั้น เป็นเหตุให้ชาววัชชีได้ดวงตาเห็นธรรมบรรลุมรรคผลเป็นอันมาก และอีกประการหนึ่งคือภัยพิบัติทั้งหลาย จะสงบลงเพราะการเสด็จไปของพระองค์

พระพุทธเจ้าทรงทราบประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นแก่ชาววัชชีเช่นนี้จึงทรงรับนิมนต์เพื่อเสด็จสู่กรุงเวสาลี พระเจ้าพิมพิสารทรงทราบว่าพระพุทธเจ้าทรงรับนิมนต์แล้ว จึงโปรดให้ตกแต่งเส้นทางเสด็จพระพุทธเจ้าดำเนินตั้งแต่กรุงราชคฤห์ถึงฝั่งแม่น้ำคงคาอันเป็นพรมแดนของแคว้นทั้งสอง รับสั่งให้ปรับพื้น ถมดินทำทางให้เรียบเสมอ ให้ปลูกที่ประทับแรมทุกโยชน์เตรียมให้เสด็จวันละโยชน์ องค์พระพุทธเจ้าเสด็จออกจากกรุงราชคฤห์พร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐ องค์ สู่ฝั่งแม่น้ำคงคาลี้ทาง ๕ โยชน์ ใช้ระยะเวลาเดินทาง ๕ วัน

ฝ่ายกรุงเวสาลีกก็ได้ตกแต่งเส้นทางจากฝั่งแม่น้ำคงคาถึงกรุงเวสาลีเป็นระยะทางถึง ๓ โยชน์ เตรียมการรับเสด็จพระพุทธเจ้าที่ฝั่งแม่น้ำคงคาอย่างยิ่งใหญ่เช่นเดียวกัน

ขณะที่เรือส่งเสด็จที่พระเจ้าพิมพิสารจัดถวายใกล้ถึงฝั่งนครเวสาลี มหาเมฆตั้งเค้าขึ้นทั้ง ๔ ทิศ พอพระพุทธเจ้าทรงย่างพระบาทแรกเหยียบผืนแผ่นดินที่ฝั่งแม่น้ำคงคาแคว้นมคธ ฝนโบกขรพรรษได้ตกลงมาอย่างหนักบนแผ่นดินแคว้นวัชชี ทุกแห่งน้ำไหลไปแค่เขาคู่สะเอวพัดพาเอาสิ่งโสโครกต่าง ๆ ลงแม่น้ำลำคลองไปสิ้น พื้นดินชุ่มเย็นและสะอาดไปทั่วแคว้นวัชชี

พระพุทธเจ้าเสด็จจากฝั่งแม่น้ำคงคาถึงกรุงเวสาลีสั้นระยะทาง ๓ โยชน์ เป็นเวลา ๓ วัน ครั้นเสด็จถึงกรุงเวสาลี พระอินทร์พร้อมด้วยเทพบริวารเป็นจำนวนมากก็มา ณ ที่นั้น เมื่อเทวดาผู้เป็นใหญ่กว่ามากันมาก พวกอมนุษย์ก็ถอยร่นหลีกไปอันมาก

พระพุทธเจ้าประทับยืนที่ประตูพระนครเวสาลี รับสั่งให้พระอานนทเถระเรียนรตนสูตร กล่าวสัจจะอันอาศัยคุณพระรัตนตรัยเพื่อกำจัดอุปัทวันตรายทั้งหลายภัยพิบัติทั้งปวง พระอานนทเถระตักน้ำใส่บาตรของพระพุทธเจ้าเดินสวดรตนสูตรพลางประพรมน้ำพระพุทธมนต์ไปทั่วพระนคร

พอพระอานนทเถระขึ้นบท “ยัม ภิกขุ วิตติ ฯลฯ” พวกอมนุษย์ที่ยังไม่หนีไปไหนตั้งแต่แรก ที่พระพุทธเจ้าเสด็จมา ได้แอบอยู่ตามที่ต่าง ๆ ก็ทนไม่ไหวชิงกันหนีออกทางประตูเมืองทั้ง ๔ ประตู แนนยัดเยียด บางพวกหนีออกทางประตูไม่ไหว ช่วยกันพังกำแพงเมืองหนีกระเจิงไปหมดสิ้น พอพวกอมนุษย์ออกไป โรคในตัวของมนุษย์ก็หาย ผู้ที่หายจากโรคก็ลุกออกมาบูชาพระอานนทเถระด้วยเครื่องบูชาต่าง ๆ

ส่วนภายในพระนครเวสาลี ชาวเมืองต่างช่วยกันตกแต่งศาลากลางเมืองเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้า เมื่อพระพุทธองค์เสด็จเข้าสู่ที่ประทับแล้วเหล่าภิกษุสงฆ์และเจ้าลิจฉวีทั้งหลาย ตลอดจนอาณาจักรก็ไปเข้าเฝ้า แม้ท้าวอินทร์ตลอดจนเหล่าเทวดาทั้งปวงก็ได้มาเข้าเฝ้า ณ ที่นั้น พระอานนทเถระเที่ยวทำการประพรมน้ำพระพุทธมนต์ไปทั่วกรุงเวสาลีแล้วได้มาเฝ้าพระพุทธองค์ ณ ที่นั้น ชาวพระนครเวสาลีที่หายป่วยติดตามพระเถระมาเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ด้วยเป็นจำนวนมาก ที่ประชุมนั้นได้กลายเป็นมหาสมาคม พระพุทธเจ้าได้ตรัส รตนสูตรซ้ำในมหาสมาคมนั้น เมื่อจบเทศนาอุปัทวันตรายทั้งหลายภัยพิบัติทั้งปวงได้สงบลง ความสุขสวัสดิแผ่ไปทั่วแคว้นวัชชี

แม้พระอินทร์ผู้เป็นจอมเทพก็ทรงดำริว่า พระพุทธองค์ทรงอาศัยคุณแห่งพระรัตนตรัยเป็นสัจจวาจา เกิดความสวัสดิแก่ชาวพระนครแล้ว แม้เราเองก็พึ่งอาศัยคุณแห่งพระรัตนตรัย กล่าวบางสิ่งบางอย่างเพื่อความสวัสดิแก่ชาวพระนครเช่นเดียวกัน จึงได้ตรัสคาถาว่า

ยานิธ ภูตานิ สมากตานิ

ภุมมานิ วา ยานิว อนตลิกเข

ตถาคตฺ เทวมนุสสุปฺพิชิตํ

พุทฺธํ นมสฺสาม สฺวตฺถิ โหตุ ฯลฯ

ครั้นพระอินทร์ผู้เป็นจอมเทพตรัสคาถาเป็นสัจจกิริยาให้เกิดความสุขสวัสดิอย่างนี้แล้ว ทรงกระทำประทักษิณพระพุทธเจ้าแล้วได้เสด็จไปยังดาวดึงส์เทพนครพร้อมด้วยเทพบริษัท แต่นั้น ฝนก็ตกต้องตามฤดูกาล พืชพรรณธัญญาหารกลับอุดมสมบูรณ์ นครเวสาลีได้กลับมาเป็นเมืองมั่งคั่ง ผู้คนพลุกพล่านไปมาขวักไขว่เหมือนเดิม

เหล่านาคราชทั้งหลายในแม่น้ำคงคาคิดกันว่า หมู่มนุษย์ทำการสักการะพระพุทธเจ้าเป็นอันมาก จึงได้ทูลวิงวอนให้พระพุทธองค์อนุเคราะห์พวกตน พระพุทธเจ้ารับคำนิมนต์ เหล่านาคราชนำเสด็จพระพุทธองค์พร้อมด้วยหมู่ภิกษุสู่สำนักภิกขุ พระพุทธองค์แสดงธรรมโปรดเหล่านาคราชตลอดราตรี รุ่งขึ้น เหล่านาคราชถวายสักการะและภัตตาหารทิพย์ พระพุทธองค์ทรงอนุโมทนาเสร็จแล้วได้เสด็จออกจากนาคพิภพ เหล่าภุมมเทวดาและเทวดาทั้งหลายก็ได้สักการะต่อจากนั้นเช่นเดียวกัน

เหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าตรัสรตนสูตรและเสด็จเข้าสู่สำนักภิกขุพินนี้เกิดขึ้นในระหว่างพรรษาที่ ๒ หลังการตรัสรู้ อรรถกถาขุททกนิกาย สุตตนิบาต กล่าวว่า ครั้นพุทธกาลนั้น ได้มีการประชุมใหญ่อย่างที่ไม่เคยมีปรากฏมาก่อน ๓ ครั้งเท่านั้น คือ

(๑) ยมกปาฏิหาริยสมาคม ได้แก่ การชุมนุมใหญ่ในคราวที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์

(๒) เทโวโรหนสมาคม ได้แก่ การชุมนุมใหญ่คราวที่พระพุทธเจ้าเสด็จลงจากการจำพรรษาที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์

(๓) คังโคโรหนสมาคม ได้แก่ การชุมนุมใหญ่ในคราวที่พระพุทธเจ้าเสด็จลงแม่น้ำคงคาสมัยที่กรุงเวสาลีเกิดภัยพิบัติร้ายแรงครั้งนี้

เพราะฉะนั้น รตนสูตรจึงเป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงรับสั่งให้พระอานนทเถระสวดเป็นองค์แรก มีอานุภาพในการขจัดปัดเป่าภัยพิบัติทั้งหลายให้อันตรธานหายไปสิ้นอย่างฉับพลัน และเกิดความสุขสวัสดิ์

๒.๒ รตนสูตรในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๒.๒.๑ รตนสูตรในพระสุตตันตปิฎก

รตนสูตรปรากฏอยู่ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ^๗ และขุททกนิกาย สุตตนิบาต^๘ ผู้วิจัยขอนำเสนอต้นฉบับภาษาบาลีพร้อมคำแปล ดังต่อไปนี้

รตนสูตร

- [๑] ยานีธ ภูตานิ สมาคตานิ
 ภูมมานิ^๙ วา ยานี ว อนตลิกเข
 สพเพว ภูตา สุมณา ภาวนตุ
 อโถปิ สกุกจจ สุนนตุ ภาสิต.
- [๒] ตสฺมา หิ ภูตา นิสามเถ สพเพ
 เมตตํ กโรธ มานุสฺสียา ปชาย
 ทิวา จ รตโต จ หรณติ เย พลี
 ตสฺมา หิ เน รกขถ อปมตฺตา.
- [๓] ยํกิญฺจิ วิตตํ อิท วา หุรํ วา
 สคฺเคสุ วา ยํ รตนํ ปณฺตี
 น โน สมํ อตฺถิ ตถาคเตน
 อิทมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณฺตี
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.
- [๔] ขยํ วิราคํ อมตํ ปณฺตี
 ยทชฌคา สกยมนฺนี สมาหิโต
 น เตन ฌมฺเมเน สมตฺถิ กิญฺจิ
 อิทมปิ ฌมฺเม รตนํ ปณฺตี
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.
- [๕] ยมฺพุทฺธเสฏฺโฐ ปรีวณฺณยิ สุจี
 สมาธิมานนฺตริกญฺญมาหุ

^๗ ขุ.ขุ. (บาลี) ๒๕/๑-๑๘/๕-๙.

^๘ ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๒๒๔-๒๔๑/๓๗๖-๓๘๐.

^๙ ม. ภูมานิ

สมาธินา เตน สโม น วิชชติ
 อิทมปิ ธมเม รตนํ ปณฺตี
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

[๖] เย ปุคฺคลา อฏฺฐสฺสํ ปสฺมฺฐา
 จตฺตาริ เอตานิ ยุกาณิ โหนฺติ
 เต ทกฺขิณฺเอยยา สุคตฺสส สาวกา
 เอเตสุ ทินฺนานิ มหปฺพลานิ
 อิทมปิ สํเฆ รตนํ ปณฺตี
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

[๗] เย สุปฺปยุตฺตา มนสา ทฬฺหเนน
 นิฏฺคามิโน โคตมสาสนมฺหิ
 เต ปตฺติปตฺตา อมตํ วิคฺยห
 ลทฺธา มฺฐา นิพฺพุตฺตี ภูณฺชมานา
 อิทมปิ สํเฆ รตนํ ปณฺตี
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

[๘] ยถินฺทฺขีโล ปจฺวี สฺสโต^{๑๐} สียา
 จตุพฺภิ วาเตหิ อสมปกมฺปิโย
 ตถูปมํ สปฺปริสํ วทามิ
 โย อริยสจฺจานิ อเวจฺจ ปสฺสติ
 อิทมปิ สํเฆ รตนํ ปณฺตี
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

[๙] เย อริยสจฺจานิ วิภาวยนฺติ
 คมภีรปฺญเณน สุเทสิตานิ
 กิณฺจาปิ เต โหนฺติ ภูสฺสปมตฺตา^{๑๑}
 น เต ภวํ อฏฺฐมมาทียนฺติ
 อิทมปิ สํเฆ รตนํ ปณฺตี
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

[๑๐] สทฺหาสุส ทสฺสนสมปทาย
 ตยสฺสุ ธมฺมา ชหิตา ภวณฺติ
 สกฺกายทิกฺกุรึ วิจิกิณฺณิตณฺจ
 สึลพฺพตํ วาปิ ยทตฺถิ กิณฺจิ.

[๑๑] จตุหฺปาเยหิ จ วิปฺปมฺตโต
 ณฺจจาทิจานานิ อภพฺพ^{๑๒} กาทุ

^{๑๐} ฉ.ม. ปถวิสสโต

^{๑๑} ฉ.ม. ภูสํ ปมตฺตา

^{๑๒} ก. อภพโพ

- อิทมปิ สัมเ รตนํ ปณฺตี
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.
- [๑๒] กิณฺจาปิ โส กมฺม^{๑๓} กโรติ ปาปํ
 กาเยน วาจาอุท^{๑๔} เจตสา วา
 อภพฺพ^{๑๕} โส ตสฺส ปฏฺิจฺฉาทาย^{๑๖}
 อภพฺพตา ทิฏฺฐปทสฺส วุตฺตา
 อิทมปิ สัมเ รตนํ ปณฺตี
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.
- [๑๓] วนปฺปคฺคฺมเพ ยถา^{๑๗} ผุสฺสิตคฺเค
 คิมฺหานมาเส ปรมฺสมิ คิมฺเห
 ตถูปมํ ฌมฺมวโร อเทสยิ
 นิพฺพานคามิ ปรมํ หิตาย
 อิทมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณฺตี
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.
- [๑๔] วโร วรณฺณ วรโ ท วราหโร
 อนุตฺตรโร ฌมฺมวโร อเทสยิ
 อิทมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณฺตี
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.
- [๑๕] ชีณํ ปุราณํ นวํ นตฺถิ สมภวํ
 วิรตฺตจิตฺตตายตฺเถ ภวสมิ
 เต ชีณพีชา อวิรุฬฺหิณฺนทา
 นิพฺพนฺติ อีรา ยถายมฺปทีโป
 อิทมปิ สัมเ รตนํ ปณฺตี
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.
- [๑๖] ยานีธ ภูตานิ สมากตานิ
 ภูมฺมานิ วา ยานิ ว อนตฺถิกฺเข
 ตถาคตํ เทวมนุสฺสปุชิตํ
 พุทฺธํ นมสฺสาม สุวตฺถิ โหตุ.
- [๑๗] ยานีธ ภูตานิ สมากตานิ
 ภูมฺมานิ วา ยานิ ว อนตฺถิกฺเข
 ตถาคตํ เทวมนุสฺสปุชิตํ

^{๑๓} ก. กมมํ

^{๑๔} ฉ.ม. วาจา อุท

^{๑๕} ก. อภพฺโพ

^{๑๖} ส. ปฏฺิจฺฉาทาย

^{๑๗} ฉ.ม. ยถ

ธมฺมํ นมสฺสสาม สุวตฺถิ โหตุ.

[๑๘] ยานีธ ภูตานิ สมากตานิ

ภุมมานิ วา ยานิ ว อนตฺถิกฺเข

ตถาคตํ เทวมนุสฺสบุชิตํ

สํมํ นมสฺสสาม สุวตฺถิ โหตุติ.

(มตฺตาสุขปริจจาคา

ปสฺเส เจ วิปุลํ สุขํ

จเช มตฺตาสุข ธีโร

สมปสฺสํ วิปุลํ สุขํ.)^{๑๘}

รตนสุตฺตํ นิฏฺฐิตํ.

รตนสุตฺร^{๑๙}

ว่าด้วยรตนะอันประเสริฐสุด

(พระผู้มีพระภาคตรัสรตนสุตฺรดังนี้)

[๑] ภูตทั้งหลายผู้สิงสถิตอยู่บนภาคพื้น^{๒๐}

หรือผู้สิงสถิตอยู่ในอากาศ^{๒๑} ที่มาประชุมกันอยู่ ณ ที่นี้
ขอให้ภูตทั้งปวงจงเป็นผู้มีใจดี และจงฟังภาษิตโดยเคารพเถิด

[๒] เพราะฉะนั้นแล ภูตทั้งปวง ท่านจงใคร่ครวญ

จงแผ่เมตตาต่อหมู่มนุษย์ด้วยเถิด

มนุษย์เหล่าใดนำเครื่องเช่นสรวงมาให้

ทั้งกลางวันและกลางคืน

เพราะเหตุนั้น ขอท่านทั้งหลายอย่าประมาท

จงรักษามนุษย์เหล่านั้น

[๓] ทรัพย์เครื่องปลื้มใจ หรือรัตนชาติที่ประณีต^{๒๒}ใด ๆ

ที่มีในโลกนี้ ในโลกอื่น หรือในสวรรค์

ทรัพย์หรือรัตนชาตินั้น ๆ ที่เสมอด้วยตถาคต ไม่มี

นี้เป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า

^{๑๘} ฉ.ม. (บาลี) เอตถนตฺเร ปาโธ นตฺถิ. ตพฺพณฺณนา จ โอลฺลเกตพฺพา.

^{๑๙} ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๒๒๔-๒๔๑/๕๕๓-๕๕๗.

^{๒๐} คำว่า ภูต มีความหมายหลายนัย คือ **นัยที่ ๑** มีความหมายเชิงกริยาว่า “มีแล้ว” (หรือ “เกิดแล้ว”) **นัยที่ ๒** หมายถึงชั้น ๕ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๑/๔๓๒ **นัยที่ ๓** หมายถึงธาตุ ๔ มีปฐวีธาตุ เป็นต้น ม.อ. (ไทย) ๑๔/๘๖/๘๙ **นัยที่ ๔** หมายถึงพระชินาสพ ขุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๙๐/๑๑๖ **นัยที่ ๕** หมายถึง สรรพสัตว์ ที่.ม. (ไทย) ๑๐/๒๒๐/๑๖๙ **นัยที่ ๖** หมายถึงรุกขชาติต่าง ๆ วิ.มหา. (ไทย) ๒/๙๑/๒๘๐ **นัยที่ ๗** หมายถึงหมู่มนุษย์นับแต่ท้าวมหाराชทั้ง ๔ ลงมา ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓/๔-๕ ในที่นี้หมายถึงมนุษย์ที่มีศักดิ์น้อย หรือมนุษย์ที่มีศักดิ์มาก และคำว่า **ผู้สิงสถิตอยู่บนภาคพื้น** หมายถึง ภูมมเทวดาคือเทวดาที่บังเกิดบนพื้นดิน ต้นไม้ และภูเขา เป็นต้น ขุ.อ. (บาลี) ๖/๑๔๕.

^{๒๑} **ผู้สิงสถิตอยู่ในอากาศ** หมายถึงเทวดาที่บังเกิดในวิมานในอากาศตั้งแต่สวรรค์ชั้นยามาจนถึงพรหมโลก ชั้นอกนิขฐา ขุ.อ. (บาลี) ๖/๑๔๕.

^{๒๒} **ประณีต** ในที่นี้หมายถึงสูงสุด ประเสริฐสุด ขุ.อ. (บาลี) ๖/๑๔๙.

- ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสุข
- [๔] พระศากยบุณิผู้มีพระทัยตั้งมั่น
ทรงบรรลุนิพพานอันเป็นที่สิ้นกิเลส
ปราศจากราคะ เป็นอมตธรรมอันประณีต
ไม่มีธรรมใด ๆ ที่เสมอด้วยธรรมนั้น
นี้เป็นรัตนอันประณีตในพระธรรม
ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสุข
- [๕] พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ
ตรัสสรรเสริญสมาธิ^{๒๓} ใดว่าเป็นธรรมสะอาด
ตรัสถึงสมาธิใดว่าให้ผลโดยลำดับ
สมาธิอื่น^{๒๔} ที่เสมอด้วยสมาธินั้น ไม่มี
นี้เป็นรัตนอันประณีตในพระธรรม
ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสุข
- [๖] บุคคล ๑๐๘ จำพวก^{๒๕} ที่สัตบุรุษสรรเสริญ
ซึ่งจัดเป็นบุคคล ๔ คู่ เป็นสาวกของพระสุคต
เป็นผู้ควรแก่ทักษิณา
ทานที่เขาถวายในบุคคลเหล่านั้น มีผลมาก
นี้เป็นรัตนอันประณีตในพระสงฆ์
ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสุข
- [๗] บุคคลเหล่าใดในศาสนาของพระโคตมพุทธเจ้า
เป็นผู้ประกอบตนไว้ดี มีใจมั่นคง หมดความห่วงใย

^{๒๓} สมาธิ ในที่นี้หมายถึงอริยสัมมาสมาธิ ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๖/๑๓๖-๑๓๗ ที่เรียกว่า อาเนตริกสมาธิ (สมาธิที่ให้ผลโดยลำดับ) เพราะเป็นสมาธิที่ให้ผลแน่นอนตามลำดับ สามารถถอนกิเลสได้สิ้นเชิง ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๕/๑๕๘.

^{๒๔} สมาธิอื่น หมายถึงรูปาวจรสมาธิและอรูปาวจรสมาธิ ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๖/๑๕๙.

^{๒๕} บุคคล ๑๐๘ จำพวก ได้แก่ พระโสดาบัน ๓ จำพวก คือ (๑) เอกพีชี (๒) โกลังโกละ (๓) สัตตักขัตตปุรณะ พระสกทาคามี ๓ จำพวก คือ (๑) ผู้บรรลุผลในกามภพ (๒) ผู้บรรลุผลในรูปภพ (๓) ผู้บรรลุผลในอรุณภพ รวมพระโสดาบัน ๓ จำพวก และพระสกทาคามี ๓ จำพวก นับโดยปฏิบัติ ๔ ประการ จึงได้บุคคล ๒๔ จำพวก (๖ x ๔ = ๒๔) รวมกับพระอนาคามี ๔ ชั้น คือ ชั้นอวิหา ชั้นอติปปา ชั้นสุทิสสา ชั้นสุทิสสี อีกชั้นละ ๕ จำพวก (๔ x ๕ = ๒๐) และพระอนาคามีชั้นอนิรุทธคามิอีก ๔ จำพวก (๒๐ + ๔ = ๒๔) เป็นบุคคล ๔๘ จำพวก (๒๔ + ๒๔ = ๔๘) รวมกับพระอรหันต์ ๒ จำพวก คือ (๑) สุขวิปัสสโก (๒) สมถยานิก เป็นบุคคล ๕๐ จำพวก (๔๘ + ๒ = ๕๐) รวมกับพระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในมรรคอีก ๔ จำพวก เป็นบุคคล ๕๔ จำพวก (๕๐ + ๔ = ๕๔)

บุคคลเหล่านี้มี ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายสัทธาธุระ ๕๔ จำพวก และฝ่ายปัญญาธุระ ๕๔ จำพวก จึงเป็นพระอริยบุคคล ๑๐๘ จำพวก (๕๔ + ๕๔ = ๑๐๘) ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๖/๑๕๙-๑๖๐ นี่คือนัยโดยพิสดาร

ส่วนนัยโดยย่อ ได้แก่ บุคคล ๘ จำพวก คือ (๑) พระโสดาบัน (๒) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล (๓) พระสกทาคามี (๔) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามีผล (๕) พระอนาคามี (๖) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอนาคามีผล (๗) พระอรหันต์ (๘) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอรหัตตผล ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๖/๑๖๐.

ท่านก็ไม่ปิดบาปกรรมนั้นไว้
เรากล่าวว่าผู้เห็นบท^{๓๒}แล้ว ไม่อาจทำอย่างนั้นได้
นี้เป็นรัตนอันประณีตในพระสงฆ์
ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสุข

[๑๓] พุ่มไม้งามในป่า ซึ่งมียอดดอกดอกบานสะพรั่ง
ในต้นเดือนห้าแห่งคิมหันตฤดู งามอย่างยิ่ง ฉันท
พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมอันประเสริฐ
ที่ให้ถึงนิพพาน เพื่อประโยชน์อย่างยิ่ง ฉันท
นี้เป็นรัตนอันประณีตในพระพุทธเจ้า
ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสุข

[๑๔] พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ ทรงรู้ธรรมอันประเสริฐ
ทรงประทานธรรมอันประเสริฐ ทรงนำทางอันประเสริฐมาให้
ทรงเป็นผู้ยอดเยี่ยมกว่าใคร ๆ ได้ทรงแสดงธรรมอันประเสริฐไว้
นี้เป็นรัตนอันประณีตในพระพุทธเจ้า
ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสุข

[๑๕] พระชินาสพเหล่าใดสิ้นภพเก่าแล้ว ไม่มีการเกิดใหม่
ทั้งมีจิตเบื่อน่ายในภพที่จะเกิดต่อไป
ท่านเหล่านั้นชื่อว่า มีพืช^{๓๓}สิ้นแล้ว ไม่มีฉันทะงอกขึ้น เป็นปราชญ์
ย่อมดับสนิทเหมือนประทีปดวงนี้ดับไป
นี้เป็นรัตนอันประณีตในพระสงฆ์
ด้วยสัจจะนี้ ขอให้มีความสุข

(ท้าวสักกะจอมเทพกราบทูลเป็นคาถา ดังนี้)

[๑๖] ภูตทั้งหลายผู้สิงสถิตอยู่บนภาคพื้น
หรือผู้สิงสถิตอยู่ในอากาศ ที่มาประชุมกันอยู่ ณ ที่นี้
ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอนอบน้อมพระตถาคต^{๓๔}พระพุทธเจ้า
ที่เทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว ขอให้มีความสุข

[๑๗] ภูตทั้งหลายผู้สิงสถิตอยู่บนภาคพื้น
หรือผู้สิงสถิตอยู่ในอากาศ ที่มาประชุมกันอยู่ ณ ที่นี้
ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอนอบน้อมพระธรรมของพระตถาคต
ที่เทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว ขอให้มีความสุข

^{๓๒} บท ในที่นี้หมายถึงทางแห่งนิพพาน ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑๒/๑๖๗.

^{๓๓} พืช ในที่นี้หมายถึงปฏิสนธิวิญญาณ ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑๕/๑๗๑ และ อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๗๗/๓๑๔.

^{๓๔} ตถาคต แปลว่า ไปอย่างนั้นหรือมาอย่างนั้น มีความหมายหลายนัย เช่น ไปหรือมาอย่างบุคคลผู้
ชวนชวายเป็นประโยชน์แก่อุศลแก่ชาวโลก ไปหรือมาด้วยการเพิกถอนกิเลสได้ด้วยกำลังแห่งสมณะและวิปัสสนา ไป
หรือมาด้วยการกำจัดทุกข์ทั้งปวงได้ ไปหรือมาด้วยการปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่อุศลแก่ตน ในที่นี้ใช้เป็นคำแสดง
คุณลักษณะของพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ ว่าไปอย่างนั้นหรือมาอย่างนั้น ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑๖/๑๗๒.

[๑๘] ภูตทั้งหลายผู้สิงสถิตอยู่บนภาคพื้น
 หรือผู้สิงสถิตอยู่ในอากาศ ที่มาประชุมกันอยู่ ณ ที่นี้
 ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอนอบน้อมพระสงฆ์ของพระตถาคต
 ที่เทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว ขอให้มีความสุข
 (พระผู้มีพระภาคตรัสพระคาถานี้แก่ภิกษุทั้งหลาย ดังนี้)
 ถ้าเห็นว่าจะได้สุขอันยิ่งใหญ่
 ด้วยการเสียสละสุขอันเล็กน้อย
 นักปราชญ์พึงเสียสละสุขอันเล็กน้อย
 เพื่อเห็นแก่สุขอันยิ่งใหญ่^{๓๕}

รัตนสูตร จบ

๒.๒.๒ รตนสูตรในอรรถกถา

รตนสูตรอรรถกถา^{๓๖} หรือ รตนสูตรในอรรถกถา ที่อธิบายขยายความรัตนสูตร ในขุททก
 นิกาย ขุททกปาฐะ และขุททกนิกายสุตตนิบาต ถือว่าเป็นแหล่งที่มาของข้อมูลในการพรรณนาโดยตรง
 ผู้วิจัยขอนำเสนอต้นฉบับภาษาบาลีพร้อมคำแปล ดังต่อไปนี้

๖. รตนสูตรวณณนา

นิกเขปปปโยชน

อิทานิ ยานิธ ภูตานีติ เอวมาทินา มงคลสูตรานนตริ นิกขิตตสส รตนสูตรตสส อตถ-
 วณณากุกโม อนุปปตโต ๑ ตสส อิธ นิกเขปปปโยชน วตวา ตโต ปริ สุปริสุทฺเธน ติตเถน นที-
 ตพากาทีสุ สลิลขุโณคาคาหนมิว สุปริสุทฺเธน นิทาเนน อิมสส สุตตสส อตถขุโณคาคาหน^{๓๗} ทสเสตุ :-

เยน วุตตํ ยथा ยตถ,

ยสฺมา เจตํ อิมํ นย;

ปกาสะยิตวาน^{๓๘} เอตสส,

กริสสามตถวณณนํ ๑

ตตถ ยสฺมา มงคลสูตรเตน อตตรกฺขา อกฺลยาณกรณกฺลยาณากรณปจฺจยานญจ อาสวานํ
 ปฏฺฐาโต ทสฺสีโต, อิมญจ สุตตํ ปรรกฺข^{๓๙} อมนุสฺสาทีปจฺจยานญจ อาสวานํ ปฏฺฐาตํ สาเอติ, ตสฺมา
 ตทนนตริ นิกขิตตํ สียาติ ๑

อิทํ ทาวสส อิธ นิกเขปปปโยชน ๑

^{๓๕} สุขอันยิ่งใหญ่ ในที่นี้หมายถึงความสุขอันโอฬารคือพระนิพพาน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๒๙๐/๓๒๙

^{๓๖} ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๖/๑๓๘-๑๓๖.

^{๓๗} ฉ.ม. คาหน.

^{๓๘} ฉ.ม. ปกาสะยิตวาน.

^{๓๙} ฉ.ม. ปรรกฺข.

เวสาลีวตถุ

อิทานิ “เยน วุตตัม ยथा ยตถ, ยสฺมา เจตฺน”^{๔๐}ติ เอตถาห “เกน ปเนตํ สุตตํ วุตตํ, กทา กตถ กสฺมา จ วุตตฺน”^{๔๑}ติ ฯ วุจฺเจเต :- อิํ ทิ ภาควตา เอว วุตตํ, น สวาทาํทิ ๑ ตถจ ยथा ทุพฺภิกฺขาทิ ๑ อุตฺทเวทิ อุตฺทุตาย เวสาลียา ลิจฺฉวีทิ ราชคฺหโต ยาจิตฺวา ภาควา เวสาลี อานีโต, ตทา เวสาลียํ เตสํ อุตฺททฺวานํ ปฏฺิฆาตตถาย วุตตฺนติ ๑ ออยเมว^{๔๒} เตสํ ปณฺหานํ สงฺเขปวิสฺสชฺชนา ๑ วิตถารโต ปน เวสาลีวตถุโตปฏฺุติ^{๔๓} โปราณเหทฺ วิณฺณียติ ๑

ตตฺรารํ **วณฺณนา** :- พารานสิริณโณ กิร อคฺคมเหสียา กุจฺฉิมหิ คพฺโภ สณฺชาติ^{๔๔}, สา คพฺภสณฺจิตํ ญตฺวา^{๔๕} รมโณ นิเวเทสิ, ราชา คพฺภปริหารํ อทาสิ ๑ ราชา คพฺภปริหารํ อทาสิ ๑ สา สมฺมา ปริหริยมาณคพฺภา คพฺภปริปากกาเล วิชายนฺหํ ปาวีสิ ๑ ปุณฺณวณฺตีณํ ปจฺจุสฺสมเย คพฺภวฺภูจฺานํ โหติ ๑ สา จ ตาสํ อญฺยตฺรา, เตน ปจฺจุสฺสมเย อลฺลตตฺกปฺภูลพฺนุชฺชวักปฺปผลทิสํ มํสเปสิ วิชายี ๑ ตโต “อญฺญา เทวีย สุวณฺณพิมฺพสทิสเ ปุตเต วิชายนฺติ, อคฺคมเหสี มํสเปสินฺติ รมโณ ปุโรโต มม อวณฺโณ อุตฺปชฺเชยยา”^{๔๖}ติ จินฺเตตฺวา เตน อวณฺณภเยน ตํ มํสเปสิ เอกสฺมี ภาชนเ ปกฺขิปิตฺวา อญฺยตเรณ ภาชนเ^{๔๗} ปฏฺิภุชฺชิตฺวา ราชมฺหุทิกาย ลญฺเจตฺวา^{๔๘} คจฺกาย โสเต ปกฺขิปาเปสิ ๑ มนุสฺเสหิ จตฺตมตเต เทวตา รกฺขํ สํวิทิสฺส ๑ สุวณฺณปฏฺิภุญฺเจตถ^{๔๙} ชาตฺติหิงฺกุลเกน “พารานสิริณโณ อคฺคมเหสียา ปชา”^{๕๐}ติ ลิจฺฉิตฺวา พนฺธิสฺส ๑ ตโต ตํ ภาชนํ อุมฺมิภยาทิ ๑ อนุปฺทตฺตํ คจฺกาย โสเตน ปายาสี ๑

เตน จ สมเยน อญฺยตโร ตาปโส โคปาลกฺลํ นิสฺสาย คจฺกาตีเร วสตี^{๕๑} ๑ โส ปาโตว คจฺกํ โอติณโณ^{๕๒} ตํ ภาชนํ อาคจฺจนตํ ทิสฺวา ปิสฺสุกฺลสฺสญฺจาย อคฺคเหสี ๑ ตโต ตตถ ตํ อกฺขรปฏฺิภุ^{๕๓} ราช- มฺหุทิกาย ลญฺจณญ^{๕๔} ทิสฺวา มุญฺจิตฺวา ตํ มํสเปสิ อทฺทส, ทิสฺวานสฺส เอตทโหสิ “สียา คพฺโภ, ตถา ทิสฺส ทุคฺคณรปฺติภาโว นตฺถิ”^{๕๕}ติ ๑ ตํ อสฺสมํ เนตฺวา สุทฺเธ โอกาเส จเปสิ ๑ อถ อทฺธมาสจฺเจน เทว มํสเปสียอ อเหสฺ ๑ ตาปโส ตํ ทิสฺวา สารุตรํ จเปสิ, ตโต ปุณ อทฺธมาสจฺเจน เอกเมกิสฺสา มํสเปสียา หตถปาทสีสานมตถาย ปณฺจ ปณฺจ ปิพฺกา อญฺจทิสฺส ๑ ตาปโส ทิสฺวา ปุณ สารุตรํ จเปสิ ๑ อถ ตโต อทฺธมาสจฺเจน เอกา มํสเปสิ สุวณฺณพิมฺพสทิสเ ทารโก เอกา ทาริกา อโหสิ ๑ เตสฺ ตาปสสฺส ปุตต- สีนโห อุตฺปชฺชติ ๑ อญฺจกฺกโต จสฺส ชีรํ นิพฺพตฺติ, ตโต ปฏฺุติ จ ชีรภตฺตํ ลภติ, โส ภตฺตํ ภุญฺชิตฺวา ชีรํ ทารกานํ มุเข อาสิณฺจติ ๑ เตสํ ยํ ยํ อทฺเร^{๕๖} ปวิฏฺุจํ, ตํ สพฺพํ มณฺนิภาชนคตํ วิย ทิสฺสติ ๑ เอวํ นิจฺฉวี^{๕๗}

^{๔๐} น.ม., อ. อัย.

^{๔๑} น.ม. วตฺถุโต ปฏฺุติ.

^{๔๒} น.ม. สณฺชาสี.

^{๔๓} น.ม. สา ตํ กตฺวา, อ. สา ญตฺวา.

^{๔๔} น.ม. อัย สทฺโท น ทิสฺสติ.

^{๔๕} น.ม. ลญฺจิตฺวา, อ. ลญฺเจตฺวา.

^{๔๖} น.ม. สุวณฺณปฏฺิภุญฺเจตถ.

^{๔๗} น.ม., อ. วิหฺรติ.

^{๔๘} น.ม. โอตฺรณโต.

^{๔๙} น.ม. อกฺขรปฏฺิภุ, อ. อกฺขรปฏฺิภุ.

^{๕๐} น.ม., อ. ราชมฺหุทิกาลญฺจณญ.

^{๕๑} น.ม. อุทฺร.

^{๕๒} น.ม. ลิจฺฉวี.

อเหตุ ๑ อปร ปนาหุ “สิพพิตวา”^{๕๓} ฐปีตา วีย เนสํ อญญมญญํ สีนัจจวี อโหสิ”ติ ๑ เอวเนเต นิจจวิตาย วา สีนัจจวิตาย วา **ลิจจวิตี** ปญญายีสุ ๑

ตาปโส ทารเก โปเสนโต อุตฺตฺเร คามํ ภิกฺขาย”^{๕๔} ปวิสติ, อติทิวา ปฏิกกมติ ๑ ตสส ตํ พยาปารํ ญตวา โคปาลกา อาหํสุ, “ภนเต ปพฺพชิตานํ ทารกโปสนํ ปลิโพธ, อมหากํ ทารเก เทถ, มยํ โปสฺสสสาม,”^{๕๕} ตุมเห อตฺตโน กมมํ กโรธา”ติ ๑ ตาปโส “สาธู”ติ ปฏิสฺสณิ ๑ โคปาลกา ทุตฺยทิวเส มคฺคํ สมนํ กตฺวา ปุพฺเพหิ โอกิริตฺวา ธชปฏากานิ”^{๕๖} อุตฺสาเปตฺวา ตฺริเยหิ วชฺชมานเห อสฺสํ อาคตา ๑ ตาปโส “ภณ”^{๕๗} มหาปุญฺญา ทารกา, อปฺปมาเทเนว วฑฺฒณ, วฑฺฒตฺวา จ อญญมญญํ อาวาทฺวิวาทํ กโรถ, ปญฺจโครเสน ราชาเน โตเสตฺวา ภูมิกาคํ คเหตฺวา นครํ มาเปถ, ตตฺถ กุมารํ อภิสฺสยฺเจถา”ติ”^{๕๘} วตฺวา ทารเก อทาสี ๑ เต “สาธู”ติ ปฏิสฺสณิตฺวา ทารเก เนตฺวา โปเสสุ ๑

ทารกา วุฑฺฒิมินฺวาย กิพฺพนตา วิวาทฺภูฏาเนสุ อญฺเญ โคปาลทารเก หตฺถเนปิ ปาเทเนปิ ปพฺรณฺติ, เต โรทฺหนฺติ ๑ “กิสฺส โรทฺธา”ติ เอวํ มาตาปิตุหิ ปุฏฺฐา”^{๕๙} “อิมํ นิมฺมาตาปิตฺติกา ตาปสโปสฺสิตา อมฺเห อตีว ปพฺรณฺติ”ติ วทฺหนฺติ ๑ ตโต เตสํ มาตาปิตโร “อิมํ ทารกา อญฺเญ ทารเก วิเหจฺหนฺติ”^{๖๐} ทุกฺขาเปเนติ, น อิมํ สงฺกเหตฺพพา, อิมํ วชฺชิตฺพพา”ติ อาหํสุ ๑ ตโต ปฏฺติ กิร โส ปเทโส “วชฺชี”ติ วุจฺจติ, โยชนสตฺปริมาณน”^{๖๑} ๑ อถ นํ ปเทสํ โคปาลกา ราชาเน โตเสตฺวา อคฺคเหสุ ๑ ตตฺถ ปน”^{๖๒} นครํ มาเปตฺวา โสฬสวสฺสทฺเทสํ กุมารํ อภิสฺสยฺจิตฺวา ราชาเน”^{๖๓} อํสุ ๑ ตาย จสฺส ทาริกาย สทฺธิ วาเรยฺยํ กตฺวา กตฺกํ อํสุ “น พาทิรโต ทาริกา อาเนตฺพพา, อิตฺโต ทาริกา น กสฺสจฺจิ ทาทพฺพา”ติ ๑ เตสํ ปจฺม-สํวเสน เทว ทารกา ชาตา ธิตา จ ปุตฺโต จ, เอวํ โสฬสกฺขตฺตฺ เทว เทว ชาตา ๑ ตโต เตสํ ทารกานํ ยถากุมํ วฑฺฒนฺตาน”^{๖๓} อารามุยฺยานนิวาสนภูฏานปรีวารสมฺปตฺตี คเหตฺว อปฺปโหนฺตํ ตํ นครํ ติกฺขตฺตฺ คาวุตฺตนตฺเรน คาวุตฺตนตฺเรน ปากาเรน ปริกฺขิปีสุ, ตสส ปุณฺนปฺปณํ วิสาสิกตตฺตา เวสาลีเตว นามํ ชาตํ ๑ อิหํ เวสาลิวตฺถุ ๑

ภควโต นิมนฺตนํ

อยมฺปน เวสาลี ภควโต อุปฺปนฺนกาเล อิทฺธา เวปุลลปฺปตฺตา อโหสิ ๑ ตตฺถ ทิ ราชุนฺเวย สตฺต สหสฺसानิ สตฺต สตานิ สตฺต จ ราชาเน อเหตุ ๑ ตถา ยวฺราชเสนาปติภณฺทาคาริกปฏฺฐิตีเน ยถา :-

^{๕๓} ฉ.ม., อ. สิพเพตฺวา.

^{๕๔} ฉ.ม., อ. ปิณฺฑาย.

^{๕๕} ฉ.ม. โปเสสสาม.

^{๕๖} ฉ.ม. ธชปฏากํ, อ. ธชปฏากา.

^{๕๗} ฉ.ม., อ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

^{๕๘} ฉ.ม., อ. อภิสฺสยฺเจถ.....

^{๕๙} ฉ.ม., อ. จ มาตาปิตุหิ วุตฺตา.

^{๖๐} ฉ.ม. วินาเสนติ.

^{๖๑} ฉ.ม., อ. ตโยชนสตํ ปริมาณน.

^{๖๒} ฉ.ม. ตตฺถาว นครํ มาเปตฺวา, อ. ตตฺถ จ.....

^{๖๓} ฉ.ม. วฑฺฒนฺตาน.

“เตน โข ปน สมเยน เวสาสิ อิทธา เจว โหติ ผีตา จ พุชชา อากิณณมนุสสา สุภิกขา จ, สุตต จ ปาสาทสหสสานิ สุตต จ ปาสาทสถานิ สุตต จ ปาสาทา, สุตต จ ภูฏาคารสหสสานิ สุตต จ ภูฏาคารสถานิ สุตต จ ภูฏาคารานิ, สุตต จ อารามสหสสานิ สุตต จ อารามสถานิ สุตต จ อารามา, สุตต จ โปกขรณีสหสสานิ สุตต จ โปกขรณีสถานิ สุตต จ โปกขรณียะ”ติ^{๖๔} ฯ

สา อปเรน สมเยน พุพภิกขา อโหสิ พุพพุฏฐิกา พุสสสสา ฯ ปรมํ ทุกคตมนุสสา มรณติ เต พหิทธา ฉพเพนติ ฯ มตมนุสสานํ กุณปคณเณ อมนุสสา นครํ ปวิสสุ, ตโต พุทรา มียยุตติ^{๖๕} ฯ ตาย ปาฏิกุลตาย^{๖๖} สุตตานํ อหิวาตโรโค อุปปชชิ ฯ อิติ ตีหิ พุพภิกขอมนุสสโรคมเยหิ อุปพุตตาย เวสาสิยา นครวาสินอ อุปสงกมิตวา ราชานมาหุสุ “มหาราช อิมสมิ นคเร ติวริ ภัยมฺพปนนํ, อิตโต พุเพ ยาว สุตตมา ราชกุลปรีวภูฏา เอวรูป อนุปปนณพุพพิ, ตุมหากํ มณเณ อธมมิกตเตนตรหิ^{๖๗} อุปปนณ”ติ ฯ ราชสา สพเพ สณฺฐาคาเร สนนิปาตาเปตวา “มยหิ ธมมิกภาวํ วิจันถา”ติ อาห ฯ เต สพพิ ปเวณิ วิจันณตา น กิณจิ อททสสุ ฯ

ตโต ญโณ โทสํ อทิสวา “อิหิ ภัย อมหากํ กถํ วูปสมเยยา”ติ จินตยิสฺสุ ฯ ตตถ เอกจเจ ฉ สุตถาเร อปทิสฺสุ “เอเตหิ โอกกนตมตเต วูปสมเยสสตี”ติ ฯ เอกจเจ อาหุสุ “พุทโธ กิโร โลเก อุปปนโน, โส ภควา สพพสตุตทิตาย ธมฺมํ เทเสติ มหิทฺธิโก มหานุภาโว, เตน โอกกนตมตเต^{๖๘} สพพภยานิ วูปสมเยยุณ”ติ ฯ เตน เต อตตมณา หุตวา “กหมปน โส ภควา เอตริหิ วิหริติ, อมเหหิ เปสึเต อาคจฺเจยุยา”ติ^{๖๙} อาหุสุ ฯ อถาปเร อาหุสุ “พุทธา นาม อนุกมฺปกา, กิสส นาคจฺเจยุ, โส ปน ภควา เอตริหิ ราชคเห วิหริติ, ราชสา จ พิมพิสาโร^{๗๐} อุปฏฺฐหติ, กทาจิ^{๗๑} โส อาคณฺตุ น ททยเยยา”ติ^{๗๒} ฯ “เตนหิ ราชานํ สญฺญาเปตวา อาเนสฺสามา”ติ^{๗๓} เทว ลิจฉวีราชาโน มหตา พลกายน ปทุตํ ปณฺณการํ ทตวา ญโณ สนติํ เปเสสฺสุ^{๗๔} “พิมพิสาร์ สญฺญาเปตวา ภควนฺตํ อาเนถา”ติ ฯ เต คนฺตวา ญโณ ปณฺณการํ ทตวา ตํ ปวตฺตี นิเวเทตวา, “มหาราช ภควนฺตํ อมหากํ นครํ เปเสหิ”ติ อาหุสุ ฯ ราชาน สมฺปฏิจฺฉิ, “ตุมเหเยว ชานาถา”ติ อาห ฯ เต “สาธู”ติ^{๗๕} ภควนฺตํ อุปสงกมิตวา วณฺทิตวา เอวมาหุสุ “ภนเต อมหากํ นคเร ตีณิ ภยานิ อุปปนณานิ, สเจ ภควา อาคจฺเจยุ, โสตถิ โน ภเวเยยา”ติ ฯ ตโต^{๗๖}

^{๖๔} วิ.ม. (บาลี) ๕/๓๒๖/๑๒๓.

^{๖๕} ฉ.ม. มรณติ.

^{๖๖} ฉ.ม. ปฏิกุลตาย.

^{๖๗} ฉ.ม. อธมมิกตเตน ตํ เอตริหิ.

^{๖๘} ฉ.ม. โอกกนตมตเต.

^{๖๙} ฉ.ม. อมเหหิ เปสึเต น อาคจฺเจยุยติ.

^{๗๐} ฉ.ม. ราชสา พิมพิสาโร ต....., อ. ราชสา จ นํ พิมพิสาโร.

^{๗๑} ฉ.ม. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

^{๗๒} อ. น ททย....

^{๗๓} ฉ.ม. อาเนยยาม.....

^{๗๔} ฉ.ม. เปสึสุ.

^{๗๕} ฉ.ม., อ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

^{๗๖} ฉ.ม., อ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

ภควา อวชชิตวา^{๗๗} “เวสาลีย รตนสูตรเต วุตเต สา รกขา โกฏิสทสสฐานัน จกกวาพานัน”^{๗๘} ฝริสสติ, สุตตปริโยसानะ จตุราสีติยา ปาณสทสฐานัน ฌมมาภิสมโย ภวิสสตี”ติ อธิวาเสสิ ฯ อถ ราชชา พิมพิสาโร ภควโต อธิวาสนัน สุตวา “ภควตา เวสาลีคณัน อธิวาสิตนะ”ติ นคเร อุคโฆสนัน^{๗๙} การาเปตวา ภควนตํ อุปสงกมิตวา อาห “กั, ภนเต, สมปฏิจจณ เวสาลีคณน”ติ ? อาม มหาราชาติ ฯ เตนหิ ภนเต ตาว อาคเมถ, ยาว มคคํ ปฏियाเทมิตี ฯ

อถ โข ราชชา พิมพิสาโร ราชคหสส จ คงคาย จ อนตเร^{๘๐} ปณจโยชนํ ภูมี สมํ กตวา โยชนะ โยชนะ วิหาระ^{๘๑} มาเปตวา ภควโต คมนกาลํ ปฏิวะเทสิ ฯ ภควา ปณจหิ ภิกขุสเทหิ ปริวุโต ปายาสี ฯ ราชชา ปณจโยชนมคคํ ปณจวณณเหหิ ปุบเบหิ ชาณุมตตํ โอกริาเปตวา ธชปฏากปณณฆฏ- กททลิตาทีนึ อุตสาเปตวา ภควโต เทว เสตจจตตานิ เอกเมกสส จ ภิกขุสส เอกเมกํ อุกชิปาเปตวา สหธิ อตตโน ปริวารเณ ปุบผคนธาทีหิ ปุชํ กโรนโต เอกกสมิ วิหาระ ภควนตํ วสาเปตวา มหาทานานิ ทตวา ปณจหิ ทิวเสหิ คงคาตีริ เนสิ ฯ ตตถ สพพาลงการะหิ นาวํ อลงกโรนโต เวสาลิกานํ เลขิ^{๘๒} เปเสสิ “อาคโต ภควา, มคคํ ปฏियाเทตวา สพเพ ภควโต ปจจุคคณัน กโรธา”ติ ฯ เต “ทิกุณํ ปุชํ กริสสามา”ติ เวสาลิยา จ คงคาย จ อนตเร^{๘๓} ตโยชนํ ภูมี สมํ กตวา ภควโต จตตาริ จตตาริ^{๘๔} เอก- เมกสส จ ภิกขุสส เทว เทว เสตจจตตานิ สชชิตวา^{๘๕} ปุชํ ภูมามา คงคาตีริ อาคนตวา อฏฐิสฺสุ ฯ

อถ พิมพิสาโร เทว นาวาโย สงฆาญตวา^{๘๖} มณชปํ กตวา ปุบพามาทีหิ อลงกริตวา ตตถ สพพรตณมย^{๘๗} พุทธาสนํ ปณณเปสิ, ภควา ตสมิ^{๘๘} นิสีหิ ฯ ปณจสตา ภิกขุปี นาวํ อภิรุหิตวา^{๘๙} ยถา- นรูปํ นิสีหิสฺสุ ฯ ราชชา ภควนตํ อนุคจจนโต คลปปมาณํ อุทกํ โอโรหิตวา^{๙๐} “ยาว ภนเต ภควา อาคจจติ , ตาวาหํ อีธะ คงคาตีเร วสิสสามิ”ติ วตวา นินโตโต ฯ อุปริ เทวตา ยาว อกนิฏฐภวาน^{๙๑} ปุชมกิสฺสุ ฯ เหาจจา คงคานิวาสิโน กมพลสสตราทโย นาคราชาโน ปุชมกิสฺสุ ฯ เอวํ มหติยา ปุชาย ภควา โยชนมตตํ อทธานํ คงคาย คนตวา เวสาลิกานํ สิมนตริ ปวิฏโฐ ฯ

ตโต ลิจจวिरาชาโน เตน พิมพิสาเรน กตปุชาย ทิกุณํ กโรนตา คลปปมาณเ อุทเก ภควนตํ ปจจุคคจจิสฺสุ ฯ เตนเว ขณน เตน มุหุตเตน วิชชูปปภาวินทณธการวิสฏุกโต คพคพายนโต จตุสสุ

^{๗๗} ฉ.ม., อ. อวชเชตวา.

^{๗๘} ฉ.ม. โกฏิสทสสจกกวาพานัน, อ. โกฏิสทสสจกกวาเพ, ม. โกฏิสทสสจกกวาพานัน.

^{๗๙} ฉ.ม., อ. โฆสนัน.

^{๘๐} ฉ.ม., อ. อนตรา.

^{๘๑} ฉ.ม., อ. วิหาร.

^{๘๒} ฉ.ม. สาสน.

^{๘๓} ฉ.ม., อ. อนตรา (เอวมุปริปิ).

^{๘๔} ฉ.ม., อ. จตตาริ.

^{๘๕} ฉ.ม., อ. สชเชตวา, อ. มาเปตวา.

^{๘๖} ฉ.ม. สัมญตวา.

^{๘๗} ฉ.ม., อ. สพพรตณมย.

^{๘๘} ฉ.ม. ตตถ.

^{๘๙} ฉ.ม. อารุหิตวา.

^{๙๐} ฉ.ม. โอคาเทตวา.

^{๙๑} ฉ.ม., อ. อกนิฏฐภวานา.

ทิสาสุมหาเมโฆ วุฏฐาสี ฯ อถ ภควตา ปจฺมปาเท คงคาคีเร นิภฺชิตตมตฺเต โปภฺชวรสฺสํ วสฺสึ ฯ เย
เตมิตฺตกาма^{๙๒}, เต เอว เตเมเนติ, เย อเตมิตฺตกามา, เต น เตเมเนติ ฯ สพฺพตฺถ ชณฺณกมตฺต^{๙๓} อูรมตฺตํ
กฺกิมตฺตํ คลปฺปมาณํ อุกกํ วหติ, สพฺพกฺกณฺปาณิ อุกฺกเณ คงคาย^{๙๔} ปเวสิตานิ, ปริสุทฺธโร ภูมิกาคโ อโหสิ
ฯ

ลิจฺฉวิราชาโน ภควนฺตํ อนฺตรธา โยชเน โยชเน วสาเปตฺวา^{๙๕} มหาทานานิ ทตฺวา^{๙๖} ตีหิ
ทิวเสหิ ทิกฺกณํ ปุชฺชํ กโรณฺตา เวสาลี นยีสฺสุ ฯ เวสาลี สมฺปตฺเต ภควติ สกโก เทวานมินโท เทวสงฺฆ-
ปุรฺกฺขิต^{๙๗} อากจฺฉิ ฯ มหเสกฺขานํ เทวตานํ สนนฺิปาเตน อมนุสฺสา เยภฺยเยน ปลายีสฺสุ ฯ ภควา นคร-
ทวารเร จตฺวา อานนฺทเถโร อามนฺเตสิ “อิมํ อานนฺท รตนํสุตฺตํ อุกฺคเหตฺวา พลิกฺกมฺมุปรณานิ คเหตฺวา
ลิจฺฉวิราชกฺมาเรหิ สทฺธิ เวสาลิยา ติปาการนฺตเร วิจฺรณโต ปริตฺตํ กโรหิ”ติ รตนํสุตฺตํ อภาสิ ฯ เอวํ
“เกน ปเนตํ สุตฺตํ วุตฺตํ กทา กตถ กสฺมา จ วุตฺตน”ติ เอเตสํ ปญฺหานํ วิสขขณา วิตถาเรน เวสาลิวตฺถโต
ปภฺวติ โปราณเหหิ วณฺณนียติ ฯ

เอวํ ภควโต เวสาลี อนุปฺปตฺตทิวเสเยว เวสาลีนครทวารเร เตสํ อุปทฺทวานํ ปฏฺิฆาตตถาย
วุตฺตมิมํ รตนํสุตฺตํ อุกฺคเหตฺวา อายสฺมา อานนฺโท ปริตฺตตถาย ภาสฺมาน ภควโต ปตฺเตน อุกฺกมาทาย
สพฺพํ นครํ อพฺภูกิรณโต อนุวิจฺริ ฯ ยํ กิณฺณจิติ วุตฺตมตฺเตเยว ปน เถเรน เย ปุพฺเพ อปลาตา สงฺการกฺก-
กิตฺติปเทสาทินิสฺสิตา อมนุสฺสา, เต จตฺถิ ทวารเรหิ ปลายีสฺสุ, ทวารานิ อนฺนิกาสาณิ อเหสุ ฯ ตโต
เอกจเจ ทวารเรสุ โอกาสํ อลภฺมานา ปาการํ กิณฺณิตฺวา ปลาตา ฯ อมนุสฺเสสุ คเตสฺ^{๙๘} มนุสฺसानํ คตเตสฺ
โรโค วูปสมนฺโต^{๙๙} ฯ เต นิภฺชมิตฺวา สพฺพคนธปุพฺพาทีหิ เถโร ปุชฺเชสุ ฯ มหาชนโน นครมฺขเณ สณฺจาคารํ
สพฺพคนธเหหิ วิลิมฺปิตฺวา^{๑๐๐} รตนขจิตํ วิตถานํ กตฺวา สพฺพาลงฺกาเรหิ อลงฺกิริตฺวา ตตถ พุทฺธาสนํ
ปญฺญาเปตฺวา^{๑๐๑} ภควนฺตํ อาเนสิ ฯ

ภควา สณฺจาคารํ ปวิสิตฺวา ปญฺญตฺเต อาสเน นิสฺสิทิ ฯ ภิกฺขุสงฺโฆปิ โข ราชานโน มนุสฺสา จ
ปฏฺิรูเป ปฏฺิรูเป โอภาเส^{๑๐๒} นิสฺสิทิสฺสุ ฯ สกโกปิ เทวานมินโท ทวีสุ เทวโลเกสุ เทวปริสาย สทฺธิ อฺปนีสฺสิทิติ
อญฺญเย จ เทวา, อานนฺทเถโรปิ สพฺพ เวสาลิมฺนุวิจฺรณโต รกฺขํ กตฺวา เวสาลีนครวาสีหิ สทฺธิ อาคนฺตฺวา
เอกมนฺตํ นิสฺสิทิ ฯ ตตถ ภควา สพฺเพสํ ตเทว รตนํสุตฺตํ อภาสิติ ฯ

เอตตฺตาวตฺตา จ ยา สา^{๑๐๓} “เยน วุตฺตํ ยทา ยตถ, ยสฺมา เจตํ อิมํ นยํ ปกาเสตฺวานา”ติ
มาติกา นิภฺชิตฺตา, สา สพฺพปฺปกาเรน วิตถาริตา โหติ ฯ

^{๙๒} ฉ.ม. เตเมตฺตกามา.

^{๙๓} ฉ.ม. ชาณฺณมตฺต.

^{๙๔} ฉ.ม. คงค.

^{๙๕} ฉ.ม. วสาเปตฺวา, อ. วาเสตฺวา.

^{๙๖} อ. กตฺวา.

^{๙๗} ฉ.ม., อ. เทวสงฺฆปุรฺกฺขโต.

^{๙๘} ฉ.ม. คตมตฺเตสฺ.

^{๙๙} ฉ.ม. วูปสมนฺโต.

^{๑๐๐} ฉ.ม., อ. ลิมฺปิตฺวา.

^{๑๐๑} ฉ.ม. ปญฺญาเปตฺวา.

^{๑๐๒} ฉ.ม. อาสเน.

^{๑๐๓} ฉ.ม. สาสทฺโท น ทิสฺสติ.

ยานีธาคาถาณณนา

[๑] อิทานิ “เอตสส กริสสามตถวณณน”ติ วุตตตตต อตถวณณนา อารภียเต^{๑๐๔} ๑
อปเร ปน วหนติ “อาทิโต ปญเจว คากา ภควตา วุตตต, เสสา ปริตตกรณสมเย อานนทตเถเรนา”ติ ๑
ยถา วา ตถา วา โหตุ กิณโน อิมาย อปริกขาย^{๑๐๕} ปริตตตาย^{๑๐๖}, สพพธูปิ เอตสส รตนสุตตสส
กริสสามตถวณณน ๑

ยานีธ ภูตานีติ ปรมคากา ๑ ตตถ ยานีติ ยาทิสานิ อปเปสสุขานิ วา มเสสุขานิ วา ๑
อิธาคิ อิมสมี ปเทเส, ตสมี ขณเณ สนนิปาตภูฏานัน สนนายาห ๑ ภูตานีติ กิณจาปี ภูตสทโท “ภูตสมี
ปาจิตติย”ติ เอวมาทีสุ^{๑๐๗} วิชขมาน^{๑๐๘} ๑ “ภูตมิตนติ ภิกขเว สมนุสสุธา”ติ เอวมาทีสุ^{๑๐๙}
ชนธปญจก^{๑๑๐} ๑ “จตตารโห ภิกขเว มหาภูตา เหตุ”ติ เอวมาทีสุ^{๑๑๑} จตุพพิธะ ปจวิธิตวาทีรุเป ๑
“โย จ กาลมโส ภูโต”ติ เอวมาทีสุ^{๑๑๒} ซีณาสว^{๑๑๓} ๑ “สพเพว นิกขิปปิสสนติ, ภูตา โลเก สมนุสสน”ติ
เอวมาทีสุ^{๑๑๔} สพพสตุเต ๑ “ภูตคามปาตพยตยา”ติ เอวมาทีสุ^{๑๑๕} รุกขาทีเก ๑ “ภูต ภูโต สยหา-
นาตี”ติ เอวมาทีสุ^{๑๑๖} จาตุम्मหาราชิกานัน เภฏฐา สตตนิกายัน อุปาทาย วตตติ ๑ อิธ ปน อวิเสสโต
อมนุสเสสุ ฏฐพโพ ๑

สมาคตานีติ สนนิปิตตานิ ๑ ภูมมานีติ ภูมียัน นิพพตตานิ ๑ วา-อิติ วิกปเปน ๑ เตน ยานีธ
ภูมมานิ วา ภูตานิ สมาคตานีติ อิมเมกัม วิกปเป กตวา ปุน ทุตติยัม วิกปเป กตว “ยานิ ว อนตลิกเข”ติ
อาห ๑ อนตลิกเข วา ยานิ ภูตานิ นิพพตตานิ, ตานิ สพพานิ อิธ สมาคตานีติ อตโต ๑ เอตถ จ ยามโต
ยาว อกนิฏฐัน, ตาว นิพพตตานิ ภูตานิ อากาเส ปาตุภูตวิมานะสุ นิพพตตตต “อนตลิกเข ภูตานี”ติ
เวทิตพพานิ ๑ ตโต เภฏฐา สีเนรุโต ปญติ ยาว ภูมียัน รุกขลตาทิสู อธิวญ्ञานิ ภูมียณจ นิพพตตานิ
ภูตานิ, ตานิ สพพานิ ภูมียัน ปฏิพพเธสุ จ รุกขลตูปพพตาทิสู นิพพตตตต “ภูมมานิ ภูตานี”ติ เวทิต-
พพพานิ ๑

เอว ภควา สพพาเนว อมนุสสุตตานิ “ภูมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข”ติ ทวีติ ปเทหิ
วิกปเปตวา ปุน เอเกน ปเทน ปริคคเหตวา ทสเสตุ “สพเพว ภูตา สุมนา ภวนตุ”ติ อาห ๑ สพเพติ
อนนเสสา ๑ เอวาติ อวธารณ, เอกมปิ อนนเนตวาติ อธิปปาโย ๑ ภูตาคิ อมนุสสา ๑ สุมนา ภวนตุติ
สุขิตมมา ปิติสมนสสชาตา ภวนตุ ๑ อโถปิติ กิจจจนตรสนนโยชนตถัม วาโกยปาทาเน นิปาตทวณ ๑

๑๐๔ น.ม. อารพภเต.

๑๐๕ น.ม. ปริกขาย, อิ. ปริกขนาย, ม. อปริกขตาย ปริกขตาย.

๑๐๖ น.ม., อิ. อัย สทโท น ทิสสตี.

๑๐๗ วิ.ม. (บาลี) ๒/๖๙/๑๔๓.

๑๐๘ น.ม. วิชขมาน.

๑๐๙ ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๐๑/๓๕๘.

๑๑๐ น.ม. ชนธปญจเก.

๑๑๑ ม.อ. (บาลี) ๑๔/๘๖/๖๘.

๑๑๒ ขุ.ชา.ทูก. (บาลี) ๒๗/๓๔๐/๙๕.

๑๑๓ น.ม. ซีณาสว.

๑๑๔ ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๒๐/๑๓๗.

๑๑๕ วิ.ม. (บาลี) ๒/๙๐/๑๖๐.

๑๑๖ ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓, ๗/๒, ๕.

สกกจจ สุนนตุ ภาสิตนติ อฏฐิกิตวา^{๑๑๗} มนสิกิตวา สพพเจตโส^{๑๑๘} สมณนาหริตวา ทิพพสมปตติ-
โลกุตตรสุขาวหํ มม เทสนํ สุนนตุ ฯ

เอวมตเถ ภควา “ยานีธ ภูตานิ สมากตานี”ติ อนิยमितวจนเนน ภูตานิ ปริคคเหตวา ปุน
“ภุมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข”ติ ทวิธา วิกปเปตวา ตโต “สพเพว ภูตา”ติ ปุน เอกขมํ กตวา “สมนา
ภวนตุ”ติ อิมินา วจนเนน อาสยสมปตติยํ นิโยเชนโต “สกกจจ สุนนตุ ภาสิตน”ติ ปโยคสมปตติยํ, ตถา
โยนิโสมนสิการสมปตติยํ ปรัตโธสมปตติยญจ, ตถา อตตสมมาปณิธิสปปุริสุปนิสสยสมปตติสสุ
สมาธิปญญาเหตุสมปตติสสุ จ นิโยเชนโต คาลํ समाเปสิ^{๑๑๙} ฯ

ตสฺมา หิ ตี คาลาวณณนา

[๒] ตสฺมา หิ ภูตาติ ทุตติยคาลา ฯ ตตถ ตสฺมาติ การณวจนํ ฯ ภูตาติ อามนตนวนจนํ ฯ
นินาเมถาติ สุนาถ ฯ สพเพติ อนวเสสา ฯ ก็ วุตตํ โหติ? ยสฺมา ตุมहे ทิพพภูฏานานิ ตตถ อุโปภาค-
ปรีโสคสมปทญจ ปหาย ธรรมสสวนตลํ อธิ สมากตา, น นฏฺฏนาฏกาทิสสนตลํ^{๑๒๐}, ตสฺมา หิ ภูตา
นินาเมถ สพเพ^{๑๒๑} ฯ อถ วา “สมนา ภวนตุ, สกกจจ สุนนตุ”ติ วจนเนน เตสํ สมณภาวํ สกกจจ โสตุ-
กมยตถญจ ทิสวา อาห “ยสฺมา ตุมहे สมณภาวเนน อตตสมมาปณิธิโยนิโสมนสิการาสยสุทธีหิ จ
ยุตตา”^{๑๒๒} สกกจจโสตุกมยตถ สปปุริสุปนิสสยปรัตโธสพทฏฺฐานโต ปโยคสุทธีหิ จ ยุตตา, ตสฺมา หิ
ภูตา นินาเมถ สพเพ”ติ ฯ อถว ยํ ปุริมคาลาย อนนเต “ภาสิตน”ติ วุตตํ, ตํ การณภาวเนน อปทิสนโต
อาห “ยสฺมา มม ภาสิตํ นาม อติทูลลภํ สพพกฺขนปรีวชิตสส”^{๑๒๓} ขณสส ทูลลภตตา, อนนทานิสสญจ
ปญญากรณาทิคฺเณน^{๑๒๔} ปวตตตตา, ตถจาทิ วตตูกาโม ‘สุนนตุ ภาสิตน’ติ อโวจํ, ตสฺมา หิ ภูตา
นินาเมถ สพเพ”ติ ฯ อิห อิมินา คาลापเทน วุตตํ โหติ ฯ

เอวมเต การณํ นิโรเปนโต อตตโน ภาสิตนีสามเน นิโยเชตวา นินาเมตพพํ วตตุมารทโธ
“เมตตํ กโรธ มานุสฺสียา ปชายา”ติ ฯ ตสฺสโต – ยายํ ตีหิ อุปททเวหิ อุปททตา มานุสฺสึ ปชา, ตสฺสา
มานุสฺสียา ปชาย เมตตํ มิตตภาวํ หิตตฺตมาสยตํ ปจจุปฏฺฐเปถาติ ฯ เกจิ ปน “มานุสฺสิกน”ติ ปจฺนติ, ตํ
ภุมมภูฏาสมภวา น ยุชฺชติ ฯ ยมปิ อญญเ อตถํ วณณยนติ, โสปิ น ยุชฺชติ ฯ อธิปฺปาโย ปเนตถ นาทํ
พุทฺโธติ อีสฺสรียพเลน วทามิ, อปิจ ปน ยํ ตุมหากญจ อิมิสฺสา จ มานุสฺสียา ปชาย หิตตลํ วทามิ “เมตตํ
กโรธ มานุสฺสียา ปชายา”ติ ฯ เอตถ จ

“เย สตตสณฺฑํ ปจวี วิเชตวา,
ราชิสโย ยชมานานุปรียคา;
อสฺสเมธํ ปุริสเมธํ สมมาปาสํ,

^{๑๑๗} ฉ.ม. อฏฐี กิตวา.

^{๑๑๘} ฉ.ม. สพพ เจตสา.

^{๑๑๙} ฉ.ม. สมาทเปสิ.

^{๑๒๐} ฉ.ม. นฏฺฏนจฺจนาทิสสนตลํ, อ. นฏฺฏนฏฺฏกาทิสสนตลํ, ม. นฏฺฏกาทิสสนตลํ.

^{๑๒๑} ฉ.ม. สพเพติ.

^{๑๒๒} ฉ.ม. ยุตตา-อติ ปาโง น ทิสฺสติ.

^{๑๒๓} ฉ.ม. อฏฺฐกฺขนปรีวชิตสส.

^{๑๒๔} ฉ.ม., อ. ปญญากรณาคฺเณน.

วาชเปยย์ นิรคคหิ ฯ

เมตตสส จิตตสส สุภาวิตสส,
กลมปิ เต นานุภวนติ โสฬสี;
เอกมปิ เจ ปาณมพฺภุจจิตโต,
เมตตตายติ กุสโล เตน โหติ ฯ

สพเพ จ ปาณ มนสาณุกมปิ,
ปทุมมริโย ปกโรติ ปุณฺณน”ติ ฯ^{๑๒๕}

เอวมาทึนํ สุตตานํ เอกาทสานิสรณญจ วเสน เย เมตตํ กโรนติ, เตสั^{๑๒๖} เมตตา หิตาติ เวทิตพฺพา ฯ

“เทวตานุกมปิโต โปโส,
สทา ภทฺธานิ ปสฺสตี”ติ ฯ^{๑๒๗}

เอวมาทึนํ สุตตานํ วเสน ยสุ กยิรติ^{๑๒๘}, เตสมปิ หิตาติ เวทิตพฺพา ฯ เอวํ อุภเยสมปิ หิตาติเวทิตพฺพา^{๑๒๙}

เอวํ อุภเยสมปิ หิตภาวํ ทสฺเสนโต “เมตตํ กโรธ มานุสฺสียา ปชายา”ติ วตฺวา อิทานิ
อุปการั^{๑๓๐} ทสฺเสนโต อาห “ทิวา จ รตโต จ รหฺนติ เย พลี, ตสฺมา หิ เน รกฺขถ อปฺปมตฺตา”ติ ฯ

ตสฺสโต:- เย มนุสฺสา จิตตกมมกฺกจกมมาทึหิปี เทวตา กตฺวา เจตियรูกฺขาทึนิจ อุ-
สงกมิตฺวา เทวตา อุทฺทิสฺส ทิวา จ พลี กโรนติ, กาฬปฺกฺขาทึสุ จ รตตี พลี กโรนติ, สลาภมตฺตาทึนิจ วา
ทตฺวา อารกฺขเทวตา อุปาทาย ยาว พรหมเทวตานั^{๑๓๑} ปตฺติทานนียยาตเนน ทิวา พลี กโรนติ,
ฉตฺตาโรปนทึปมาลาย สพฺพรตตี ฌมมสฺสวณาทึนิจ การาเปตฺวา ปตฺติทานนียยาตเนน จ รตตี พลี กโรนติ
, เต กถํ น รกฺขิตพฺพา ยโต เอวํ ทิวา จ รตโต จ ตุมเห อุทฺทิสฺส กโรนติ เย พลี, ตสฺมา หิ เน รกฺขถา
ติ; ตสฺมา พลิกมมกรณปิ เน มนุสฺเส รกฺขถ โคปถ^{๑๓๒}, อหิตถจ เนสํ อปเนถ, หิตํ อุปเนถ อปฺปมตฺตา
หุตฺวา ตํ กตถญฺญาวํ หทยे กตฺวา นิจจมนุสฺสรณตฺตาติ ฯ

ยํ กิณฺจิตฺติกาถาวณฺณนา

[๓] เอวํ เทวตาสุ มนุสฺसानํ อุปการภาวั^{๑๓๓} ทสฺเสตฺวา เตสํ อุปททวูปสมนตถํ พุทฺธาทึ-
คุณูปกาสเนน จ เทวมนุสฺसानํ ฌมมสฺวนตถํ “ยํ กิณฺจิจิ วิตฺตน”ติอาทึนา นเยน สจฺจจวนํ ปญฺญชิตฺ-
มารทฺโธ ฯ ตตถ ยํ กิณฺจิจิ อนิยमितฺวเสน อนวเสสํ ปริยาทียติ ยํกิณฺจิจิ ตตถ ตตถ โวหารูปคํ ฯ วิตฺตนติ
ธนํ ฯ ตถหิ วิตฺตถญฺเนตฺติ วิตฺตํ ฯ อธิ วาติ มนุสฺสโลกํ นิทฺทิสฺสตี^{๑๓๔} ฯ หุริ วาติ ตโต ปรี อวเสสโลกํ,

^{๑๒๕} พ.อิตฺติ. ๒๕/๒๗/๒๕๑, อง.อภฺจก. ๒๓/๙๑/๑๕๒.

^{๑๒๖} ฉ.ม. เอเตสํ.

^{๑๒๗} พ.อ. ๒๕/๗๖/๒๒๔. (ปาฏลิกามยฺสฺสฺต), วิ.ม. ๕/๖๓๖/๖๔.

^{๑๒๘} ฉ.ม., อี. กยิรติ.

^{๑๒๙} ฉ.ม., อี. เอวํ ฯเปฯ เวทิตพฺพา ปาโธ น ทิสฺสตี.

^{๑๓๐} ฉ.ม. อุปการมปิ.

^{๑๓๑} อี. พรหมเทวณ.

^{๑๓๒} ฉ.ม., อี. โคปถ.

^{๑๓๓} ฉ.ม., อี. อุปการภาว.

^{๑๓๔} ฉ.ม., อี. นิทฺทิสฺสตี.

ตถา ยมปิ ตํ **มหคฺขมฺภูเรน รตนํ** ฯ เสยฺยถาปิ^{๑๔๓}? กาสีกวตฺถํ ฯ ยถาห “ชินฺณมฺปิ ภิกฺขเว กาสีกวตฺถํ วนฺณวนฺตยเจว โหติ สุขสมฺมสฺสณฺจ มหคฺขมฺภูจา”ติ^{๑๔๔}, ตมฺปิ พุทฺธรตฺเนน สมํ นตฺถิ ฯ ยถิ หิ มหคฺขมฺภูเรน รตนํ, ตถาคโถว รตนํ ฯ ตถาคโถ หิ เยสํ ปัสสุมฺปิ ปฏิกฺคณฺหาติ, เตสนตํ โหติ มหปฺพลํ มหานิสฺสํ เสยฺยถาปิ อโสภสฺส รณฺโณ, อิทมสฺส มหคฺขมฺตาย ฯ เอวํ มหคฺขมฺภูเรนาปิ ตถาคตสมํ รตนํ นตฺถิ เอวํ มหคฺขมฺตาย วจเนน^{๑๔๕} เจตถ โทสากาวสาธกํ อิทํ สุตตปทํ เวทิตพฺพํ :-

“เยสํ โข ปน^{๑๔๖} โส ปฏิกฺคณฺหาติ จีวรปิณฺฑปาตเสนาสนคิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารํ, เตสนตํ มหปฺพลํ โหติ มหานิสฺสํ ฯ อิทมสฺส มหคฺขมฺตาย วทามิ ฯ เสยฺยถาปิ ตํ ภิกฺขเว กาสีกํ วตฺถํ มหคฺชมฺ, ตถูปมาหํ, ภิกฺขเว อิมํ ปุคฺคํ วทามิ”ติ^{๑๔๗} ฯ เอวํ มหคฺขมฺภูเรนปิ ตถาคตสมํ รตนํ นตฺถิ ฯ

ตถา ยมปิ ตํ **อตุลฺลภูเรน รตนํ** ฯ เสยฺยถิทํ? รณฺโณ จกฺกวตฺติสฺส **จกฺกรตนํ** อุปฺปชฺชติ อินฺท-
นีลมณฺนิยนาภิ สตฺตรตฺนมยสทฺสสารํ ปวาฬมยเนมิ รตฺตสฺวณฺณมยสนฺธิ, ยสฺส ทสฺสนํ ทสฺสนํ^{๑๔๘} อราน-
มุปริ เอกํ มุณฺฑารํ^{๑๔๙} โหติ วาตํ คเหตฺวา สทฺทกรณตฺถํ, เยน กโต สทฺโท สุกุสลปฺปตาฬิตปณฺจจกฺก-
ตฺริยสทฺโท วีย โหติ, ยสฺส นาภียา อุโภสุ ปสฺเสสุ^{๑๕๐} เทว สีมฺขานิ โหนฺติ, อพฺภนฺตรํ สกฺกจกฺกสเสว
สุสิริ ฯ ตสฺส กตฺตา วา กาเรตา วา นตฺถิ, กมฺมปจฺจเยน อุตฺตนา^{๑๕๑} สมฺภูจฺาติ ฯ ยํ ราชา ทสฺวิริ จกฺก-
วตฺติวตฺตํ ปุเรตฺวา ตทฺหโปสเถ ปุณฺณมํทิวเส สีสฺนหาโต อุโปสฺถิโก อุปริปาสาทวรคโต สีสฺยานิ โสเธนโต
นิสินฺโน ปุณฺณจฺนทํ วีย สุริยํ วีย จ อุฏฺเฐนตํ ปสฺสติ, ยสฺส ทฺวาทสโยชนโต ปฏฺติ สทฺโท สฺยยติ, ตโยชน-
โต วนฺโณ ทิสฺสติ, ยํ มหาชนเนน “ทฺติโย มณฺเณ จนฺโท วา สุริโย วา อุฏฺฐิโต”ติ อตฺติวีย โกตฺถลฺลชาเตน
ทิสฺสมานํ นครสฺส อุปริ อาคนฺตฺวา รณฺโณ อนฺเตปฺรสฺส ปาจฺฉินฺปสฺเส นาติอุจฺจํ นาตินิจํ หุตฺวา มหาชนสฺส
คนฺธปฺปมาทิตฺติ ปุชฺิตุ, ยุตฺตจฺาเนน อกฺขาหตํ วีย ติฏฺฐติ ฯ

ตเทว อนฺุพฺนธฺมานํ **หตฺถิรตนํ** อุปฺปชฺชติ, สพฺพเสโต รตฺตปาโท สตฺตปฺปติฏฺฐโ อิทฺธิมา
เวหาสจฺกโม อุโปสฺถกฺลา วา ฉทฺทนตฺกฺลา วา อาคจฺฉติ, อุโปสฺถกฺลา จ อาคจฺฉนฺโต สพฺพเชฏฺฐโก
อาคจฺฉติ, เจ ฉทฺทนตฺกฺลา สพฺพกนิฏฺฐโ สิกฺขิตฺติสฺสโก ทมฺภูเบโต, โส ทฺวาทสโยชนํ ปริสํ คเหตฺวา สกฺก-
ชมฺพุทฺธิปํ อนุสฺสียาติว ปุเร ปาตฺราสเมว สกํ ราชาธาณี อาคจฺฉติ ฯ

ตมฺปิ อนฺุพฺนธฺมานํ **อสฺสรตนํ** อาคจฺฉติ^{๑๕๒}, สพฺพเสโต รตฺตปาโท กากสีโส^{๑๕๓} มุณฺขเกโส
วลาหกสฺสราษกฺลา อาคจฺฉติ ฯ เสสเมตถ หตฺถิรตนสทิสเมว ฯ

^{๑๔๓} ฉ.ม. เสยฺยถิทํ.

^{๑๔๔} อจฺ.ติ.ก. (บาลี) ๒๐/๑๐๐/๒๔๑.

^{๑๔๕} ฉ.ม. มหคฺขมฺภูเรน, อ. มหคฺขมฺภูเรน.

^{๑๔๖} ฉ.ม. เยสํ โข ปน โส, อ. เยสํ โข ปน.

^{๑๔๗} อจฺ.ติ.ก. (บาลี) ๒๐/๑๐๐/๒๔๒.

^{๑๔๘} ฉ.ม., อ. ทสฺสนํ ทสฺสนํ.

^{๑๔๙} ส.อ. มุณฺฑารํ.

^{๑๕๐} ส.อ. ม. อุโภโตปสฺเส.

^{๑๕๑} ฉ.ม. อุตฺโต.

^{๑๕๒} ฉ.ม. อุปฺปชฺชติ.

^{๑๕๓} ฉ.ม. กากสีโส.

ตมปี อนุพนธมานัน **มณิรตน** อุปปชชติ ฯ โส โหติ มณิ เวฬุริโย สุโก ชาติมา อฏฐโส
 สุปริกมมโกโต आयामโต लक्ष्मणागिष्ठि^{๑๕๔}, वेपुल्लपพत्ता आकञ्जति, โส จตุรงค์สมนนาคเตปี อนุธ-
 การะ ฌเณ ฌชคโคโต โยชน โอภาเสติ, ยสโสภาเสน มนุสสา “ทิวา”ติ มณณมานา กมมนเต ปโยเชนติ,
 อนตมโส กุณจกิปิลลิกมปี อุปาทาย ปสสนติ ฯ

ตมปี อนุพนธมานัน **อติธิตน** อุปปชชติ, ปกตอคคมเหสี วา โหติ, อุตตรกรูโต วา อาคञ्जติ
 มททราชกุลโต วา, อติที่ฆาติณโธสววิชชิตา^{๑๕๕} อติกกนตา มานุสิกวณณ^{๑๕๖} อุปปตตะ ทิพพวณณ,
 ยสสา ฌเณ สิตกาเล อุนหานิ คตตานิ โหนติ, อุนหากาเล สิตานิ, สตตะธา^{๑๕๗} โปสิตตูลปิจโน^{๑๕๘} วีย
 สมผลโสว โหติ, กายโต จนนทคนโร วายติ, มุขโต อุปปลคนโร, ปุพพญายาติกาทีเณกคุณสมนนา-
 คตา^{๑๕๙} จ โหติ ฯ

ตมปี อนุพนธมานัน **คหปติรตน** อุปปชชติ ฌเณ ปกติกมมกาโร เสฏฐิ^{๑๖๐}, ยสส จกกรตเน
 อุปปณนตเต ทิพพจกขุ ปาตุภาติ, เณ สมนนาคโต สมนตโต โยชนมตเต นิธิ ปสสติ สสสามิกมปี
 อสสามิกมปี, โส ราชาน อุปสงกมิตวา ปวาเรติ “อปโปสสุโก ตวั เทว โหติ, อหนเต ฌเนน ฌนกรณีย
 กริสสามิ”ติ ฯ

ตมปี อนุพนธมานัน **ปริณายกรตน** อุปปชชติ ฌเณ ปกติเชฏฐปุตโต ฯ จกกรตเน
 อุปปณนตเต อติเรกปณณเวยยตติเณ สมนนาคโต โหติ, โส ทวาทสโยชนาย ปริสาย เจตสา จิตต
 ปริชานิตวา นิคคหปคคกกรณสมตโธ โหติ, โส จ ราชาน อุปสงกมิตวา ปวาเรติ “อปโปสสุโก ตวั
 เทว โหติ, อหนเต รชช อนุสาสิสสามิ”ติ ฯ ย ภา ปณณมปี เวรูป อตุลญเณ รตน, ยสส น สกกา
 ตูลยิตวา ตีรยิตวา อคโฆ กาทู “สธ วา สหสส วา อคฆติ โภฏี วา”ติ ฯ ตตถ เอก รตนมปี พุทธรตเนน
 สม นตติ ฯ ยทิ ทิ อตุลญเณ รตน, ตถาคโตว รตน ฯ ตถาคโต ทิ น สกกา สีสโต วา สมาริโต วา
 ปณณาทิน วา อณนตรโต วา เณจิ ตูลยิตวา ตีรยิตวา “เอตตกา คุณา สภา วา สปปฎิภาโค วา”ติ
 ปริจฉินทิตุ ฯ เวร อตุลญเณนาปี ตถาคตสม รตน นตติ ฯ

ตถา ยมปี ต **ทุลลภทสสนญเณ รตน**, เสยยถาปี^{๑๖๑} ทุลลภปาตุภาโว^{๑๖๒} ราชา จกกวตติ,
 จกกาทีนิ จ ตสส รตนานิ, ตมปี พุทธรตเนน สม นตติ ฯ ยทิ ทิ ทุลลภทสสนญเณ รตน, ตถาคโตว
 รตน, กุโต จกกวตติอาทีนิ รตนตย ตานิ ทิ เอกสมิเยว กปเป อเนกานิ อุปปชชนติ ฯ ยสมา ปน
 อสงเขยเยปี กปเป ตถาคตสุลโล โลโก โหติ, ตสมา ตถาคโต เวร กทาจิ กรหจิ อุปปชชนโต ทุลลภ-
 ทสสนโน ฯ วุตตยเจติ^{๑๖๓} ภควตา ปรินิพพานสมเย :-

^{๑๕๔} ฉ.ม. จกกนาภิ.....

^{๑๕๕} ฉ.ม. อติที่ฆาติณโธสววิชชิตา.

^{๑๕๖} ฉ.ม. อติกกนตา มานุสวณณ, อ. อติกกนตา มานุส วณณ.

^{๑๕๗} ฉ.ม., อ. สตตะธา.

^{๑๕๘} ม. โปสิต....., ฉ.ม., อ. โภฏิต.....

^{๑๕๙} ฉ.ม. ปุพพญายินดาที....., อ. ปุพพญายินดาที.....

^{๑๖๐} ฉ.ม. ปกติกมมกาโร เสฏฐิ.

^{๑๖๑} ฉ.ม. เสยยถิ.

^{๑๖๒} ส., อ. ทุลลภปาตุภาโว.

^{๑๖๓} ฉ.ม. วุตตมปี เจติ.

“เทวดา อานนท อุชฌายณฺติ ‘พฺรหฺมา จวตฺตมา อากตฺตา ตถาคตํ ทสฺสนาย, กทาจิ กรหจิ ตถาคตฺตา โลเก อุปฺปชฺชนฺติ อรหฺนโต สฺมมาสมพฺพุธา, อชฺเชว รตฺติยา ปจฺจุสฺสมเย”^{๑๖๔} ตถาคตสฺส ปรีณิพพานํ ภวิสฺสตี, อยฺยจ มหฺสกุโข ภิกฺขุ ภควโต ปุรโต จิตฺโต นิวาเรณโต”^{๑๖๕}, น มยฺ ลภาม ปจฺฉิเม กาเล ตถาคตํ ทสฺสนายา”ติ^{๑๖๖} ฯ เหวํ พุทฺธภทฺสสนฺนุเจนาปิ ตถาคตสฺม รตนํ นตฺถิ ฯ

ตถา ยมฺปิ ตํ **อโนมสฺตตปรีโณคฺกุเจนา รตนํ** ฯ เสยฺยถึทํ? รณฺโณ จกฺกวตฺติสฺส จกฺกรตนาทึ ฯ ตยฺหิ โภกฺสิตสฺสทสฺสนานมฺปิ สตฺตถฺมิกปสาทวตฺเต นิสฺสนตานมฺปิ^{๑๖๗} จณฺฑาลเวณเนสารถการ- ปุกฺกุสาทึนํ นิจฺกุลิกานํ โอมกปฺริสํ สฺปินฺนเตนาปิ^{๑๖๘} ปรีโณคฺตถาย น นิพฺพตฺตตี ฯ อุภโต สุชาตสฺส ปน รณฺโณ จกฺกวตฺติสฺสเว^{๑๖๙} ปรีปุริตทสฺวิจกฺกวตฺติวตฺตสฺส ปรีโณคฺตถาย นิสฺสนตานโต อโนมสฺตต- ปรีโณคฺเยว โหตี ตมฺปิ พุทฺธรตนสฺม นตฺถิ ฯ ยทึ ทึ อโนมสฺตตปรีโณคฺกุเจนา รตนํ, ตถาคโต รตนํ ฯ ตถาคโต ทึ โลเก โอมกสฺตตสฺมตานมฺปิ อนฺุปนิสฺสยสฺมปนนํ วิปริตทสฺสนํ ปุณฺณกสฺสปาทึนํ จณฺํ สตถารานํ อญฺเญสญฺจ เหวรฺอุปํ สฺปินฺนเตนาปิ^{๑๗๐} อปรีโณโค ฯ อุปนิสฺสยสฺมปนนญฺจ ปน จตฺต- ปทายปิ คาทาย ปรีโยสาเน อรหตฺตมธฺคินฺตุ สมตถานํ นิสฺสนตานทสฺสนานํ พาทิยทารุจิริยปปฺภูตึนํ อญฺเญสญฺจ มหากุลปฺปุตฺตานํ มหาสาวกานํ ปรีโณโค, เต ทึ ตํ ทสฺสนานุตฺตริยสวานนุตฺตริยปาริจิริยา- นุตฺตริยาทึนํ สาธเนตา ตถาคตํ ปรีภุชฺชนตี ฯ เหวํ อโนมสฺตตปรีโณคฺกุเจนาปิ ตถาคตสฺม รตนํ นตฺถิ ฯ

ยมฺปิ ตํ อวิเสสโต **รติชนนฺนุเจนา รตนํ** ฯ เสยฺยถาปี^{๑๗๑} รณฺโณ จกฺกวตฺติสฺส จกฺกรตนา ทึ ตํ ทึ ทิสฺวาว ราชา จกฺกวตฺตี อตฺตมโน โหตี, เหวมฺปิ ตํ รณฺโณ รติ ชนตี ฯ ปุณฺ จปฺริ ราชา จกฺกวตฺตี วาเมเน หตฺถेเน สุวณฺณกิงฺการํ^{๑๗๒} คเหตุวา ทกฺขิณเนเน หตฺถेเน จกฺกรตนา อพฺภูกิริตี “ปวตฺตตุ ภวํ จกฺกร- ตนา, อภิวิชิเนนาตุ ภวํ จกฺกรตนา”ติ ฯ ตโต จกฺกรตนา ปญฺจางคิกตฺริยํ วีย^{๑๗๓} มธฺรสฺสรํ นิจฺจรณฺตํ อากาเสเน ปุรตฺถิมทิสํ คจฺฉตี, อนฺวเทว ราชา จกฺกวตฺตี จกฺกานุภาเวเน ทวาทสโยชนวิทฺถิณฺณาย จตฺตรกฺคินิยา เสนาย นาทิอุจฺจํ นาทินิจฺจํ อุจฺจรฺกฺขานํ เหวฐาภาเคเน นิจฺจรฺกฺขานํ อุปฺริภาเคเน รุกฺเขสุ ปุพฺผ- ผลปฺลลวาทิปณฺณการํ คเหตุวา อากตนา หตฺถโต ปณฺณการญฺจ คณฺหนโต “เอหิ โข มหาราชา”ติ เหวมาทึนา ปรมนิปจฺจกาเรเน อากเต ปฏฺวิราชาน “ปาโณ น หนตฺตพฺโพ”ติ อาทึนา เนเน อนฺุสาสนโต คจฺฉตี ฯ ยตถ ปน ราชา ภุชฺชิตฺกามา ทวา เสยฺยํ วา กปฺเปตฺกามา โหตุ ตตถ จกฺกรตนา อากาสโต โอโรหิตวา^{๑๗๔} อุทกาทิสพฺพกิจจกฺขเม สเม ภุมิภาเค อกฺขาหตํ วีย ทิฏฺฐตี ฯ ปุณฺ รณฺโณ คมนจิตเต อุปฺปนเน ปุริมเนเนว สทฺทํ กโรเนตํ คจฺฉตี, ยํ^{๑๗๕} สุตวา ทวาทสโยชนิกายปิ ปรีสา อากาเสเน คจฺฉตี ฯ

^{๑๖๔} ฉ.ม. ปจฺฉิเม ยามะ.

^{๑๖๕} ฉ.ม., อี. โอวาเรณโต.

^{๑๖๖} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๐๐/๑๒๒.

^{๑๖๗} ฉ.ม. วสนตานมฺปิ.

^{๑๖๘} ฉ.ม., อี. สฺปินฺนเตปิ.

^{๑๖๙} ฉ.ม. ขตฺติยสฺสเว.

^{๑๗๐} ฉ.ม. สฺปินฺนเตปิ.

^{๑๗๑} ฉ.ม. เสยฺยถึทํ.

^{๑๗๒} ฉ.ม. สุวณฺณกิงฺการํ.

^{๑๗๓} ฉ.ม. ปญฺจางคิกํ วีย ตฺริยํ.

^{๑๗๔} อี. โอตาริตวา.

^{๑๗๕} ฉ.ม. ตํ.

จกกรตน์ อนุบุพเพน ปุรตถิมสมุทท์ อชโณคาคหิต, ตสมี อชโณคาคาหนเต อุทกั โยชนปพมาณั อปคณตวา
ภิตติกตํ วิย ตัญจติ ฯ มหาชนโน ยถากามํ สตต รตนานิ คณหาติ ฯ ปุณ ราชสา สุวณณภิงการ^{๑๗๖}
คเหตุวา “อิโต ปญจาย มม รชชน”ติ อุทเคน อพุกุกิริตวา นิวตตติ ฯ เสนา ปุรโต โหติ, จกกรตน์
ปจจโต, ราชสา มชเณ ฯ จกกรตเนน โอสกกโตสกกิตฏจันนํ อุทกั ปริปุรติ ฯ เอเตเนว อุปาเยน ทกขิม-
ปจฉิมุตตเรปิ สมุทเท คจจติ ฯ

เอวํ จตฺททิสํ อนุสํยาติว จกกรตน์ ติโยชนสตปพมาณั^{๑๗๗} อากาสํ อาโรหติ ฯ ตตถ จิโต
ราชา จกกรตนาภาเวน อตตนา วิชิตวิชัย ปญจสตปรีตตีปปฏิมณฺธิตํ สตตโยชนสทสสพริมณฺทลํ
ปพพิเทหํ, ตถา อฏฺฐโยชนสทสสพริมณฺทลํ อุตตรกฺรุ, สตตโยชนสทสสพริมณฺทลเวย อมรโคยานํ^{๑๗๘},
ทสโยชนสทสสพริมณฺทลํ ชมพูทีปยจาทิ เอวํ จตฺมหาทีปทวิสสพรีตตีปปฏิมณฺธิตํ เอกํ จกกวาฬํ
สุสุลลปฺณทรีกวนํ วิย โอโลเกติ ฯ เอวํ โอโลเกยโต จสฺส อนปฺปกา^{๑๗๙} รติ อุปฺปชฺชติ ฯ เอวมปิ ตํ จก-
กรตน์ รณโณ รตี ชเนติ, ตมปิ พุทฺธรตนสมํ นตฺถิ ฯ ยถิ หิ รติชนนฺภูเจเน รตนํ, ตถาคโตว รตนํ, กิ
กริสฺสตี เอตํ ฉว^{๑๘๐} จกกรตน์ฯ ตถาคโต หิ ยสฺสา ทิพพาย รติยา จกกรตนาทีหิ สพเพหิปี ชนิตา จก-
กวตฺตริติ สงฺฆมปิ กลมปิ กลภากมปิ น อุปฺเปติ, ตโตปิ รติโต อุตฺตริตรณจ ปณฺีตตรณจ อตตโน โอวาท-
ปฏิกฺขานํ อสงฺเขยยานมปิ เทวมนุสฺसानํ ปรมชฺฌานรตี, พุติยตฺติยจตฺตถปญจมชฺฌานรตี, อากาสา-
นญฺจายตนรตี, วิญญานญฺจายตนอากิณญญฺจายตนเนวสญฺญานาสญฺญายตนรตี, โสตาปตฺติมคฺครตี,
โสตาปตฺติผลรตี, สกทาคามีอนาคามีอรหตฺตมคฺคผลรติญจ ชเนติ ฯ เอวํ รติชนนฺภูเจนาปี ตถาคตสมํ
รตนํ นตฺถิติ ฯ

อปิจ รตนนฺนาเมตํ ทฺวิธํ โหติ สวิญญานกญจ อวิญญานกญจ ฯ ตตถ อวิญญานกํ จก-
กรตน์ มณฺีรตนญจ, ยํ วา ปนญญมปิ อนินฺทริยพฺพทํ สุวณฺณรชตาที, สวิญญานกํ หตฺถิรตนาที ปริณายก-
รตนปริโยสานํ, ยํ วา ปนญญมปิ เอวรूपํ อินฺทริยพฺพทํ ฯ เอวํ ทพฺพิเช เจตถ สวิญญานกรตน์ อคค-
มกฺขายติ ฯ กสฺมา? ยสฺมา อวิญญานกํ สุวณฺณรชตมณฺีมุตฺตาทิรตนํ สวิญญานกานํ หตฺถิรตนาทีนํ
อลงการตถาย อุปนียติ ฯ

สวิญญานกรตนมปิ ทพฺพิธํ ติรจฺฉานคฺตรตนํ มนุสฺสรตนญจ ฯ ตตถ มนุสฺสรตนํ อคค-
มกฺขายติ ฯ กสฺมา? ยสฺมา ติรจฺฉานคฺตรตนํ มนุสฺสรตนสฺส อุปฺคฺยุทํ^{๑๘๑} โหติ ฯ มนุสฺสรตนมปิ ทพฺพิธํ
อิตฺถิรตนํ ปุริสรตนญจ ฯ ตตถ ปุริสรตนํ อคคมกฺขายติ ฯ กสฺมา? ยสฺมา อิตฺถิรตนํ ปุริสรตนสฺส
ปริจาริกตตํ อาปชฺชติ ฯ ปุริสรตนมปิ ทพฺพิธํ อาคาริกรตน์, อนาคาริกรตนญจ^{๑๘๒} ฯ ตตถ อนาคาริก-
รตนํ อคคมกฺขายติ ฯ กสฺมา? ยสฺมา อาคาริกรตเนสุ อคฺโค จกกวตฺตีปี สีลาทีคฺคณฺยุตฺตํ^{๑๘๓} อนาคาริก-

^{๑๗๖} ฉ.ม., อ. สุวณณภิงการ.

^{๑๗๗} ฉ.ม., อ. ติโยชนปพมาณ.

^{๑๗๘} ฉ.ม., อ. อปรโคยาน.

^{๑๗๙} ส., อ. อนปปีกา.

^{๑๘๐} ฉ.ม. อยํ สทโท น ทิสฺสตี.

^{๑๘๑} ฉ.ม. โอปายหํ, อ. โอปายห.

^{๑๘๒} ฉ.ม. อคาริก.....อนคาริก.....

^{๑๘๓} ม. ปญจสีลาทีคฺคณฺยุตฺต.

ปณฺโฑติ อยมตฺโถ เวทิตพฺโพ ฯ อิตฺรธา หิ พุทฺโธ เนว รตนนฺติ สีขณฺเมยฺย ฯ น หิ ยตถ รตนํ อตฺถิ, ตํ
 รตนนฺติ น สีขณฺติ ฯ ยตถ ปน จิตฺตํกตาหิตตฺถสงฺขาตํ เยน วา เตน วา วิธินา สมฺพุทฺธคตฺ^{๒๐๐}
 รตนตฺ^{๒๐๑} อตฺถิ, ยสฺมา ตํ รตนตฺตมฺปาทาย รตนนฺติ ปญฺญาปียติ, ตสฺมา ตสฺส รตนตฺตสฺส^{๒๐๒} อตฺถิตาย
 รตนนฺติ สีขณฺติ ฯ อถวอ อิทมฺปิ พุทฺเธ รตนนฺติ อิมินาปิ ปกาเรน พุทฺโธว รตนนฺติ เอวมตฺโถ เวทิตพฺโพ
 ฯ วุตฺตมตฺตตาย จ ภควตา อิมาย คากาย ราชกุลสฺส โสตฺถิ ชาตา, ภยํ วูปสนฺตํ ฯ อิมาย^{๒๐๓} คากาย
 อาณา โภกฺกิสฺสสทฺสจกฺกวาเฟสฺส อมนุสฺเสหิ ปฏิกฺคหิตาติ ฯ

ขยํ วิราคนฺติ คากาวณฺณนา

[๔] เอวํ พุทฺธคฺเณน สจฺจํ วตฺวา อิทานิ นิพฺพานธมฺมคฺเณน วตฺตุมารทฺโธ “ขยํ วิราคนฺ”ติ
 ฯ ตตฺถ ยสฺมา นิพฺพานสจฺจํกิริยาย ราคาทโย ชีณา โหนฺติ ปริกฺชีณา, ยสฺมา วา ตนฺเตสํ อนุปฺปาท-
 นิโรธกฺขยปตฺตํ^{๒๐๔}, ยสฺมา จ ตํ ราคาทวิปฺปยุตฺตํ สมฺปโยคโต จ อารมฺมณโต จ, ยสฺมา วา ตมฺหิ สจฺจํกิตฺเต
 ราคาทโย อจฺจนฺตฺวิรตา^{๒๐๕} โหนฺติ วิคตา วิทฺธิสฺตา^{๒๐๖}, ตสฺมา ขยณฺติ จ วิราคนฺติ จ วุจฺจติ ฯ ยสฺมา
 ปนสฺส น อุปฺปาโท ปญฺญายติ, น วโย, น จิตฺตสฺส อญฺญตฺตํ ตสฺมา ตํ น ชายติ น ชียยติ น มียยตฺติ
 กตฺวา อมตฺนฺติ วุจฺจติ ฯ อุตฺตมญฺเฐน ปน อตฺตปฏฺกญฺเฐน จ ปณฺนิตฺนฺติ ฯ ยทฺชณฺคาคติ ยํ อชฺฌณฺคา วินฺทิ
 ปฏฺกิลฺลํ, อตฺตโน ฌานพฺเพน สจฺจณฺกาสิ ฯ สกฺยมนฺนิตฺติ สกฺยกุลปฺปสฺสตฺตตา สกฺโย, โมนฺยธมฺม-
 สมฺนนาคตฺตตา มฺนิ, สกฺโย เอว มฺนิ สกฺยมนฺนิ ฯ สมหิตฺโตติ อริยมคฺคสมฺมาธินา สมหิตจฺจิตฺโต ฯ น เตน
 ธมฺเมน สมตฺถิ กิลฺลจฺจิตฺติ เตน ขยาทินามเกน สกฺยมนฺนินา อธิคเตน ธมฺเมน สมํ กิลฺลจฺจิ ธมฺมชาตํ นตฺถิ ฯ
 ตสฺมา สุตฺตนตฺตเรปิ วุตฺตํ “ยวตา, ภิกฺขเว, ธมฺมา สงฺขตา วา อสงฺขตา วา, วิราโค เตสํ อคฺคมกฺขายตี”ติ
 อาทึ^{๒๐๗} ฯ

เอวํ ภควา นิพฺพานธมฺมสฺส อญฺเฐหิ ธมฺเมหิ อสมตํ วตฺวา อิทานิ เตสํ สุตฺตานํ อุปฺปन्न-
 นฺนูปทฺทวูปสมนตฺถํ ขยวิราคามตฺตปณฺนิตตาทิกฺเณหิ นิพฺพานธมฺมรตนสฺส อสทิสภาวํ นิสฺสาย สจฺจวจฺนํ
 ปยุญฺขติ “อิทมฺปิ ธมฺเม รตนํ ปณฺนิตํ, เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ”ติ ฯ ตสฺสตฺโถ ปุริมคากาย วุตฺตนเย
 เนว เวทิตพฺโพ ฯ อิมิสฺสาปิ คากาย อาณา โภกฺกิสฺสสทฺสจกฺกวาเฟสฺส อมนุสฺเสหิ ปฏิกฺคหิตาติ ฯ

ยมพุทฺธเสฏฺโฐติ คากาวณฺณนา

[๕] เอวํ นิพฺพานธมฺมคฺเณน สจฺจํ วตฺวา อิทานิ มคฺคธมฺมคฺเณน วตฺตุมารทฺโธ “ยมพุทฺธ-
 เสฏฺโฐ”ติ ฯ

^{๒๐๐} ฉ.ม., อ. สมฺพุทฺธคตฺ.

^{๒๐๑} ฉ.ม. รตนํ.

^{๒๐๒} ฉ.ม. รตนสฺส.

^{๒๐๓} ฉ.ม. อิมิสฺสา.

^{๒๐๔} ฉ.ม., อ. นิโรธกฺขยมตฺตํ.

^{๒๐๕} ฉ.ม. อจฺจนฺตํ วิรตฺตา.

^{๒๐๖} ฉ.ม., อ. วิทฺธิสฺตา.

^{๒๐๗} อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๓๔/๓๔, พุ.อิตฺติ. (บาลี) ๒๕/๔๐/๓๐๘.

คามิโน ๑ เต สพเพปิ จตุณฺณํ ปฏฺฐิทานํ วเสน จตุวีสติ ๑ อนฺตราปริณิพพายี, อุพฺพจฺจปริณิพพายี, สสงฺขารปริณิพพายี, อสงฺขารปริณิพพายี, อุทฺธโรโสโต, อกนิฏฺฐาชาคามิตี อวิหเสฺ ปรยจ ๑ ตถา อตฺตป-
สุทฺธสสาสุทฺธสสีสุ อกนิฏฺฐเรสุ ปน อุทฺธโรโสตวชฺชา จตฺตารโรติ จตุวีสติ อนาคามิโน ๑ สุกฺขวิปสฺสโก สมณ-
ยานิโกติ เทว อรหฺนโต ๑ จตฺตารโร มคฺคภูจฺจติ จตฺตปญฺญาส ๑ เต สพเพปิ สทฺธารุรปญฺญารุณํ วเสน
ทวิคฺคณา หุตฺวา อฏฺฐสฺตํ โหนฺติ ๑ เสสํ วุตฺตณฺยเมว ๑

จตตาริ เอตานิ ยุกานิ โหนฺตฺติ เต สพเพปิ อฏฺฐ วา อฏฺฐสฺตํ วาติ วิตถารวเสน อุทฺธิฏฺฐา
ปุกฺคลา สงฺเขปวเสน โสตาปตฺติมคฺคภูจฺจ ผลิตฺตโรติ เอกํ ยุกํ, เอวํ ยาว อรหฺตมคฺคภูจฺจ ผลิตฺตโรติ
เอเกกํ^{๒๑๕} ยุกนฺติ จตตาริ ยุกานิ โหนฺติ ๑ **เต ทกฺขิณฺเวยยาตี** เอตถ **เตติ** ปุพฺเพ อนิยเมตฺวา อุทฺธิฏฺฐานํ
นียเมตฺวา อุทฺเทโส ๑ ยะ ปุกฺคลา วิตถารวเสน อฏฺฐ วา, อฏฺฐสฺตํ วา, สงฺเขปวเสน ปน^{๒๑๖} จตตาริ
ยุกานิ โหนฺตฺติ วุตฺตา, สพเพปิ เต ทกฺขิณํ อรหฺนตฺติ ทกฺขิณฺเวยยา ๑ ทกฺขิณา นาม กมฺมณฺจ กมฺม-
วิปากณฺจ สทฺททิตฺวา “เม อิมํ เวชฺชกมฺมํ วา ชงฺฆเปสนี”^{๒๑๗} วา กริสฺสตี”ติ เอวมาทฺธิ อนเปกฺขิตฺวา
ทียยมานो เทยยธฺมโม, ตํ อรหฺนติ นาม สีลาทิกฺคณฺยตฺตา ปุกฺคลา, อิมะ จ ตาทิสสา, เตน วุจฺจนฺติ “เต
ทกฺขิณฺเวยยา”ติ ๑

สุคตฺสส สวากาติ ภควา โสภเนน คมฺเนน ยุตฺตตฺตา, โสภณญฺจณฺณํ คตฺตตฺตา, สุฏฺฐ จ
คตฺตตฺตา, สุฏฺฐเยว จ คตฺตตฺตา^{๒๑๘} สุคโต, ตสฺส สุคตฺสส ๑ สพเพปิ เต วณฺํ สุนฺนตฺติ สวากา ๑ กามณฺจ
อณฺเณปิ สุนฺนติ, น ปน สุตฺวา กตฺตพฺพกิจจํ กโรนฺติ, อิมะ ปน สุตฺวา กตฺตพฺพ ธรรมานุธรรมปฏฺฐิตฺติ
กตฺวา มคฺคผลานิ ปตฺตา, ตสฺมา “สวากา”ติ วุจฺจนฺติ ๑ **เอเตสุ ทินฺนานิ มหปฺพลานีติ** เอเตสุ
สุคตฺสส สวากेषุ อปฺปกาณิปี ทานานิ ทินฺนานิ ปฏฺฐิคคาหโกติ ทกฺขิณานํ วิสุทฺธิภาวํ^{๒๑๙} อปฺคตฺตตฺตา
มหปฺพลานิ โหนฺติ ๑ ตสฺมา สุตฺตณฺตเรปิ วุตฺตํ :-

“ยาวตา ภิกฺขเว สํมา วา คณา วา ตถาคตฺสวากสํโฆ, เตสํ อคฺคมกฺขายติ, ยทฺธิ จตตาริ
ปฺริสยฺคานิ อฏฺฐ ปฺริสยฺคปุกฺคลา, เอส ภควโต สวากสํโฆ ๑ เปฯ อคฺโค วิปาโก โหตี”ติ^{๒๒๐} ๑

เอวํ ภควา สพเพสมฺปิ มคฺคภูจฺจผลญฺจณํ วเสน สํวรตฺนสฺส คุณฺม วตฺวา อิทานิ ตเมว คุณฺม
นิสฺสาย สจฺจวณฺํ ปญฺญชฺติ “อิทมฺปิ สํเฆ”ติ ๑ ตสฺสโต ปุพฺเพ วุตฺตณฺยเมว เวทิตฺพโ ๑ อิมิสฺสาปิ
คากาย อาณานิ โกฏิสตฺสทสฺสจกฺกาวาฬेषุ อมนุสฺเสหิ ปฏฺฐิคคทิตาติ ๑

เย สุปฺปยุตฺตาติ คากาวณฺณนา

[๗] เอวํ มคฺคภูจฺจผลญฺจณํ วเสน สํวรตฺนสฺส คุณฺเนน สจฺจํ วตฺวา อิทานิ ตโต เอกจฺจณํ ผล-
สมาปตฺติสุขมนุภวณฺตานํ ชีณาสวปุกฺคลานํเยว คุณฺเนน วตฺตมารุทฺโ “เย สุปฺปยุตฺตา”ติ ๑ ตถถ **เยติ**
อนิยมิตฺตทฺทสวณฺํ ๑ **สุปฺปยุตฺตาติ** สุฏฺฐ ปยุตฺตา, อนเนกวิหิตํ อนเสนํ ปหาย สทฺธาชีวิตํ นิสฺสาย
วิปสฺสนาย อตฺตานํ ปญฺญชิตฺตมารุทฺธาติ อตฺโถ ๑ อถ วา **สุปฺปยุตฺตาติ** สุวิสุทฺธกายวจีปโยคสมฺมณนา-

^{๒๑๕} ฉ.ม. เอกิ.

^{๒๑๖} ฉ.ม. อัย สทฺโท น ทิสฺสตี.

^{๒๑๗} ฉ.ม. ชงฺฆเปสนิกิ.

^{๒๑๘} ฉ.ม. สุฏฺฐ เอว จ คตฺตตฺตา.

^{๒๑๙} ฉ.ม., อ. ทกฺขิณาวิสฺสุทฺธิภาวํ.

^{๒๒๐} อ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๓๔/๔๐, อ.ปญฺจก. (บาลี) ๒๒/๓๒/๓๘, พ.อิตฺติ. (บาลี) ๒๕/๙๐/๓๐๘.

คตา^{๒๒๑}, เตน เตส สัลลขณฺธํ ทสฺเสติ ฯ **มนสา ทฬฺหเนนาติ** ทฬฺหเนน มนสา, ถิรสมาธิยุตฺเตน เจตสาติ อตฺถโ ๑ เตน เตสํ สมาธิขณฺธํ ทสฺเสติ ฯ **นิกกามิโนติ** กาเย จ ชีวีเต จ อนเปกฺขา หุตฺวา ปญฺญาธูเรน วิริเยน สพฺพกิเลเสหิ กตนิกฺกมฺนา^{๒๒๒} ๑ เตน เตสํ วิริยสมฺปนฺนํ ปญฺญขณฺธํ ทสฺเสติ ฯ

โคตมสาสนมฺหิติ โคตตโต โคตมสฺส ตถาคตฺสเสว สาสนมฺหิ ๑ เตน อิตฺโต พหิทฺธา นานป-
ปการมฺปิ อมรตปํ ภโรนฺตานํ สุปฺปโยคาทิกุณฺมาภาวโต กิเลเสหิ กตนิกฺกมฺนาภาว^{๒๒๓} ติเปติ^{๒๒๔} ๑ **เตติ**
ปุพฺเพ อุกฺกมฺมํ นินฺทิตฺวา ๑ **ปตฺติปตฺตาติ** เอตถ ปตฺตพฺพาติ ปตฺติ, ปตฺตพฺพา นาม ปตฺต อรหา, ยํ
ปตฺวา อจฺจนฺตโยคกฺขเมโน โหนฺติ, อรหตฺตผลสฺเสตํ อธิวจฺนํ, ตํ ปตฺตี ปตฺตาติ ปตฺติปตฺตา ๑ **อมตฺนติ**
นินฺพานํ ๑ **วิคฺยหาติ** อารมฺมณฺวเสน วิคาหิตฺวา ๑ **ลทฺธาติ** ลภิตฺวา ๑ **มฺรฺธาติ** อพฺยเยน กากณิกมตฺตมฺปิ
พฺยํ อกฺตฺวา ๑ **นิพฺพุตฺนติ** ปฏิปัสสทฺธกิลฺเลสหํ ผลสมฺปาตตี ๑ **ภุชฺชมานาติ** อนฺภวฺมานา ๑ ก็ วุตฺตํ
โหติ? เย อิมมฺหิ^{๒๒๕} โคตมสาสนมฺหิ สัลลสมฺปนฺนตฺตา สุปฺปยุตฺตา, สมาธิสมฺปนฺนตฺตา มนสา ทฬฺหเนน,
ปญฺญาสมฺปนฺนตฺตา นิกกามิโน, เต อิมาย สมฺมาปฏิปทาย อมตํ วิคฺยห มฺรฺธา ลทฺธา ผลสมฺปาตฺติสญฺจิตํ
นิพฺพุตํ ภุชฺชมานา ปตฺติปตฺตา นาม โหนฺตฺติ ๑

เอวํ ภควา ผลสมฺปาตฺติสุขมนฺุณฺวตานํ ชีณาสวปฺุคฺคลานํเยว วเสน สํหฺรตฺนสฺส कुณํ วตฺวา
อิทา นิ ตเมว कुณํ นิสฺสาย สจฺจวจฺนํ ปญฺญชฺติ “อิทมฺปิ สํเม”ติ ๑ ตสฺสสตฺถโ ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว เวทิต-
ตพฺโพ ๑ อิมิสฺสาปิ คากาย อาณมา โภจิสฺสทสฺสจกฺกวาเฟสุ อมนุสฺเสหิ ปฏิคฺคหิตาติ ๑

ยถินทฺธิโลติ คากาวณฺณนา

[๘] เอวํ ชีณาสวปฺุคฺคลานํ कुณฺเนน สํสาธิภูจฺจํ สจฺจํ วตฺวา อิทา นิ พุทฺชนปจฺจกฺเขน
โสตาปนฺนสฺเสว कुณฺเนน วตฺตุมารทฺโธ “**ยถินทฺธิโล**”ติ ๑ ตตถ ยถาติ อุกฺปมาวจฺนํ ๑ **อินฺทฺธิโล**
นคฺรทฺวารสํวรณฺตํ วิวรณฺตํ^{๒๒๖} อุมมารพฺนตฺเร อฏฺฐ วา ทส วา หตฺถเอ ปจฺวี ฌณฺติวาทา โภจิสฺสทสฺส
สสารทารุณฺยณฺมภสฺเสตํ อธิวจฺนํ ๑ **ปจฺวินฺติ** ภูมึ ๑ **สิโตติ** อนฺโต ปจฺวี^{๒๒๗} ปวิสฺติวาทา นิสฺสิโต ๑ **สิยาติ**
ภเวยฺย ๑ **จตฺตฺวา** วาเตหิ จตฺติ ทิสฺสาทิ อากตฺวาเตหิ วาเตหิ ๑ **อสมฺปกมฺปิโยติ** กเมปตฺ วา จาเลตฺ วา
อสภฺกฺกณฺเยโย ๑ **ตถูปมฺนติ** ตถาวีธึ^{๒๒๘} ๑ **สพฺปฺริสนฺติ** อุตฺตมฺปฺริสํ ๑ **วทามิ**ติ ภณฺนามิ ๑ โย อริยสจฺจานิ
อเวจฺจ ปสฺสตีติ โย จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ปญฺญาย อชฺโณคฺคเหตฺวา^{๒๒๙} ปสฺสตี ๑ ตตถ อริยสจฺจานิ ภูมฺาร-
ปญฺเห^{๒๓๐} จ วิสฺสุทฺธิมคฺเค จ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพานิ ๑

^{๒๒๑} ฉ.ม. สุวิสฺสุทฺธกายวจีปโยคสมฺมนาคตา, อ. ปรีสฺสุทฺธกายวจีปโยคสมฺมนาคตา.

^{๒๒๒} ส.อ. กตนิกฺกมฺนา.

^{๒๒๓} ฉ.ม. นิกกมฺนาภาวํ, อ. นิกกมฺนาภาว.

^{๒๒๔} ฉ.ม. ทสฺเสติ.

^{๒๒๕} ฉ.ม. อิมมฺหิ.

^{๒๒๖} ฉ.ม., อ. นคฺรทฺวารวินิวารณฺตํ.

^{๒๒๗} ฉ.ม., อ. อยํ สทฺโธ น ทิสฺสตี.

^{๒๒๘} ฉ.ม. ตถาวีธึ.

^{๒๒๙} ฉ.ม. อชฺโณคฺคเหตฺวา.

^{๒๓๐} ก. วิสฺสุทฺธิมคฺเค.

อยมปนเนตถ **สงเขปตโถ** :- ยถา จ^{๒๓๑} อินทขีโล คมภีรเนมตาย ปจวีสีโต จตุพภี วาเตภี
อสมปคมปิโย สียา, อิมมปิ สปุริสํ ตถูปเมว วทามิ, โย อริยสัจจานิ อเวจจ ปสฺสตี ฯ กสฺมา? ยสฺมา
โสปิ อินทขีโล วีย จตุหิ วาเตหิ สพฺพตติยวาทวาทเตหิ อสมปคมปิโย โหติ, ตมฺหา ทสฺสนา เกณจิ
กมเปตฺว วา จาเลตฺว วา อสกกุณเณยโย ฯ ตสฺมา สุตตฺตฺนตเรปิ วุตฺตํ :-

“เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว อโยขีโล วา อินทขีโล วา คมภีรเนโม สุนิกฺขาโต อจฺโล อสมปคมปิ,
ปฺรตฺติมา ยเจปิ ทิสาย อากฺขณฺเณ ภูสา วาตวฺภูจฺจิ, เนว นํ สงกมเปยฺย น สมปคมเปยฺย น สมป-
จาเลยฺย^{๒๓๒} ปจฺฉิมาย ฯเปฯ ทกฺขิณาย, อุตฺตรายปิ เจปิ ฯเปฯ น สมปจาเลยฺย^{๒๓๓} ฯ” ตํ กิสฺส เหตุ?
คมภีรตฺตา ภิกฺขเว เนมสฺส, สุนิชาตตฺตา อินทขีลสฺส ฯ เอวเมว โข ภิกฺขเว เยเกจิ สมณฺา วา พฺราหฺมณฺา
วา ‘อิทํ ทฺวณฺฺนตี ฯเปฯ ปฏิปทา’ติ ยถาภูตํ ปชานนฺตี, เต น อณฺฺยสฺส สมณฺฺยสฺส วา พฺราหฺมณฺฺยสฺส วา มุขํ
โอโลเกนฺตี^{๒๓๔} ‘อโย นูน ภวํ ชานํ ชานาตี, ปสฺสํ ปสฺสตี’ติ ฯ ตํ กิสฺส เหตุ? สฺวทฺธจฺจตฺตา ภิกฺขเว, จตฺตุนํ
อริยสัจจานนฺ”ติ^{๒๓๕} ฯ

เอวํ ภควา พหุชนปจฺจกฺขสฺส สโตปาปนนสฺสว วเสน สํฆรตฺนสฺส कुณํ วตฺวา อิทานิ ตเมว
คุณํ นิสาย สจฺจวจฺนํ ปยุณฺขตี “อิทมปิ สํเฆ”ติ ฯ ตสฺสตโถ ปุพฺเพ วุตฺตฺนเยเนว เวทิตพฺโพ ฯ อิมิสฺสาปิ
คากาย อาณมา โภกฺกิสฺสทสฺสจกฺกวาทสฺส อมนุสฺเสหิ ปฏิคฺคหิตาตี ฯ

เย อริยสัจจานีติ คากาวณณนา

[๙] เอวํ อวิเสสโต สโตปาปนนสฺส คุณฺเณน สงฺฆาธิภูจฺฉานํ สจฺจํ วตฺวา อิทานิ เย เต ตโย
สโตปาปนนา เอกพิชี โกลโกลโล สตตฺกฺขตฺตฺปรโมตี ฯ ยถา :-

“อิเธกจฺโจ ปุคฺคโล ตินฺณํ สํโยชนานํ ปริกฺขยา สโตปาปนโน โหติ ฯเปฯ โส เอกํเยว
มานุสํ ภวํ นิพฺพตฺติตฺวา ทฺวณฺฺนสฺสนํ กโรตี, อโย เอกพิชี ฯ ตถา เทว วา ตินฺนํ วา กฺลาณิ สนฺธาวิตฺวา
สํสริตฺวา ทฺวณฺฺนสฺสนํ กโรตี, อโย โกลโกลโล ฯ ตถา สตตฺกฺขตฺตฺ เทว จ มนุสฺเส จ สนฺธาวิตฺวา สํสริตฺวา
ทฺวณฺฺนสฺสนํ กโรตี, อโย สตตฺกฺขตฺตฺปรโม”ติ^{๒๓๖} ฯ

เตสํ สพฺพกนิฏฺฐสฺส สตตฺกฺขตฺตฺปรมสฺส คุณฺเณน วตฺตฺมารทฺโธ “เย อริยสัจจานี”ติ ฯ ตตถ เย
อริยสัจจานีติ เอว^{๒๓๗} วุตฺตฺนเยเนว ฯ **วิภาวยนฺตีติ** ปณฺญาโอภาเสน สจฺจปฏฺิจฺฉาทกํ กิเลสนธการํ
วิธมิตฺวา อตฺตโน ปากาสนิ ปากฺภาณิ กโรนฺตี ฯ **คมภีรปณฺเณนาตี** อปฺปเมยฺยปณฺเณตาย สทวกสฺสปิ
โลกสฺส ญาณฺเณน อลพฺภเนยฺยปฺปติฏฺฐปณฺเณน, สพฺพพณฺฺณนาตี วุตฺตํ โหติ ฯ สฺวทฺธิตานีติ สมาสพฺพาส-
สากฺลยเวกฺลยาทีหิ เตหิ เตหิ นเยหิ สฺวทฺธฺ เทสิตานิ ฯ **ภิกฺขจาปิ เต โหนตี ภูสฺสปมตฺตาตี** เต วิภาวิต-
อริยสัจจา ปุคฺคลา ภิกฺขจาปิ เทวเรขจกฺกวตฺติเรขชาติปมาทฺฐจฺฉานํ อากมฺม ภูสฺสปมตฺตา โหนตี, ตถาปิ
สโตปาปตฺติมคฺคญาณฺเณน อภิสงฺขารวิณฺญาณสฺส นิโรธฺเนน จเปตฺวา สตตฺ ภเว อนมตคฺเค สํสาเร เย

^{๒๓๑} ฉ.ม. หิ, อ. อโย สทโท น ทิสฺสตี.

^{๒๓๒} ก. สณฺจาเลยฺย.

^{๒๓๓} ก. น สณฺจาเลยฺย.

^{๒๓๔} ส.ม. อุโลเกนฺตี.

^{๒๓๕} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๑๐๙/๓๘๗.

^{๒๓๖} อภ.ป. (บาลี) ๓๖/๓๑/๑๒๒.

^{๒๓๗} ฉ.ม. เอตํ.

อุปขะเขยยุ นามณจ รูปณจ, เตสํ นิรุทธตตา อตถกตตตนา น อฏฐมํ ภวํ อาทियนติ, สตตมภเว เอว ปน วิปัสสนํ อารกิตวา อรหตํ ปาปณิสสนตํติ ฯ

เอวํ ภควา สตตกขตตูปรมวเสน สัมมตณสส คุณํ วตวา อิทานิ ตเมว คุณํ นิสสาย สจจ-
วณํ ปยุณชติ “อิทมปิ สงฺเข”ติ ฯ ตสสโต ปุพเพ วุตตนเยเนว เวทิตัพโพ ฯ อิมิสสาปิ คากาย อาณา
โกฏิสตสทสจกกาเวสุ อมนุสเสหิ ปฏิกคหิตาติ ฯ

สหาวสุสาติ คากาวณณนา

[๑๐] เอวํ สตตกขตตูปรมสส อฏฐมภวํ อนาทียคุณเณน^{๒๓๘} สงฺฆาธิฏฺฐานํ สจจํ วตวา อิทานิ
ตสเสว สตต ภเว อาทียโตปิ อยณเหติ อปปหีนภวาทาเนหิ ปุคฺคเลหิ วิสิฏฺเฐน คุณเณน วตตุมารทโธ
“สหาวสุสา”ติ ฯ ตตถ สหาวาติ สทธีเยว ฯ อสฺสาติ “น เต ภวํ อฏฐมํ อาทียนติ”ติ วุตเตสฺส อยณ-
ตรสส ฯ ทสฺสนสมปทายาติ โสตาปตติมคฺคสมปตติยา ฯ โสตาปตติมคฺโค หิ นิพพานํ ทิสวา กตตพพ-
กิจจสมปทาย สพพปมํ นิพพานทสฺสนโต “ทสฺสนน”ติ วุจฺจติ, ตสฺส อตตนิ ปาตุภาโว ทสฺสนสมปทา,
ตาย ทสฺสนสมปทาย สห เอว ฯ ตยสฺส ฐมมา ชหิตา ภวณตํติ เอตถ สฺ-อิติ^{๒๓๙} ปทปฺรณมตเต นิปาโต
“อิทํ สฺ เม สาริปุตฺต มหาวิภูโกชนสมํ โหติ”ติอาทิสฺ^{๒๔๐} วีย ฯ ยโต สหาวสส ทสฺสนสมปทาย ตโย
ฐมมา ชหิตา ภวณติ ปหีนา ภวณตํติ^{๒๔๑} อยเมตถ อตฺโถ ฯ

อิทานิ ชหิตธมมสส ทสฺสนตถํ อาห “สกกายทิกฺกุจิ วิจิกฺกฉิตฺตณ, สิลฺลพพตํ วาปิ ยทตฺถิ
กิลฺลจํ”ติ ฯ ตตถ สติ กายะ วิชขมานะ อุปาทานกฺขนธปฺปญฺจกาเขย กายะ วิสตีวตฺถกา ทิกฺกุจิ สกกายทิกฺกุจิ,
สติ วา ตตถ กายะ ทิกฺกุจํติปิ สกกายทิกฺกุจิ, ยถาวุตตปฺปกาเร กายะ วิชขมานา ทิกฺกุจํติ อตฺโถ ฯ สติเยว วา
กายะ ทิกฺกุจํติปิ สกกายทิกฺกุจิ, ยถาวุตตปฺปกาเร กายะ วิชขมานะ รูปาทิสงฺขาโต อตฺตาติ เอวมปวตฺตา
ทิกฺกุจํติ อตฺโถ ฯ ตสฺสา จ ปหีนตฺตา สพพทิกฺกุจิตานิ ปหีนานิเยว โหนติ ฯ สापิ^{๒๔๒} เนสํ มุลํ ฯ สพพ-
กิลเลสพฺยาธิวูปสมนโต ปณฺญา“จิกฺกฉิตฺตณ”ติ วุจฺจติ, ตํ ปณฺญาย จิกฺกฉิตฺตํ อิตฺโต วิคตํ, ตโต วา ปณฺญา-
จิกฺกฉิตฺตา อิทํ วิคตณฺติ วิจิกฺกฉิตฺตํ ฯ “สตฺถริ กงฺขตี”ติอาทินา^{๒๔๓} นเยน วุตตตาย อฏฺฐวตฺถกฺกาย วิมตฺติยา
เอตํ อธิวณํ ฯ ตสฺสา ปหีนตฺตา สพพานิปี วิจิกฺกฉิตฺตานิ ปหีนานิ โหนติ ฯ ตยหิ เนสํ มุลํ ฯ “อิตฺโต
พหิทฺธา สมณพฺราหมณานํ สีเลน สุทฺธิ, วเตน สุทฺธิ”ติ เอวมาทิสฺ^{๒๔๔} อาคตํ โคสฺสีกุกฺกุรฺสฺสลาทิกํ นานา-
วิธํ^{๒๔๕} สิลํ โควตกุกฺกุรฺวตาทิกฺกยจ วตตํ^{๒๔๖} สิลฺลพพตฺตนิ วุจฺจติ, ตสฺส ปหีนตฺตา สพพมปิ^{๒๔๗} นคฺคิ-

^{๒๓๘} ฉ.ม. อนาทียนคุณเณน.

^{๒๓๙} ฉ.ม. อสฺ-อิติ.

^{๒๔๐} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๕๖/๑๒๑.

^{๒๔๑} ฉ.ม. โหนตํติ.

^{๒๔๒} ฉ.ม. สห ทิ.

^{๒๔๓} อภ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๐๐๘/๒๔๒, อภ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๑๕/๔๔๖.

^{๒๔๔} อภ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๒๒๒/๒๘๐, อภ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๓๘/๔๕๗.

^{๒๔๕} ฉ.ม. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

^{๒๔๖} ฉ.ม., อิ. วต.

^{๒๔๗} ฉ.ม. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

มุนีทิภาทิมรตป ปหีน โหติ ฯ ตณฺหิ ตสฺส มุลํ, เตน^{๒๔๘} สพฺพทาวสาเน^{๒๔๙} วุตฺตํ “ยทตฺถิ กิณฺจิ”ติ ฯ
 ทุคฺขทสฺสนสมฺปทาย เจตถ สกฺกายทิกฺขิ ปหียติ^{๒๕๐}, สมฺมทสฺสนสมฺปทาย วิจิกิณฺจติ ปหียติ, มคฺค-
 ทสฺสนนิพฺพานทสฺสนสมฺปทาย สลฺลพฺพํ ปหียติ วิญฺญาตพฺพํ ฯ

จตุทฺทปาเยหิ คากาวณณนา

[๑๑] เอวมสฺส กิเลสวณฺณูปฺพานํ ทสฺเสตฺวา อิทา นิ อิมสฺส^{๒๕๑} วิปាកวณฺณสฺส มุลญฺติ กมฺมวณฺณํ,
 ภวิตพฺพํ, ตปฺปหานา ตสฺสาปิ ปหานํ ทีเปนโต อาห “จตุทฺทปาเยหิ จ วิปมฺุตโต”ติ ฯ ตตฺถ จตฺตาโร
 อปายา นาม นิริยตฺริจฺฉานคตฺตปิฏติวิสยอสุรกายา ฯ เตหิ เอส สตฺต ภเว อุปาทยินโตปิ^{๒๕๒} วิปมฺุตโตติ
 อตฺถโถ ฯ

เอวมสฺส วิปាកวณฺณูปฺพานํ ทสฺเสตฺวา อิทา นิ อิมสฺส^{๒๕๑} วิปាកวณฺณสฺส มุลญฺติ กมฺมวณฺณํ,
 ตสฺสาปิ ปหานํ ทสฺเสนโต อาห “ฉจฺจาภิจฺฉานานิ อภพฺโพ^{๒๕๓} กาทฺตุน”ติ ฯ ตตฺถ อภิจฺฉานานิ โอฬาริก-
 ญฺฉานานิ, ตานิ เอส ฉ อภพฺโพ กาทฺตุน ฯ ตานิ จ “อญฺฉานเมตํ ภิกฺขเว อนวกาโส, ยํ ทิกฺขิสมฺปนฺโน
 ปุคฺคโล มาตฺรํ ชีวิตา โวรโรเปยฺยา”ติอาทินา^{๒๕๔} นเยน เอกกนิปาเต วุตฺตานิ มาตฺรชฺชาตฺตปิฏชาตอรหฺนต-
 ชาติโลหิตฺตูปาทสงฺฆเมทอญฺยสตฺถารุทเทสกมฺมานิตี เวทิตพฺพานิ ฯ ตานิ หิ กิณฺจาปิ ทิกฺขิสมฺปนฺโน
 อริยสวโก กุณฺณกปิฏกิกมฺปิ^{๒๕๕} ชีวิตา น โวรโรเปติ, อปิ จ โข ปน ปุณฺณชฺชนภาวสฺส วิครหฺนตฺถํ วุตฺตานิ ฯ
 ปุณฺณชฺชนํ หิ อทิกฺขิสมฺปนฺนตฺตา เอว มหาสวชฺชานิ^{๒๕๖} อภิจฺฉานานิปิ กโรติ, ทสฺสนสมฺปนฺโน ปน
 อภพฺโพ ตานิ กาทฺตุนติ ฯ อภพฺพคฺคหณฺณเจตถ ภวฺนตเรปิ อกรณทสฺสนตฺถํ ฯ ภวฺนตเรปิ หิ เอส อตฺตโน
 อริยสวภาวํ อชานนโตปิ ฐมฺมตฺยา เอว เอตานิ วา ฉ ปาปกานิ ปาณาติปาตาทีนํ^{๒๕๗} วา ปญฺจ เวราณี
 อญฺยสตฺถารุทเทสเน สห ฉจฺฉานานิ น กโรติ, ยานิ สนฺธาย เอกจฺเจ “ฉ จาภิจฺฉานานิ”ติปิ^{๒๕๘} ปณฺนติ ฯ
 มตฺตมจฺฉคฺคาหาทโย เจตถ อริยสวภาว คามทาริกา^{๒๕๙} นิทสฺสนํ ฯ

เอวํ ภควา สตฺต ภเว อาทยินโตปิ อริยสวกสฺส อญฺญเอหิ อปฺปหีนภวาทาเนหิ ปุคฺคเลหิ
 วิสิฏฺฐคฺคณวเสน^{๒๖๐} สํสฺรตฺนสฺส คฺคณํ วตฺวา อิทา นิ ตเมว คฺคณํ นิสฺสาย สจฺจวจฺจนํ ปญฺญชฺติ “อิทฺมปิ
 สงฺฆะ”ติ ฯ ตสฺสโต ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ ฯ อิมิสฺสาปิ คากาย อาณมา โภกฺกิสฺตสฺสทสฺสจฺก-
 วาเฟสฺสุ อมนุสฺเสหิ ปฏิกฺคหิตาติ ฯ

^{๒๔๘} ฉ.ม. เตเนว.

^{๒๔๙} ฉ.ม., อ. สพฺพทาวสาเน.

^{๒๕๐} ฉ.ม., อ. อโย สทฺโท น ทิสฺสติ.

^{๒๕๑} ฉ.ม. อาทยินโตปิ.

^{๒๕๒} ม. ยมสฺส.

^{๒๕๓} ฉ.ม. อภพฺพ.

^{๒๕๔} อ.เอ.ก. (บาลี) ๒๐/๒๗๑/๒๘, ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๒๘/๑๑๔, อ.ภ.ว. (บาลี) ๓๕/๘๐๙/๔๐๙-๕๐๐.

^{๒๕๕} ฉ.ม., อ. กุณฺณกปิฏกิกมฺปิ.

^{๒๕๖} ฉ.ม. เอวํมหาสวชฺชานิ.

^{๒๕๗} ฉ.ม., อ. ปกฺติปาณาติปาตาทีน.

^{๒๕๘} ฉ.ม. ฉ จาภิจฺฉานานิ.

^{๒๕๙} ฉ.ม. อริยสวคฺคคามทาริกา, อ. อริยสวคฺคทาริกา.

^{๒๖๐} ฉ.ม., อ. วิสิฏฺฐคฺคณวเสน.

กัญจาปี โสติ คาลาวณณนา

[๑๒] เอว สุตต ภเว อาทียโตปิ อญเณหิ อปปหีนภวาทาเนหิ ปุคฺคเลหิ วิสิญฺจคุณฺเณ สัมมาธิฏฺฐานํ สจฺจํ วตฺวา อิทานิ น เกวลํ ทสฺสนสมฺปนฺโน ฉ อภิจานานิ อภพฺโพ กาคฺตุ, กิณฺตุ อปป-
มตฺตกมฺปิ ปาปกมฺมํ กตฺวา ตสฺส ปฏิจฺฉาทนายปิ อภพฺโพติ ปมาทวิหารีโนปิ ทสฺสนสมฺปนฺนสฺส กตป-
ปฏิจฺฉาทนาภวคฺคเณน วตฺตุมารทฺธ “กัญจาปี โส กมฺม กโรติ ปาปกนฺ”ติ ฯ

ตสฺสโต :- โส ทสฺสนสมฺปนฺโน กัญจาปี สติสมฺโมเสน ปมาทวิหารี อาคมฺม ยนฺตํ ภควตา
โลกวชฺชํ สญฺจิจฺจาทิกกมฺน^{๒๖๑} สนฺธาย วุตฺตํ “ยํ มยา สาวกานํ ลิกฺขาปทํ ปญฺญตตฺ, ตํ มม สาวกา ชีวิต-
เหตุปิ นาทิกกมฺนติ”ติ,^{๒๖๒} ตํ จเปตฺวา อญฺญํ กุฏฺฐิการสทฺเสยยาที วา ปณฺณตฺติวชฺชวீติกกมฺสงฺขาตํ
พฺพุทฺธปฏิกฺกจฺปิ^{๒๖๓} กาเยน ปาปกมฺมํ กโรติ, ปทโสธมฺมํ อุตฺตรธิชฺชปฺปญฺจวจาจา ธมฺมเทสนํ สมฺพปฺปลาป-
ผรุสฺวณนาที วา วาจาเย อุตฺ เจตฺสา วา กตฺถจิ โลกโทสุปฺปาทนํ ชาตฺรฺปาทิสาทิยนํ จีวราทิปรีโณเคสุ
อปปจเวกฺขณาที วา ปาปกมฺมํ กโรติฯ อภพฺโพ โส ตสฺส ปฏิจฺฉาทาย น โส ตํ “อิทํ อกฺกปิยํ อกรณียนฺ”
ติ ชานิตฺวา มุหุตฺตมฺปิ ปฏิจฺฉาเทติ, ตํขณฺ อเว ปน สตฺถริ วา วิญฺญูสุ วา สพรหมจารีสุ อาวีกตฺวา
ยถาธมฺมํ ปฏิกโรติ, “น ปุณฺ กโรสฺสามิ”ติ เอวํ สํวริตพฺพํ วา สํวริติ ฯ กสฺมา? ยสฺมา อภพฺพตา ทิฏฺฐ-
ปทสฺส วุตฺตา, เอวรูปมฺปิ ปาปกมฺมํ กตฺวา ตสฺส ปฏิจฺฉาทาย ทิฏฺฐนิพฺพานปทสฺส ทสฺสนสมฺปนฺนสฺส
ปุคฺคลสฺส อภพฺพตา วุตฺตาติ อตฺโต ฯ

กถํ?

“เสยฺยถาปี ภิกฺขเว ททฺโร กุมารโ มนฺโท อุตฺตานเสยฺยโก หตฺเถน วา ปาเทน วา องฺการํ
อวกฺกมิตฺวา ชิปปเมว ปฏิสฺสฺหริติ, เอวเมว โข ภิกฺขเว ธมฺมตา เอสา ทิฏฺฐิสมฺปนฺนสฺส ปุคฺคลสฺส, กัญจาปี
ตถารูปิ อापตฺตี อापชฺชติ, ยถารูปาย อापตฺติยา วุฏฺฐานํ ปญฺญายติ ฯ อถ โข น ชิปปเมว สตฺถริ วา
วิญฺญูสุ วา สพรหมจารีสุ วา เทเสติ วิวรติ อุตฺตานีกโรติ, เทเสตฺวา วิวรติว อุตฺตานีกิริตฺวา^{๒๖๔} อายตฺตี
สํวรํ อापชฺชติ”ติ^{๒๖๕} ฯ

เอวํ ภควา ปมาทวิหารีโนปิ ทสฺสนสมฺปนฺนสฺส กตปฏิจฺฉาทนาภวคฺคเณน สัมมรตนสฺส คุณฺโ
วตฺวา อิทานิ อายตฺตี^{๒๖๖} ตเมว คุณฺโ นิสฺสาย สจฺจวจฺนํ ปญฺญายติ “อิทมฺปิ สงฺเข”ติ ฯ ตสฺสโต ปุพฺเพ
วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ ฯ อิมิสฺสาปี คากาย อาณํ โกฏิสฺตสทฺสจกฺกวาฬฺส อมนุสฺเสหิ ปฏิคฺคหิตาติ ฯ

วนปฺปคฺคเมติ คาลาวณณนา

[๑๓] เอวํ สัมปรียาปณฺนํ ปุคฺคลํ เตน เตน คุณฺปปกาเรน สัมมาธิฏฺฐานํ สจฺจํ วตฺวา
อิทานิ ยวายํ ภควตา รตนตฺตยคุณฺโ ที่เปเนเตน อิตฺ สงฺเขเปเน อญฺญตฺถ จ วิตฺถาเรน ปรียตฺติธมฺโม เทสิโต,
เตน ปุณฺ^{๒๖๗} พุทฺธาธิฏฺฐานํ สจฺจํ วตฺตุมารทฺธ “วนปฺปคฺคเม ยถา ผุสฺสิตคฺเค”ติ ฯ ตตฺถ อาสนนฺสนนิ-

^{๒๖๑} ม., ส. สญฺจิจฺจาทิกกมฺน.

^{๒๖๒} วิ.จุ. (บาลี) ๗/๓๘๕/๒๐๘.

^{๒๖๓} ฉ.ม. พุทฺธปฏิกฺกจฺ.

^{๒๖๔} ฉ.ม., อ. อุตฺตานีกตฺวา.

^{๒๖๕} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๙๖/๔๓๙.

^{๒๖๖} ฉ.ม. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

^{๒๖๗} ฉ.ม., อ. ตมฺปิ นิสฺสาย ปุณฺ.

เวสวตถิตานัน รุกขานัน สมุโห วนัน, มูลสารเผคคุดจสาขาลาเสหิ ปพทุธ^{๒๖๘} คุมโพ ปคุมโพ, วนเน ปคุมโพ^{๒๖๙} วนปปคุมโพ ฯ สุวาย “วนปปคุมเพ”ติ วุตโต, เอวมปิ หิ วนสนโตติ^{๒๗๐} วตตุ ลพภติ “อตถิ สวิตกกสริจาเรปิ, อตถิ อวิตกกอวิจามตเตปิ, สุขะ ทุกเข ชีเว”ติอาทิส^{๒๗๑} วีย ฯ ยถาติ อุปมาวจน^{๒๗๒} ฯ ผุสสิตานิ อคคานิ อสสาติ ผุสสิตคโค, สพพสาขาลาสาสุ สณชาตูปุโผติ อตโถ ฯ โส ปุพเพ วุตตนเยเนว “ผุสสิตคเค”ติ วุตโต ฯ คิมหานมาเส ปรมสมี คิมเหติ เย จตตารอ คิมห-
มาสา^{๒๗๓}, เตส จตุนัน คิมหาน^{๒๗๔} เอกสมี มาเส ฯ กตมสมี มาเส อติ เจ? ปรมสมี คิมเห, จิตรมาเสติ อตโถ ฯ โส หิ “ปรมคิมโห”ติ จ “พาลวสนาโน”ติ ปุจจติ^{๒๗๕} ฯ ตโต ปรี ปทถโต ปากฏเมว ฯ

อยมปนตถ ปณตโถ :- ยถา ปรมคิมหานมาเก พาลวสนาเน^{๒๗๖} นานาวิธรุกขคหเน^{๒๗๗} วนเน สุปปิตคคสาโห^{๒๗๘} ตรุณรุกขคจณปริยายนาโม ปคุมโพ อติวีย สสสิริโก โหติ, เอวเมว^{๒๗๙} ขนธายตนาทิจิ สติปฏฐานสมมปปธานาทิจิ สีสสมาธิขณธาทิจิ วา นานูปการเอหิ อตถปปภทสุปปเหติ^{๒๘๐} อติวีย สสสิริกตดา ตถูปม นีพพานคามิมคคทีปนโต นีพพานคามิ ปริยตติธมมวรี เนว ลามเหตุ น สกการาทิเหตุ, เกวลนตุ มหากธณาย อพภุสสาทิตมานโส^{๒๘๑} สดตานัน ปรมหิตาย อเทสยิตี ฯ ปรมหิตายาติ เอตถ จ คาลาพนธสุขตถัน อนุนาสิโก ฯ อยม ปนตโถ :- ปรมหิตาย นีพพานาย อเทสยิตี ฯ

เอว ภควา อิม สุปปิตคคควนปปคุมพสทิส ปริยตติธมมวรี วตวา อิทานิ ตเมว คุณ^{๒๘๒} นิสาย พุทธาธิฏฐานัน สจจวจนัน ปยุณชติ “อิทมปิ พุทธะ”ติ ฯ ตสสโต ปุพเพ วุตตนเยเนว เวทิตัพโพ ฯ เกวลนตุ^{๒๘๓} อิทมปิ ยถาวุตตปปการปริยตติธมมสงขาต พุทธรัตน ปณัตตนติ^{๒๘๔} เอว โยเขตพพิ ฯ อิมิสสาปิ คาลาย อาณา โภกิสตสสสจกกวาเฟสุ อมนุสเสหิ ปฏิกคหิตาติ ฯ

^{๒๖๘} ฉ.ม., อ. ปุทุธ.

^{๒๖๙} ฉ.ม. วนสส, วน วา ปคุมโพ.

^{๒๗๐} ฉ.ม. อยม สทโท น ทิสสติ.

^{๒๗๑} ที.สี. (บาลี) ๙/๑๗๔/๕๖, ฉ.ม. (บาลี) ๑๓/๒๒๘/๒๐๒.

^{๒๗๒} สี. โอปมมาวจน.

^{๒๗๓} ฉ.ม. คิมหาน มาสา.

^{๒๗๔} ฉ.ม. คิมมาसान.

^{๒๗๕} ฉ.ม. พาลวสนโตติ จ วุจจติ.

^{๒๗๖} ฉ.ม. พาลวสนเต.

^{๒๗๗} ม.สี. นานาวิธรุกข คหเน วน.

^{๒๗๘} ม. สุปปิตคคสาโห.

^{๒๗๙} สี. เอวเมต.

^{๒๘๐} ฉ.ม. อตถปปภทสุปปเหติ.

^{๒๘๑} ฉ.ม. อพภุสสาทิตทโย.

^{๒๘๒} ฉ.ม., อ. อยม สทโท น ทิสสติ.

^{๒๘๓} ฉ.ม., อ. เกวล ปน.

^{๒๘๔} ฉ.ม. พุทธะ รัตน ปณัตตนติ.

วโร วรรณฤติ คากาวณณนา

[๑๔] เอว ภควา ปริยตติธมเมเน พุทธาธิฏฐานํ สจจํ วตวา อิทานิ โลกุตตรธมเมเน วตตุ-
 มารทโร “วโร วรรณฤติ”ติ ๑ ตตถ วโรติ ปณินตานิธมตติเกหิ อิจฉิตโต^{๒๘๕} “อโห วต มยมิปิ เอวรูปา
 อสสามา”ติ, วรคุณโยคโต วา วโร อุตตโม เสฏโฐติ อตถโก ๑ วรรณฤติ นิพพานณญ ๑ นิพพานณหิ
 สัพพธมมานํ อุตตมณฺเฐน วรํ, ตถเจส โพธิมฺเฐ สยํ ปฏิวิชฌิตวา อณฺเณสสิ ๑ วรโหติ ปณจวคฺคิ-
 ภาทวคฺคิยชฺฐิลาทีนํ อณฺเณสยจ เทวมนุสฺसानํ นิพเพธภาคิยํ วา วาสนาภาคิยํ วา วรธมมทาสิตี^{๒๘๖}
 อตถโก ๑ วราหโรติ วรสฺส มคฺคสฺส อahrtตา^{๒๘๗} วราหโรติ วุจจติ ๑ โส หิ ภควา ที่ปงฺกรโตปปฏิติ สม-
 ตีส ปารมียํ ปุเรนโต ปุพฺเพเกหิ สมมาสมพุทฺเธหิ อนุยาตํ ปุราณํ มคฺควรมาหริ, เตเน “วราหโร”ติ
 วุจจติ ๑

อปิจ สัพพณฺณุตถาณปฏฺฐิลาเกเน วโร, นิพพานสจฺฉิกิริยาเย วรรณฤ, สุตตานํ วิมุตติสุข-
 ทาเนเน วรโห, อุตตมปฏฺฐิปาทรเนเน วราหโร ๑ เอเตหิ โลกุตตรคฺเณหิ อธิกสฺส กสฺสจฺจิ คณฺสส อภาวโต
 อนุตฺตโร ๑

อปโร นโย :- วโร อุปสมาธิฏฐานปริปุรณเน, วรรณฤ ปณฺณาธิฏฐานปริปุรณเน, วรโห
 จาคาธิฏฐานปริปุรณเน, วราหโร สจฺจาธิฏฐานปริปุรณเน, วรํ มคฺคสจฺจมาหริตี ๑ ตถา วโร
 ปุณฺณสฺสเยเน, วรรณฤ ปุณฺณสฺสเยเน, วรโห พุทฺธภาวตฺถิกานํ ตพฺปายสมปทาเนเน, วราหโร ปจฺเจกพุทฺธ-
 ภาวตฺถิกานํ ตพฺปายาทรเนเน, อนุตฺตโร ตตถ ตตถ อสทิสฺตาย, อตฺตนา วา อนาจรียโก หุตวา ประสํ
 วา^{๒๘๘} อจรียภาเวเน, ธมมวโร อเทสยิ สวากภาวตฺถิกานํ ตทตถาย สวากขาตตาทิคณฺณยุตฺตสฺส ธมมว
 รสฺส เทสนโต ๑ เสสํ วุตฺตนเยเนวาตี ๑

เอว ภควา นววิเชเน โลกุตตรธมเมเน อตฺตโน คณฺณํ วตวา อิทานิ ตเมว คณฺณํ นิสฺสาย พุทธา-
 ธิฏฐานํ สจฺจวณฺณํ ปยุณฺขติ “อิทมปิ พุทฺเธ”ติ ๑ ตสฺสสตฺถโก ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ ๑ เกวลนตํ
 ย^{๒๘๙} วโร โลกุตตรธมมํ เอส อณฺเณสสิ, ยณฺจ อทาสิ, ยณฺจ อหริ, ยณฺจ อเทสสิ^{๒๙๐}, อิทมปิ พุทฺเธ รตนํ
 ปณินฺตติ เอว โยเชตพฺพํ ๑ อิมิสฺสาปิ คากาย อาณา โภกฺกิสฺตสฺสสจฺจกฺกวาเพสฺส อมนุสฺเสหิ ปฏฺกคฺคหิตาตี
 ๑

ชีณนติคากาวณณนา

[๑๕] เอว ภควา ปริยตติธมมณฺจ นวโลกุตตรธมมณฺจ นิสฺสาย ทวีหิ คากาหิ พุทธาธิฏฐานํ
 สจจํ วตวา อิทานิ เย ตํ ปริยตติธมมํ อสสฺสสุ สุตตานุสาเรเนว^{๒๙๑} ปฏฺฐิขชิตวา นวปการมปิ โลกุตตร-
 ธมมํ อธิคมฺมิสฺส, เตสํ อนุปาทิสฺสเนนิพพานปตฺติคณฺณํ นิสฺสาย ปุณฺ สจฺจาธิฏฐานํ สจจํ วตตุมารทโร “ชีณ

^{๒๘๕} ม. อิจฉิตพฺพโต.

^{๒๘๖} ฉ.ม., อ. นิพเพธภาคิยวาสนาภาคิยวธมมทาสิตี.

^{๒๘๗} ฉ.ม., อ. อahrtตา.

^{๒๘๘} ฉ.ม., อ. วา-สทโ ท ทิสฺสตี.

^{๒๘๙} ฉ.ม. เกวลํ ปน ย.

^{๒๙๐} ฉ.ม. เทสสิ.

^{๒๙๑} ฉ.ม. สุตตานุสาเรเน จ.

ปฺราณน”ติ ฯ ตตถ ชีณนติ ปริกฺขิณํ สมฺจุฉินฺนํ วา^{๒๙๒} ฯ ปฺราณนติ ปฺราตฺนํ ฯ นวฺนติ สมฺปตฺติ^{๒๙๓}
 วตฺตมานํ ฯ นตฺถิ สมฺภวฺนติ อวิชฺชมานปาตุภวํ ฯ วิรตฺตจิตฺตาติ วิตฺตราคจิตฺตา ฯ आयตฺติเก ภวสฺมีนติ
 อนาคตมทฺธานํ ปุณฺพภเว ฯ เตติ เยสํ ชีณํ ปฺราณํ นวํ นตฺถิ สมฺภวํ, เย จ आयตฺติเก ภวสฺมี วิรตฺตจิตฺตา,
 เต ชีณาสวาท ภิกฺขุ เอว^{๒๙๔} ฯ ชีณพีชาติ อฺจุฉินฺนพีชา ฯ อวิรุฬฺหิณฺหาติ วิรุฬฺหิยา ฉนฺทวิริหิตา ฯ
 นิพฺพนตฺติ วิชฺฌายนฺติ ฯ ธีราติ ธิตฺตสมฺปนฺนา ฯ ยถายมฺปทีโปติ อโย ปทีโป วีย ฯ

ก็ วุตต์ โหติ? ยนต์ สุตตานํ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธมฺปิ ปฺราณํ อตฺตกาสิ กมฺมํ ตณฺหาสิเนหสฺส
 อปฺปหีนฺตฺตา ปฏฺฐิสฺนธิอาหฺรณสมฺตถาย^{๒๙๕} อชีณเยว โหติ, ตํ ปฺราณํ กมฺมํ เนสํ^{๒๙๖} อรหฺตมคฺเคน
 ตณฺหาสิเนหสฺส โสสิตฺตฺตา อคฺคินา ททฺธมฺพีชมิว आयตฺติ วิปาทานาสมฺตถาย ชีณํ ฯ ยถจ เนสํ พุทฺธ-
 ปุชาทิวเสน อิทานิ ปวตฺตมานํ กมฺมํ นวฺนติ วุจฺจติ, ตถจ ตณฺหาปฺพาเนเนว ฉินฺนมูลปาปปฺปฺพมฺวิ
 आयตฺติ ผลทานาสมฺตถาย เยสํ นตฺถิ สมฺภวํ, เย จ ตณฺหาปฺพาเนเนว आयตฺติเก ภวสฺมี วิรตฺตจิตฺตา, เต
 ชีณาสวาท ภิกฺขุ “กมฺมํ เขตฺตํ วิญญานํ พีชน”ติ^{๒๙๗} เอตถ วุตฺตปฏฺฐิสฺนธิวิญญานสฺส กมฺมกฺขเยเนว
 ชีณตฺตา ชีณพีชา ฯ โยปิ ปุพฺเพ ปุณฺพภวสงฺขาตฺยา วิรุฬฺหิยา ฉนฺโท อโหสิ ฯ ตสฺสปี สมฺมทฺยปฺพาเนเนว
 ปหีนฺตฺตา ปุพฺเพ วีย จุตฺติกาเล อสมฺภเวเนว อวิรุฬฺหิณฺหา ธิตฺตสมฺปนฺนตฺตา ธีรา ปุริมวิญญานนิโรธเณ^{๒๙๘}
 ยถายมฺปทีโป นิพฺพุโต, เอวํ นิพฺพนติ, ปุณ “รูปิโน วา อรูปิโน วา”ติ เอวมาทฺิปลยฺตติปลํ อจฺเจเนตฺติ ฯ
 ตสฺมี กิร สมเย นครเทวตานํ ปุชนตฺถาย ชลิตฺเตสุ^{๒๙๙} ปทีเปสุ เอโก ปทีโป วิชฺฌายิ, ตํ ทสฺเสนโต อาห
 “ยถายมฺปทีโป”ติ ฯ

เอวํ ภควา เย ตํ ปุริมาทฺิ ทฺวิทฺิ คาทาทฺิ วุตฺตํ ปริยตฺติธมฺมํ อสฺโสสุ, สุตฺตานุสारेเนว^{๓๐๐}
 ปฏฺฐิปชฺชิตฺวา นวปฺปการมฺปิ โลกุตฺตรธมฺมํ อธิคฺมีสุ, เตสํ อนฺุปาทิสฺเสนนิพฺพานปฺปตฺติคฺณํ วตฺวา อิทานิ
 ตเมว คฺณํ นิสฺสาย สํฆาธิญฺจานํ สจฺจวจฺนํ ปยุญฺชนโต เทสํ สมาเป็นิ “อิทมฺปิ สํเฆ”ติ ฯ ตสฺสโต
 ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว เวทิตฺทโพ ฯ เกวลนฺตุ^{๓๐๑} อิทํปิ ยถาวุตฺตปฺปการเณ ชีณาสวภิกฺขุณํ นิพฺพานสงฺขาตํ
 สํเฆ รตนํ ปณฺิตนฺติ เอวํ โยเชตฺทพฺพํ ฯ อิมิสฺสาปี คาทาย อาณา โภกฺกิสฺตสฺสจกฺกวาเฟสุ อมฺนุสฺเสทฺิ
 ปฏฺฐิคฺคทิตฺตาติ ฯ

เทสนาปริโยसानเ ราชกฺลสฺส โสตฺถิ อโหสิ, สพฺพุปทฺทวา วุปสฺมีสุ, จตฺราสํติยา ปาณ-
 สหสฺसानํ รมฺมาภิสฺมโย อโหสิ ฯ

^{๒๙๒} ฉ.ม. ชีณนติ สมฺจุฉินฺนํ.

^{๒๙๓} ฉ.ม. สมฺปติ.

^{๒๙๔} ฉ.ม. เอว-สทฺโท น ทิสฺสติ.

^{๒๙๕} ฉ.ม. ปฏฺฐิสฺนธิอาโรหณสมฺตถาย.

^{๒๙๖} ฉ.ม. เยสํ.

^{๒๙๗} อจฺ.ติ.ก. (บาลี) ๒๐/๗๗/๒๑๗.

^{๒๙๘} ฉ.ม., อ. จริมฺวิญญานนิโรธเณ.

^{๒๙๙} ฉ.ม. ชาลิตฺเตสุ.

^{๓๐๐} ฉ.ม. สุตฺตานุสारेณ จ.

^{๓๐๑} ฉ.ม., อ. เกวลํ ปน.

ยานีธาคาถาตตยวณณนา

[๑๖] อถ สกโก เทวานมินโท “ภควตา รตนตตยคุณํ นิสาย สจจวณํ ปญฺชมาเนน นาครสฺส โสติถิ กตา, มยาปิ นาครสฺส โสติถิ^{๓๐๒} รตนตตยคุณํ นิสาย ยงฺกิญฺจิ^{๓๐๓} วตตพฺพน”ติ จินฺเตตฺวา อวสาเน คาถาตตยํ อภาสิ “ยานีธ ภูตานี”ติ ตตถ ยสฺมา พุทฺโธ ยถา โลกहितตฺถาย อุตฺตํ อปาเนนํ อคฺคตพฺพํ, ตถา อคฺคโต, ยถา จ เตหิ^{๓๐๔} คตพฺพํ, ตถา คตโต ยถา จ เตหิ อชานิตพฺพํ, ตถา อชานนโต, ยถา จ ชานิตพฺพํ, ตถา ชานนโต, ยถา จ ตเถว โหติ, ตสฺส คมนโต^{๓๐๕} “ตถาคโต”ติ วุจฺจติ ฯ ยสฺมา จ โส เทวมนุสฺสเสหิ ปุพฺพคฺคธาทีนาปิ^{๓๐๖} พหิ นิพฺพตฺเตน อุปการเกณ^{๓๐๗}, ฌมฺมานุฌมฺม-ปฏิบัติตาทิชา จ อตฺตนิ นิพฺพตฺเตน อติวีย ปุชฺชิต, ตสฺมา สกโก เทวานมินโท สพฺพํ เทวปริสํ อตฺตนา สหิ สมฺปิณฺชิตฺวา อาห “ตถาคตํ เทวมนุสฺสปุชิตํ, พุทฺธํ นมสฺสาม สฺวตฺถิ โหตุ”ติ ฯ

[๑๗] ยสฺมา ปน ฌมฺเม มคฺคธมฺโม ยถา ยุกฺคนธสมณวิปัสสนาพเลน^{๓๐๘} คตพฺพํ กิเลส-ปฏฺยสมฺมุจฺฉินฺทเนน^{๓๐๙}, ตถา คโต^{๓๑๐} ฯ นิพฺพานธมฺโมปิ ยถา คโต^{๓๑๑} ปญฺญา ยปฏิวิโร สพฺพทุกฺขวิฆา-ตาย สมฺปชฺชติ, พุทฺธาทิหิ ตถา คโต^{๓๑๒}, ตสฺมา “ตถาคโต”ติ^{๓๑๓} วุจฺจติ ฯ ยสฺมา จ สํโฆปิ ยถา อตฺต-หิตาย ปฏิปนฺเนหิ คตพฺพํ เตเน เตเน มคฺเคน, ตถา คตโต^{๓๑๔} “ตถาคโต”เตว วุจฺจติ ฯ ตสฺมา อวเสส-คาถาทวเยปิ ตถาคตํ ฌมฺมํ นมสฺสาม สฺวตฺถิ โหตุ, ตถาคตํ สํฆํ นมสฺสาม สฺวตฺถิ โหตุติ วุตฺตํ ฯ เสสํ วุตฺตนยเมวาทิ ฯ

เอวํ สกโก เทวานมินโท อิมํ คาถาตตยํ ภาสิตฺวา ภควนฺตํ ปทกฺขิณํ กตฺวา เทวปุรเมว คโต สหิ เทวปริสาย ฯ ภควา ปน ตเทว รตนสฺสุตฺตํ พุติยทิวเสปิ เทเสสิ, ปุณ จตุราสีตียา ปาณสสฺสํ ฌมฺมาภิสมฺโย อโหสิ, เอวํ ยาว สตฺตมทิวเส เทเสสิ, ทิวเส ทิวเส ตเถว ฌมฺมาภิสมฺโย อโหสิ ฯ ภควา อทฺตมาสมเว เวสาลียํ วิหริตฺวา ราชนํ “คจฺฉามา”ติ ปฏิเวทสิ ฯ ตโต ราชาโน ทิคุเณน สกกาเรน ปุณ ติหิ ทิวเสหิ ภควนฺตํ คจฺฉาตฺริ นยฺสิ ฯ คจฺกาย นิพฺพตฺตา นาคราชาโน จินฺเตสุ “มนุสฺสา ตถาคตสฺส สกการํ กโรนฺติ, มยํ กิ น กริสฺสามา”ติ สุวณฺณรชตมณฺเฒา นาวาโย มาเปตฺวา สุวณฺณรชตมณฺเฒเย เอว ปลลนฺเก ปญฺญาเปตฺวา ปญฺจวณฺณปทุมสยวณฺณํ อุทกํ กริตฺวา “อมฺหากํ อนุคฺคหํ กรโธ”ติ ภควนฺตํ ยาจฺสิ ฯ ภควา อธิวเสสิ^{๓๑๕} ฯ อธิวเสตฺวา รตนาวมารูพฺโห, ปญฺจ ภิกฺขุสตานิ สกํ สกํ นาวํ

^{๓๐๒} สี้., อี., ม. โสติถิ.

^{๓๐๓} ฉ.ม. กิญฺจิ.

^{๓๐๔} อี. ยถา เอเตหิ.

^{๓๐๕} ฉ.ม. คทนโต จ, อี. คทนโต.

^{๓๐๖} ฉ.ม. ปุพฺพคฺคธาทีนา.

^{๓๐๗} ฉ.ม. อุปการเกณ.

^{๓๐๘} ฉ.ม. ยุกฺคนธสมณวิปัสสนาพเลน.

^{๓๐๙} ฉ.ม. สมฺมุจฺฉินฺทเนน.

^{๓๑๐} ฉ.ม. ตถา คโตติ ตถาคโต.

^{๓๑๑} สี้., ม. ยถาวโต.

^{๓๑๒} ฉ.ม. อวคโต.

^{๓๑๓} ฉ.ม. “ตถาคโต”เตว, อี. ตถา คโต ตถาคโตติ.

^{๓๑๔} ฉ.ม. คโตติ.

^{๓๑๕} ฉ.ม., อี. อธิวเสสิ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

อารุยหนติ^{๓๑๖} ๑ นาคราชาโน ภควนตํ สหฺริ ภิกฺขุสงฺฆเณ นาคภวนํ ปเวเสสุ ๑ ตตร สฺหํ ภควา สพฺพ-
รตฺติ นาคปรีสาย ฌมฺมํ เทเสสิ ๑ ทุตฺยทิวเส ทิพฺเพหิ ขาทนียโกชนียะหิ มหาทานํ อํกํสุ, ภควา อนุ-
โมทิตฺวา นาคภวนา นิภฺขมิ ๑

ภุมมภูจฺจา เทวา “มนุสฺสา จ นาคา จ ตถาคตฺสส สกฺกาโร ภโรนติ, มยฺ กิํ น กริสฺสามา”ติ
จินเตตฺวา วณฺปปคฺคฺมพฺรฺกฺษปพฺพตาทีสุ ฉตฺตาติฉตฺตานิ อุกฺขิปีสุ ๑ เอเตเนว อุปาเยน ยาว อกฺนิภูจ-
พฺรหฺมภวนํ, ตาว มหาสกฺกาโรวิเสโส นิพฺพตฺติ ๑ พิมฺพิสาโรปิ ลิจฺฉวีหิ อาคตฺกาเล กตสฺกการโต ทฺวิคฺคฺ-
มกาสิ ๑ ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว ปณฺจหิ ทิวเสหิ ภควนตํ ราชคฺหํ อาเนสิ ๑

ราชคฺหมณฺูปตฺเต ภควติ ปจฺฉาภตฺตํ มณฺฑลมาเพ สฺสนิปปิตฺตานํ ภิกฺขุณํ อยมนฺตรา
กถา อุตฺปาที “อโห พุทฺธสฺส ภควโต อานุภาโว, ยํ อุตฺทิสฺส คงฺคาย โอรโต จ ปารโต จ อฏฺฐโยชนํ ภูมิ-
ภาโค นิมนฺนจฺจ ถลนจฺจ สมํ กตฺวา วาลิกาย โอฺกิริตฺวา ปุพฺเพหิ สยฺฉนฺโน, โยชนปฺปมาณํ คงฺคาย อุตฺกํ
นानาวณฺณะหิ ปทุเมหิ สยฺฉนฺนํ, ยาว อกฺนิภูจภวนํ, ตาว ฉตฺตาติฉตฺตานิ อุสฺสีตานี”ติ ๑ ภควา ตํ
ปวตฺติ ติตฺวา คนฺธกุฏฺโถ นิภฺขมิตฺวา ตํขณฺานุรูปเณ ปาฏิหาริเยน มณฺฑลมาพํ คนฺตฺวา ปณฺยตฺเต ปว-
รฺพุทฺธาสเน นิสิตฺติ ๑ นิสฺซชฺช โข ภควา ภิกฺขุ อามนฺเตสิ “กายนฺตฺถ, ภิกฺขเว, เอตฺรหิ กถาย สฺสนิสฺสนา”ติ
๑ ภิกฺขุ สพฺพํ อารุเญสุ ภควา เอตฺทโวจ “น ภิกฺขเว อยํ ปุชฺชาวิเสโส มยฺหํ พุทฺธานุภาเวณ นิพฺพตฺโต,
นาปี^{๓๑๗} นาคเทวพฺรหฺมานุภาเวณ, อปฺปิ โข ปุพฺเพ อปฺปมตฺตกปฺริจฺจาคนฺนภาเวณ นิพฺพตฺโต”ติ ๑ ภิกฺขุ
อาหํสุ “น มยฺ ภนฺเต ตํ อปฺปมตฺตกํ ปฺริจฺจาคํ ขานาม, สาธุ โน ภควา ตถา กเถตุ, ยถา มยฺ ตํ
ขานะยยามา”ติ ๑

ภควา อาห :- ภูตฺปุพฺพํ, ภิกฺขเว, ตกฺกสิลาโย สงฺโฆ นาม พฺรหฺมโณ อโหสิ ๑ ตสฺส ปุตฺโต
สุสิโม^{๓๑๘} นาม มาณโว โส โสฬสวสฺสทุเทสิโก วะเยน ๑ เอกทิวสํ ปิตโร อุปสงฺกมิตฺวา อภิวาเทตฺวา
เอกมนฺตํ อฏฺฐาสิ ๑ อถ ตํ ปิตา อาห “กิํ ตาต สุสิมา”ติ? โส อาห “อิจฺฉามหํ, ตาต, พารานฺสี คนฺตฺวา
สิปปํ อุกฺคเหตฺน”ติ ๑ “เตนหิ ตาต สุสิม อสุโก นาม พฺรหฺมโณ มม สหายโก, ตสฺส สนฺติกํ คนฺตฺวา
อุกฺคณฺหาหิ”ติ กหาปณฺสสฺสํ อทาสิ ๑ โส ตํ คเหตฺวา มาตาปิตโร อภิวาเทตฺวา อนุปุพฺเพน พารานฺสี
คนฺตฺวา อุปจารยฺตฺเตน วิธินา อัจจริยํ อุปสงฺกมิตฺวา อภิวาเทตฺวา อตฺตานํ นิเวเทสิ ๑ อัจจริโย “มม
สหายกสฺส ปุตฺโต”ติ มาณวํ สมปฏฺิฉิตฺวา สพฺพํ ปาหุเนยฺยตฺมกาสิ^{๓๑๙} ๑ โส อทฺธานกิลมถํ ปฏฺิ-
วินเทตฺวา^{๓๒๐} ตํ กหาปณฺสสฺสํ อัจจริยสฺส ปาหุญฺเเล จเปตฺวา สิปปํ อุกฺคเหตฺว โอกาสํ ยาจิ ๑ อัจจริโย
โอกาสํ กตฺวา อุกฺคณฺหาเปสิ ๑

โส สหุญฺจ คนฺหนโต, พหุญฺจ คนฺหนโต, คหิตคหิตญฺจ สุวณฺณภาชนะ ปกฺขิตฺตเตลมิว
อวิณฺสสมานํ ธารเณโต, ทฺวาทสวสฺสสิกํ สิปปํ กติปยมาเสเนว ปรีโยสาเปสิ ๑ โส สขมฺมายํ ภโรนโต
อาทิมชฺฌเวยว ปสฺสตี, โน ปรีโยसानํ ๑ อถ อัจจริยํ อุปสงฺกมิตฺวา อาห “อิมสฺส สิปปสฺส อาทิมชฺฌเวยว
ปสฺสามิ, ปรีโยसानํ น ปสฺสามิ”ติ ๑ อัจจริโย อาห “อหํปิ, ตาต, เอวเมวา”ติ ๑ อถ โก, อัจจริย, อิมสฺส
สิปปสฺส ปรีโยसानํ ขานาตีติ อีสิปตฺเต, ตาต, อีสโย อตฺถิ, เต ขานะยฺยุนฺติ ๑ เต อุปสงฺกมิตฺวา ปุจฺฉามิ,

^{๓๑๖} ฉ.ม. ปณฺจ จ ภิกฺขุสฺตานิ ปณฺจสฺตํ นาวาโย อภิรุพฺหา.

^{๓๑๗} ฉ.ม., อี. น.

^{๓๑๘} ฉ.ม. สสีโม.

^{๓๑๙} ฉ.ม. ปาหุเนยฺยตฺมกาสิ.

^{๓๒๐} ฉ.ม. วินเทตฺวา.

อาจารย์ตา? ปุณณ, ตาต, ยถาสุขนติ ฯ โส อธิปัตถนํ คนฺตวา ปจฺเจกพุทฺธเ อุปสงกมิตฺวา ปุณฺณิ “อปี, ภนฺเต , ปริโยสานํ ขานาถา”ติ? อาม, อาวุโส, ขานามาติ ฯ ตํ มมปิ สิกฺขาเปถาติ ฯ เตน หาวุโส, ปพฺพชาหิ, น สกฺกา อปพฺพชิตฺเตน สิกฺขิตฺตุนฺติ^{๓๒๑} ฯ สาธุ ภนฺเต ปพฺพาเซถ มํ ตถา อิจฺฉณ^{๓๒๒}, ตํ กตฺวา ปริโยสานํ ขานาเปถาติ ฯ เต ตํ ปพฺพาเซตฺวา กมฺมภูจฺาเน นิโยเซตฺ อสมตฺถา “เอวฺนเต นิวาเสตพฺพํ, เอวฺนเต^{๓๒๓} ปารุปีตพฺพน”ติอาทินา นเยน อาภิสมาจาริกํ สิกฺขาเปสุ ฯ โส ตตฺถ สิกฺขนฺโต อุปนิสสยสมฺปนฺนตฺตา น จิเรเนว ปจฺเจกโพธิํ อภิสมฺพุชฺฌิ ฯ สกฺลพารามสฺสํ “สุสฺสีม ปจฺเจกพุทฺธเ ชาโต”ติ^{๓๒๔} ปากโฏ อโหสิ ลากคฺยสคคฺปตฺโต สมฺปนฺนปริวาริ ฯ โส อปฺปายุกสํวตฺตนิกสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา น จิเรเนว ปริ- นิพฺพายิ ฯ ตสฺส ปจฺเจกพุทฺธา จ มหาชนกาโย จ สรรริกัจจํ กตฺวา ธาตุโย คเหตุวา นครทฺวาเร ภู- ปติฏฺฐาเปสุ ฯ

อล โข สงฺโฆ พฺราหฺมณ “ปุตฺโต เม จิริ คโต, ตสฺส^{๓๒๕} ปวตฺตี น ขานามิ”ติ ปุตฺตํ ทฏฺฐกาโม ตกฺกสิลาเย นิภมิตฺวา อนุปฺพุเพน พารามสฺสิ ปตฺวา^{๓๒๖} มหาชนกาโย สนฺนิปตฺติํ ทิสฺวา “อพฺธา พุทฺธ- ชนกาเยสุ^{๓๒๗} เอโกปิ เม ปุตฺตสฺส ปวตฺตี ขานิสฺสตี”ติ จินฺเตนฺโต ตตฺถ^{๓๒๘} อุปสงกมิตฺวา ปุณฺณิ “สุสฺสีม นาม มาณโว อธิ อาคโต อตฺถิ, อปี นุ ตสฺส ปวตฺตี ขานาถา”ติ? เต “อาม พฺราหฺมณ ขานาม, อิมสฺมิ นนฺเด พฺราหฺมณสฺส สนฺติเก ตินฺณํ เวทานํ ปารคฺู พุทฺธา ปจฺเจกพุทฺธานํ สนฺติเก ปพฺพชิตฺวา ปจฺเจก- พุทฺธเ พุทฺธา อนุปาทิเสสาเย นิพฺพานธาคฺยา ปรินิพฺพายิ, ออยมสฺส ภูโป ปติฏฺฐาปิโต”ติ อาหํสุ ฯ โส ภูมึ หตฺถเณน ปหริตฺวา โรทิตฺวา จ ปรีเทวิตฺวา จ ตํ เจตียงคณฺํ คนฺตวา ตินฺนานิ อุตฺตรสาฎฺเณน วาลิกิ^{๓๒๙} อาเนตฺวา ปจฺเจกพุทฺธเจตียงคณฺเ อากิริตฺวา^{๓๓๐} กมฺมทลฺลโตอุทฺเทน สมฺนตฺโต ภูมึ ปริ- โผลีตฺวา^{๓๓๑} วณฺฺปฺพเฬหิ ปุชฺํ กตฺวา อุตฺตรสาฎฺเณน ปฏากํ อาริเปตฺวา ภูปสฺส อุปริ อตฺตโน ฉตฺตํ พนฺธิตฺวา ปกฺกามิตี ฯ

เอวํ อตฺตํ เทเสตฺวา ตํ ขาตํ ปจฺจุปฺปนฺเนน อนุสฺสนเณโต^{๓๓๒} ภิกฺขุณฺ ฌมม^{๓๓๓} กเถสิ “สียา โข ปน โว, ภิกฺขเว, เอวมสฺส ‘อณฺโณ นฺน เตน สมเยน สงฺโฆ พฺราหฺมณ อโหสิ’ติ, น โข ปเนตํ เอวํ ทฏฺฐพฺพํ, อหนฺเตน สมเยน สงฺโฆ พฺราหฺมณ อโหสิ, มยา สุสึมสฺส ปจฺเจกพุทฺธสฺส เจตียงคณฺเ

๓๒๑ ฉ.ม. สิกฺขาเปตฺตุนฺติ.

๓๒๒ ฉ.ม. วา มํ, ยํ วา อิจฺฉณ.

๓๒๓ ฉ.ม. เอว.

๓๒๔ ฉ.ม. “สุสึมปจฺเจกพุทฺธเ”ติ.

๓๒๕ ฉ.ม. จสฺส.

๓๒๖ ฉ.ม. คนฺตวา.

๓๒๗ ฉ.ม. อยํ สทฺโท น ทิสฺสตี.

๓๒๘ ฉ.ม. อยํ สทฺโท น ทิสฺสตี.

๓๒๙ ฉ.ม. วาลุกิ.

๓๓๐ ฉ.ม. โอกริตฺวา.

๓๓๑ ฉ.ม., อ. ปริปฺโผลีตฺวา.

๓๓๒ ฉ.ม., อ. อนุสฺสนเณโต.

๓๓๓ ฉ.ม., อ. ฌมมกถ.

ติณานิ อุทธริตานิ^{๓๓๔}, ตสฺส เม กมมสฺส นิสฺสนฺเทน อฏฺฐโยชเนมคฺคํ วิหิตขานุกณฺฏกํ^{๓๓๕} กตฺวา สมนํ
 สุตฺธมกํสุ ฯ มยา ตตฺถ วาลิกา^{๓๓๖} โอภินฺนา, ตสฺส เม นิสฺสนฺเทน อฏฺฐโยชเน มคฺเค วาลิกํ^{๓๓๗} โอภิริสุ ฯ
 มยา ตตฺถ วนกฺสุเมหิ ปุชา กตา, ตสฺส เม นิสฺสนฺเทน นวโยชเน มคฺเค ธเล จ อุทเก จ นานาปุปฺเพหิ
 ปุปฺพสนฺธรอกํสุ ฯ มยา ตตฺถ กมณฺทลฺลทฺเทน ภูมิ ปริปิโสฺสิตา, ตสฺส เม นิสฺสนฺเทน เวสาลิยํ โปกฺขรวรสฺสํ
 วสฺสี ฯ มยา ตสฺมिํ เจตฺติเย ปฏฺฐากา อาโรปิตา, ฉตฺตยจ พนฺธํ^{๓๓๘}, ตสฺส เม นิสฺสนฺเทน ยาว อกนิฏฺฐกฺวนา
 ปฏฺฐากา จ อาโรปิตา, ฉตฺตาติฉตฺตานิ จ อสฺสิตานิ ฯ อิติ โข, ภิกฺขเว, อयํ มยํ หํ ปุชาวิเสโส เนว พุทฺธา-
 นฺนาเวน นิพฺพตฺโต, น นาคเทวพรหฺมานฺนาเวน, อปิ จ โข อปฺมตฺตกปริจฺจาคานฺนาเวน นิพฺพตฺโต”ติ ฯ
 ธมฺมกถาปริโยสาเน อิมํ คาถํ อภาสิ :-

“มตฺตาสุขปริจฺจาคา ปสฺเส เจ วิปุลํ สุขํ;
 จเช มตฺตาสุขํ ธีโร, สมปสฺสํ วิปุลํ สุขน”ติ ฯ^{๓๓๙}
 ปรมตฺตโฆติกา ย ชุทฺทกปาฐอฏฺฐกถาย
 รตนสฺตตฺตวณฺณนา นิฏฺฐิตา ฯ

๖. รตนสฺตตฺตวณฺณนา

พรรณนาว่าด้วยรตนะอันประณีต

นิกเขปโปยชนัง

ประโยชน์ของการวางเป็นบทตั้ง

บัดนี้ มาถึงลำดับการพรรณนาเนื้อความแห่งรตนสูตรที่ท่านพระอานนทวางเป็นบทตั้งไว้ในลำดับต่อจากมงคลสูตรนั้น ว่าโดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ภูตทั้งหลายที่มาประชุมกันอยู่ ณ ที่นี้ (ยานีธ ภูตานิ)** ข้าพเจ้ากล่าวประโยชน์ของการวางรตนสูตรนั้นเป็นบทตั้งไว้ในชุทฺทกปาฐะนี้แล้ว ต่อจากนั้น เพื่อจะแสดงการหยั่งลงสู่ความแห่งพระสูตรนี้ด้วยคำเริ่มต้นที่บริสุทธิ์ดี เหมือนการลงสู่ น้ำในแม่น้ำ และหนองเป็นต้น ด้วยทำนองที่หมดจดดี

จักประกาศนัยนี้ว่า “พระสูตรนี้ผู้ใดกล่าวไว้ กล่าวไว้เมื่อใด
 กล่าวไว้ในที่ใด และกล่าวไว้เพราะเหตุใด” แล้วจึงทำการพรรณนาเนื้อ
 ความแห่งรตนสูตรนี้

บรรดาตามมงคลสูตรและรตนสูตรนั้น เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงการรักษา
 ตัวเอง และการกำจัดอาสวะทั้งหลายที่มีการทำกรรมไม่ดี และการไม่ทำกรรมดีเป็นปัจจัย ด้วยมงคล
 สูตร ส่วนพระสูตรนี้ย่อมให้สำเร็จการรักษาผู้อื่น และการกำจัดอาสวะทั้งหลายที่มีมนุษยเป็นต้นเป็น
 ปัจจัย ฉะนั้น พระสูตรนี้ท่านพระอานนทจึงวางเป็นบทตั้งไว้ในลำดับถัดจากมงคลสูตรนั้นแล

^{๓๓๔} ฉ.ม., อ. อุทธรุณิ.

^{๓๓๕} ฉ.ม., อ. วิคตขานุกณฺฏก.

^{๓๓๖} ฉ.ม. วาลูกา.

^{๓๓๗} ฉ.ม. วาลูก.

^{๓๓๘} ฉ.ม. พนฺธ.

^{๓๓๙} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๙๐/๖๗.

ประโยชน์ของการวางรัตนสูตรนั้นเป็นบทตั้งไว้ในขุททกปาฐะนี้เท่านี้ก่อน

เวลาสัตตฤ เรื่องกรุงเวสาลี

บัดนี้ ในมาติกาเห็นว่า พระสูตรนี้ผู้ใดกล่าวไว้ กล่าวไว้เมื่อใด กล่าวไว้ในที่ใด และกล่าวไว้เพราะเหตุใด (เยน วุตตํ ยทา ยตถ ยสฺมา เจต) อาจารย์ผู้ท้วงทักท้วงว่า “ก็พระสูตรนี้ใครกล่าวกล่าวเมื่อไร กล่าวที่ไหน และกล่าวเพราะเหตุไร” ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสจารย์)จะเฉลย :- ความจริงพระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นแลตรัสไว้ ไม่ใช่พระสาวกเป็นต้นกล่าวไว้ ตรัสเมื่อใด ตรัสเมื่อกรุงเวสาลีถูกอุปัชฌาทั้งหลาย มีพุทฺธิกขภัยเป็นต้นเข้าขัดขวาง พระผู้มีพระภาคเจ้าอันพวกเจ้าลิจฉวีหลั่งร่อนขอนำเสด็จมาแต่กรุงราชคฤห์ เมื่อนั้น รัตนสูตรนั้นพระองค์ก็ตรัสเพื่อบำบัดอุปัชฌาเหล่านั้น ในกรุงเวสาลี การวิสันหาปัญหาเหล่านั้น ว่าโดยสังเขปมีเท่านี้ ส่วน การวิสันหาโดยพิสดาร พระโบราณาจารย์ทั้งหลาย พรรณนาไว้นับแต่เรื่อง ๆ กรุงเวสาลีไป

ในข้อนั้น มีการพรรณนาต่อไปนี้ :- ดังได้สดับมา พระอัครมเหสีของพระเจ้ากรุงพาราณสีทรงพระครรภ์ พระนางทรงทราบแล้วก็ได้กราบทูลพระราชาให้ทรงทราบ พระราชาก็พระราชทานเครื่องบริหารพระครรภ์ พระนางได้รับบริหารพระครรภ์มาเป็นอย่างดี ก็เสด็จเข้าสู่เรือนประสูติ ในเวลาพระครรภ์แก่ เหล่าท่านผู้มีบุญย่อมออกจากครรภ์ในเวลาใกล้รุ่ง ก็ในบรรดาท่านผู้มีบุญเหล่านั้น พระอัครมเหสีพระองค์นั้น ก็เป็นผู้มีบุญพระองค์หนึ่ง ด้วยเหตุนั้น เวลาใกล้รุ่ง พระนางก็ประสูติขึ้นเนื้อเหมือนดอกกะเขมามีพื้กลีบสีแดงดังครึ่ง ต่อจากนั้น พระเทวีพระองค์อื่น ๆ ก็ประสูติพระโอรสเหมือนรูปทอง พระอัครมเหสีประสูติขึ้นเนื้อ ดังนั้น พระนางทรงดำริว่า เสียดิเตียนจะพึงเกิดแก่เรา ต่อเบื้องพระพักตร์ของพระราชา เพราะทรงกลัวการดิเตียนนั้น จึงทรงสั่งให้ใส่ขึ้นเนื้อนั้นลงในภาชนะใบหนึ่ง เอาภาชนะอีกใบหนึ่งครอบปิดไว้ ประทับตราพระราชลัญจกรแล้ว ให้ล่อยไปตามกระแสน้ำคางคก พอเจ้าหน้ที่ทั้งหลายทิ้งลงไป เทวดาทั้งหลายก็จัดการอารักขา ทั้งเอายมหาหิงคุ์จากรีกแผ่นทองผูกติดไว้ที่ภาชนะนั้นว่า พระราชโอรสธิดาของพระอัครมเหสีแห่งพระเจ้ากรุงพาราณสี ต่อนั้นภาชนะนั้นมีได้ถูกภัยคือคลื่นรบกวน ก็ล่อยไปตามกระแสน้ำคางคก

สมัยนั้น ดาบสรูปหนึ่งอาศัยครอบครัวของคนเลี้ยงโค อยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำคางคก เข้าตรู ดาบสรูปนั้นก็ลงสู่แม่น้ำคางคก แลเห็นภาชนะนั้นล่อยมา ก็ถือเอาด้วยบังสุกุลสัญญา ด้วยเข้าใจว่าเป็นของที่เขาทิ้งแล้ว ต่อนั้น ก็แล เห็นแผ่นจารึกอักษรและตราพระราชลัญจกร ก็แก้ออกเห็นขึ้นเนื้อนั้น ครั้นเห็นแล้ว ดาบสรูปนั้นก็คิดว่า เห็นทีจะเป็นสัตว์เกิดในครรภ์ ดังนั้น จึงไม่เนาหมิ่น ก็นำขึ้นเนื้อนั้นไปยังอาศรม วางไว้ในที่สะอาด ล่วงไปกึ่งเดือน ขึ้นเนื้อก็แยกเป็น ๒ ชิ้น ดาบสเห็นแล้ว ก็วางไว้อย่างดี ต่อจากนั้น ล่วงไปอีกครึ่งเดือน ขึ้นเนื้อแต่ละชิ้นก็เกิดปมขึ้นละ ๕ สาขา เพื่อเป็นมือ เท้า และศีรษะ ดาบสก็บรรจงวางไว้เป็นอย่างดีอีก ต่อนั้น อีกครึ่งเดือน ขึ้นเนื้อชิ้นหนึ่งก็เป็นทารก เหมือนรูปทอง อีกชิ้นหนึ่งก็เป็นทาริกา ดาบสเกิดความรักดังบุตรในทารกทั้ง ๒ นั้น น้ำนมก็บังเกิดจากหัวนมนี้ของดาบสนั้น ตั้งแต่นั้นมา ดาบสได้น้ำนมและอาหารมากับบริโภคมอาหาร หยอคน้ำนมในปาก ของทารกทั้ง ๒ สิ่งใด ๆ เข้าไปในท้องของทารกนั้น สิ่งนั้น ๆ ทั้งหมดก็จะแลเห็นเหมือนเข้าไปในภาชนะทำด้วยแก้วมณี ทารกทั้ง ๒ ไม่มีผิวอย่างนี้ แต่อาจารย์พวกอื่น ๆ กล่าวว่า ผิวของทารกทั้งของนั้นใสถึงกันและกัน

เหมือนถูกร้อยด้วยด้ายวางไว้ ทารกเหล่านั้นจึงปรากฏชื่อว่า **ลิจฉวี** เพราะไม่มีผิว หรือเพราะมีผิวใส ด้วยประการฉะนี้ ดาบสเลี้ยงทารก พอตะวันขึ้นก็เข้าบ้านแสวงหาอาหาร ตอนสาย ๆ ก็กลับ คนเลี้ยงโคทั้งหลายรู้ถึงการชวนขวายนั่นของดาบสนั้น ก็กล่าวว่า ท่านเจ้าข้า การเลี้ยงทารกเป็นกังวลห่วงใยของเหล่านั้นกับวช ขอท่านโปรดให้ทารกแก่พวกเราเถิด พวกเราจะช่วยกันเลี้ยง ขอท่านโปรดทำกิจกรรมของท่านเถิด ดาบสก็ยอมรับ วันรุ่งขึ้น พวกคนเลี้ยงโคก็ช่วยกันทำหนทางให้เรียบแล้วโรยทราย ยกธงมีดนตรีบรรเลงพากันมายังอาศรม ดาบสกล่าวว่า ทารกทั้ง ๒ มีบุญมาก พวกท่านจงช่วยกันเลี้ยงให้เจริญวัย ด้วยความไม่ประมาท ครั้นให้เจริญวัยแล้ว จงจัดการอวาทวิพากษ์กันและกัน ให้พระราชาทรงยินดีด้วยปัญจโครส จงเลือกหาภูมิประเทศช่วยกันสร้างพระนครขึ้น จงอภิเชษพระกุมารเสีย ณ ที่นั้นแล้วมอบทารกให้ พวกคนเลี้ยงโครับคำแล้ว ก็นำทารกไปเลี้ยงดู

ทารกทั้ง ๒ เจริญเติบโตก็เล่นการเล่ใช้มือบ้าง เท้าบ้าง ทุบตีพวกเด็กลูกของคนเลี้ยงโคอื่น ๆ ในที่ทะเลาะกัน เด็กลูกคนเลี้ยงโคเหล่านั้น ก็ร้องให้ถูกมารดาบิดาถามว่าร้องให้ทำไม ก็บอกว่า เจ้าเด็กไม่มีพ่อแม่ที่ดาบสเลี้ยงเหล่านั้นชมเชยเรา แต่นั่น มารดาบิดาของเด็กเหล่านั้น ก็กล่าวว่า ทารกสองคนนี้ชอบชมเชยให้เด็กอื่น ๆ เค็ดร้อน จะไม่สงเคราะห์มัน ละเว้นมันเสีย เขาว่าตั้งแต่นั้นมา ประเทศที่นั่น จึงถูกเรียกว่า **วัชชี** ขนาด ๓๐๐ โยชน์ ครั้นนั้น พวกคนเลี้ยงโคทำพระราชโอรสให้ยี่สิบแล้วเลือกเอาประเทศที่นั่น สร้างพระนครลงในประเทศนั้นแล้วอภิเชษพระกุมาร ซึ่งพระชนมได้ ๑๖ พรรษา ตั้งเป็นพระราช ได้ทำการวิพากษ์คลกกับทาริกาของพระองค์ ได้วางกติกากฎเกณฑ์ไว้ว่า จะไม่นำทาริกามาจากภายนอก และไม่ให้นำทาริกาจากที่นี่ แก่ใคร ๆ ว่าโดยการอยู่ร่วมกันครั้งแรกของพระกุมารกุมารนั้น ก็เกิดทารกคู่หนึ่ง เป็นธิดา ๑ โอรส ๑ ว่าโดยอาการอย่างนี้ ก็เกิดเป็นคู่ ๆ ถึง ๑๖ ครั้ง แต่นั่น เมื่อทารกเหล่านั้นเจริญวัยโดยลำดับ นครนั้นก็ไม่มีพอที่จะบรรจุอาราม อุทยาน สถานที่อยู่บริวารและสมบัติ จึงล้อมรอบด้วยปราการ ๓ ชั้น ระหว่างคาวุตหนึ่ง ๆ เพราะนครนั้น ถูกขยายกว้างออกไปเรื่อย ๆ จึงเกิดนามว่าเวสาลีนี้แล **นี้ เรื่องกรุงเวสาลี**

ภควโต นิมนตัง

การนิมนต์พระผู้มีพระภาคเจ้า

ก็กรุงเวสาลีนี้ ครั้งพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จอุบัติก็มั่นคงไพบูลย์ ด้วยว่า ในกรุงเวสาลีนีมีเจ้าอยู่ถึง ๗,๗๐๗ พระองค์ พระยุพราชเสนapati และภักทาคาริกเป็นต้นก็เหมือนกัน เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า

“ครั้งนั้น กรุงเวสาลีเป็นถิ่นอุดมสมบูรณ์ มีอาณาเขตกว้างขวาง พลเมืองมากมีคนคับคั่ง หาข้าวปลาอาหารง่าย มีปราสาท ๗,๗๐๗ เรือนยอด ๗,๗๐๗ สวนดอกไม้ ๗,๗๐๗ สระโบกขรณี ๗,๗๐๗”^{๓๔๐}

สมัยต่อมา กรุงเวสาลีนีเกิดทุพภิกขภัย ฝนแล้งข้าวกล้าตายนิ่ง คนยากคนจนตายก่อนเขาทั้งคนเหล่านั้นไปนอกนคร พวกอมนุษย์ได้กลืนคนตายก็พากันเข้าพระนคร แต่นั่น ผู้คนก็ตายเพิ่มมากขึ้น เพราะความปฏิกูลนั้น อหิวาตกโรคก็เกิดแก่สัตว์ทั้งหลาย ชาวกรุงเวสาลีถูกภัย ๓ อย่าง คือ

^{๓๔๐} วิ.ม. (ไทย) ๕/๓๒๖/๑๗๙.

(๑) ทูพภิกขุ (๒) อมณัสสภิกขุ (๓) โรคภิกขุ เปียดเบียน ก็เข้าไปเฝ้าพระราชา กราบทูลว่า ขอเดชะ เกิดภัย ๓ อย่างในพระนครนี้แล้ว พระเจ้าข้า แต่ก่อนนี้ นับได้ ๗ ชั่วโมงชุลล ไม่เคยเกิดภัยเช่นนี้เลย ขอร้องพระองค์ไม่ทรงตั้งอยู่ในธรรม บัดนี้ ภัยนั้นจึงเกิดขึ้น พระราชาทรงประชุมเจ้าลิจฉวีทุก พระองค์ ในที่ว่าการาตรัสว่า “ขอได้โปรดพิจารณาทบทวนข้อที่เราไม่ตั้งอยู่ในธรรมเถิด เจ้าลิจฉวีเหล่านั้น พิจารณาทบทวนถึงประเพณีทุกอย่าง ก็ไม่ทรงเห็นข้อบกพร่องไร ๆ

แต่นั้น ก็ไม่เห็นโทษของพระราชา จึงพากัน คิดว่า ภัยนี้ของเรา จะระงับไปได้อย่างไร ในที่ประชุมนั้น เจ้าลิจฉวีบางพวก อ้างถึงศาสดาทั้ง ๖ ว่า พอสศาสดาเหล่านั้นย่างเท้าลงเท่านั้น ภัยก็จะระงับไป บางพวกตรัสว่า “ได้ยินว่า พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติแล้วในโลก พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงแสดงธรรมเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ปวงสัตว์ ทรงมีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก พอพระองค์ย่างพระบาทลงเท่านั้น ภัยทุกอย่างก็จะระงับไป ด้วยเหตุนี้ เจ้าลิจฉวีเหล่านั้น จึงดีพระทัยตรัสว่า “ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น บัดนี้ ประทับอยู่ที่ไหนเล่า พวกเราส่งคนไปเชิญ จะไม่เสด็จมานะสิ เจ้าลิจฉวีอีกพวกหนึ่งตรัสว่า “ธรรมดาพระพุทธเจ้า ทรงเอ็นดูสัตว์ เหตุไร จะไม่เสด็จมาเล่า ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น บัดนี้ ประทับอยู่กรุงราชคฤห์ พระเจ้าพิมพิสารทรงอุปฐากอยู่ เกรงท้าวเธอจะไม่ให้ เสด็จมา ตรัสว่า “ถ้าอย่างนั้นเราจะทูลพระเจ้าพิมพิสารให้ทรงเข้าพระทัยแล้ว นำพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมา แล้วทรงมอบเครื่องบรรณาการเป็นอันมากส่ง เจ้าลิจฉวีสองพระองค์ พร้อมด้วยกองกำลังขนาดใหญ่ไปยังราชสำนักพระเจ้าพิมพิสาร ว่าโดยสั่งว่า ขอท่านทูลพระเจ้าพิมพิสารให้เข้าพระทัยแล้ว นำพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมา เจ้าลิจฉวีทั้ง ๒ พระองค์เสด็จไปถวายเครื่องบรรณาการ แต่พระเจ้าพิมพิสาร แล้วแจ้งให้ทรงทราบเรื่องราวแล้วทูลว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า ขอพระองค์ทรงพระกรุณาโปรดส่งพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมายังนคร ของข้าพระองค์ด้วยเถิด พระราชาไม่ทรงรับรองตรัสว่า “พวกท่านทรงรู้เอาเองเถิด เจ้าลิจฉวีก็ทูลรับว่า ดิละ พระเจ้าข้า แล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ถวายบังคมแล้วกราบทูลอย่างนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภัย ๓ อย่าง เกิดขึ้นในนครของข้าพระองค์ ถ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าพึงเสด็จมาไซ้ ความสวัสดิก็จะพึงมีแก่พวกข้าพระองค์ พระเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาว่า เมื่อตรัสรัตนสูตรในกรุงเวสาลีการอารักขาจักแผ่ไปแสนโกฏิจักรวาส จบสูตรสัตว์ ๘๔,๐๐๐ จักตรัสรู้ธรรม แล้วจึงทรงรับนิมนต์ ครั้งนั้น พระเจ้าพิมพิสารทรงสดับข่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับนิมนต์แล้ว โปรดให้โฆษณาไปในพระนครว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับนิมนต์เสด็จไปกรุงเวสาลีแล้ว เสด็จเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ทรงรับ จะเสด็จไปกรุงเวสาลีหรือพระเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “ถวายพระพร มหาบพิตร ท้าวเธอทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ถ้าอย่างนั้นโปรดทรงรอนกว่าจะจัดแจงหนทางถวายนะ พระเจ้าข้า

ครั้งนั้น พระเจ้าพิมพิสารทรงทำพื้นที่ ๕ โยชน์ ระหว่างกรุงราชคฤห์และแม่น้ำคงคาให้ราบเรียบแล้ว ให้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงเวลาที่จะเสด็จไป พระผู้มีพระภาคเจ้าอันภิกษุ ๕๐๐ รูป แวดล้อมแล้วเสด็จไป พระราชาทรงเอาดอกไม้ ๕ สีโปรยหนทาง ๕ โยชน์เพียงหัวเขา ไหยกอง ผ้าหมอน้ำและต้นกล้วยเป็นต้น ให้กั้นเศวตฉัตร ๒ ชั้นสำหรับพระผู้มีพระภาคเจ้า ฉัตรชั้นเดียวสำหรับพระภิกษุแต่ละรูป ทรงทำการบูชาด้วยดอกไม้และของหอมเป็นนี้พร้อมด้วยราชบริพารของพระองค์ ให้พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในวิหารหลังหนึ่ง ๆ ถวายมหาทาน ทรงนำเสด็จสู่ฝั่งแม่น้ำคงคา ๕ วัน ณ ที่นี้ ทรงประทับเรือด้วยเครื่องประดับทุกอย่าง แล้วทรงส่งสาสน์ไป ถวายเจ้าลิจฉวีกรุงเวสาลีว่า

พระภาคเจ้ามา

พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จเข้าสู่สันฐาคาร ประทับนั่งเหนืออาสนะที่เขาปูไว้ ทั้งภิกษุสงฆ์ คณะเจ้า และมนุษย์ทั้งหลายก็นั่ง ณ อาสนะที่เหมาะสมสมควร แม้ท้าวสักกะ จอมทวยเทพก็ประทับนั่ง ใกล้กับเทวบริษัท ในเทวโลก ทั้ง ๒ ทั้งเทวดาอื่น ๆ ด้วย แม้ท่านพระอานนทเถระ ก็เที่ยวเดินไปทั่ว กรุงเวสาลี ทำอารักขาแล้ว ก็มาพร้อมกับชาวกรุงเวสาลี นั้น ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง ณ ที่นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสรัตนสูตรนั้นนั้นแหละแก่ทุกคนแล

ก็หวัช้อนั้นใด ข้าพเจ้า (พระพุทโธศาจารย์) ตั้งไว้ว่า ท่านพระอานนทจักประกาศนัยนี้ว่า รัตนสูตรนี้ผู้ใดกล่าวไว้ กล่าวไว้เมื่อใด กล่าวไว้ในที่ใด และกล่าวไว้เพราะเหตุใด มาติกานั้นเป็นอันท่านพระอานนทกล่าวไว้พิสดารแล้วโดยประการทั้งปวง ด้วยถ้อยคำมีประมาณเท่านี้

ยานิธาคาถาวันณนา

พรรณนาพระคาถาว่า “อยู่ ณ ที่นี้”

[๑] บัดนี้ จะเริ่มพรรณนาเนื้อความ เพราะท่านพระอานนทได้กล่าวไว้ว่า จักพรรณนา ความแห่งรัตนสูตรนั้น แต่อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส ๕ คาถา นี้ ที่เหลือท่านพระอานนทเถระกล่าวจะอย่างไรก็ตาม ประโยชน์อะไรของเราด้วยคาถาเล็กน้อยที่ยังไม่ได้ตรวจตรา นี้ ข้าพเจ้า (พระพุทโธศาจารย์) จักพรรณนาเนื้อความแห่งรัตนสูตรนี้ แม้โดยประการทั้งปวง

จะพรรณนาคาถาแรกว่า (ยานิธ ภูตานิ) เป็นต้น ในคาถาแรกนั้น คำว่า (ยานิ) ได้แก่ เช่นใด ไม่ว่าจะมีศักดิ์น้อยหรือศักดิ์มาก คำว่า (อิธ) ได้แก่ ในประเทศนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส หมายถึงสถานที่ประชุมในขณะนั้น ภูตศัพท์ ในคำว่า (ภูตานิ) [ย่อมนั้นไปเพราะอาศัยหมู่สัตว์ที่มีอยู่ใน ประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “เป็นปาจิตติย ในเพราะมีจริง”^{๓๔๑} ย่อมเป็นไปเพราะอาศัยชั้น ๕ ประการ ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายเห็นว่า ชั้น ๕ ประการ เกิดขึ้น แล้วหรือ”^{๓๔๒} ย่อมเป็นไปเพราะอาศัยรูปธาตุ ๔ ประการมีปฏิรูปธาตุเป็นต้น ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “ภิกษุ มหาภูต ๔ แลเป็นเหตุ”^{๓๔๓} ย่อมเป็นไปเพราะอาศัยพระชินาสพ ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “ส่วนผู้ใดกินกาลเวลาได้”^{๓๔๔} ย่อมเป็นไปเพราะอาศัยสรรพสัตว์ ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “สรรพสัตว์จะต้องทอดทิ้งร่างกายไว้ในโลก”^{๓๔๕} ย่อมเป็นไปเพราะอาศัยต้นไม้เป็นต้น ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “(ภิกษุต้องอาบัติปาจิตติย) เพราะพรากกุตคาม”^{๓๔๖} ย่อมเป็นไปเพราะอาศัยหมู่สัตว์ใน ภูมิต่ำกว่าเทพชั้นจาตุมหาราชาลงมา ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “หมายรู้ภูตโดยความเป็นภูต”^{๓๔๗} แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ในที่นี้ บัณฑิตพึงทราบภูตศัพท์ว่า ใช้ในความหมายว่ามนุษย์ ว่าโดยไม่ต่างกัน

คำว่า (สมาคตานิ) ได้แก่ ประชุมแล้ว คำว่า (ภุมมานิ) ได้แก่ อันบังเกิดที่พื้นดิน คำว่า

^{๓๔๑} วิ.มหา. (ไทย) ๒/๖๙/๒๕๕

^{๓๔๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๑/๔๓๒

^{๓๔๓} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๘๖/๙๘

^{๓๔๔} พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๙๐/๑๑๖

^{๓๔๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๒๐/๑๖๘

^{๓๔๖} วิ.มหา. (ไทย) ๒/๙๐/๒๗๘.

^{๓๔๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓/๔

วา ใช้ในความว่า ไม่แน่นอน ด้วยวาศัพท์นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำวิภังค์อันหนึ่งว่า ยานีธ ภูมมานิ วา ภูตานิ สมากตานิ แล้วตรัสว่า “ยานิ ว อนตลิกเข เพื่อทรงทำวิภังค์ที่สองอีก ความว่า หรือสัตว์เหล่าใด เป็นแล้ว เกิดแล้วในอากาศ สัตว์เหล่านั้นทั้งหมดมาประชุมแล้วในที่นี้ ก็ในข้อนี้ สัตว์ทั้งหลายที่บังเกิดแล้ว เป็นแล้ว ตั้งแต่เทพชั้นยามา จนถึงชั้นอกนิษฐะ บัณฑิตพึงทราบว่ “เป็นแล้ว [เกิดแล้ว] ในอากาศ เพราะเป็นสัตว์ที่บังเกิดในวิมานอันปรากฏในอากาศ สัตว์ทั้งหลายภายใต้แต่นั้น ตั้งแต่ขุนเขาสิเนรุ จนถึงจำพวกที่สิงอยู่ในต้นไม้และเถาว์ลัยเป็นต้น และจำพวกที่บังเกิดแล้ว เป็นแล้ว ที่แผ่นดิน สัตว์เหล่านั้นทั้งหมด บัณฑิตพึงทราบว่ “สัตว์เกิดที่พื้นดิน เพราะเป็นสัตว์ที่บังเกิด ณ พื้นดิน และ ณ ต้นไม้เถาว์ลัยและภูเขาเป็นต้น ที่เกี่ยวเนื่องกับพื้นดิน

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงกำหนดหมู่สัตว์อมนุษย์ทุกหมู่เหล่า ด้วยคำว่า (ภูมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข ทรงกำกับ ด้วยอีกบทหนึ่ง จึงตรัสว่า “สพเพว ภูตา สุมนา ฆวนตุ คำว่า (สพเพ) ได้แก่ ไม่เหลือเลย คำว่า เหว ใช้ในความหมายว่าอวธารณะ ห้ามความอื่น อธิบายว่า ไม่ละเว้น แม้แต่ ผู้เดียว คำว่า (ภูตา) ได้แก่ พวกอมนุษย์ คำว่า (สุมนา ฆวนตุ) ได้แก่ จงเป็นผู้เกิดปิดโสมนัส คำว่า โอโลปี เป็นนิบาตทั้ง ๒ คำ ใช้ในความหมายว่คือ การยึดพากย์ [ประโยชน์] เพื่อประกอบไว้ในกิจคือ หน้าที่อื่น คำว่า (สกกจจํ สุนนตุ ภาสิตํ) ได้แก่ ทำให้เป็นประโยชน์ ทำไว้ในใจ รวบรวมโดยใจทั้งหมดแล้วจึงพึงเทศนาของเรา อันจะนำมาซึ่งทิพย์สมบัติและโลกุตระสุข

ในพระสูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงระบุพวกภูตด้วยพระดำรัสที่ไม่แน่นอนว่า ยานีธ ภูตานิ สมากตานิ แล้วจึงทรงกำหนดเป็นสองส่วนอีกว่า ภูมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข ต่อจากนั้น ก็ ตรัสรวมอีกว่า สพเพว ภูตา ทรงประกอบสัตว์ไว้ในอาสยสมบัติ ด้วยพระดำรัสที่ว่า สุมนา ฆวนตุ ทรงประกอบสัตว์ในประโยชน์สมบัติด้วยพระดำรัสว่า สกกจจํ สุนนตุ ภาสิตํ ทรงประกอบสัตว์ไว้ใน สมบัติคือโยนิโสมนสิการ และในสมบัติ คือการโฆษณาจากผู้อื่น ก็เหมือนกัน ทรงประกอบสัตว์ไว้ใน สมบัติ คือการตั้งตนไว้ชอบและการเข้าหาสัตบุรุษ และในสมบัติ คือเหตุแห่งสมาธิ และปัญญา ก็ เหมือนกัน จึงทรงจบพระคาถา

ตสฺมา ทิตฺตคาถาวิณณนา

พรรณนาพระคาถาว่า “เพราะฉะนั้นแล”

[๒] จะกล่าวคาถาที่ ๒ เป็นต้นว่า เพราะฉะนั้นแล (ตสฺมา ทิ) ในคาถาที่ ๒ นั้น คำว่า เพราะฉะนั้น (ตสฺมา) เป็นคำกล่าวเหตุ คำว่า (ภูตา) เป็นคำเรียกเชิงุ คำว่า (นิสาเมถ) ได้แก่ จงฟัง คำว่า (สพเพ) ได้แก่ ไม่เหลือเลย ท่านอธิบายไว้อย่างไร มีคำที่ท่านอธิบายไว้ดังนี้ว่า เพราะเหตุที่ท่านทั้งหลาย ละทิพยสถานและความพร้อมพร้อม แห่งเครื่องอุปโภคบริโภคในทิพยสถานนั้น มาประชุมในที่นี้ ก็เพื่อฟังธรรม ไม่ใช่เพื่อดูการรำการฟ้อนเป็นต้น ฉะนั้นแล ขอท่านทั้งหลายที่เป็นภูตทั้งหมด โปรดตั้งใจฟัง อีกอย่างหนึ่ง ด้วยพระดำรัสว่า (สุมนา ฆวนตุ สกกจจํ สุนนตุ) พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเห็นว่า ภูตเหล่านั้นมีใจดี และอยากฟัง ว่าโดยเคารพจึงตรัสว่า “เพราะเหตุที่ท่านทั้งหลาย ประกอบด้วยความเป็นผู้มีใจดี ด้วยอัตตสัมมาปณิธิ โยนิโสมนสิการ และอาสยสุทธิต ด้วยความเป็นผู้ อยากฟังโดยเคารพ และด้วยปโยคสุทธิ ว่าโดยเป็นปฏิกฐานแห่งการเข้าหาสัตบุรุษ และการโฆษณา จากผู้อื่น ฉะนั้นแล ขอภูตทั้งหลายทั้งหมดโปรดตั้งใจฟังเถิด อีกอย่างหนึ่ง คำใดพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า “(ภาสิตํ) ท้ายคาถาตัน ทรงอ้างคำนั้น เป็นตัวเหตุ จึงตรัสว่า “เพราะเหตุที่ธรรมดาภาษิตของ

เรา หาได้ยากยิ่ง เพราะขณะที่เว้นจากอขณะทั้งปวง หาได้ยาก และมีอานิสงส์มาก เพราะปฏิบัติด้วย พระคุณมีปัญญาคุณและกรุณาคุณเป็นทั้งเราก็อประสงค์จะกล่าวภาสิตนั้น จึงได้กล่าวว่า (สุนนตุ ภาสิต) ฉะนั้นแล ขอท่านภูตทั้งหลายทุกท่านโปรด จงใจฟังเถิด พระคำรัสนี้เป็นอันทรงอธิบายด้วย บทแห่งคาถานี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงยกเหตุนี้ขึ้นอย่างนี้ ทรงประกอบภูตทั้งหลายไว้ในกาตั้งใจฟัง ภาสิตของพระองค์ จึงทรงเริ่มตรัสภาสิต ที่พึงตั้งใจฟังว่า (เมตตํ กโรธ มานุสฺสียา ปชาย) ภาสิตนั้นมีความว่า ประชาชนชาวมนุษย์นี้ได้ถูกอุปัทวเหตุทั้ง ๓ ชัดขวางแล้วขอท่านทั้งหลายจงเข้าไปตั้งเมตตา ความเป็นมิตร ความมีอริยาศัย เอื้อประโยชน์แก่ประชาชนคนมนุษย์นั้นเถิด แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า (มานุสฺสิก) คำนั้น ไม่ถูก เพราะภูตที่อยู่พื้นดินไม่เกิด อาจารย์พวกอื่นพรรณานี้เพื่อความแม่อันใด ความแม่อันนั้นก็ไม่ถูก ส่วนในที่นี้มีอธิบายว่า เราไม่กล่าวด้วยกำลังความเป็นใหญ่ว่าเป็นพุทธะ ก็แต่ว่า สิ่งใดเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่พวกท่าน และแก่ประชาชนคนมนุษย์นี้ เราจะกล่าวสิ่งนั้นว่า (เมตตํ กโรธ มานุสฺสียา ปชาย) ขอพวกท่านจงทำเมตตาแก่ประชาชนคนมนุษย์เถิด อนึ่งในข้อนี้ เมตตา บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ผู้ทำเมตตา ด้วยอำนาจพระสูตรทั้งหลายเป็นต้นอย่างนี้ว่า

“พระราชาผู้ทรงธรรมเช่นกับฤาษี
ทรงชนะใจหมู่สัตว์ทั่วแผ่นดินด้วยราชธรรม
ทรงบูชาญ คือ สัสสมะระ ปุริสมะระ
สัมมาปาสะ วาชเปยยะ และนิรคหะ^{๓๔๘} เสด็จเที่ยวไป
ยัญเหล่านั้น ยังไม่ถึงเสียวที่ ๑๖
แห่งเมตตาเจโตวิมุตติที่บุคคลเจริญดีแล้ว
หากบุคคลมีจิตไม่คิดประทุษร้ายสัตว์แม้ชีวิตเดียว
เจริญเมตตาเป็นประจำอยู่
ก็เป็นผู้ชื่อว่าฉลาดเพราะการเจริญเมตตานี้

^{๓๔๘} **ยัญทั้ง ๕** นี้มีความหมายตรงกันข้ามกับมหาญญ ๕ ประการของพราหมณ์ โดย ๔ ยัญแรก (สัสสมะระ ปุริสมะระ สัมมาปาสะ วาชเปยยะ) หมายถึงหลักสงเคราะห์ที่พึงตามของพระราชา (ราชสังคหัตถุ) จัดเป็นส่วน เหตุ ยัญที่ ๕ (นิรคหะ) จัดเป็นส่วนผล ยัญทั้ง ๕ นั้น มีความหมายดังนี้ (๑) **สัสสมะระ** หมายถึงความฉลาดในการ สงเคราะห์พสกนิกรด้วยการบำรุงพืชพันธุ์ธัญญาหาร ส่งเสริมการเกษตร มีความหมาย ตรงกันข้ามกับอศวมะระ (การ ฆ่าม้าบูชาญ) ของพราหมณ์ (๒) **ปุริสมะระ** หมายถึงความฉลาดในการ บำรุงข้าราชการ รู้จักส่งเสริมคนดีมี ความสามารถ มีความหมายตรงกันข้ามกับปุริสมะระ (การฆ่าคนบูชาญ) ของพราหมณ์ (๓) **สัมมาปาสะ** หมายถึง ความมีอริยาศัยดุษฎีสังเวยของประชาชนด้วยการส่งเสริมอาชีพ เช่น ให้คนกู้ยืมทุนไปสร้างตัวไม่เก็บภาษีเป็นเวลา ๓ ปี เป็นต้น มีความหมายตรงกันข้ามกับสัมมาปาสะ (การทำบ่วงแล้วขว้างไม้ลอดบ่วง ไม้ตกที่ไหนทำพิธีบูชาญที่นั่น) ของพราหมณ์ (๔) **วาชเปยยะ** หมายถึง ความมีปวิญจาเป็นที่ดูดีมีใจคน เช่น เรียกว่า “พ่อ” “ลุง” (๕) **นิรคหะ** หมายถึงบ้านเมืองสงบสุขปราศจาก โจรผู้ร้าย ไม่ต้องระวางภัย บ้านเรือนไม่ต้องลงกลอน เป็นผลที่เกิดจาก ๔ ประการแรก มีความหมายตรงกันข้ามกับนิรคหะของพราหมณ์ซึ่งหมายถึงการฆ่าครบทุกอย่างบูชาญไม่จำกัด อง.อญจก.อ. (บาลี) ๓/๑/๒๑๓, พ.อิตติ.อ. (บาลี) ๒๗/๑๐๖-๑๐๘, อง.อญจก.ฎีกา (บาลี) ๓/๑/๒๔๔-๒๕๒, อง. จตุกก.ฎีกา (บาลี) ๒/๓๔/๓๗๑-๓๗๒ และดูเทียบ ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๐/๑๓๘-๑๓๙, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๔/ ๗๒, พ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๒๗/๓๗๓, พ.สุ. (ไทย) ๒๕/๓๐๖/๕๗๐-๕๗๒.

แต่พระอริยบุคคลผู้มีใจอนุเคราะห์หมู่สัตว์ทุกหมู่เหล่า
ชื่อว่าสังสมบุญไว้เป็นอันมาก”^{๓๔๙}

และด้วยอำนาจานิสงส์ ๑๑ ประการ

เมตตาบัณฑิตพึงทราบว่ “เป็นประโยชน์เกื้อกูลแม่แก่สัตว์ทั้งหลายที่เขาทำเมตตา ด้วย
อำนาจพระสูตรเป็นต้นอย่างนี้ว่า

“ผู้ที่เทวดาอนุเคราะห์แล้ว
ย่อมพบเห็นแต่สิ่งที่เจริญทุกเมื่อ”^{๓๕๐}

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงว่าเมตตาตามิประโยชน์เกื้อกูลแก่คน แม่ทั้ง ๒ ฝ่าย
อย่างนี้ จึงตรัสว่า “จงแม่เมตตาต่อหมู่มนุษย์ด้วยเถิด (เมตตํ กโรถ มานุสฺสียา ปชาย)” บัดนี้ เมื่อจะ
ทรงแสดงแม่อุปการะจึงตรัสว่า “มนุษย์เหล่าใดนำเครื่องเซ่นสรวงมาให้ทั้งกลางวันและกลางคืน
เพราะเหตุนี้ ขอท่านทั้งหลายอย่าประมาท จงรักษามนุษย์เหล่านั้น (ทิวา จ รตโต จ หรณติ เย
พลี ตสฺมา หิ เน รกฺขถ อปฺปมตฺตา)”

ภาษิตนั้นมีความว่า มนุษย์เหล่าใดสร้างเทวดาแม่ด้วยภาพเป็นและแกะด้วยไม้เป็นต้นแล้ว
เข้าไปยังรุกขเจตีย์เป็นต้น ทำพิธีกรรมเซ่นสรวงในเวลากลางวัน และทำพิธีกรรมในเวลากลางคืน วัน
ข้างแรมเป็นต้น อุทิศเทวดาทั้งหลาย หรือถวายสลากภัตตทานเป็นอาทิ ทำพิธีกรรมมุ่งถึงอารักข
เทวดาจนถึงด้วยการมอบภัตตทานให้ส่วนบุญแก่พรหมและเทวดาทั้งหลายและทำพิธีกรรม ในเวลา
กลาง คืน ด้วยการรักษัตตามประทีปประดับมาลัย และด้วยจัดให้มีการฟังธรรม ตลอดคืนยังรุ่งเป็น
ต้น มนุษย์เหล่านั้น พวกท่านจะไม่พึงอารักขาได้อย่างไร เพราะเหตุที่มนุษย์พวกใดทำพิธีกรรมอุทิศ
พวกท่านทั้งกลางวัน ทั้งกลางคืนอย่างนี้ ฉะนั้น พวกท่านโปรดรักษามนุษย์พวกนั้นเถิด อธิบายว่า
ฉะนั้น พวกท่านจงคุ้มครองรักษามนุษย์พวกนั้น คือเป็นผู้ไม่ประมาท ทำความเป็นผู้กตัญญูนั้นไว้ใน
ดวงใจ ระลึกถึงอยู่เป็นนิตย์ จงนำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล แก่พวกเขาออกไป จงนำเข้าไปแต่สิ่งที่
เป็นประโยชน์เกื้อกูล

ยังกัญจิตติกาถาวันณา

พรรณนาพระคาถาว่า “ใด ๆ”

[๓] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงว่ามนุษย์มีอุปการะในเทวดาทั้งหลายอย่างนี้แล้ว
จึงทรงเริ่มประกอบสัจจะจนจะ ว่าโดยนัยเป็นต้นว่า **ทรัพย์เครื่องปลื้มใจใดๆ** (ยงกัญจิ วิตฺตํ) เพื่อทรง
ระงับอุปัทวะของมนุษย์เหล่านั้น และเพื่อการฟังธรรม ของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายด้วยการ
ประกาศคุณของพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ในสัจจะจนจะนั้น คำว่า **ใด ๆ** (ยงกัญจิ) ความว่า
ท่านยึดถือไม่เหลือ เลยโดยไม่กำหนดไว้ คือสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ควรทำการแลกเปลี่ยนได้ในถิ่นนั้นๆ คำว่า
ทรัพย์เครื่องปลื้มใจ (วิตฺตํ) ได้แก่ ทรัพย์ จริงอยู่ ทรัพย์นั้นชื่อว่า**วิตตะ** เพราะให้เกิดความปลื้มใจ
พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงมนุษย์โลกด้วยคำว่า **ในโลกนี้** (อิธ วา) ทรงแสดงโลกที่เหลือนอกจาก
มนุษย์โลกนั้น ด้วยคำว่า **ในโลกอื่น** (หุริ วา) ด้วยสองบทนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ “กินความถึงนาค
และสุบรรณเป็นต้นที่เหลือ เว้นมนุษย์และเทวดาทั้งหลาย เพราะเมื่อพร้อมที่จะถือเอาโลกทั้งปวง เว้น

^{๓๔๙} อ.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๑/๑๙๔-๕, ข.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๒๗/๓๗๓-๔.

^{๓๕๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๓/๙๗, ข.อุ. (ไทย) ๒๕/๗๖/๓๓๖, วิ.ม. (ไทย) ๕/๒๘๖/๑๐๒.

มนุษย์ทั้งหลาย ก็ได้ตรัสไว้ข้างหน้าว่า **หรือในสวรรค์ (สคฺเคสุ วา)**

ทรัพย์เครื่องปลื้มใจอันใดสำหรับมนุษย์ ที่เป็นทรัพย์ใช้แลกเปลี่ยนและที่ใช้เป็นเครื่องประดับเครื่องบริโภคนและเครื่องอุปโภค มีทอง เงิน แก้ว มุกดา แก้วมณี แก้วไพฑูรย์ แก้วประพาฬ แก้วทับทิม และแก้วลายเป็นต้น และทรัพย์เครื่องปลื้มใจอันใด สำหรับนาคและครุฑเป็นต้น ที่อุบัติในภพทั้งหลาย อันกว้างหลายร้อยโยชน์ในวิมานแก้ว ณ ภาควัณดินที่ลาดด้วยทราย แก้วมุกดา และแก้วมณี ทรัพย์เครื่องปลื้มใจอันนั้น ก็เป็นอันแสดงแล้วด้วยบททั้ง ๒ นี้ด้วยประการฉะนี้ คำว่า **หรือในสวรรค์ (สคฺเคสุ วา)** ได้แก่ เทวโลกที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร เทวโลกเหล่านั้น ชื่อว่า **สัตตสวรรค์** เพราะดำเนินไป คือถึงได้ ด้วยกรรมอันงาม อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ลักกะ** เพราะมีอารมณ์ดีเลิศ คำว่า (ย) ได้แก่ ที่มีเจ้าของหรือไม่มีเจ้าของอันใด คำว่า **(รตนิ)** ได้แก่ ชื่อว่าแก้ว เพราะนำพาให้เกิดเพิ่มพูนความยินดี คำว่า **แก้ว** นี้ เป็นชื่อของทุกสิ่งที่ทำให้งดงาม มีค่ามาก ชั่งไม่ได้ เห็นยาก และเป็นของบริโภคใช้สอยของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม เหมือนอย่างที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า

“วัตถุใดทำให้เกิดความยำเกรง

มีค่ามาก ชั่งไม่ได้ หาดูได้ยาก

เป็นของใช้ของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม

เพราะเหตุนี้ วัตถุนั้น

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า แก้ว”^{๓๕๑}

คำว่า **(ปณฺธิ)** ได้แก่ สูงสุด ประเสริฐสุด ไม่น้อยเลย นำเอิบอาบใจ แก้วใด ในสวรรค์ทั้งหลายดังนี้ แต่วิมานสุธรรมสภา โผยนต์ปราสาทที่เป็นแก้วล้วนขนาดหลายร้อยโยชน์มีเจ้าของ และแก้วใดที่เกี่ยวข้องอยู่ในวิมานอันว่างเปล่าในสวรรค์ทั้งหลาย ที่ทำอบายเท่านั้น ให้เต็มปรี เพราะไม่ใช่สมัยที่พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติ ไม่มีเจ้าของ ก็หรือว่าแก้วแม้อันใด ที่อาศัยอยู่ในพื้นดิน มหาสมุทร และภูเขาหิมวันต์เป็นต้น ไม่มีเจ้าของ แก้วอันนั้นก็ป็นอันทรงแสดงแล้วด้วยบทแห่งคานานี้ ด้วยประการฉะนี้

ศัพท์ว่า น ในคำเป็นพระคาถาว่า **น โน สมํ อตฺถิ ตถาคเตน** ลงในความปฏิเสธ คำว่า **โน** ลงในความห้ามความอื่น คำว่า **(สม)** ได้แก่ เทียบ คำว่า **(อตฺถิ)** ได้แก่ มีอยู่ คำว่า **(ตถาคเตน)** ได้แก่ ด้วยพระพุทธเจ้า ท่านอธิบายไว้อย่างไร อธิบายไว้ดังนี้ ทรัพย์เครื่องปลื้มใจและแก้วนั้นใด อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศไว้แล้ว บรรดาทรัพย์เครื่องปลื้มใจ และแก้วนั้น แก้วแม้แต่สักอย่างหนึ่ง ซึ่งเสมอด้วยแก้วคือพระพุทธเจ้า ไม่มีเลย จริงอยู่ ทรัพย์เครื่องปลื้มใจแก่นั้นใด ชื่อว่าแก้ว เพราะใช้ในความหมายว่าทำให้เกิดความยำเกรง ทรัพย์เครื่องปลื้มใจนั้น คืออะไร คือจักรแก้วและมณีแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งเมื่อเกิดขึ้นแล้วมหาชนจะไม่ทำความเคารพ ยำเกรงในที่อื่น ใครๆ ถือเอาดอกไม้ และของหอมเป็นต้นแล้ว จะไม่ไปสถานของยักษ์หรือสถานของภูต ชนแม้ทุกคน จะทำความเคารพยำเกรง บูชา เฉพาะจักรแก้วและมณีแก้วเท่านั้น ปรรณนาพรรณนั้นๆ และพระบางอย่างปรรณนาแล้วๆ ของเขาก็สำเร็จผลได้ แก้วแก่นั้น เสมอด้วยแก้วคือพระพุทธเจ้า ย่อมไม่มี ก็หากว่าทรัพย์เครื่องปลื้มใจชื่อว่าแก้ว เพราะใช้ในความหมายว่า “ทำให้เกิดความเคารพยำเกรง พระตถาคตเท่านั้น ก็ชื่อว่าแก้ว จริงอยู่ เมื่อพระตถาคตเสด็จอุบัติแล้ว เทวดาแลมนุษย์ ผู้มีศักดิ์มากทุกหมู่เหล่า เทวดาและมนุษย์

^{๓๕๑} ที่.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๓/๓๘, ส.ม.อ. (ไทย) ๓/๒๒๓/๒๙๒, พ.พ.อ. (บาลี) ๑/๑๔๙.

เหล่านั้น ย่อมไม่ทำความเคารพยำเกรงในแก้วอื่น ย่อมไม่บูชาแก้วใดๆ อื่น จริงอย่างนั้น ท้าวสัทัมบดีพรหม ก็บูชาพระตถาคต ด้วยพวงแก้วขนาดเท่าภูเขาสิเนรุ และเทวดาเหล่าอื่นและมนุษย์ทั้งหลายมีพระเจ้าพิมพิสาร พระเจ้าโกศลและท่านอนาถบิณฑิกะเป็นต้น ก็บูชาตามกำลัง พระเจ้าอโศกมหาราช ทรงสละพระราชทรัพย์ ๙๖ โกฏิ ทรงสร้างวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลัง ท้าวชมพูทวีป อุทิศถวายพระผู้มีพระภาคเจ้าแม้เสร็จบริณิพพานแล้ว ก็จะไม่ยกกล่าวไปย สำหรับหมู่คนที่เคารพ ยำเกรงเหล่าอื่นเล่า อนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าพระองค์ใดๆ อื่น แม้บริณิพพานแล้ว การทำความเคารพยำเกรง อุทิศสถานที่ประสูติ ที่ตรัสรู้ ที่ประกาศพระธรรมจักร และสถานที่บริณิพพาน หรือเจดีย์ คือ พรุष्ณิมา [พระพุทธรูป] ก็เป็นไปเหมือนของพระผู้มีพระภาคเจ้า แก้วที่เสมอด้วยพระตถาคต แม้เพราะใช้ในความหมายว่าทำให้เกิดความเคารพยำเกรง ย่อมไม่มีด้วยประการฉะนี้

ทรัพย์เครื่องปลื้มใจ แม้นั้นใด **ชื่อว่าแก้ว เพราะใช้ในความหมายว่ามีค่ามาก** ก็เหมือนกัน ทรัพย์เครื่องปลื้มใจนั้น คืออะไร คือ ผ้าแคว้นกาสิ เหมือนอย่าง que พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ผ้าแคว้นกาสิแม้เก่า แต่ก็ยังมีสวย มีสัมผัสสบาย และมีราคาแพง”^{๓๕๒} ทรัพย์เครื่องปลื้มใจแม้นั้น เสมอด้วยแก้วคือพระพุทธเจ้า ย่อมไม่มี ก็หากว่าทรัพย์เครื่องปลื้มใจ **ชื่อว่าแก้ว เพราะใช้ในความหมายว่ามีค่ามาก** พระตถาคตเท่านั้น **ชื่อว่าแก้ว** จริงอยู่ พระตถาคตทรงรับแม้บังสุกุลจีวรของชนเหล่าใด ทานนั้นของชนเหล่านั้น ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ทั้งนี้ก็เพราะพระตถาคตนั้นมีค่ามาก ด้วยคำกล่าวถึงข้อที่พระตถาคตทรงมีค่ามากอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบบทแห่งพระสูตร ที่สาธกความไม่มีโทษ ในข้อนี้ดังนี้ว่า

“ภิกษุทั้งหลายรับจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจัยเภสัชบริขารของคนเหล่าใด การรับของเหล่านั้นย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มากแก่คนเหล่านั้น เรากล่าวอย่างนี้ เพราะภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้มีค่ามาก เราเรียกบุคคลเช่นนั้นว่าเป็นเหมือนผ้าแคว้นกาสิที่มีราคาแพง”^{๓๕๓}

แก้วเสมอด้วยพระตถาคต แม้เพราะใช้ในความหมายว่ามีค่ามาก ย่อมไม่มีด้วยประการฉะนี้

ทรัพย์เครื่องปลื้มใจ แม้นั้นใด **ชื่อว่าแก้ว เพราะใช้ในความหมายว่าขังไม่ได้** ก็เหมือนกัน ทรัพย์เครื่องปลื้มใจนั้น คืออะไร คือ จักรแก้วของพระเจ้า จักรพรรดิมีดุมเป็นมณีอินทิล มีซี่เป็นแก้ว ๗,๐๐๐ ซี่ มีกงแก้วประพาฬ มีที่ต่อเป็นทองสีแดง เกิดขึ้น ซึ่งซี่กำเกลี้ยงวางบนซี่ทุกซี่รับลมแล้วจะทำเสียงเป็นเหมือนเสียงดนตรีเครื่อง ๕ ที่ผู้ชำนาญบรรเลงแล้ว ทั้ง ๒ ข้างของดุมมีนาราสีทั้งสองหน้า ข้างในลัทธิมรุ ไม่มีคนทำหรือคนให้ทำมันตั้งขึ้นแต่อดีต มีกรรมเป็นปัจจัย ซึ่งพระราชาทรงบำเพ็ญจักรวรรดิวัตร ๑๐ ประการแล้ว วันอุโบสถ ๑๕ คำ ทรงสนานพระเศียรแล้ว ทรงถืออุโบสถเสด็จขึ้นบนพระมหาปราสาท ทรงชำระศีล ประทับนั่ง แล้วจะทอดพระเนตร เห็นจักรแก้วปรากฏขึ้นเหมือนดวงจันทร์เพ็ญและดวงอาทิตย์ จะทรงได้ยิน เสียงมาตั้งแต่ ๑๒ โยชน์ เห็นสีสรรมาแต่ ๓ โยชน์ ซึ่งมหาชนแลเห็นจะพากันแตกตื่นอย่างเหลือเกินว่า ชรอยดวงจันทร์หรือดวงอาทิตย์ดวงที่ ๒ เกิด ขึ้นแล้ว แล่นมาเหนือพระนคร ไม่สูงนัก ไม่ต่ำนัก ทางด้านทิศตะวันออก ภายในพระราชานิเวศน์แล้วหยุดอยู่เหมือนเปลวหัก ในที่ที่มหาชนควรบูชาด้วยของหอมและดอกไม้เป็นต้น

^{๓๕๒} อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๑๐๐/๓๓๕.

^{๓๕๓} อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๑๐๐/๓๓๕.

ช่างแก้ว

ช่างแก้วก็เกิดขึ้นติดตามจักรแก้วนั้นนั่นแล คือช่างเผือกปลอด เท้าแดง มีกำลัง ๗ ช่างสาร มีฤทธิ์ไปทางอากาศได้ มาจากช่างตระกูลอุโบสถก็มี จากตระกูลช่างฉันทันต์ก็มี ถ้ามาจากตระกูลอุโบสถก็เป็นพี่ของช่างทั้งหมด ถ้ามาจากตระกูลฉันทันต์ก็เป็นน้องของช่างทั้งหมด มีการศึกษาที่ศึกษาแล้ว ฝึกมาแล้ว ช่างนั้นพาบริษัทประมาณ ๑๒ โยชน์ ตระเวน ทิวชมพูทวีป ไปแล้วกลับมาเอง ก่อนอาหารเข้านั่นแล

ม้าแก้ว

ม้าแก้วเกิดติดตามหัตถิแก้วนั้นนั่นแล คือม้าขาวปลอด เท้าแดง ศีรษะดั่งกา มีผมหงอกยาวมาจากระกูลพระยาม้าพละหก ในข้อนี้ คำที่เหลือก็เช่นเดียวกันกับช่างแก้วนั่นแหละ

มณีแก้ว

แก้วมณีก็เกิดติดตามม้าแก้วนั้นนั่นแล มณีนั้นเป็นแก้วไพฑูรย์ งามโดยธรรมชาติ แปรเหลี่ยมเจียรระโนอย่างดี ว่าโดยยาวก็เสมอนดุมแห่งจักร มาจากเวปุลลบรรพต มณีนั้น ยามมืดแม้ที่ประกอบด้วยองค์ ๔ อยู่ถึงยอดธงของพระราชา ก็ส่องแสงสว่างไปตั้งโยชน์ ซึ่งโดยแสงสว่าง พวกมนุษย์สำคัญ ว่ากลางวัน ก็ประกอบการทำงาน มองเห็นโดยที่ สุดแม้กระทั่งมดดำมดแดง

นางแก้ว

นางแก้วก็เกิดติดตามมณีแก้วนั้นนั่นแล คือสตรีที่เป็นพระอัคมรเหสีโดยปกติหรือมาจากอุตตรกุรทวีป หรือจากราชตระกูลมัทราส เว้นจากโทษ ๖ มีสูงเกินไปเป็นต้น ล่วงวาระของมนุษย์แต่ไม่ถึงวาระทิพย์ ซึ่งสำหรับพระราชา ก็จะมีกายของนางแก้วนั้นมีสัมผัสอ่อนนุ่มดุจปุยนุ่นหรือปุยนุ่น มีร่างกายอบอุ่นในฤดูหนาว เย็นในฤดูร้อน มีกลิ่นจันทน์หอมพุ่งออกจากกาย กลิ่นดอกกุหลาบพุ่งออกจากปากของนาง นางแก้วนั้นมีปกติตื่นก่อนนอนที่หลังกายอุ่นเมื่อยามเย็น จะมีกายเย็นเมื่อยามร้อน มีสัมผัสเหมือนปุยนุ่นที่ซี้แล้ว ๗ ครั้ง กลิ่นจันทน์จะโชยออกจากกาย กลิ่นอุบลจะโชย ออกจากปากและเป็นผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติเป็นอันมาก มีต้นก่อนเป็นต้น”^{๓๕๔}

คหบดีแก้ว

คหบดีแก้วก็เกิดติดตามนางแก้วนั้นนั่นแล ก็คือเศรษฐี ผู้ทำ การงานโดยปกติของพระราชา ซึ่งพอจักรแก้วเกิดขึ้น ก็ปรากฏทิพยจักขุ เห็นชุมทรัพย์ได้ประมาณโยชน์หนึ่งโดยรอบ เห็นชุมทรัพย์ทั้งที่มีเจ้าของและไม่มีเจ้าของ เขาเข้าไปเฝ้าพระเจ้าพระราชาทูลปรารภว่า “ขอเดชะ ขอพระองค์โปรดทรงเป็นผู้ชวนขายน้อยเถิด ข้าพระองค์จักทำหน้าที่การคลังให้พระองค์”^{๓๕๕}

ปริณายกแก้ว

ปริณายกแก้วก็เกิดติดตามคหบดีแก้วนั้นนั่นแลโดยปกติ ก็คือพระเชษฐราชโอรสของพระราชา พอจักรแก้วเกิดขึ้น ก็เป็นผู้ประกอบด้วยปัญญาความฉลาดอย่างเหลือเกิน สามารถกำหนดรู้จิตใจของบริษัทประมาณ ๒ โยชน์ ด้วยใจคนแล้ว ทำการนิคคะลงโทษและปัดคะหยก้องปริณายกนั้น ก็เข้าเฝ้าพระราชาทูลปรารภว่า “ขอเดชะ ขอพระองค์โปรดทรงเป็นผู้ชวนขายน้อย

^{๓๕๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๕๐/๑๘๖, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๕๕/๓๐๕.

^{๓๕๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๕๐/๑๘๖, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๒๕๕/๓๐๖.

เกิด ข้าพระองค์จักถวายคำปรึกษา”^{๓๕๖} ก็หรือว่าทรัพย์เครื่องปลื้มใจแม่นั้นใด เห็นปานเป็นชื่อว่าแก้ว เพราะใช้ในความหมายว่าซึ่งไม่ได้ ทรัพย์เครื่องปลื้มใจอันใด ไม่สามารถพิจารณา ราคาว่า มีค่า ร้อยหนึ่ง พันหนึ่ง หรือโกฏิหนึ่ง ในทรัพย์เครื่องปลื้มใจนั้น แม้แก้วสักอย่างหนึ่ง ซึ่งเสมอด้วยแก้วคือ พระพุทธเจ้า ไม่มีเลย หากว่าทรัพย์เครื่อง ปลื้มใจ ชื่อว่าแก้ว เพราะใช้ในความหมายว่าซึ่งไม่ได้ พระ ตถาคตเท่านั้น ชื่อว่าแก้ว จริงอยู่ พระตถาคตใครๆ ก็ไม่สามารถพิจารณาโดยศีล ว่าโดยสมาธิ หรือโดยบรรดาปัญญาเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วกำหนดว่า ทรงมีพระคุณเท่านี้ ทรงเสมอ หรือ เทียบเคียงกับผู้นี้ แก้วเสมอด้วยพระตถาคต แม้เพราะใช้ในความหมายว่า “ซึ่งไม่ได้ ไม่มีเลย ด้วย ประการฉะนี้

ทรัพย์เครื่องปลื้มใจแม่นั้นใด ชื่อว่าแก้ว เพราะใช้ในความหมายว่าหาได้ยาก ก็ เหมือนกัน ทรัพย์เครื่องปลื้มใจนี้ ก็คือความเป็นของปรากฏได้ยาก ได้แก่ พระเจ้าจักรพรรดิ และแก้ว ๗ ประการของพระเจ้าจักรพรรดินั้น แก้วแม่นั้นที่เสมอด้วยแก้วคือพระพุทธเจ้า ไม่มี ก็หากว่าทรัพย์ เครื่องปลื้มใจ ชื่อว่าแก้ว เพราะใช้ในความหมายว่า “หาได้ยาก” พระตถาคตเท่านั้นชื่อว่าแก้ว ความ เป็นแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิเป็นต้น จักหาได้ยากมาแต่ไหนเล่า จริงอยู่ แก้วเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้น เป็นอันมาก ในกัปเดียวเท่านั้น แต่เพราะเหตุที่โลกต้องว่างเปล่าจากพระตถาคตนับเป็นอสงไขยกับ ฉะนั้น พระตถาคตเท่านั้นชื่อว่าหาได้ยาก เพราะเกิดขึ้นบางครั้งบางคราว สมจริงดังที่พระผู้มีพระ ภาควะเจ้าตรัสไว้ในสมัยปรินิพพานดังนี้ว่า

“อานนท์ พวกเทพจะโทษว่า พวกเรามาไกล ก็เพื่อจะเห็นพระตถาคต มี เพียงครั้งคราวที่พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าจะเสด็จอุบัติขึ้นในโลก ใน ปัจจุบันยามแห่งราตรีวันนี้ พระตถาคตจะปรินิพพาน ภิกษุผู้มีศักดิ์ใหญ่”^{๓๕๗} รูปนี้ยืน บังอยู่เบื้องหน้าพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้า (ทำให้) พวกเราไม่ได้เฝ้าพระ ตถาคตในปัจจุบันกาล”^{๓๕๘}

แก้วที่เสมอด้วยพระตถาคตย่อมไม่มี แม้เพราะใช้ในความหมายว่าหาได้ยาก ดังพรรณนา มาฉะนี้

ทรัพย์เครื่องปลื้มใจแม่นั้นได้ชื่อว่าแก้ว เพราะใช้ในความหมายว่าเป็นของใช้ของสัตว์ผู้ ไม่ต่ำทราม ก็เหมือนกัน ทรัพย์เครื่องปลื้มใจนั้น คืออะไร คือแก้วเป็นต้นของพระเจ้าจักรพรรดิ จริง อยู่ แก้วนั้น ไม่ใช่บังเกิดเพื่อเป็นเครื่องบริโภคนั้น แม้ด้วยความฝันของบุรุษต่ำทราม ผู้มีตระกูลต่ำ มีคน จันทรกาล ช่างจักสาน พราน ช่างรถ และคนเทหะเป็นต้น ซึ่งมีทรัพย์ตั้งแสนโกฏิก็ดี อยู่บนมหา ปราสาท ๗ ชั้นก็ดี แต่เป็นเครื่องบริโภคนั้นของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม เพราะบังเกิดเพื่อเป็นเครื่องบริโภคนั้นของ พระราชามหากษัตริย์ ผู้เป็นอุภโตสุชาติ บำเพ็ญจักรวรรดิวัตร ๑๐ ประการบริบูรณ์ แม้แก้วนั้น ที่ เสมอกับแก้วคือพระพุทธเจ้า ไม่มีเลย ก็หากว่าทรัพย์เครื่องปลื้มใจ ชื่อว่าแก้ว เพราะใช้ในความหมาย ว่าเป็นเครื่องบริโภคนั้นของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทรามไซ้ พระตถาคตเท่านั้น ชื่อว่าแก้ว จริงอยู่ พระตถาคต มิใช่ เป็นเครื่อง บริโภคแม้ด้วยความฝันของครูทั้ง ๖ มีบุรณกัสสปเป็นต้น ซึ่งสมมติกันว่าเป็นสัตว์ต่ำทราม

^{๓๕๖} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๕๐/๑๘๖, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๕๘/๓๐๖.

^{๓๕๗} มีศักดิ์ใหญ่ ในที่นี้หมายถึงท่านเป็นพระชินาสพผู้มีรูปร่างใหญ่โต หมู่เทพไม่สามารถมองเห็นรู รางกายของผู้เป็นพระอรหันต์ ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๐๐/๑๘๕.

^{๓๕๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๐๐/๑๔๙.

ผู้ไม่ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย มีทิสสนะอันวิปริต และของสัตว์เหล่าอื่นเห็นปานนั้น แต่เป็นเครื่องบริโภคของเหล่าท่านผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยผู้สามารถบรรลุหัตถผล เมื่อจบคาถาแม่ ๔ บท ผู้มีญาณทัสสนะ ทำลายกิเลส มีท่านพระพาหิยทารุจีริยะเป็นต้น และของพระมหาสาวกทั้งหลาย อื่นๆ ผู้เป็นบุตรของตระกูลใหญ่ จริ่งอยู่ เหล่าสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราหมเหล่านั้น เมื่อยังทัสสนานุตตริยะ สวานานุตตริยะ และปาริจริยานุตตริยะเป็นต้นให้สำเร็จ ชื่อว่าบริโภคใช้สอยพระตถาคต แก้วที่เสมอด้วยพระตถาคต แม้เพราะอรรถ ว่าเป็นเครื่องบริโภคของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราหมไม่มีเลย ด้วยประการฉะนี้

ทรัพย์เครื่องปลื้มใจแม่นั้นใด ว่าโดยไม่วิเศษชื่อว่าแก้ว **เพราะใช้ในความหมายว่าให้เกิดความยินดี** ทรัพย์เครื่องปลื้มใจนั้น คืออะไร คือจักรแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ จริ่งอยู่ พระเจ้าจักรพรรดิ ทรงเห็นจักรแก้วแม่นั้นแล้ว ก็ทรงดีพระราชนิพนธ์ จักรแก้วนั้นนำความยินดีมาให้แก่พระราชา แม้ด้วยประการฉะนี้ อีกอย่างหนึ่ง พระเจ้าจักรพรรดิ ทรงจับพระสุวรรณภิงคารด้วยพระหัตถ์ซ้าย ทรงประพรมด้วยพระหัตถ์ขวา มีพระราชโองการว่า จักรแก้ว จงดำเนินไป จักรแก้ว จงมีชัยชนะ แต่นั้น จักรแก้วก็เปล่งเสียงไพเราะ ดังดนตรีเครื่อง ๕ เหาะไปทิศบูรพา พระเจ้าจักรพรรดิ ทรงยกจตุรงคเสนา แผ่กว้างประมาณ ๑๒ โยชน์ติดตามไป ด้วยอานุภาพของจักรแก้ว ไม่สูงนักไม่ต่ำนัก ภาคพื้นดินอย่างต่ำแคตั้นไม้สูง อย่างสูงแคตั้นไม้ต่ำ ทรงรับเครื่องบรรณาการจากมือของพวกที่ถือบรรณาการมีดอกไม้ ผลไม้และหน่อไม้ในต้นไม้เป็นต้นถวาย ฝ่ายพระราชาที่เคยเป็นปฏิปักษ์ ที่มาเฝ้าด้วยความเคารพนบอบอย่างยิ่งว่า ขอเชิญเสด็จมาเถิด พระมหाराชเจ้าก็ทรงอนุสาสน์สั่งสอนโดยนัยว่า ไม่ควรฆ่าสัตว์มีชีวิต ดังนี้เป็นต้น จึงเสด็จไป ก็ในที่ใด พระราชามีพระราชประสงค์จะเสวย หรือประสงค์จะบรรทมกลางวัน ในที่นั้น จักรแก้วก็จะลงจากอากาศแล้วหยุดอยู่เหมือนเพลาคัก ณ พื้นดินที่ราบเรียบ เหมาะแก่กิจทุกอย่าง มีกิจเกี่ยวกับน้ำเป็นต้น เมื่อพระราชาเกิดจิตคิดจะเสด็จไปอีก จักรแก้วก็กระทำให้เสียงโดยนัยก่อนนั้นแล จึงแล่นไป ฝ่ายบริษัท [ขบวนทัพ] ขนาด ๒ โยชน์ ได้ยินเสียงนั้นก็พากันเหาะไป จักรแก้ว ลงสู่มหาสมุทรทิศบูรพาโดยลำดับ เมื่อจักรแก้วนั้น ลงสมุทรน้ำก็หดตัวไปประมาณโยชน์หนึ่ง หยุดนิ่งเหมือนทำความจงรักภักดี มหาชนก็ถือแก้วทั้ง ๗ ตามความต้องการ พระราชาทรงจับสุวรรณภิงคารอีก ทรงประพรมด้วยน้ำว่า ราชกิจของเราดำเนินตั้งต้นแต่นี้ไป แล้วเสด็จกลับ กองทัพอยู่ข้างหน้า จักรแก้วอยู่ข้างหลัง พระราชาอยู่กลาง น้ำเข้าเต็มทีตลอดสถานที่จักรแก้ว ถอนตัวไป จักรแก้วก็ไปในสมุทрд่านทิศทักษิณ ทิศปศิม และทิศอุดร ว่าโดยอุบายนั้นแล

จักรแก้วตระเวนไปตลอด ๔ ทิศอย่างนี้แล้ว ก็ขึ้นสู่อากาศประมาณ ๓๐๐ โยชน์ พระราชาประทับยืนบนจักรแก้วนั้น ทรงพิชิตชัยชนะด้วยอานุภาพจักรแก้ว ทรงตรวจดูจักรวาลหนึ่ง ซึ่งประดับด้วยทวีปใหญ่ ๔ ทวีป และทวีปน้อย ๒,๐๐๐ ทวีป เหมือนสวนบัวบุณฑริกที่บ้านเต็มที่แล้วอย่างนี้ คือบุพพิเวททวีป ประดับด้วยทวีปน้อย ๕๐๐ ทวีป มีปริมาตร ๗,๐๐๐ โยชน์ อุตตรกุรุทวีปก็เหมือนกัน มีปริมาตร ๘,๐๐๐ โยชน์ อปรโคยานทวีป มีปริมาตร ๗๐๐๐ โยชน์เหมือนกัน และชมพูทวีป มีปริมาตร ๑,๐๐๐ โยชน์ พระเจ้าจักรพรรดิพระองค์นั้น กำลังทรงตรวจดูอย่างนี้ ก็ทรงเกิดความยินดีมิใช่น้อยเลย จักรแก้วนั้น ให้เกิดความยินดีแก่พระราชา แม้ด้วยอาการอย่างนี้ จักรแก้วแม่นั้น ที่เสมอด้วยแก้วคือพระพุทธเจ้า หามีไม่ ก็หากว่าชื่อว่าแก้ว **เพราะใช้ในความหมายว่าให้เกิดความยินดี** ไซ้ พระตถาคตเท่านั้นชื่อว่าแก้ว จักรแก้วอย่างเดียวกัจะทำอะไรได้ จริ่งอยู่ ความยินดีในจักรวรรดิ ที่แก้วแก้วทุกอย่างมีจักรแก้วเป็นต้นทำให้เกิด ก็ยังไม่นับไม่เท่าเสีย แม้ส่วนของความยินดีที่เป็นทรัพย์อันใด พระตถาคตทรงทำให้เกิดความยินดีในปฐมฌาน ความยินดีในปฐมฌาน ทุตติยาน

ตติยฌาน จตุตถฌาน และปัญจฌาน ความยินดีในอากาสนัญญายตนฌาน วิญญูญายตนฌาน อากิญจัญญายตนฌาน และเนวสัณญานา สัณญายตนฌาน ความยินดีในโสตาปัตติมรรค ความยินดีในโสตาปัตตผล และสกทามิมรรค สกทาคามิผล อนาคามิมรรค อนาคามิผล อรหัตมรรค และอรหัตตผล แก่เทวดาและมนุษย์ นับจำนวนไม่ได้ ผู้รับสนองพระโอวาทของพระองค์ ยิ่งกว่า ประณีตกว่า ความยินดีแม้อันนั้น แก้วเสมอด้วยพระตถาคต แม้เพราะใช้ในความหมายว่าให้เกิดความยินดี ไม่มีด้วยประการฉะนี้

อนึ่ง ธรรมดาแก้วนี้มี ๒ อย่าง คือ (๑) สวิญญูณกแก้ว (๒) อวิญญูณกแก้ว บรรดาแก้วทั้ง ๒ นั้น อวิญญูณกแก้ว ได้แก่ จักรแก้ว และมณีแก้ว ก็หรือแก้วแม้อันใด มีทองและเงินเป็นต้น ที่เกี่ยวเนื่องด้วยอินทรี สวิญญูณกแก้ว ได้แก่ แก้วมีข้างแก้วเป็นต้นมีปริณายกแก้วเป็นที่สุด ก็หรือว่า แก้วแม้อันใดเป็นปานนั้น ที่เกี่ยวเนื่อง ด้วยอินทรี เมื่อเป็นเช่นนั้น ในแก้วทั้ง ๒ อย่าง สวิญญูณกแก้วกล่าวกันว่าเป็นเลิศ ในข้อนี้

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะเหตุว่า แก้วมีทอง เงิน แก้วมณี แก้วมุกดาเป็นต้น ถูกนำเข้าไปใช้เป็นเครื่องประดับของข้างแก้วเป็นต้น ที่เป็นสวิญญูณกแก้ว

แม้สวิญญูณกแก้ว ก็มี ๒ อย่าง คือ (๑) แก้วที่เป็นสัตว์เดรัจฉาน (๒) แก้วที่เป็นมนุษย์ บรรดาสวิญญูณกแก้ว ๒ อย่างนั้น แก้วที่เป็นมนุษย์กล่าวกันว่าเป็นเลิศ

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะเหตุว่า แก้วที่เป็นสัตว์เดรัจฉาน ย่อมเป็นพาหนะของแก้วที่เป็นมนุษย์ แม้มนุษย์แก้วก็มี ๒ อย่าง คือ (๑) นางแก้ว (๒) นายแก้ว บรรดามนุษย์แก้วทั้ง ๒ นั้น นายแก้ว กล่าวกันว่าเป็นเลิศ เพราะเหตุไร เพราะเหตุว่า นางแก้วต้องเป็นบริจาริกาของนายแก้ว แม้นายแก้วก็มี ๒ อย่าง คือ (๑) อนุคาริกแก้ว (๒) อนุคาริกแก้ว บรรดานายแก้วทั้ง ๒ นั้น อนุคาริกแก้ว กล่าวกันว่าเป็นเลิศ เพราะเหตุไร เพราะเหตุว่า ในอนุคาริกแก้ว แม้พระเจ้าจักรพรรดิเป็นเลิศ ก็ยังให้ออนุคาริกแก้ว ผู้ก่อปรด้วยคุณมีศีลเป็นต้น ด้วยเบญจางคประดิษฐ์ บำรุง นั่งใกล้ ประสพสมบัติที่เป็นทิพย์และมนุษย์ บรรลุนิพพานสมบัติในที่สุด

เมื่อเป็นเช่นนั้น แม้อนุคาริกแก้ว ก็มี ๒ อย่าง คือ (๑) อริยแก้ว (๒) ปุณฺณแก้ว แม้อริยแก้ว ก็มี ๒ อย่าง คือ (๑) เสขแก้ว (๒) อเสขแก้ว แม้อเสขแก้ว ก็มี ๒ อย่าง คือ (๑) สุกขวิปัสสกแก้ว (๒) สมถยานิกแก้ว แม้สมถยานิกแก้ว ก็มี ๒ อย่าง คือ (๑) บรรลุตสากบารมี (๒) ไม่บรรลุตสากบารมี บรรดาสมถยานิกแก้วทั้ง ๒ นั้น สมถยานิกแก้วที่บรรลุตสากบารมีกล่าวกันว่าเป็นเลิศ เพราะเหตุไร เพราะเหตุว่า มีคุณมาก ปัจเจกแก้วคือพระพุทธเจ้า กล่าวกันว่าเป็นเลิศ แม้ทสากบารมีปัตตแก้ว

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะเหตุว่า มีคุณมาก พระสาวกหลายร้อยแม่เช่นท่านพระสารีบุตร ท่านพระโมคคัลลานะ ก็ไม่ถึงแม้ส่วนร้อยแห่งคุณทั้งหลายของพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์เดียว แก้วคือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า กล่าวกันว่าเป็นเลิศ แม้ทสากบารมีคือพระปัจเจกพุทธเจ้า เพราะเหตุไร เพราะเหตุว่า มีคุณมาก ก็ถ้าพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย นั่งขัดสมาธิเปียดกัน ทัวทั้งชมพูทวีป ก็ไม่เท่า ไม่เท่าเสี้ยว ไม่เท่าส่วนเสี้ยว แห่งพระคุณทั้งหลายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียว สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายที่ไม่มีเท้า มีประมาณเท่าใด ฯลฯ ตถาคตบัณฑิต

กล่าวว่า เลิศกว่าสัตว์มีประมาณเท่านั้น”^{๓๕๙} แก้วที่เสมอด้วยพระตถาคต ไม่มีเลย ว่าโดยปริยาย บางอย่าง ด้วยประการฉะนี้ ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “น โน สม อติ ตถาคต เณ แก้วที่เสมอด้วยตถาคตไม่มีเลย

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสความที่พระแก้วคือพระพุทธเจ้า อันแก้วอื่นๆ เปรียบไม่ได้ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อระงับอุปัทวเหตุที่เกิดแก่สัตว์เหล่านั้น ไม่ทรงอาศัยชาติ ไม่ทรงอาศัยโคตร ไม่ทรงอาศัยความเป็นกุลบุตร ไม่ทรงอาศัยความเป็นผู้มีวรรณะงามเป็นต้น หากแต่ทรงอาศัยความที่พระแก้วคือพระพุทธเจ้า ไม่มีอะไรเทียบเทียมได้ด้วยคุณทั้งหลาย มีศีลชั้นและสมาธิชั้นเป็นต้น ในโลกที่มีอเวจีเป็นต้น มีวัฏศพรหมเป็นที่สุด จึงทรงประกอบสัจจจะว่า **อิทปิ พุทเธ รตนํ ปณฺธิ เอเตน สจฺเจน สุวตฺติ โหตุ** แม้อันนี้ก็เป็นแก้วอันประณีตในพระพุทธเจ้า ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมีดังนี้

สัจจจะนั้นมีความดังนี้ว่า ความที่พระพุทธเจ้าไม่มีใครเทียบได้ ว่าโดยพระคุณทั้งหลาย นั้น ๆ กับทรัพย์เครื่องปลื้มใจหรือแก้วทุกอย่างที่มีในโลกนี้หรือโลกอื่น หรือในสวรรค์ทั้งหลายแม้อันนี้ ชื่อว่าเป็นแก้วอันประณีต ในพระพุทธเจ้า ก็ถ้าข้อนี้เป็นสัจจะไซ้ เมื่อเป็นเช่นนั้น ด้วยสัจจะนี้ ขอความสวัสดีจงมีขอความที่สิ่งดีงามทั้งหลายมีอยู่ ความไม่มีโรค ความปราศจากอุปัทวเหตุ จงมีแก่สัตว์เหล่านี้ ก็ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบความว่า แก้วประณีต ได้แก่ ความเป็นแก้วประณีต คือภาวะที่พระพุทธเจ้าเป็นแก้วประณีต เหมือนความที่ว่า เพราะเป็นตน หรือเพราะเนื่องอยู่กับตน นี้ ประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า “จักขฺวํจากอิตฺตาหรือจากสิ่งเนื่องด้วยอิตฺตา”^{๓๖๐} จริงอยู่ นอกจากนี้ จักขุก็เป็นอันปฏิเสธไม่ได้ว่าตน หรือสิ่งเนื่องอยู่กับตน ฉะนั้น แท้จริง ว่าโดยประการนอกจากนี้ พระพุทธเจ้า ย่อมไม่สำเร็จเป็นแก้ว ด้วยว่า แก้วไม่มีอยู่ในสิ่งใด สิ่งนั้นก็ย่อมไม่สำเร็จเป็นแก้ว แต่ว่าแก้วที่เกี่ยวพัน โดยวิธีใดๆ ก็ตาม ที่นับว่าเป็นประโยชน์ มีผู้คนทำความเคารพ ยำเกรงเป็นต้น มีอยู่ในสิ่งใด เพราะเหตุที่สิ่งนั้น ท่านมุ่งหมายเอาความเป็นแก้ว จึงบัญญัติว่าแก้ว ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงสำเร็จว่าแก้ว เพราะแก้วนั้นมิได้อยู่ อีกนัยหนึ่ง คำว่า **อิทปิ พุทเธ รตนํ ปณฺธิ** บัณฑิตพึงทราบความอย่างนี้ว่า พระพุทธเจ้าเป็นแก้ว ว่าโดยประการฉะนี้ พอพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระคาถา ความสวัสดีก็เกิดแก่ราชสกุล ภัยก็ระงับไป พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถานี้แล

ขยง วิราคณฺติกาถาวันณนา

พรรณนาพระคาถาว่า “อันเป็นที่ลั่นกิเลส ปราศจากราคะ”

[๔] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสสัจจจะอย่างนี้แล้ว บัดนี้จึงทรงเริ่ม จึงตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่า “อันเป็นที่ลั่นกิเลส ปราศจากราคะ (ขยง วิราค) ในคํานั้น เพราะเหตุที่กิเลสทั้งหลายมี ราคะ เป็นคนหมดสิ้นไป เพราะทำให้แจ้งพระนิพพาน หรือเพราะเหตุที่พระนิพพานนั้น พอกิเลสเหล่านั้นสิ้นไป ว่าโดยดับไม่เกิด และเพราะเหตุที่พระนิพพานนั้น ไม่ประกอบด้วยกิเลสมีราคะเป็นต้น ว่าโดยความประจวบ และโดยอารมณ์หรือ เพราะเหตุที่เมื่อบุคคลทำให้แจ้งพระนิพพานนั้นแล้ว กิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้น ก็คลายออกไปสิ้นเชิงปราศจากไป ถูกกำจัดไป ฉะนั้นพระนิพพาน ท่านจึงเรียกว่า **ขยะ** ว่า **วิราคะ** แต่เพราะเหตุที่พระนิพพานนั้น ความเกิดไม่ปรากฏ ความเสื่อมไม่ปรากฏ

^{๓๕๙} อก.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๔/๕๓, อก.ปณจก. (ไทย) ๒๒/๓๒/๔๙, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๙๐/๔๖๑.

^{๓๖๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๘๕/๗๘.

ความที่จิตแปรปรวนไม่มีฉะนั้น พระนิพพานนั้น ท่านจึงทำว่าไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า “อมตะ แต่ [ในที่นี้] พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า “**ประณีต** เพราะใช้ในความหมายว่า “สูงสุด และเพราะใช้ในความหมายว่า “ไม่อัม คำว่า (**ยทขมคา**) ได้แก่ บรรลุ พบ ได้กระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานนั้นด้วยกำลังญาณของตน คำว่า (**สกุณมฺนิ**) ได้แก่ ชื่อว่าศากยะเพราะทรงเป็นโอรสของสกุลศากยะ ชื่อว่า**มฺนิ** เพราะประกอบด้วยโมเนยยธรรม มฺนิจือศากยะ ชื่อว่า**พระศากยมฺนิ** คำว่า (**สมาธิโต**) ได้แก่ ผู้มีจิตตั้ง มั่นแล้วด้วยสมาธิเป็นอริยมรรค คำว่า (**น เตน ธมฺเมน สมตฺถิ กิณฺจ**) ความว่า ธรรมชาติใดๆ ที่เสมอด้วยธรรมที่พระศากยมฺนิทรงบรรลุแล้ว มีนามว่า **ขยะ** เป็นต้นนั้น ไม่มี เพราะฉะนั้น แม้ในพระสูตรอื่นพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้เป็นต้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งหรือธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งมีประมาณเท่าใด วิราคะ (ความคลายกำหนัด)เรากล่าวว่าเลิศกว่าธรรมเหล่านั้น”^{๓๖๑}

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสความที่นิพพานธรรมอันธรรมอื่นๆ เทียบไม่ได้ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อระงับอุปัทวเหตุที่เกิดแก่สัตว์เหล่านั้น ทรงอาศัยความที่แก้ว คือนิพพานธรรม ไม่มีธรรมอื่นจะเหมือน ด้วยคุณทั้งหลาย คือความเป็นธรรมเป็นที่สันกิเลส สාරอกกิเลส เป็นอมตธรรมและธรรมอันประณีต จึงทรงประกอบสังฆวจนะว่า **อิทฺมปิ ธมฺเม รตนํ ปณฺธิํ เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โท** แม้อันนี้ก็ เป็นแก้วอันประณีตในพระธรรม ด้วยสังฆวจนะนี้ ขอความสวัสดิ จงมี ความของสังฆวจนะนั้น บัณฑิต พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้วในคาถาดังนั้นแล พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับ พุทธอาชญาแห่งพระคาถาแม้นี้แล

ยัมพุทธเสฏฺฐิธุดคคาถาวิณณนา

พรรณนาพระคาถาว่า “**พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ ฯลฯ ไต**”

[๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสสังฆวจนะ ด้วยคุณแห่งนิพพานธรรมอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จึงทรงเริ่มตรัสด้วยพระคุณแห่งมรรคธรรมเป็นต้นว่า “**พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ ฯลฯ ไต (ยัมพุทธเสฏฺฐิ)**”

ในค่านั้น ชื่อว่า**พุทธะ** ว่าโดยนัยเป็นต้นว่า ตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย ชื่อว่า**เสฏฺฐะ** เพราะเป็นผู้สูงสุด และควรสรรเสริญ ชื่อว่า**พุทธเสฏฺฐะ** เพราะเป็นผู้ตรัสรู้ เป็นผู้สูงสุดและควรสรรเสริญ อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า**พุทธเสฏฺฐะ** เพราะเป็นผู้ประเสริฐสุด ในพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ที่เรียกว่า อนุพุทธะปัจเจกพุทธะและสุตพุทธะ พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุดพระองค์นั้น ทรงชม สรรเสริญ ประกาศสมาธิธรรมใดไว้ในบาลีนั้น ๆ ว่าโดยนัยเป็นต้นว่า มรรคมองค์ ๘ ประเสริฐสุดแห่งมรรคทั้งหลาย เกษมเพื่อบรรลุพระนิพพาน และว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงสัมมาสมาธิอันเป็นอริยะ ที่มีเหตุ มีเครื่องประกอบ แก่ท่านทั้งหลาย คำว่า (**สุจิ**) ได้แก่ ผ่องแผ้วสิ้นเชิง เพราะทำการตัดมลทินคือกิเลสได้เด็ดขาด คำว่า (**สมาธิมานนฺตริกญฺมมาหุ**) ความว่า บัณฑิตทั้งหลาย กล่าวถึงสมาธิอันใดว่า อนันตริกสมาธิ สมาธิเกิด ในลำดับ เพราะอำนวยการผลแน่นนอนในลำดับการดำเนินการปฏิบัติของตน อันตรายใด ๆ ที่ห้ามกั้น ความเกิดผลแห่งอนันตริกสมาธินั้น เมื่อสมาธิอันเป็นตัวมรรคเกิดขึ้นแล้ว หามีไม่ เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า

^{๓๖๑} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๔/๕๔.

“บุคคลนี้เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งโสดาปัตติผล และเป็นเวลาที่กำกวมไฟไหม้ กับไม่พึงถูกไฟไหม้ตราบเท่าที่บุคคลนี้ยังไม่ทำให้แจ้งโสดาปัตติผล บุคคลนี้เรียกว่า ผู้เป็นฐิตกัปปี บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรคแม้ทั้งหมดชื่อว่าผู้เป็นฐิตกัปปี”^{๓๖๒}

คำว่า (สมาธินา เตน สโม น วิชฺชติ) ความว่า รูปร่างสมาธิ หรือรูปร่างสมาธิใด ๆ ที่เสมอด้วยอนันตริกสมาธิอันสะอาด ที่พระพุทธรเจ้าผู้ประเสริฐสุดสรรเสริญแล้วนั้น ไม่มีเลย เพราะเหตุไร เพื่อสัตว์แมเกิดในพรหมโลกนั้น ๆ เพราะอบรมสมาธิเหล่านั้นแล้ว ก็ยังมีการเกิดในอบายมีนรกเป็นต้นอีกได้ และเพราะพระอริยบุคคลตัดการเกิดทุกอย่างได้เด็ดขาด เพราะอบรมสมาธิที่เป็นตัวอหัตตผลนี้แล้ว เพราะฉะนั้น แม้ในพระสูตรอื่น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งหรือธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งมีประมาณเท่าใด อริยมรรคมีองค์ ๘ เรากล่าวว่า เลิศกว่าธรรมเหล่านั้น”^{๓๖๓}

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งตรัสความที่อนันตริกสมาธิ อันสมาธิอื่นๆ เทียบไม่ได้แบบนี้แล้ว บัดนี้ทรงอาศัยความที่แก้วคือมรรคธรรม อันแก้วอื่นไม่เทียบได้ ว่าโดยนัยก่อนนั้นแล จึงทรงประกอบสังขจนะว่า **อหัมปิ ธมฺเม ฯ เปฯ สุวตฺถิ โหตุ** แม้อันนี้ก็เป็นแก้วอันประณีตในพระธรรม ฯลฯ ขอความสวัสดีจงมี ความของสังขจนะนั้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วนั้นแล พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล พวกกันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระศาสดานี้แล

เย บุคคลาคติภาวณนา

พรรณนาพระศาสดาว่า “บุคคลเหล่าใด”

[๖] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งตรัสสังขจนะ แมด้วยคุณแห่งมรรคธรรมอย่างนี้แล้ว บัดนี้จึงทรงเริ่มตรัสแต่ด้วยสังขคุณว่า **บุคคลเหล่าใด (เย บุคคลา)** เป็นต้น บรรดาเหล่าเหล่านั้น คำว่า **เหล่าใด (เย)** เป็นคำแสดงถึงความไม่แน่นอน คำว่า **บุคคล (บุคฺคฺลา)** ได้แก่ สัตว์ทั้งหลาย คำว่า **๘ (อฏฺฐ)** เป็นการกำหนดจำนวนสัตว์เหล่านั้น จริงอยู่ สัตว์เหล่านั้นมี ๘ คือ ผู้ปฏิบัติ [มรรค] ๘ ผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ คำว่า **(สตี ปสฺสฺสา)** ได้แก่ อันสัตบุรุษ คือพระพุทธรเจ้า พระปัจเจกพุทธรเจ้า พระสาวก และเทวดาและมนุษย์เหล่าอื่น สรรเสริญแล้ว

ถามว่า สรรเสริญแล้ว เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะประกอบด้วยคุณ มีศีลที่เกิดร่วมกันเป็นต้น

ความจริง คุณทั้งหลายของสัตบุรุษเหล่านั้น มีศีลสมาธิเป็นต้นเกิดร่วมกัน เหมือนสีและกลิ่นเป็นต้นที่เกิดร่วมกันของดอกจำปาและดอกพิกุลเป็นต้น ด้วยเหตุนี้ บุคคลเหล่านั้นจึงเป็นที่รักที่ตองใจ ที่น่าสรรเสริญของสัตบุรุษทั้งหลาย เหมือนดอกไม้ทั้งหลาย ที่พร้อมด้วยสีและกลิ่นเป็นต้น เป็นที่รักที่ตองใจน่าสรรเสริญของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “**เย บุคฺคฺลา อฏฺฐ สตี ปสฺสฺสา**)

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **เย** เป็นคำแสดงถึงความไม่แน่นอน คำว่า **(บุคฺคฺลา)** ได้แก่ สัตว์ทั้งหลาย คำว่า **อฏฺฐสตี** เป็นการกำหนดจำนวนสัตว์เหล่านั้น จริงอยู่ สัตว์เหล่านั้น ได้แก่ พระโสดาบัน ๓ พวก คือ (๑) เอกพิสี (๒) ไกลังไกละ (๓) สัตตตักขัตตูปรมะ พระสกทาคามี ๓ พวก ผู้บรรลุผลในกามภพ

^{๓๖๒} อภ.ป. (ไทย) ๓๖/๑๗/๑๕๒.

^{๓๖๓} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๔/๕๓.

รูปภพ และอรุภพ พระโสดาบันและพระสกทาคามีเหล่านั้นทั้งหมดมี ๒๔ พวกโดยปฏิปทา ๔ พระอนาคามีในเทพชั้นอวิหามี ๕ พวก คือ (๑) อันตราปรินิพพายี (๒) อุพหัจจปรินิพพายี (๓) สสังขารปรินิพพายี (๔) อสังขารปรินิพพายี (๕) อุทธังโสโตกนิภุคคามิ พระอนาคามีในเทพชั้นอติปา สุตัสสา สุตัสสี ก็มีชั้นละ ๕ พวกเหมือนกัน ส่วนในเทพชั้นอกนิษฐ์มี ๔ พวกเว้นอุทธังโสโต รวมพระอนาคามี ๒๔ พวก พระอรหันต์มี ๒ พวก คือ (๑) สุกขวิปัสสกะ (๒) สมณยานิก พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรคมี ๔ พวก รวมเป็นพระอริยบุคคล ๕๔ พวก พระอริยบุคคลเหล่านั้นทั้งหมดคุณด้วย ๒ พวก คือ (๑) ฝ่ายสัทธาธรรมา (๒) ฝ่ายปัญญาธรรมา รวมเป็น ๑๐๘ พวก คำที่เหลือ มีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้น

คำว่า (จตตาริ เอตานิ ยุกานิ โหนติ) ความว่า บุคคลที่ทรงยกอุเทศไว้โดยพิศดารว่าพระอริยบุคคลเหล่านั้นทั้งหมดมี ๘ พวกก็ดี ๑๐๘ พวกก็ดี ว่าโดยสังเขป พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตตมรรค พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล รวมเป็น ๑ คู่ อย่างนี้จนถึงพระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตมรรค พระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตตผล รวมเป็น ๑ คู่ รวมทั้งหมดเป็น ๔ คู่ คำว่า **เต** ในคำว่า (**เต ทกฺขิณเวยยา** เป็นศัพท์นิเทศอธิบายกำหนดแน่นอน ซึ่งบทอุเทศที่ยกตั้งไว้ไม่แน่นอน บุคคลที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้พิศดารว่ามี ๘ พวก หรือ ๑๐๘ พวก สังเขปว่า มี ๔ คู่ แม้ทั้งหมดย่อมควรทักขิณาเหตุนี้ จึงชื่อว่า **ทักขิณเวยยา** ไไทยธรรมที่บุคคลเชื่อกรรมและผลแห่งกรรมไม่คำนึงถึงว่า ภิกษุรูปนี้จักทำกิจ กรรมเป็นหมอยาหรือกิจกรรมรับใช้อันนี้แก่เรา ดังนี้เป็นต้นแล้วถวาย ชื่อว่า **ทักขิณา** บุคคลผู้ประกอบด้วยคุณมีศีลเป็นต้น สละบุคคลเหล่านี้ผู้เป็นเช่นนั้น ชื่อว่าย่อมควรแก่ทักขิณานั้น ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “**เต ทกฺขิณเวยยา**”

คำว่า (สุคตสฺส สวากา) ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าชื่อว่า **สุคต** เพราะทรงประกอบด้วย การเสด็จไปดงาม เพราะเสด็จไปสู่สถานที่อันงาม เพราะเสด็จไปด้วยดี และเพราะตรัสดี เป็นสาวกของพระสุติ พระองค์นั้น ท่านเหล่านั้นทั้งหมดชื่อว่า **สวาก** เพราะฟังพระดำรัส คนอื่นๆ ถึงฟังก็จริง ถึงเช่นนั้น เขาฟังแล้วก็ไม่ทำกิจที่ควรทำ ส่วนท่านที่เป็นสาวกเหล่านั้นฟังแล้วทำกิจที่ควรทำ คือปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม บรรลุมรรคผล เพราะฉะนั้น ท่านเหล่านี้ จึงตรัสเรียกว่า **สวาก** คำว่า (**เอเตสุ ทินฺนานิ มหปฺพลานิ**) ความว่า ทานทั้งหลายแม้เล็กน้อย ที่ถวายในสาวกของพระตถาคตเหล่านั้น ชื่อว่ามีผลมาก เพราะเป็นทานที่เข้าถึงความเป็นทักขิณาบริสุทธิ์ฝ่ายปฏิบัติภาท เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้แม้ในพระสูตรอื่นๆ

“ภิกษุทั้งหลาย หมู่ก็ดี คณะก็ดี มีประมาณเท่าใด พระสงฆ์สาวกของตถาคต ได้แก่ พระอริยบุคคล ๔ คู่ คือ ๘ บุคคล^{๓๖๔} พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้านี้ ฯลฯ วิบากที่เลิศย่อมมี”^{๓๖๕}

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสคุณของแก้วคือพระสงฆ์โดยพระผู้ตั้งอยู่ในมรรค พระผู้ตั้งอยู่ในผลทั้งหมดอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยคุณนั้นนั่นแล จึงทรงประกอบสัจจวาทว่า **อิทมปิ สงฺฆะรตนํ ปณฺตํ** แม้อันนี้ก็เป็นแก้วอันประณีตในพระสงฆ์ ความของสัจจวาทนั้น ก็บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าว มาก่อนนั่นแล พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิกับ พวกนยยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระศาสดาแม้แล้ว

^{๓๖๔} ๘ บุคคล ได้แก่ (๑) พระผู้บรรลุโสดาปัตติผล (๒) พระผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค (๓) พระผู้บรรลุสกทาคามีผล (๔) พระผู้ดำรงอยู่ในสกทาคามีมรรค (๕) พระผู้บรรลุอนาคามีผล (๖) พระผู้ดำรงอยู่ในอนาคามีมรรค (๗) พระผู้บรรลุอรหัตตผล (๘) พระผู้ดำรงอยู่ในอรหัตตมรรค อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๒๐๗/๒๓๕.

^{๓๖๕} อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๓๔/๕๔, อัง.ปณจก. (ไทย) ๒๒/๓๒/๕๐, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๙๐/๔๖๒.

เย สุปปยุตตาคาถาวิณณา

พรรณนาพระคาถาว่า “บุคคลเหล่าใดเป็นผู้ประกอบตนไว้ดี”

[๗] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งตรัสสั่งจางจะด้วยคุณของแก้วคือพระสงฆ์ ว่าโดยพระผู้ตั้งอยู่ในมรรคและพระผู้ตั้งอยู่ในผลอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จึงเริ่มตรัสด้วยคุณของพระชีนาสวบุคคลทั้งหลาย ผู้เสวยสุขในผลสมาบัติบางเหล่าเท่านั้นเป็นต้นว่า **บุคคลเหล่าใดเป็นผู้ประกอบตนไว้ดี (เย สุปปยุตตา)** บรรดาเหล่านั้น คำว่า **เย** เป็นคำแสดงถึงความไม่แน่นอน คำว่า **(สุปปยุตตา)** ได้แก่ ประกอบดีแล้ว อธิบายว่า ละอเนสนา การแสวงหาที่ไม่สมควรหลายอย่างเสีย แล้วอาศัยการเลี้ยงชีวิตที่บริสุทธิ์ เริ่มประกอบตนไว้ในวิปัสสนา อีกนัยหนึ่ง คำว่า **(สุปปยุตตา)** ได้แก่ ประกอบด้วยความพยายามทางกายและความพยายามทางวาจาอันหมดจดดี พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงศีลชั้นของพระชีนาสวบุคคลเหล่านั้น ด้วยคำว่า **(สุปปยุตตา)** นั้น คำว่า **(มนสา ทพฺเหน)** ได้แก่ ด้วยใจที่หนักแน่น อธิบายว่า ด้วยใจอันประกอบด้วยสมาธิที่มั่นคง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสมาธิชั้นของพระชีนาสวบุคคลเหล่านั้นด้วยคำว่า **(มนสา ทพฺเหน)** นั้น คำว่า **(นิกกามิโน)** ได้แก่ เป็นผู้ไม่อาลัย ในกายและชีวิต มีความพยายามออกจากกิเลสทั้งปวง อันผู้มีปัญญาเป็นธุระกระทำแล้วด้วยความเพียร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงปัญญาชั้นที่ประกอบด้วยความเพียรของพระชีนาสวบุคคลเหล่านั้น ด้วยคำว่า **(นิกกามิโน)** นั้น

คำว่า **(โคตมสาสนนฺติ)** ได้แก่ ในศาสนาของพระตถาคตผู้มีพระนามว่าโคตมโดยพระโคตรนั้นแล ด้วยคำว่า **(โคตมสาสนนฺติ)** นั้น ทรงแสดงว่า พวกคณนอกศาสนานี้ ผู้ทำตบะเพื่อเทพเจ้า แม้มีประการต่าง ๆ ก็ไม่มีความพยายามออกจากกิเลสทั้งหลาย เพราะไม่มีคุณมีความประกอบอย่างดีเป็นต้น คำว่า **เต** เป็นคำอธิบายอุเทศที่ตั้งไว้ก่อน ในคำว่า **ปตฺติปตฺตา** นี้ คุณควรบรรลु เหตุนั้นจึงชื่อว่า **ปตฺติ** คุณที่ควรบรรลุ ซึ่งบุคคลบรรลุ แล้วจะเป็นผู้เกษมปลอดจากโยคะสันเชิง ซึ่งว่า **ปตฺตพฺพา** คำนี้เป็นชื่อของอรรถเหตุผล ผู้บรรลุคุณควรบรรลุนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า **ปตฺติปตฺตา** คำว่า **(อมต)** ได้แก่ พระนิพพาน คำว่า **(วิคยท)** ได้แก่ เข้าถึงโดยอารมณ์ คำว่า **(ลหฺธา)** ได้แก่ ได้แล้ว คำว่า **(มฺธา)** ได้แก่ ว่าโดยไม่มีค่าคือ ไม่ทำ ค่าแม้เพียงกาณิกหนึ่ง คำว่า **(นิพฺพุตฺติ)** ได้แก่ ผลสมาบัติ ที่ระงับความกระวนกระวายด้วยอำนาจกิเลสเสียแล้ว คำว่า **(ภฺยขมานา)** ได้แก่ เสวยอยู่ ท่านอธิบายไว้อย่างไร มีคำที่ท่านอธิบายไว้ดังนี้ว่า ขนเหล่าใด ในศาสนาของพระโคตมนี้ ชื่อว่าประกอบดีแล้ว เพราะถึงพร้อมด้วยศีล ชื่อว่ามีใจหนักแน่น เพราะถึงพร้อมด้วยสมาธิ ชื่อว่าไร้ความอาลัยเพราะถึงพร้อมด้วยปัญญา ขนเหล่านั้น ก็เข้าถึงอมตะด้วยสัมมาปฏิบัติเป็นผู้ได้เปล่า ๆ เสวยความดับซึ่งเข้าใจได้ ว่าผลสมาบัติชื่อว่าเป็นผู้บรรลุคุณที่ควรบรรลุ

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งตรัสคุณของแก้วคือพระสงฆ์ ว่าโดยพระชีนาสวบุคคล ผู้เสวยผลสมาบัติอย่างนี้แล้ว บัดนี้ทรงอาศัยคุณนั้นนั้นแล จึงทรงประกอบสั่งจางจะว่า **นี้เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์ (อิทฺทปิ สงฺฆे รตนํ ปณฺธิ)** แม้อันนี้ ก็เป็นแก้วอันประณีตในพระสงฆ์ ความแห่งสั่งจางจะนั้นบัดนี้พิงทราบตามนัยที่กล่าวก่อนแล้ว พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถาแก่นี้แล

ยถินทสิโลตคาคาถาวิณณา

พรรณนาพระคาถาว่า “อุปมาเหมือนเสาเขื่อน”

[๘] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งตรัสสัจจะจนจะมีแก้วคือพระสงฆ์เป็นที่ตั้ง ว่าโดยชีณาสว บุคคลอย่างนี้แล้ว ทรงเริ่มตรัส ว่าโดยคุณของพระโสดาบันเท่านั้นเป็นต้นว่า อุปมาเหมือนเสาเขื่อน (ยถินทขิโล) บรรดาเหล่านั้น คำว่า อุปมาเหมือน (ยถา) เป็นคำเปรียบเทียบ คำนี้ว่า เสาเขื่อน (อินทขิโล) เป็นชื่อของเสาไม้แก่นที่เขาตอกจมดิน ๘ ศอก หรือ ๑๐ ศอก ภายในธรณีประตู่ เพื่อป้องกันประตู่พระนคร คำว่า (ปฐวี) ได้แก่ แผ่นดิน คำว่า (สิโต) ได้แก่ เข้าไปอาศัยอยู่ข้างใน คำว่า มี (สียา) ได้แก่ พึงมี คำว่า (จตุพฺภิ เวเตหิ) ได้แก่ อันลมที่พัดมาแค่ ๔ ทิศ คำว่า (อสมปิคมปิโย) ได้แก่ ไม่อาจให้ไหว หรือยับยั้งยื้อยื้อได้ คำว่า (ตฺถูปม) ได้แก่ เหมือนคนนั้น คำว่า (สปปุริส) ได้แก่ บุรุษ สูงสุด คำว่า (วทามิ) ได้แก่ กล่าว คำว่า (โย อริยสัจจานิ เซอเวจฺจ ปสฺสติ) ได้แก่ ผู้ใดหยั่งเห็น อริยสัจ ๔ ด้วยปัญญา ในข้อนี้ อริยสัจทั้งหลาย บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในสามเณร ปัญหา และปรกณวิเศษชื่อวิสุทธิมรรคนั้นแล

ส่วน ความสังเขป ในข้อนี้มีดังนี้ :- เหมือนอย่างว่าเสาเขื่อน จมติดดิน เพราะมีรากลึก ลม พัดมา ๔ ทิศ ก็พึงให้ไหวไม่ได้ ฉะนั้น สัตบุรุษใดหยั่งเห็นอริยสัจ เรากล่าวสัตบุรุษนั้น อุปมาฉันนั้น เหมือนกัน เพราะเหตุไร เพราะเหตุว่า สัตบุรุษนั้น เป็นผู้อันลมคือวาตะของเดิรลี้ภัยทั้งปวงทำให้ ไหวไม่ได้ คือใคร ๆ ก็ไม่อาจให้ไหวหรือเขยื้อนจากทิสสนะนั้นได้ เหมือนเสาเขื่อนอันลมพัดมา ๔ ทิศ ทำให้ไหวไม่ได้ฉะนั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้แม้ในพระสูตรอื่นว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนเสาเหล็กหรือเสาเขื่อนมีลำตันปักไว้ลึก ฝังไว้ดี ไม่ ไหว ไม่โยก แม้หากพายุฝนพัดมาจากทิศตะวันออกอย่างรุนแรงก็ไม่สั่น ไม่สะเทือน ไม่สะท้าน แม้หาก พายุฝนพัดมาจากทิศตะวันตก ฯลฯ แม้หากพายุฝนพัดมาจากทิศเหนือ ฯลฯ แม้หากพายุฝนพัดมา จากทิศใต้อย่างรุนแรงก็ไม่สะท้าน

ข้อนี้เพราะเหตุไร

เพราะเสาเหล็กหรือเสาเขื่อนมีลำตันปักไว้ลึก ฝังไว้ดี อุปมานี้ฉันใด อุปมาฉันนั้น เหมือนกัน สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ฯลฯ นี้ทุกขนิโรธคา มินีปฏิบัติ สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ไม่ต้องมองหน้าของสมณะหรือพราหมณ์เหล่าอื่นด้วยคิดว่า ท่านผู้นี้เมื่อรู้ ก็รู้จริง เมื่อเห็น ก็เห็นจริง

ข้อนี้เพราะเหตุไร

เพราะเห็นอริยสัจ ๔ ประการดีแล้ว”^{๓๖๖}

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งตรัสคุณของแก้วคือพระสงฆ์โดยอำนาจพระโสดาบัน ที่ประจักษ์ แก่คนเป็นอันมากเท่านั้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยคุณนั้นนั้นแล จึงทรงประกอบสัจจะจนว่า นี้ เป็นรัตนอันประณีตในพระสงฆ์ (อิทฺมปิ สงฺฆे รตนํ ปณฺธิ) แม้ฉันนี้ ก็เป็นแก้วอันประณีตใน พระสงฆ์ ความของสัจจะจนนั้น บัณฑิตพึงทราบตามนัย ที่กล่าวมาก่อนแล้วนั้นแล พวกอมนุษย์ใน แสนโกฏจักรวาล ก็พากันยอมรับ พุทธอาชญาแห่งพระคาถาแก่นี้แล

เย อริยสัจจานิตฺติคาถาวิณฺณา

^{๓๖๖} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๙/๖๑๙-๖๒๐.

พรรณนาพระคาถาว่า “พระโสดาบันเหล่าใด(รู้แจ้ง)อริยสัจ”

[๙] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสสัจจวณะ อันมีแก้วคือพระสงฆ์เป็นที่ตั้ง ด้วยคุณของพระโสดาบัน ว่าโดยไม่แปลกกันอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จึงทรงเริ่มตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่า “**พระโสดาบันเหล่าใด(รู้แจ้ง)อริยสัจ (เย อริยสัจจานิ)** ด้วยคุณของพระโสดาบันสัตตักขัตตุปรมะ นองน้อยของพระโสดาบันทั้งหมด บรรดาพระโสดาบัน ๓ ประเภท คือ (๑) เอกพิชี (๒) โกลังโกละ (๓) สัตตักขัตตุปรมะ เหมือนอย่างที่มีพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

บุคคลบางคนในโลกนี้ เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไป เป็นโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า บุคคลนั้นเกิดเป็นมนุษย์ภพเดียวเท่านั้นก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ บุคคลนี้ชื่อว่าผู้เป็นเอกพิชี^{๓๖๗} บุคคลนั้นแล่นไปท่องเที่ยวไป ๒ หรือ ๓ ตระกูลอย่างนั้นแล้วจึงจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ บุคคลนี้ชื่อว่าผู้เป็นโกลังโกละ^{๓๖๘} บุคคลนั้นแล่นไปท่องเที่ยวไปในเทวโลกและมนุษย์โลก ๗ ชาตอย่างนั้นแล้วจึงจะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ บุคคลนี้ชื่อว่าผู้เป็นสัตตักขัตตุปรมะ”^{๓๖๙}

ในคำนั้น คำนี้ว่า **พระโสดาบันเหล่าใด(รู้แจ้ง)อริยสัจ (เย อริยสัจจานิ)** มีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้น คำว่า **รู้แจ้ง (วิภาวณฺติ)** ได้แก่ กำจัดความมืดคือกิเลส อันปกปิดสัจจะแล้ว ทำให้ แจ่มแจ้งปรากฏแก่ตน ด้วยแสงสว่างแห่งปัญญา คำว่า **ผู้มีปัญญาลึกซึ้ง (คฺมภิรปฺยณฺเณ)** ได้แก่ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีพระปัญญา มีกำลัง ซึ่งใคร ๆ ไม่ได้ด้วยญาณของโลกนี้ พร้อมทั้งเทวโลก ด้วยพระปัญญาที่หาประมาณมิได้ มีคำที่ท่านอธิบายไว้ดังนี้ว่า ผู้เป็นสัพพัญญู คำว่า **แสดงแล้ว (สุเทสิทานิ)** ได้แก่ ทรงแสดงด้วยดี ด้วยนัยนั้น ๆ มีสมาสันย อัพพยาสันย สากัลยันย เวกัลยันย เป็นต้น คำว่า **(กิญจาปิ เต โหนฺติ ภูสฺสฺสฺมตฺตา)** ความว่า บุคคลทั้งหลาย ผู้อบรมอริยสัจแล้วเหล่านั้น อาศัย ฐานะแห่งความประมาท มีความเป็นเทวราชและความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิเป็นต้น เป็นผู้ประมาทอย่างร้ายแรง ก็จริง ถึงเช่นนั้น นามรูปใดพึงตั้งอยู่ เพราะวิญญานที่โสดาปัตติมรรคญาณปรุงแต่งดับไปแล้วเกิดในสังสารวัฏที่มีเบื้องต้นเบื้องปลายตามไปไม่รู้แล้วถึง ๗ ภพ ก็ไม่ถือเอาภพที่ ๘ เพราะนามรูปนั้นดับไป เพราะตั้งอยู่ไม่ได้ แต่ในภพที่ ๗ นั้นเอง ก็จักเริ่มวิปัสสนาแล้วบรรลุอรหัตตผล

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสคุณของแก้วคือพระสงฆ์ ว่าโดยพระโสดาบันสัตตักขัตตุปรมะอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยคุณนั้นนั่นแล จึงทรงประกอบสัจจวณะว่า **นี้เป็นรัตนอันประณีตในพระสงฆ์ (อิทฺทปิ สงฺฆเ รตนํ ปณฺธิ)** แม้อันนี้ก็เป็นแก้วอันประณีต ในพระสงฆ์ ความของสัจจวณะนั้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วนั้นแล พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคานานี้แล

สหาวาสตาคาถาวัณณนา

พรรณนาพระคาถาว่า “พระโสดาบันนั้น ฯลฯ พร้อมกับ”

[๑๐] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสสัจจวณะ มีแก้วคือพระสงฆ์เป็นที่ตั้ง ด้วยคุณคือการไม่ถือเอาภพที่ ๘ ของพระโสดาบันสัตตักขัตตุปรมะอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จึงทรงเริ่มตรัสพระดำรัสเป็นต้น

^{๓๖๗} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๓/๑๕๔.

^{๓๖๘} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๒/๑๕๔.

^{๓๖๙} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๓๑/๑๕๔.

ว่า “พระโสดาบันนั้น ฯลฯ พร้อมกับ (สหาวสุต) เป็นต้น ด้วยคุณของพระโสดาบันสัตตักขัตตปุระมะ นั้นนั่นแล แม้จะยังถือภพ ๗ ภพ ซึ่งแปลกจากบุคคลอื่น ๆ ที่ยังละการถือภพไม่ได้ บรรดาเหล่านั้น คำว่า **พร้อมกับ (สหาว)** ได้แก่ พร้อมกับ คำว่า **พระโสดาบันนั้น (อสุต)** ได้แก่ ของบรรดาพระโสดาบันที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “พระโสดาบันเหล่านั้น ไม่ถือเอาภพที่ ๘ ภพใดภพหนึ่ง คำว่า **การบรรลุโสดาปัตติมรรค (ทสฺสนสมฺปทา)** ได้แก่ ด้วยความถึงพร้อมแห่งโสดาปัตติมรรค จริ่งอยู่ โสดาปัตติมรรคเห็นพระนิพพานแล้ว ท่านจึงเรียกว่า **ทสฺสนะ** เพราะเห็นพระนิพพานก่อนธรรมทั้งปวง ด้วยความถึงพร้อมแห่งกิจที่ควรทำ ความปรากฏแห่งโสดาปัตติมรรคนั้นอยู่ในตน ชื่อว่า **ทสฺสนสมฺปทา** พร้อมด้วยทสฺสนสมฺปทานั้นนั่นแล คำว่า **สุ** ในคำนี้ว่า **ละธรรม ๓ ประการได้แล้ว (ตยสฺสุ ธมฺมา ขหิตา ภวนติ)** เป็นนิบาต ใช้ในความหมายว่าสักว่าทำบทยให้เต็ม เหมือนในประโยคเป็นต้นว่า “นี่เป็นพรหมจรรย์ในโภชนมหารวิกฺข”^{๓๗๐} ของเรา”^{๓๗๑} ในข้อนี้มีความอย่างนี้ว่า เพราะเหตุว่า ธรรมดา [สังโยชน์เบื้องต่ำ ๓] ย่อมเป็นอันพระโสดาบันละได้แล้ว เป็นอันสละแล้ว พร้อมด้วยทสฺสนสมฺปทาของพระโสดาบันนั้น

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงธรรมที่พระโสดาบันละได้แล้ว จึงตรัสว่า “**สัฏกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และ สิลฺลพพตฺตปราคาส** แม้จะมีกิเลสบางอย่างเหลืออยู่ (สัฏกายทิฏฐิ วิจิกิจฉิตถฺย สิลฺลพพตฺต วาปี ยทฺถติ กิณฺณิ) ในธรรม ๓ ประการนั้น เมื่อกายยังมีอยู่ ทิฏฐิมิวัตฺถ ๒๐ ในกาย ที่เรียกว่า อุปาทานชั้น ๕ ที่มีอยู่ ชื่อว่า **สัฏกายทิฏฐิ** หรือว่าเมื่อกายยังมีอยู่ ทิฏฐิความเห็นในกายนั้น แม้เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า **สัฏกายทิฏฐิ** อธิบายว่า ทิฏฐิที่มีอยู่ในกาย ตามที่กล่าวมาแล้ว หรือทิฏฐิความเห็นในกายที่มีอยู่นั่นแล แม้เพราะเหตุนี้ ชื่อว่า **สัฏกายทิฏฐิ** อธิบายว่า ทิฏฐิในกายตามที่กล่าวมาแล้ว อันมีอยู่ ซึ่งเป็นไปอย่างนี้ว่า อตฺตากล่าวคือรูปเป็นต้น ทิฏฐิทั้งปวงย่อมเป็นอันพระโสดาบันละแล้วทั้งนั้น เพราะละสัฏกายทิฏฐินั้นได้แล้ว ด้วยว่า สัฏกายทิฏฐินั้น เป็นมูลเหตุรากของธรรมคือกิเลสเหล่านั้น ปัญญา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า “**จิกิจฉิตะ**” เพราะระงับพยาธิตคือกิเลสทั้งปวง ปัญญาจิกิจฉิตะนั้น ไปปราศแล้วจากสิ่งนี้ หรือสิ่งนี้ ไปปราศแล้วจากปัญญาจิกิจฉิตะนั้น เหตุนี้ จึงชื่อว่า **วิจิกิจฉิตะ** คำนี้เป็นชื่อของความสงสัยที่มีวัตฺถ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า “**ปุณฺชนยํเคลือบแคลงสงสัยในพระศาสนา**”^{๓๗๒} ความสงสัยแม้ทั้งหมด เป็นอันละได้แล้วก็เพราะละวิจิกิจฉานั้นได้แล้ว จริ่งอยู่ ความสงสัยนั้นเป็นมูลเหตุรากของกิเลสเหล่านั้น ศีลต่างอย่างมีโคศีล ศีล วัว กุกุรศีล ศีลสุนัขเป็นต้น และวัตรมีโควัตรและกุกุรวัตรเป็นต้น ที่มาในบาลีประเทศเป็นต้นอย่างนี้ว่า “**สมณพราหมณฺ ภายนอกแต่ศาสนานี้ มีความเห็นว่า ความบริสุทธิ์ย่อมมิได้ด้วยศีล ด้วยพรต**”^{๓๗๓} สมณพราหมณฺ ภายนอกพระศาสนานี้ ถือความบริสุทธิ์ด้วยศีล บริสุทธิ์ด้วยวัตรเรียกว่า ศีลวัตร ตบะเพื่อเทพเจ้ามีความเปลือย กาย ความมีศีระโกลนเป็นต้นแม้ทุกอย่าง เป็นอันละได้แล้ว ก็เพราะละศีลวัตรนั้น จริ่งอยู่ ศีลวัตรนั้นเป็นมูลเหตุรากของตบะนั้น ด้วยเหตุนี้แล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ท้ายคาถาทั้งหมดว่า **แม้จะมีกิเลสบางอย่างเหลืออยู่ (ยทฺถติ กิณฺณิ)** อย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ บัณฑิตพึงทราบว่

^{๓๗๐} โโภชนมหารวิกฺข หมายถึงอาหารที่สกปรก ไม่สะอาด คือผิปกต้อย่างมาก ม.มุ.อ. (บาลี) ๑/๑๕๖/๓๖๘, ม.มุ.ฎีกา (บาลี) ๒/๑๕๖/๔๔.

^{๓๗๑} ม.มุ. (ไทย) ๑๒/๑๕๖/๑๖๐.

^{๓๗๒} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๘/๒๖๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๑๕/๕๗๒.

^{๓๗๓} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๘/๒๖๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๑๕/๕๗๒.

“บรรดาสังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ นั้น สักกายทิฐิจะจะได้ก็ด้วยความถึงพร้อมด้วยการเห็นทุกข์ วิจิกิจฉาจะ
จะได้ก็ด้วยความถึงพร้อมด้วยการเห็นสมุทัย สัสสพพะ [ปราคาส] จะจะได้ ก็ด้วยความถึงพร้อมด้วย
การเห็นมรรคและการเห็นพระนิพพาน

จดุหปาเยหิตติคาถาวิณณนา พรรณนาพระคาถาว่า “จากอบายทั้งสี่”

[๑๑] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงการละกิเลสวัฏฏของพระโสดาบันนั้นอย่างนี้แล้ว
บัดนี้ เมื่อกิเลสวัฏฏนั้นมีอยู่ วิปากวัฏฏใดพึงมี เมื่อจะทรงแสดงการละวิปากวัฏฏนั้น เพราะละกิเลสวัฏฏ
นั้นได้ จึงตรัสว่า “พระโสดาบันนั้นพ้นแล้วจากอบายทั้งสี่ (จดุหปาเยหิ จ วิปมุตโต) ในคำนั้น ชื่อ
ว่าอบายมี ๔ ประการ คือ (๑) นิริยะ (๒) ตีรจณานะ (๓) เปตติวิสยะ (๔) อสุรกายะ อธิบายว่า พระ
โสดาบันนั้นแม้ยังถือภพ ๗ ก็หลุดพ้นจากอบายทั้ง ๔ นั้น

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงการละวิปากวัฏฏของพระโสดาบันนั้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้
กรรมวัฏฏใด เป็นมูลเหตุรากของวิปากวัฏฏนี้ เมื่อจะทรงแสดงการละกรรมวัฏฏนั้น จึงตรัสว่า “(ฉจจา-
ภิกษานานิ อภพโพ กาคุ) และไม่ควรทำอภิกษานะ ๖ บรรดาค่าเหล่านั้น คำว่า (อภิกษานานิ) ได้แก่
ฐานะอันหยาบ พระโสดาบันนั้น ไม่ควรทำอภิกษานะนั้น ก็อภิกษานะเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบ ว่า “กรรม
คือ มาตุฆาต ชำมารดา ปิตุฆาต ชำบิดา อรหันตฆาต ชำพระอรหันต์ โลหิตุปบาท ทำโลหิตของ
พระพุทธรูปเจ้าให้ห้อ สังฆเภททำสงฆ์ให้ แตกกัน อัญญสัตถารุทเทส นับถือศาสดาอื่นคือเข้ารีต ซึ่งพระผู้
มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในเอกนิบาต อังคุตตรนิกาย ว่าโดยนัยเป็นต้นว่า “ภิกษุทั้งหลาย เป็นไปไม่ได้เลย
ที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิฐิพึงชำมารดา”^{๓๗๔} จริงอยู่ อริยสาวกผู้ถึงพร้อมด้วยทิฐิ ไม่พึงปลงชีวิต
แม้แต่แม่มดดำมดแดง แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น อภิกษานะ ๖ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ก็เพื่อดำนิ
ภาวะแห่งปุถุชน แท้จริง ปุถุชนย่อมทำแม่อภิกษาน ซึ่งมิใช่ชามากอย่างนี้ได้ ก็เพราะไม่ถึงพร้อมด้วยทิฐิ
ส่วน พระโสดาบันผู้ถึงพร้อมด้วยทิฐิ ไม่ควรจะทำอภิกษานะเหล่านั้น ส่วนการใช้ภพศัพท์ในที่นี้ ก็
เพื่อแสดงว่าพระโสดาบันไม่ทำแม้อภิกษานอื่น ความจริง แม้อภิกษานอื่น พระโสดาบันถึงไม่รู้ ว่า “ตนเป็น
อริยสาวกโดยธรรมดานั่นเอง ก็ไม่ทำบาป ๖ อย่างนั้น หรือทำเวร ๕ มีการฆ่าสัตว์เป็นต้น หรือถึง
ฐานะ ๖ พร้อม กับการนับถือศาสดาอื่น ซึ่งอาจารย์บางพวกหมายถึงแล้วกล่าวว่า ฉ จาภิกษานานิ”
ดังนั้นก็มีก็พระอริยสาวกและเด็กชาวบ้านผู้จับปลาตายเป็นต้น เป็นตัวอย่างในข้อนี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสคุณของอริยสาวกแม้ยังถือภพ ๗ อยู่ ซึ่งเป็นแก้วคือพระสงฆ์
ว่าโดยคุณที่แตกต่างจากบุคคลอื่นๆ ที่ยังละการถือภพไม่ได้ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยคุณนั้นนั่นแล จึง
ทรงประกอบสังัจจะณะว่า นี่เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์ (อิทมปิ สงฺฆะ รตนํ ปณีตํ) แม้อันนี้ ก็
เป็นแก้วอันประณีตในพระสงฆ์นั้น ความของสังัจจะณะนั้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาก่อนแล้ว
นั่นแล พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถานี้แล

กัญจาปิ สติคาถาวิณณนา

^{๓๗๔} อก.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๗๑/๓๔, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๒๘/๑๖๖, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๐๙/๕๒๐.

พรรณนาพระคาถาว่า “ถึงแม้ว่า พระโศดบันนั้น”

[๑๒] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสสั่งจางนะ มีแก้วคือพระสงฆ์เป็นที่ตั้ง ว่าโดยที่แปลกจากบุคคลอื่น ที่ยังละการถือภพไม่ได้ของพระโศดบันแม้ยังถือภพ ๗ ภพอย่างนี้แล้ว บัดนี้ พระโศดบันผู้ถึงพร้อมด้วยทสสนะ ไม่ใช่ไม่ควรทำอาภิสานะ ๖ อย่างเดียวก็หาไม่ ทั้งยังไม่ควรทำบาปกรรมแม้เล็กน้อยอะไร ๆ แล้วปกปิดบาปกรรมนั้นด้วยดั่งนั้น จึงทรงเริ่มตรัสโดยคุณคือพระโศดบันผู้ถึงพร้อมด้วยทสสนะ แม้อยู่ด้วยความประมาท ก็ไม่มีการปกปิดกรรมที่ทำมาแล้วว่า **ถึงแม้ว่า พระโศดบันนั้นจะทำบาปกรรมบ้าง (กัญจาปี โส กมฺมิ กรฺติ ปาปํ)**

พระดำรัสนั้นมีความดังนี้ :- ถึงแม้ว่าพระโศดบันนั้น ถึงพร้อมด้วยทสสนะ อาศัยการอยู่อย่างประมาท ด้วยหลงลืมสติ เว้นสิกขาบทที่เป็นโลกวัชชะ ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงการจงใจล่วงละเมิดตรัสไว้ว่า “สาวกทั้งหลายของเราย่อมไม่ละเมิดสิกขาบทที่เราบัญญัติไว้ แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต”^{๓๗๕} ย่อมทำบาปกรรมอย่างอื่นทางกาย ซึ่งพระพุทธรเจ้าทรงรังเกียจ กล่าวคือการล่วงละเมิดสิกขาบทที่เป็นปณตวัชชะ มีกุฎิการสิกขาบทและสหเสยสิกขาบทเป็นต้นก็ดี ทำบาปกรรมทางวาจา มีสอนธรรมแก่อนุสัมบันว่าพร้อมกัน แสดงธรรมแก่มาตุคามเกิน ๕ - ๖ คำ การพูดเพื่อเจ้อพูดคำหยาบเป็นต้นก็ดี ทำบาปกรรมทางใจ ไม่ว่าในที่ไหนๆ คือ การทำให้เกิดโลภะ โทสะ การยินดีทองเป็นต้น การไม่พิจารณาเป็นต้นในการบริโภคจีวรเป็นอาทิก็ดี พระโศดบันนั้นก็ไม่ควรปกปิดบาปกรรมนั้น คือ พระโศดบันนั้นรู้ว่ากรรมนี้ไม่สมควร ไม่ควรทำ ก็ไม่ปกปิดบาปกรรมนั้น แม้แต่ครู่เดียว ในทันใดนั้นเอง ก็กระทำให้แจ้งคือเปิดเผยในพระศาสนา หรือในเพื่อนสหพรหมจารีผู้เป็นวิญญูชนแล้ว กระทำคืนตามธรรม หรือระวางข้อที่ควรระวางอย่างนี้ว่า “ข้าพเจ้าจักไม่ทำอีก”

ถามว่า เพราะเหตุไร

ตอบว่า เพราะเหตุว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงความที่พระโศดบันผู้เห็นบทคือพระนิพพานแล้ว ไม่ควรปกปิดบาปกรรม อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงความที่บุคคลผู้เห็นบทคือพระนิพพาน ผู้ถึงพร้อมด้วยทสสนะ ไม่ควรที่จะทำบาปกรรมแม้เห็นปานนั้นแล้วปกปิดบาปกรรมนั้นไว้

ถามว่า ตรัสไว้อย่างไร

ตอบว่า ตรัสไว้ว่า

“เด็กอ่อนที่นอนหงาย มือหรือเท้าถูกถ่านไฟแล้วก็ชักมือหรือเท้ากลับทันที แม้ฉันใด บุคคลผู้มีทสสนะก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นผู้มีสภาพอย่างนี้ คือการออกจากอาบัติเช่นโดยอ้อมปรากฏอริยสาวกต้องอาบัติเช่นนั้น ก็รีบแสดง เปิดเผย ทำให้ชัดเจนอาบัตินั้นในสำนักศาสนา หรือเพื่อนพรหมจารีที่เป็นวิญญูชนทั้งหลาย ครั้นแสดง เปิดเผย ทำให้ชัดเจนแล้วก็สำรวมระวางต่อไป”^{๓๗๖}

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสคุณของแก้วคือพระสงฆ์ด้วยคุณของพระโศดบัน แม้อยู่ด้วยความประมาท แต่ก็ถึงพร้อมด้วยทสสนะไม่มีการปกปิดบาปกรรมที่ทำแล้วอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยคุณนั้นนั่นแล จึงทรงประกอบสั่งจางนะว่า **นี้เป็นรัตนอันประณีตในพระสงฆ์ (อิทฺมปิ สงฺฆเรตฺนํ ปณฺธิ)** แม้อันนี้ก็แก้วอันประณีตในพระสงฆ์ ความของสั่งจางนะนั้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วทั้งนั้น พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถา

^{๓๗๕} วิ.จุ. (ไทย) ๗/๓๘๕/๒๘๒, อง.อฏฺฐก. (ไทย) ๒๓/๑๙/๒๔๙, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๔๕/๒๖๕.

^{๓๗๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๙๖/๕๓๔-๕.

นี้แล

วันปทุมเพติกาถาวรณนา

พรรณนาพระคาถาว่า “พุ่มไม้งามในป่า”

[๑๓] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสสัจจวณะ มีแก้วคือพระสงฆ์เป็นที่ตั้งโดยประการแห่งคุณนั้นๆ ของบุคคลทั้งหลาย ที่เนื่องอยู่ในพระสงฆ์อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยพระปริยัติธรรม ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงคุณ พระรัตนตรัย ก็ทรงแสดงอย่างสังเขปในที่นี้ และทรงแสดงไว้พิศดารในที่อื่น จึงทรงเริ่มตรัสสัจจวณะ มีพระแก้วคือพระพุทธเจ้า เป็นที่ตั้งอีกว่า **พุ่มไม้งามในป่า** ซึ่งมียอดดอกดอกบานสะพรั่ง ฉันทไค (วันปทุมเพ ยถา ผุสฺสิตฺตเค) ในสัจจวณะนั้น กลุ่มต้นไม้ที่เรากำหนดด้วยถิ่นที่อยู่ประจำอันใกล้ ชื่อว่าวณะ ป่า พุ่มไม้ที่งอกงามด้วยรากแก่นกระพี้เปลือกกิ่งและใบ ชื่อว่าปทุมพะ พุ่มไม้ที่งอกงามของป่าหรือในป่า ชื่อว่าวันปทุมโพ พุ่มไม้ ที่งอกงามในป่านี้นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า **“พุ่มไม้งามในป่า (วันปทุมเพ)”** เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็เรียกได้ว่า **วนสัณตะ** รวป่า เหมือนในประโยคเป็นต้นว่า “เวทนาขันธที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ ที่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์^{๓๗๗} กองสุข กองทุกข์ กองชีวะ”^{๓๗๘} คำว่า **ยถา** เป็นคำอุปมา ยอดของพุ่มไม้นั้นบานแล้ว เหตุ นั้น พุ่มไม้นั้นจึงชื่อว่ามียอดบานแล้ว อธิบายว่า ดอกไม้ที่เกิดเองที่กิ่งใหญ่กิ่งน้อยทุกกิ่ง ดอกไม้นั้น ท่านกล่าวว่ามียอดอันบานแล้ว ตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วนั้นแล คำว่า **(คิมหามาเส ปรมสฺมิ คิมเห)** ความว่า ในเดือนหนึ่ง แห่งเดือนในฤดูคิมหันต์ ๔ เดือน ถ้าจะถามว่า ในเดือนไหน ตอบว่า ในฤดูคิมหันต์เดือนต้น อธิบายว่า ในเดือนจัตมาส เดือน ๕ จริงอยู่ เดือนจัตมาสนั้น ท่านเรียกว่าเดือนต้นฤดูคิมหันต์ และว่าฤดูวัสสานะอ่อน ๆ คำนอกจากนั้น ปรากฏชัดโดยอรรถแห่งบทแล้ว ทั้งนี้

ส่วน **ความรวม** ในคำนี้มีดังนี้ว่า พุ่มไม้ที่งอกงามมีนามเรียกว่า กอไม้ รุน ยอดกิ่งมีดอกบานสะพรั่ง ย่อมสง่างามอย่างเหลือเกิน ในป่าที่รกชัฏด้วยต้นไม้ขนานชนิดในฤดูสันต์อ่อน ๆ ที่มีชื่อว่าเดือนต้นฤดูคิมหันต์ ฉันทไค พระผู้มีพระภาคเจ้ามิใช่ทรงแสดงเพราะเห็นแก่ลาภ มิใช่ทรงแสดงเพราะเห็น แก่สักการะเป็นต้น หากแต่มีพระหฤทัยอันพระมหากรุณาให้ทรงชมักเขม้นอย่างเดียว ได้ทรงแสดงพระปริยัติธรรมอันประเสริฐที่ชื่อว่ามีอุปมาเหมือนอย่างนั้น เพราะสง่างามอย่างยิ่งด้วยดอกไม้ คือประเภทแห่งอรรถมีประการต่าง ๆ มีชั้นอายตนะเป็นต้นก็มี มีสติปัญญาและสัมมปปธานเป็นต้นก็มี มีศีลขันธ สมาธิขันธเป็นต้นก็มีชื่อว่าให้ถึงพระนิพพาน เพราะแสดงมรรคอันให้ถึง พระนิพพาน เพื่อเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่สัตว์ทั้งหลาย ฉันทนั้นเหมือนกัน ส่วนในคำว่า **ปรม ธิตาย** ท่านลงนิคคหิต ก็เพื่อสะดวกแก่การผูกคาถา ส่วนความมีดังนี้ว่า ได้ทรงแสดง เพื่อประโยชน์อย่างยิ่ง คือเพื่อพระนิพพาน

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสพระปริยัติธรรม ที่เสมือนพุ่มไม้งามในป่า ที่ยอดกิ่งออกดอกบานสะพรั่งอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยพระปริยัติธรรมนั้นนั้นแล จึงทรงประกอบสัจจวณะ ที่มีแก้วคือพระพุทธเจ้า เป็นที่ตั้งว่า **นี้เป็นรัตนอันประณีตในพระพุทธเจ้า (อิทฺมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณฺธิ)** แม้ อันนี้ก็แก้วอันประณีตในพระพุทธเจ้า ความแห่งสัจจวณะนั้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วนั้นแล แต่พึงประกอบความอย่างเดียวยังนี้ว่า คุณชาตกกล่าวคือพระปริยัติธรรมมีประการ

^{๓๗๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕/๒๔.

^{๓๗๘} ที.สี. (ไทย) ๙/๑๗๔/๕๘, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๒๘/๒๖๖.

ตามที่กล่าวมาแล้ว แม้ก็เป็นแก้วอันประณีตในพระพุทธรเจ้า พวกมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระศาสดานี้แล

วโร วรัญญติคาถาวิณณา

พรรณนาพระคาถาว่า “พระพุทธรเจ้าผู้ประเสริฐ ทรงรู้ธรรมอันประเสริฐ”

[๑๔] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสสั่งจางนะ ที่มีแก้วคือพระพุทธรเจ้า เป็นที่ตั้ง ด้วยปริยัตติธรรมอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จึงทรงเริ่มตรัสด้วยโลกุตตรธรรมว่า **พระพุทธรเจ้าผู้ประเสริฐ ทรงรู้ธรรมอันประเสริฐ (วโร วรณฺณ)** บรรดาเหล่าเหล่านั้น คำว่า **พระพุทธรเจ้าผู้ประเสริฐ (วโร)** ความว่า พระพุทธรเจ้าผู้อันผู้มีอภัยอาศัย น้อมใจเธอที่ประณีตปรารภว่า โอหนอ ! แม้เราก็จักเป็นเช่นนี้ หรือพระพุทธรเจ้าผู้ประเสริฐสูงสุด ประเสริฐสุด เพราะประกอบด้วยพระคุณอันประเสริฐ คำว่า **ทรงรู้ธรรมอันประเสริฐ (วรณฺณ)** ได้แก่ ผู้ทรงรู้พระนิพพาน จริงอยู่ พระนิพพาน ชื่อว่าประเสริฐ เพราะใช้ในความหมายว่าสูงสุดกว่าธรรมทั้งปวง ก็พระพุทธรเจ้าพระองค์นั้น ตรัสรู้ปุโรหิต ซึ่งพระนิพพานนั้น ที่โคณโฑพิพุกษ ด้วยพระองค์เอง คำว่า **ทรงประทานธรรมอันประเสริฐ (วรโ)** ความว่า ประทานธรรมอันประเสริฐที่เป็นส่วนตรัสรู้ และส่วนที่อบรมบ่มบารมีแก่สาวกทั้งหลาย มีพระปัญจวัคคีย์ พระภิกษุวัคคีย์ และชฎิลเป็นต้น และแก่เทวดาและมนุษย์อื่น ๆ คำว่า **ทรงนำทางอันประเสริฐมาให้ (วรอาโร)** ได้แก่ ที่เรียกว่า วราหโร เพราะทรงนำมาซึ่งมรรคอันประเสริฐ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงบำเพ็ญบารมี ๓๐ ทัศ มาตั้งแต่พระพุทธรเจ้า พระนามที่ปึงกร ทรงนำมาซึ่งมรรคอันประเสริฐเก่า ๆ ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย พระองค์ก่อน ๆ ทรงดำเนินมาแล้ว ด้วยเหตุนี้ พระองค์จึงถูกเรียกว่า **ทรงนำทางอันประเสริฐมาให้ (วรอาโร)** ผู้นำมาซึ่งมรรคอันประเสริฐ

อนึ่ง พระพุทธรเจ้าชื่อว่า **วโร (ผู้ประเสริฐ)** เพราะทรงได้พระสัพพัญญุตญาณ ชื่อว่า **วรัญญ (ผู้ทรงรู้ธรรมอันประเสริฐ)** เพราะทรงทำให้แจ้งพระนิพพาน ชื่อว่า **วรโ (ผู้ทรงประทานธรรมอันประเสริฐ)** เพราะประทานวิมุตติสุขแก่สัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า **วรอาโร (ผู้ทรงนำทางอันประเสริฐมาให้)** เพราะทรงนำมาซึ่งปฏิบัติทางสูงสุด ชื่อว่า **อนุตโตร (ผู้ทรงเป็นผู้ยอดเยี่ยมกว่าใคร ๆ)** เพราะไม่มีคุณอะไร ๆ ที่ยิ่งกว่าโลกุตระคุณเหล่านั้น

มีนัยอื่นอีกว่า : ชื่อว่า **วโร** เพราะทรงบริบูรณ์ด้วยอริชฌานธรรม คือ อุปสมะ ความสงบระงับ ชื่อว่า **วรัญญ** เพราะทรงบริบูรณ์ด้วยอริชฌานธรรม คือ ปัญญาความรอบรู้ ชื่อว่า **วรโ** เพราะทรงบริบูรณ์ ด้วยอริชฌานธรรมคือจาคะ ความสละ ชื่อว่า **วรอาโร** เพราะทรงบริบูรณ์ ด้วยอริชฌานธรรมคือสัจจะ ความจริงใจ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงนำมาซึ่งมรรคอันประเสริฐ อนึ่ง ชื่อว่า **วโร** เพราะทรงอาศัยบุญ ชื่อว่า **วรัญญ** ก็เพราะทรงอาศัยบุญ ชื่อว่า **วรโ** เพราะทรงมอบอุบายแห่งบุญนั้น แก่ผู้ต้องการเป็นพระพุทธรเจ้า ชื่อว่า **วรอาโร** เพราะทรงนำมาซึ่งอุบายแห่งบุญนั้น แก่ผู้ต้องการเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า ชื่อว่า **อนุตโตร** เพราะไม่มีผู้เสมอเหมือนในธรรมนั้น ๆ หรือเพราะเป็นผู้ไม่มีอาจารย์ แต่กลับเป็นอาจารย์ของคนอื่น ๆ ด้วยพระองค์เอง ได้ทรงแสดงธรรมอันประเสริฐ เพราะทรงแสดงธรรมอันประเสริฐ ที่ประกอบด้วยคุณมีธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสดีแล้วเป็นต้น เพื่อผลนั้นแก่ผู้ต้องการเป็นสาวก คำที่เหลือมีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้นแล

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสคุณของพระองค์ด้วยโลกุตตรธรรม ๙ ประการอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยคุณนั้นนั้นแล จึงทรงประกอบสั่งจางนะว่า **(อิทมปิ พุทฺธ)** เป็นต้น ความของสั่งจาง

นะนั่น บัณฑิตพึงทราบ ตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วนั่นแล แต่พึงประกอบความอย่างเดียวยังนี้ว่า พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นได้ตรัสรู้โลกุตตรธรรมอันประเสริฐได้ด้วย ได้ประทานโลกุตตรธรรมได้ด้วย ทรงนำมาซึ่งโลกุตตรธรรมได้ด้วย ทรงแสดงโลกุตตรธรรมได้ด้วย แม้อันนี้ก็เป็นแก้วอันประณีตใน พระพุทธเจ้า พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระศาสดานี้แล

ชีณันติคาถาวิณณนา

พรรณนาพระคาถาว่า “สิ้น”

[๑๕] พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอาศัยปริยัตติธรรมและโลกุตตรธรรมแล้วตรัส สัจจวณะ มี แก้วคือพระพุทธเจ้า เป็นที่ตั้ง ด้วย ๒ คาถาอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัย คุณคือการบรรลุอนุपाติเสสนิ พพานของพระสาวกทั้งหลาย ซึ่งได้สดับปริยัตติ ธรรมนั้น และปฏิบัติตามแนวที่ได้สดับมาแล้ว ได้ บรรลุโลกุตตรธรรมทั้ง ๔ ประการ จึงทรงเริ่มตรัสสัจจวณะ มีแก้วคือพระสงฆ์เป็นที่ตั้งอีกว่า **สิ้นภพ** เก่าแล้ว (ชีณ **ปุราณ**) ในสัจจวณะนั้น คำว่า **สิ้น (ชีณ)** ได้แก่ ตัดขาด คำว่า **ภพเก่าแล้ว (ปุราณ)** ได้แก่ เก่า คำว่า **ใหม่ (นว)** ได้แก่ ในบัดนี้ ที่กำลังเป็นไป คือปัจจุบัน คำว่า **ไม่มีการเกิด (นตฺถิ สมภว)** ได้แก่ ความปรากฏ [เกิด] ไม่มี คำว่า **มีจิตเบื่อหน่าย (วิรตฺตจิตฺตา)** ได้แก่ มีจิตปราศจาก ราคะ คำว่า **ในภพที่จะเกิดต่อไป (อายตฺเตเก ภวสฺมิ)** ได้แก่ ในภพใหม่ ในอนาคตกาล คำว่า **ท่าน เหล่านั้น (เต)** ได้แก่ ภิกษุชีณาสพที่สิ้นกรรมภพเก่า ไม่มีกรรมภพใหม่ และมีจิตปราศจากกำหนดใน ภพต่อไป คำว่า **มีพืช^{๓๗๙}สิ้นแล้ว (ชีณพฺพิช)** ได้แก่ ผู้มีพืชถูกถอนแล้ว คำว่า **ไม่มีฉันทะงอกขึ้น (อวิรุฬฺหิณฺหา)** ได้แก่ ผู้เว้นจากฉันทะที่งอกได้ คำว่า **ย่อมดับสนิท (นิพฺพณฺติ)** ได้แก่ สิ้นไป คำว่า **เป็นปราชญ์ (ธีรา)** ได้แก่ ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาชื่อ **ธิติ** คำว่า **เหมือนประทีปดวงนี้ดับไป (ยถา- ยมปทฺธิ)** ได้แก่ เหมือนประทีปดวงนี้

ท่านอธิบายไว้อย่างไร ท่านอธิบายไว้ว่า กรรมนั้นใดของสัตว์ทั้งหลาย เกิดแล้วดับไป เป็น กรรมเก่า เป็นอดีตกาล ย่อมยังไม่สิ้นไป เพราะสามารถ นำมาซึ่งปฏิสนธิ เพราะละสินะหะคือตัณหา ยัง ไม่ได้ กรรมเก่านั้นของภิกษุชีณาสพเหล่าใด ชื่อว่าสิ้นไป ก็เพราะไม่สามารถให้วิบากต่อไป ดุจพืชที่ไฟ เผาแล้ว เพราะสินะหะคือตัณหาเหือดแห้งไปด้วยยอร์หัตถผลมรรค และกรรมใดของภิกษุชีณาสพเหล่า ใด ที่เป็นไปในปัจจุบัน ด้วยอำนาจพุทธบูชาเป็นต้นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า “กรรมใหม่” ก็ กรรมใหม่นั้นของภิกษุชีณาสพเหล่าใด ก็ไม่ก่อภพได้ เพราะไม่สามารถให้ผลต่อไป เหมือนดอกของ ต้นไม้ที่มีรากขาดแล้ว เพราะละตัณหาได้นั่นเอง อนึ่ง ภิกษุชีณาสพเหล่าใดมีจิตหน่ายแล้วในภพต่อไป เพราะละตัณหา ได้นั่นแหละ ภิกษุชีณาสพเหล่านั้น ชื่อว่ามีพืชสิ้นแล้ว เพราะปฏิสนธิวิญญาน ที่ท่าน กล่าวไว้ในคำนี้ว่า “กรรมจึงชื่อว่าปราชญ์ วิญญานจึงชื่อว่าพืช”^{๓๘๐} สิ้นไป เพราะสิ้นกรรม นั้นเอง ฉันทะแม้อันใดของความเกิดกล่าวคือภพใหม่ ได้มีมาแล้วแต่กาลก่อน ภิกษุชีณาสพทั้งหลาย ชื่อว่ามีฉันทะไม่งอก เพราะไม่เกิดในเวลาจุติเหมือนแต่ก่อน เพราะฉันทะแม้อันนั้นท่านละได้แล้ว เพราะละสมุทัยนั่นเองชื่อว่าปราชญ์ เพราะถึงพร้อมด้วยธิติปัญญา ย่อมดับเหมือนประทีปดวงนี้ดับไป ฉะนั้น เพราะจรมิวิญญานดับไป ย่อมล่วงทางแห่งบัญญัติเป็นต้นอย่างนี้ว่า มีรูปหรือไม่มีรูปอีก ได้ยิน ว่า บรรดาประทีปหลายดวง ที่เขาตามไว้เพื่อบูชาเทวดาประจำเมืองในสมัยนั้น ประทีปดวงหนึ่งดับไป

^{๓๗๙} พืช ในที่นี้หมายถึงปฏิสนธิวิญญาน ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑๕/๑๗๑, อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๗๗/๓๑๔.

^{๓๘๐} อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๗๗/๓๐๐.

แล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงชี้ ประทีปดวงนั้น จึงตรัสว่า “เหมือนประทีปดวงนี้ดับไป (ยถายมปทีโป)”

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสคุณคือการบรรลุนุपाติเสสนิพพาน ของพระชีนาสพที่สดับ ปริยัตติธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสด้วย ๒ คาถาก่อนนั้น ทั้งปฏิบัติตามแนวปริยัตติธรรมที่สดับแล้ว บรรลุโลกุตระธรรมทั้ง ๔ ประการอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยคุณนั้นนั้นแล เมื่อทรงประกอบสังจัจจะ มีแก้วคือพระสงฆ์ เป็นที่ตั้ง จึงทรงจบเทศนาเป็นต้นว่า **นี้ ฯลฯ ในพระสงฆ์ (อิทมปิ สงฺฆ)** ความของสังจัจจะนั้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วนั้นแล แต่พึงประกอบความอย่างเดียวยังว่า คุณชาติกล่าวคือพระนิพพานของภิกษุชีนาสพ ว่าโดยประการตามที่กล่าวมาแล้ว แม้อันนี้เป็นแก้วอันประณีตในพระสงฆ์ พวกอมนุษย์ ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถานี้แล

จบเทศนา ความสวัสดิ์ก็ได้มีแก่ราชสกุล อุปัทวะทั้งปวงก็ระงับไป สัตว์ ๘๔,๐๐๐ ก็ได้ตรัสรู้ธรรม

ยานิธาติคาถาตตยวณณา

พรรณนาพระคาถา ๓ คาถาเป็นต้นว่า “อยู่ ณ ที่นี้”

[๑๖] ครั้นนั้น ท้าวสักกะจอมเทพทรงพระดำริว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอาศัยคุณพระรัตนตรัย ประกอบสังจัจจะ ทรงทำความสวัสดิ์แก่ชาวนคร แม้ตัวเราก็พึงกล่าวบางอย่างอาศัยคุณพระรัตนตรัย เพื่อความสวัสดิ์แก่ชาวนคร ดังนี้แล้วจึงตรัส ๓ คาถาท้ายเป็นต้นว่า **ภูตทั้งหลายผู้อยู่ ณ ที่นี้ (ยานิธ ภูตานิ)** ใน ๓ คาถานั้น เพราะเหตุที่พระพุทธเจ้าท่านเรียกว่าตถาคต เพราะเสด็จมาอย่าง ที่คนทั้งหลาย ต้องชวนชวายพากันมาเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่โลก เพราะเสด็จไปอย่าง ที่คนเหล่านั้น จะพึงไป เพราะทรงรู้ท่วงอย่างที่คนเหล่านั้นจะพึงรู้ทั่ว เพราะทรงรู้อย่าง ที่คนเหล่านั้นจะพึงรู้ เพราะทรงประสบสิ่งที่มีที่เป็นอย่างนั้น อนึ่ง เพราะเหตุที่พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น อันเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย บูชาอย่าง เหลือเกิน ด้วยดอกไม้และของหอมเป็นต้น ที่เกิดภายนอกเป็นอุปการณและที่เกิดในตนมีการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมเป็นต้น ฉะนั้น ท้าวสักกะจอมเทพ ทรงประมวเลทวบริษัททั้งหมดกับพระองค์แล้วตรัสว่า “ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอนอบน้อมพระตถาคต^{๓๘๑}” **พุทธเจ้าที่เทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว ขอให้มีความสวัสดิ์ (ตถาคตํ เทวมนุสฺสบุชิตํ พุทฺธํ นมสฺสาม สฺวตฺติ โหตุ)**

[๑๗] อนึ่ง เพราะเหตุที่ในพระธรรม มรรคธรรมดำเนินไปแล้วอย่าง ที่พึงดำเนินไปด้วยการถอนฝ่ายกิเลส ด้วยกำลังสมถวิปัสสนาซึ่งเป็นธรรมคู่กัน แม้นิพพานธรรมอันพระพุทธเจ้าเป็นต้น ทรงบรรลุแล้วอย่าง ที่ทรงบรรลุ คือ แห่งตลอดแล้วด้วยปัญญา พร้อมทั้งจะกำจัด ทุกข์ทั้งปวง ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า ตถาคต อนึ่ง เพราะเหตุที่แม้พระสงฆ์ดำเนินไปแล้วอย่าง ที่ท่านผู้ปฏิบัติ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนพึงดำเนินไปโดยมรรคนั้น ๆ เหตุฉนั้น ท่านจึงเรียกว่า ตถาคต ฉะนั้น แม้ใน ๒ คาถาที่

^{๓๘๑} **ตถาคต** แปลว่า ไปอย่างนั้นหรือมาอย่างนั้น มีความหมายหลายนัย เช่น ไปหรือมาอย่างบุคคลผู้ชวนชวายเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลก ไปหรือมาด้วยการเพิกถอนกิเลสได้ด้วยกำลังแห่งสมถะและวิปัสสนา ไปหรือมาด้วยการกำจัดทุกข์ทั้งปวงได้ ไปหรือมาด้วยการปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ตน ในที่นี้ใช้เป็นคำแสดงคุณลักษณะของพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ ว่าไปอย่างนั้นหรือมาอย่างนั้น ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๑๖/๑๓๒.

เหลือ ท้าวสักกเทวราชจึงตรัสว่า “ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอนอบน้อมพระธรรมของพระตถาคตที่
เทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว ขอให้มีความสวัสดิ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายขอนอบน้อมพระสงฆ์ของ
พระตถาคตที่เทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว ขอให้มีความสวัสดิ (ตถาคต ธรรม นมสสาม สุวตถิ โหตุ
ตถาคต สงฆ์ นมสสาม สุวตถิ โหตุ)” คำที่เหลือมีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้น

ท้าวสักกจอมเทพครั้นตรัส ๓ คาถานี้อย่างนี้แล้ว ทรงทำประทัภษณพระผู้มีพระภาคเจ้า
เสด็จกับสวเทวบริพารพร้อมด้วยเทวบริพาร ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงรัตนสูตรนั้นนั่นแล แม้ในวันที่
๒ สัตว์ ๘๔,๐๐๐ ก็ได้ตรัสรู้ธรรม พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงอย่างนี้ ถึงวันที่ ๗ การตรัสรู้ธรรมก็ได้
มีอย่างนั้นเหมือนกันทุก ๆ วัน พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่กรุงเวสาลีถึงเดือนแล้ว จึงทรงแจ้งแก่
พวกเจ้าลิจฉวีว่าจะกลับ ต่อนั้น พวกเจ้าลิจฉวี ก็นำเสด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าสู่ฝั่งแม่น้ำคงคา ด้วย
สักการะเป็นทวีคูณอีก ๓ วัน เหล่าพระยานาคที่บังเกิดอยู่ ณ แม่น้ำคงคาคิดกันว่า พวกมนุษย์ทำ
สักการะแก่พระตถาคตกัน พวกเราก็จักไม่ทำกันบ้างหรือ จึงสร้างเรือหลายลำลำนทำด้วยทองเงินและ
แก้วมณี ลาดบัลลังก์ทำด้วยทองเงินและแก้วมณี ทำน้ำให้ปกคลุมด้วยบัว ๕ สี ทูลวอนขอพระผู้มีพระ
ภาคเจ้าว่า ขอพระองค์โปรดทรงทำความอนุเคราะห์ พวกข้าพระองค์ด้วยเถิด พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง
ทรงรับ เสด็จขึ้นสู่เรือแก้ว ส่วน ภิกษุ ๕๐๐ รูป ก็ขึ้นสู่เรือของตน ๆ พวกพระยานาค นำเสด็จพระผู้มี
พระภาคเจ้าพร้อมภิกษุสงฆ์เจ้าไปยังพิภพนาค ขาวว่า ณ ที่นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมแก่
นาคบริพาร ตลอดคืนยังรุ่ง วันที่ ๒ พวกพระยานาค พากันถวายมหาทานด้วยของเคี้ยวของฉันอันเป็น
ทิพย์ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุโมทนาแล้วเสด็จออกจากพิภพนาค

พวกภุมมเทวดาพากันคิดว่า พวกมนุษย์และนาคพากันทำสักการะแก่พระตถาคต พวกเรา
จักไม่ทำกันบ้างหรือ จึงช่วยกันยกฉัตรใหญ่น้อย เหนือพุ่มไม้งามในป่า ต้นไม้ และภูเขา ว่าโดยอุบาย
นั้นนั่นแล สักการะวิเศษขนาดใหญ่ ก็บังเกิดคราบบึงภพของอกนิษฐพรหม แม้พระเจ้าพิมพิสารก็ได้
ทรงทำเป็นทวีคูณกว่าสักการะที่พวกเจ้าลิจฉวีทรงทำครั้งที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมา ทรงนำเสด็จ
พระผู้มีพระภาคเจ้า วันจึงมาถึงกรุงราชคฤห์ ว่าโดยนัยที่กล่าวมาก่อนแล้ว

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จถึงกรุงราชคฤห์แล้ว ภายหลังอาหาร พวกภิกษุที่นั่งประชุม
กัน ณ ศาลาทรงกลมพุดในระหว่างกันอย่างนี้ว่า “โอ อานุภาพของพระผู้มีพระภาคเจ้าพุทธเจ้า ที่
ภูมิภาค ๘ โยชน์ ทั้งฝั่งในทั้งฝั่งนอกแห่งแม่น้ำคงคา ถูกเจาะจงปรับที่ลุ่มที่ดอนให้เรียบแล้วโรยทราย
ปกคลุมด้วยดอกไม้ทั้งหลาย แม่น้ำคงคาประมาณโยชน์หนึ่งก็ถูกปกคลุมด้วยบัวสีต่างๆ ฉัตรใหญ่น้อย
ถูกยกขึ้นตราบบึงภพของอกนิษฐพรหม พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบเรื่องนั้นแล้ว ออกจากพระคันธ
กุฎีเสด็จไปยังศาลาทรงกลมด้วยปาฏิหาริย์ที่เหมาะสมแก่ขณะนั้น ประทับนั่งเหนือพุทธอาสน์อัน
ประเสริฐที่เขาจัดไว้ ณ ศาลา ทรงกลม ครั้นประทับนั่งแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกภิกษุ
ทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อที่พวกเรานั่งประชุมพูดกัน ด้วยเรื่องอะไร ภิกษุทั้งหลายก็กราบทูล
เรื่องทั้งหมด พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสตั้งนี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย บุชาวินิษัณห์มิได้บังเกิดเพราะพุทธานุ
ภาพของเรา ทั้งมิใช่เพราะอานุภาพของนาคเทวดาและพรหม ที่แท้บังเกิดเพราะอานุภาพของการ
บริจาต เล็ก ๆ น้อย ๆ แต่ก่อนต่างหาก พวกภิกษุจึงกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พวกข้า
พระองค์ไม่ทราบการบริจาตเล็ก ๆ น้อย ๆ นั้น สาธุ ! ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดตรัสบอกพวกข้า
พระองค์ อย่างที่พวกข้าพระองค์จะรู้การบริจาตเล็ก ๆ น้อย ๆ นั้นด้วยเถิด

พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว ในกรุงตักกสิลา มี

พราหมณ์ผู้หนึ่ง ชื่อสังฆะ เขามีบุตร ชื่อสุสึมมานพ มานพนั้น อายุ ๑๖ ปีโดยวัย วันหนึ่งเข้าไปหาบิดากราบแล้ว ยืน ณ ที่สมควรส่วนหนึ่ง บิดาถามเขาว่า อะไรพ่อสุสึมะ เขาตอบว่า ลูก อยากไปกรุงพาราณสีเรียนศิลปะจะพ่อท่าน พราหมณ์กล่าวว่า พ่อสุสึมะ ถ้าอย่างนั้น พ่อมีสหายเป็นพราหมณ์ชื่อโน้น พ่อจงไปหาเขาเล่าเรียนเถิด แล้วมอบทรัพย์ให้พันกหาปณะ สุสึมมานพนั้นรับทรัพย์แล้ว ก็กราบมารดาบิดาเดินทางไปกรุงพาราณสีโดยลำดับ เข้าไปหาอาจารย์โดยวิธีประกอบด้วยความละเอียดละไม กราบแล้วรายงานตัว อาจารย์รู้ว่า เป็นลูกของสหาย ก็รับมานพไว้ ได้ทำการต้อนรับอย่างดีทุกอย่าง มานพนั้นคลายความเมื่อยล้าในการเดินทางไกลแล้ว ก็วางกหาปณะนั้นแทบเท้าอาจารย์ ขอโอกาสเรียนศิลปะ

อาจารย์ก็เปิดโอกาสให้เล่าเรียน เขาเรียนได้เร็วและเรียนได้มาก ทั้งทรงจำศิลปะที่รับไว้ได้ไม่เสื่อมสูญ เหมือนน้ำมันที่ใส่ลงในภาชนะทอง เขาเรียนศิลปะที่ควรจะเรียนถึง ๑๒ ปี ให้เสร็จสรรพได้โดย ๒-๓ เดือนเท่านั้น เขาทำการสาธยายเห็นแต่เบื้องต้นและเบื้องกลางเท่านั้นไม่เห็นเบื้องปลาย จึงเข้าไปหา อาจารย์ถามว่า ท่านอาจารย์ ข้าพเจ้าเห็นแต่เบื้องต้น และเบื้องกลางของศิลปะนี้เท่านั้น ไม่เห็นเบื้องปลายเลย อาจารย์ก็กล่าวว่า เราก็ก็นั่นเหมือนกันแหละพ่อเอ๋ย เขาจึงถามว่า ท่านอาจารย์เมื่อเป็นเช่นนั้น ใครเล่ารู้เบื้องปลายของศิลปะนี้ อาจารย์กล่าวว่า พ่อเอ๋ย ที่ป่าอิสิปตนะมีฤๅษีหลายองค์ ฤๅษีเหล่านั้นคงรู้ เขาบอกว่า อาจารย์ ข้าพเจ้าจะเข้าไปถามฤๅษีเหล่านั้นเอง อาจารย์ก็บอกว่า ไปถามตามสบายเถิด พ่อเอ๋ย เขาก็ไปยังป่าอิสิปตนะ เข้าไปหาพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ถามว่า ท่านผู้เจริญ ท่านรู้เบื้องปลายศิลปะ บ้างไหม พระปัจเจกพุทธเจ้ากล่าวว่า เออ เรารู้สิท่าน เขาอ้อนวอนว่า โปรดให้ข้าพเจ้าศึกษาเบื้องปลายศิลปะนั้นเถิด พระปัจเจกพุทธเจ้ากล่าวว่า ถ้าอย่างนั้น ก็บวชเสียสิ ท่านผู้ไม่ใช่นักบวช ศึกษาไม่ได้ดอก เขารับคำว่า ตีละเจ้าข้า โปรดให้ข้าพเจ้าบวชเถิด ท่านจงทำแต่ที่ท่านปรารถนาแล้วให้ ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆสาจารย์)ศึกษาเบื้องปลายศิลปะก็แล้วกัน พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้นให้เขาบวชแล้ว ก็ไม่สามารถประกอบเขาไว้ในกรรมฐาน ให้ศึกษาได้แต่อภิสมาจาร ว่าโดยนัยเป็นต้นว่า ท่านฟังนังอย่างนี้ ฟังหม้อย่างนี้ เขาศึกษาอยู่ในข้อนั้น แต่เพราะเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย ไม่นานนักก็ตรัสรู้ปัจเจกโพธิญาณ ท่านสุสึมะถึงลาภยศอันเลิศพรั่งพร้อมทั้งบริวาร ก็ปรากฏไปทั่วกรุงพาราณสีว่า เกิดเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า แต่ไม่นานนัก ท่านก็ปริณิพพาน เพราะทำกรรมที่เป็นเหตุให้อายุสั้นไว้ พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายและหมู่มหาชน ช่วยกันทำฌาปนกิจสรีระของท่าน เก็บธาตุสร้างพระสถูปไว้ใกล้ประตูพระนคร

ฝ่ายสังฆพราหมณ์ คิดว่า ลูกของเราไปตั้งนานแล้ว ยังไม่รู้ข่าวคราวของเขาเลย ประสงค์จะพบบุตร จึงออกจากตักกสิลา เดินทางไปตามลำดับก็ถึงกรุงพาราณสี เห็นหมู่มหาชนประชุมกัน คิดว่าในหมู่ชนเป็นอันมาก สักคนหนึ่ง คงจรรู้ข่าวคราวลูกของเราแน่แท้ จึงเข้าไปที่กลุ่มชนถามว่า มานพชื่อ สุสึมะมาในที่นี่มีไหม ท่านรู้ข่าวคราวของเขาบ้างหรือหนอ ชนเหล่านั้นกล่าวว่า เออ พราหมณ์ พวกเรารู้ ท่านเรียนจบไตรเพท ในสำนักพราหมณ์ในพระนครนี้แล้ว บวชในสำนักของพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า ปริณิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุแล้ว นี่พระสถูปที่เราสร้างไว้สำหรับท่าน สังฆพราหมณ์นั้นเอามือทุบแผ่นดิน ร้าให้ร้าพันไปยังลาน เจดีย์นั้น ถอนหญ้าแล้ว เอาผ้าห่มห่อทรายนำไปเกลี่ยที่ลานเจดีย์พระปัจเจกพุทธเจ้า เอาน้ำในคนโทน้ำประพรม ทำการบูชาด้วยดอกไม้ป่า เอาผ้าห่มยกขึ้น ทำเป็นธง ผูกฉัตรคือร่มของตนไว้บนสถูปแล้วกลับไป

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงเรื่องอดีตอย่างนี้แล้ว เมื่อทรงต่อเชื่อมชาตกันนั้นกับ

ปัจจุบันจึงตรัสธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายว่า “ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจะพึงมีความคิดว่า คนอื่นเป็นสังขพราหมณ์สมัยนั้น แน่แท้ แต่พวกเธอไม่พึงเห็นอย่างนี้ สมัยนั้น เราเป็นสังขพราหมณ์ เราถอนหญ้าที่ลานเจดีย์ของพระสุสิมปัจเจกพุทธเจ้า ด้วยผลกรรมของเรานั้น คนทั้งหลายจึงทำทาง ๘ โยชน์ให้ปราศจากตอและหนาม ทำพื้นที่ให้ราบเรียบ สะอาด เราโรยทรายที่ลานเจดีย์พระสุสิมปัจเจกพุทธเจ้านั้น ด้วยผลกรรมของเรานั้น คนทั้งหลายจึงโรยทรายที่หนทาง ๘ โยชน์ เราทำบูชาที่พระสถูปนั้น ด้วยดอกไม้ป่า ด้วยผลกรรมของเรานั้น คนทั้งหลายจึงได้ทำเครื่องลาดดอกไม้ด้วยดอกไม้ป่านานาชนิด ทั้งบนบกทั้งในน้ำ ในหนทาง ๘ โยชน์ เราประพรมพื้นดินด้วยน้ำในคนโทน้ำที่พระสถูปนั้น ด้วยผลกรรมของเรานั้น ฝนโบกขรพรรษจึงตกลงที่กรุงเวสาลี เรายกธงแผ่นผ้าและผูกฉัตรที่พระเจดีย์นั้น ด้วยผลกรรมของเรานั้น คนทั้งหลายจึงยกธงแผ่นผ้าและฉัตรใหญ่น้อย จนถึงภพอกนิษฐ์ “ภิกษุทั้งหลาย ดังนั้น บุขาวีเศษนี้ ไม่ใช่บังเกิดเพราะพุทธานุภาพของเรา ไม่ใช่เพราะอานุภาพของนาค เทวดา และพรหมดอก ที่แท้ บังเกิดเพราะอานุภาพของการบริจาคเล็ก ๆ น้อย ๆ ต่างหากเล่า แล้วได้ตรัสพระคาถานี้ว่า

“ถ้าเห็นว่าจะได้สุขอันยิ่งใหญ่^{๓๘๒}

ด้วยการเสียสละสุขอันเล็กน้อย

นักปราชญ์พึงเสียสละสุขอันเล็กน้อย

เพื่อเห็นแก่สุขอันยิ่งใหญ่”^{๓๘๓}

พรรณนาว่าด้วยรัตนะอันประณีต

ในอรรถกถาขุททกปาฐะ ชื่อปรมัตถโชติกา จบแล้ว

๒.๓ สรุป

คำว่า รตน มีปรากฏความหมายอยู่ ๓ อย่าง คือ มาตราวัด แก้วแหวนเงินทอง และ ความประเสริฐ แต่ในรัตนสูตรอันเป็นพระปริตรที่นิยมสวดในงานมงคลต่าง ๆ โดยชื่อและความหมายตามที่ปรากฏ หมายถึง พระรัตนตรัย คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า และพระสังฆเจ้า ซึ่งเป็นรัตนะอันประเสริฐ เพราะนำพาให้เกิดความยินดีปราโมทย์แก่ผู้พบเห็น

นอกจากนั้น คำว่า รตน นี้ ยังเป็นชื่อของสิ่งที่ทำให้งดงาม มีค่ามาก ซึ่งไม่ได้ เห็นยาก และเป็นของบริโภคใช้สอยของผู้สูงส่ง ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า

“วัตถุใดทำให้เกิดความยำเกรง มีค่ามาก ซึ่งไม่ได้ หาได้ยาก เป็นของใช้ของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม เพราะเหตุนั้น วัตถุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า รัตนะ”

แต่ในรัตนสูตรนี้ หมายถึงพระพุทธพจน์ที่กล่าวถึงคุณของพระรัตนตรัย คือ พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณ

^{๓๘๒} สุขอันยิ่งใหญ่ ในที่นี้หมายถึงความสุขในนิพพาน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๒๙๐/๓๒๙.

^{๓๘๓} ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘/๑๔, ๒๙๐/๑๒๓.

รตนสูตรปรากฏอยู่ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะและขุททกนิกาย สุตตนิบาต และอรรถกถา ในขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ และขุททกนิกายสุตตนิบาต ได้พรรณนาแสดงประวัติความเป็นมาว่า

ณ กรุงเวสาลีนครหลวงแห่งแคว้นวัชชี ได้ประสพภัยพิบัติอย่างร้ายแรง ๓ ประการในคราวเดียวกัน คือ

๑. พุทภัยภัย ข้ายากหมากแพง
๒. อมนุสสภัย ภูตผีปีศาจทำร้าย
๓. โรคภัย เกิดโรคระบาดคร่าชีวิตผู้คน

ชาวเมืองวัชชีได้กราบทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าไปกรุงเวสาลี และพระพุทธเจ้าก็ทรงรับนิมนต์เพราะทรงเห็นว่า หากพระองค์เสด็จไปกรุงเวสาลี ประโยชน์ ๒ อย่างจักเกิดขึ้น คือ พระองค์จะแสดงรตนสูตรในสมาคมนั้น เป็นเหตุให้ชาววัชชีได้ดวงตาเห็นธรรมบรรลุมรรคผลเป็นอันมาก และอีกประการหนึ่ง คือ ภัยพิบัติทั้งหลาย จะสงบลงเพราะการเสด็จไปของพระองค์

เมื่อถึงกำหนดวันเวลาตามที่ได้ทรงรับนิมนต์ พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับยืนที่ประตูพระนครเวสาลี รับสั่งให้พระอานนทเถระเรียนรตนสูตร มีเนื้อความกล่าวสังจะอันอาศัยคุณพระรัตนตรัยเพื่อกำจัดอุปัทวันตรายทั้งหลายภัยพิบัติทั้งปวง

พระอานนทเถระเที่ยวทำการประพรมน้ำพระพุทธรูปทั่วกรุงเวสาลีแล้วได้มาเฝ้าพระพุทธองค์ ณ ที่นั้น ชาวพระนครเวสาลีที่หายป่วยติดตามพระเถระมาเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ด้วยเป็นจำนวนมาก ที่ประชุมนั้นได้กลายเป็นมหาสมาคม พระพุทธเจ้าได้ตรัส รตนสูตรซ้ำในมหาสมาคมนั้น เมื่อจบเทศนา อุปัทวันตรายทั้งหลายภัยพิบัติทั้งปวงได้สงบลง ความสุขสวัสดิ์แผ่ไปทั่วแคว้นวัชชี

แม้เหล่าเทวดามีพระอินทร์เป็นประธาน รวมถึงเหล่านาคราชทั้งหลายก็พากันทำการสักการะพระพุทธเจ้าเป็นจำนวนมาก

เหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าตรัสรตนสูตรและเสด็จเข้าสู่ภาคพิภพนี้เกิดขึ้นในระหว่างพรรษาที่ ๒ หลังการตรัสรู้ อรรถกถาขุททกนิกาย สุตตนิบาต กล่าวว่า ครั้งพุทธกาลนั้น ได้มีการประชุมใหญ่อย่างที่ไม่เคยมีปรากฏมาก่อน ๓ ครั้งเท่านั้น คือ

(๑) ยมกปาฏิหาริยสมาคม ได้แก่ การชุมนุมใหญ่ในคราวที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์

(๒) เทโวโรหนสมาคม ได้แก่ การชุมนุมใหญ่คราวที่พระพุทธเจ้าเสด็จลงจากการจำพรรษาที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์

(๓) คังโคโรหนสมาคม ได้แก่ การชุมนุมใหญ่ในคราวที่พระพุทธเจ้าเสด็จลงแม่น้ำคงคาสมัยที่กรุงเวสาลีเกิดภัยพิบัติร้ายแรงครั้งนี้

เพราะฉะนั้น รตนสูตรจึงเป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงรับสั่งให้พระอานนทเถระสวดเป็นองค์แรก มีอานุภาพในการขจัดปัดเป่าภัยพิบัติทั้งหลายให้อันตรธานหายไปสิ้นอย่างฉับพลัน และเกิดความสุขสวัสดิ์

จากข้อความที่ได้นำเสนอมาผู้วิจัยสรุปได้ว่า รตนสูตรหรือรตนปริตร เป็นพระพุทธพจน์ที่ว่าด้วยคุณค่าและอานุภาพของพระรัตนตรัย คือ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าประทานแก่ชาวเมืองเวสาลี เมื่อคราวประสบวิฤตการณ์ต่าง ๆ เนื้อความกล่าวถึงคุณ

ของพระรัตนตรัยอันเป็นที่พึ่งทางใจอันเกษม และเน้นคุณธรรมที่สามารถน้อมมารำลึกถึงและปฏิบัติตามได้ คือลดละกิเลสให้จางคลายไปโดยลำดับ โดยนำเอาพระคุณที่อยู่ในพระรัตนตรัยมาเป็นแนวทางและเป้าหมายในการปฏิบัติ เช่น สมาธิคุณอันยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้าและการปฏิบัติตนของพระสงฆ์อันเรียบง่ายไม่มีบาปให้ปกปิด รตนสูตรพระพุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นว่า ชีวิตที่มีคุณค่าตามหลักพระพุทธศาสนานั้นต้องลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง โดยมีแก่นแท้อยู่ที่การจัดความเห็นแก่ตัวลงโดยลำดับจนหมดสิ้นไป จึงจะเข้าถึงพระนิพพานอันเป็นคุณค่าสูงสุดได้

บทที่ ๓

ประวัติความเป็นมาคัมภีร์บาลีกลุ่มสัททหาวิเสส

กลุ่มคัมภีร์สัททหาวิเสสนั้น เป็นคัมภีร์พื้นฐานที่มีความจำเป็นอย่างมาก เพราะการที่จะเข้าใจพระไตรปิฎกอันลึกซึ้งสมบูรณ์ด้วยอรรถและลงงามด้วยภาษานั้น เบื้องต้นจะต้องอาศัยคัมภีร์ไวยากรณ์เป็นกุญแจไขเข้าไป จากนั้นจึงค่อยทำการศึกษาค้นคว้านานาขณะที่เป็นแก่นธรรมต่อไป

ด้วยความสำคัญของการศึกษากลุ่มคัมภีร์สัททหาวิเสสดังกล่าว ผู้วิจัยเห็นความจำเป็นในการศึกษาประมวลความรู้กลุ่มคัมภีร์เครื่องมือก่อนการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก และเลือกบทบาลีในรตนสูตรเพื่อกำหนดเป็นกรณีตัวอย่างในการศึกษาวิเคราะห์ทั้งรูปศัพท์ ฉันทลักษณ์และความหมายมา กำหนดเป็นประเด็นปัญหาเพื่อวิเคราะห์ข้อมูลปัจจัยด้านคัมภีร์ที่ส่งผลต่อการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรตนสูตรโดยทำการวิเคราะห์ความหมายของบท อาศัยความหมายที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อภิธานและคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง วิเคราะห์การผันแปรรูปศัพท์โดยอาศัยกลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์ และหากข้อความที่คัดเลือกมาวิเคราะห์เป็นฉันทลักษณ์ ก็จะทำการศึกษาวิเคราะห์โดยอาศัยคัมภีร์วุตโตทัย

ดังนั้น ผู้วิจัยจะได้นำเสนอคัมภีร์ที่เป็นเครื่องมือในการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีคือกลุ่มคัมภีร์สัททหาวิเสสนั้น มีโครงสร้าง เนื้อหา ลักษณะการประพันธ์ ตามลำดับเนื้อหาโดยสังเขปดังต่อไปนี้

- ๓.๑ กลุ่มคัมภีร์หลักภาษา
- ๓.๒ กลุ่มคัมภีร์พจนานุกรม
- ๓.๓ กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์
- ๓.๔ กลุ่มคัมภีร์อรรถกถา

หลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้าเป็นการสืบทอดบันทึกสืบ ๆ กันมาด้วยภาษาบาลีในรูปของคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา เป็นต้น ดังนั้น ผู้สนใจที่จะศึกษาบาลีในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา เป็นต้น ในเชิงวิเคราะห์วิจัยได้ทั้งอรรถและพยัญชนะที่สมบูรณ์นั้น จำเป็นต้องศึกษาหลักภาษาให้เข้าใจอย่างละเอียดลึกซึ้งตามคัมภีร์หลักกลุ่มสัททหาวิเสสให้ครบถ้วนเสียก่อน

คำว่า สัททหาวิเสส แปลว่า ไวยากรณ์พิเศษ คือ กลุ่มไวยากรณ์ภาษาบาลีที่เป็นหลักสำคัญในการศึกษาเรียนรู้และวินิจฉัยค้นคว้าหลักธรรมในพระไตรปิฎก ความจริง ชื่อว่า สัททหาวิเสส คือกลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์เป็นหลัก แต่ยังมีคัมภีร์อื่นที่ว่าด้วยหลักภาษาซึ่งไม่จัดเป็นไวยากรณ์ เมื่อรวมกลุ่มคัมภีร์ทั้งหมดที่เป็นหลักในการศึกษาพระไตรปิฎก อาจแบ่งออกได้ ๔ ประเภท คือ

- ๑) กลุ่มคัมภีร์ที่เป็นไวยากรณ์แสดงหลักภาษา มีคัมภีร์กัจจายณะ เป็นต้น
- ๒) กลุ่มคัมภีร์พจนานุกรมศัพท์ มีคัมภีร์อภิธานปิปปิกา เป็นต้น
- ๓) กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์ กฎเกณฑ์วางคำครุและลหุเป็นแบบต่าง ๆ มีคัมภีร์วุตโตทัย ฉันทโหมมฺยชิ เป็นต้น

๔) กลุ่มคัมภีร์อรรถกถา มีการตกแต่งเสียงและความหมายให้ภาษาที่มีความไพเราะ มีคัมภีร์สุโฆธาลังการ เป็นต้น

ฉะนั้น การจะนำบทพระบาลีในรัตนสูตรมาศึกษาวิเคราะห์ตามหลักคัมภีร์บาลีสัททวิเสส มีคัมภีร์กัจจายณะ ปทรูปลัทธิเป็นต้น เพราะคัมภีร์เหล่านี้เป็นคัมภีร์ไวยากรณ์ชั้นพื้นฐานของการศึกษาภาษาบาลี และเป็นสิ่งที่ควรเรียนรู้ก่อนคัมภีร์อื่นทั้งหมด ตลอดจนได้รับการยอมรับจากนักไวยากรณ์เป็นจำนวนมาก อันเป็นคัมภีร์ที่ละเอียดบริบูรณ์ประกอบด้วยสูตรคือกฎระเบียบข้อบังคับให้ปฏิบัติตาม วุตติคือคำอธิบาย และอุทาหรณ์คือตัวอย่างต่าง ๆ มากมาย จึงขอนำประวัติความเป็นมาของคัมภีร์เหล่านี้มากล่าวโดยสังเขป ดังนี้

๓.๑ กลุ่มคัมภีร์หลักภาษา

กลุ่มคัมภีร์หลักภาษานั้น มีเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะสายคัมภีร์กลุ่มกัจจายณะมีคัมภีร์อรรถาธิบายโดยละเอียดหรือแต่งสรุปเนื้อหาฉบับร้อยฉบับ ส่วนใหญ่ ยังมิได้พิมพ์เผยแพร่ ในที่นี้จะนำรายชื่อคัมภีร์ที่แต่งในอินเดีย ลังกา และพม่ามาแสดงไว้พอสมควร มีประวัติโดยย่อ ดังนี้

๑) นยาสะ (นยาส) หรือ มุขมัตตทีปนี (มุขมัตตทีปนี) ผลงานของพระวชิรพุทธิแห่งลังกา แต่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๕ อธิบายสูตรคัมภีร์กัจจายณะ โดยเน้นการบอกลักษณะของสูตร และแสดง วิธีการประกอบศัพท์ตามกฎที่กล่าวไว้ในสูตรนั้น ๆ

๒) ปทรูปลัทธิ (ปทรูปลัทธิ) ผลงานของพระพุทฺธปิยะ ชาวทมิฬ แต่งในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ณ แคว้นโจฬะทางตอนใต้ของอินเดีย คัมภีร์นี้นำสูตรของคัมภีร์ กัจจายณะ มาจัดลำดับใหม่เพื่อให้เนื้อหาสาระเป็นหมวดหมู่ชัดเจนยิ่งขึ้น

๓) ปทรูปลัทธิฎีกา (ปทรูปลัทธิฎีกา) เป็นงานอธิบายขยายความสาระในคัมภีร์ปทรูปลัทธิ พระพุทฺธปิยะเป็นผู้แต่งเอง

๔) พาลาวตาร (พาลาวตาร) ผลงานของพระธรรมกิตติ ท่านเป็นพระนิคายมหายาวีร พำนักอยู่ที่วัดคชลาเทณี ใกล้เมืองเสฉณฑเสละ มณฑลมายา แลภาคกลางของประเทศลังกา ท่านเป็นพระสังฆราชปกครองคณะสงฆ์ลังกาในรัชสมัยพระเจ้าปราคัมมาพาหุที่ ๒ (พ.ศ. ๑๗๗๙-๑๘๑๑) บางตำรา กล่าวว่า ท่านเป็นพระสังฆราชในรัชสมัยพระเจ้าปราคัมมาพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) ในคัมภีร์ปิฎกัตตอตะมัย กล่าวว่า ท่านเป็นศิษย์ของพระสารีบุตรเถระผู้แต่งคัมภีร์สารัตถทีปนีเป็นต้น ในรัชสมัยพระเจ้าปราคัมมาพาหุที่ ๑

๕) พาลาวตารนวกฎีกา (พาลาวตารนวกฎีกา) หรือ สุโพธิกา (สุโพธิกา) ผลงานของพระสมังกละ ผู้อยู่ในสยามนิคาย (นิคายนี้ เป็นนิคายที่พระภิกษุชาวไทยไปสืบพระศาสนาที่ประเทศ ศรีลังกา) ท่านเกิดวันที่ ๒๐ มกราคม พ.ศ. ๒๓๔๐ ณ หมู่บ้านหิวกัทฑ มณฑลกาล มรณภาพวันที่ ๒๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๕ ท่านพำนักอยู่ที่วัดวิโชทัย เมืองโคลัมโบ

๖) อรรถพยายาย (อรรถพยายาย) ผลงานของพระจุฬพุทธะ ชาวสิงหล แต่งในพุทธศตวรรษที่ ๑๙ อธิบายขยายความคัมภีร์กัจจายณะโดยละเอียด

๗) กัจจายนธัตถมัญจสา (กัจจายนธัตถมัญจสา) ผลงานของพระสีลวงค์ ชาวสิงหล แต่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๖ ประมวลธาตุในคัมภีร์กัจจายณะมาจัดเป็นหมวดหมู่

๘) อักษรมาลา (อักษรมาลา) ผลงานของพระนาคเสน ชาวสิงหล แต่งในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๓ กล่าวถึงอักขระบาลีและสิงหล ประพันธ์เป็นคาถาภาษาบาลี

๙) นิรุติสารมัญชสา (นิรุติสารมณชสา) ผลงานของพระท้าวสุทนต์ ท้าวพญานาคะ ท้าวพญากออยู่ที่วัด โกงตาตุลต จังหวัดสกลนคร แต่งจบในพุทธศักราช ๒๑๙๒ ท่านเป็นพระราชครูของพระเจ้าตากสินที่ ทรงพระนามว่าสิรินันทธรรมราช ปวรธิบดี ผู้ทรงครองราชย์ ณ กรุงอังวะ ในพุทธศักราช ๒๑๗๒

๑๐) กัจจายนวิณณนา (กัจจายนวณณนา) ผลงานของพระมหาวชิราวุธ ในสมัยพุทธ ศตวรรษที่ ๒๑

๑๑) กัจจายนสูตรนิเทศ (กัจจายนสูตรนิเทศ) ผลงานของพระสัทธัมมโชติपालเถระ ใน สมัยพุทธศตวรรษที่ ๑๙

ในงานวิจัยนี้ ขอกล่าวถึงประวัติความเป็นมาของคัมภีร์กัจจายนะและปทูปลิตินี้เท่านั้น

คัมภีร์กัจจายนะ^๑ เป็นคัมภีร์สหทวิเสสที่เก่าแก่ที่สุด เป็นผลงานของพระมหากัจจายนะ เถระผู้เป็นเอตทัคคะ ประกอบด้วยปฏิสัมพันธ์ ๔ มีความเป็นเลิศในการขยายความย่อ ดังมีหลักฐาน ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาขุททกนิกาย อปาทาน ข้อความตอนหนึ่งว่าพระมหากัจจายนะได้กล่าว ปกรณ์ทั้งสาม คือ คัมภีร์กัจจายนะ คัมภีร์มหานิรุติ และเนติปกรณ์ และมีข้อความตอนหนึ่งใน คัมภีร์จุฬคันถวงศ์^๒ ว่า พระมหากัจจายนะ ชาวชมพูทวีปซึ่งเป็นปุโรหิตของพระเจ้าจันทรปัชโชติ ใน กรุงอุชเชนี แคว้นอวันตี เห็นโทษแห่งกามทั้งหลาย ละเพศฆราวาสบวชในพระศาสนาของพระศาสดา แต่งคัมภีร์ ๖ คัมภีร์ คือ กัจจายนะ มหานิรุติ จุฬนิรุติ เนติปกรณ์ เปฏโกปเทศ และวิณณนิตติ คัมภีร์กัจจายนะมีทั้งหมด ๖ กัณฑ์ รวมเป็น ๖๗๓ สูตร

คัมภีร์ปทูปลิตินิ^๓ คือ คัมภีร์ที่นำสูตรของคัมภีร์กัจจายนะมาเรียงลำดับใหม่ให้ประกอบ รูปศัพท์ง่าย มีคำสรุปสูตรอย่างเป็นระบบ มีลำดับบทที่เรียกว่า ปทมาลา ซึ่งส่งผลให้คัมภีร์นี้เป็นตำรา เรียนง่าย คัมภีร์นี้เป็นผลงานของพระพุทธปियะ ชาวแคว้นโจฬะแถบอินเดียใต้ จึงปรากฏนามว่า “โจ ลียพุทธปियะ” แต่งขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖

ทัศนะต่าง ๆ เกี่ยวกับคัมภีร์สหทวิเสสนี้ สามารถศึกษาค้นคว้าได้จากหนังสือประวัติ คัมภีร์สหทวิเสสของพระคันธสาราภิงค์และในหนังสือประวัติคัมภีร์ไวยากรณ์ของรองศาสตราจารย์ ดร.สุภาพรรณ ณ บางช้าง ได้

เนื้อหาในกลุ่มคัมภีร์สหทวิเสสที่เป็นคัมภีร์หลักไวยากรณ์ภาษาบาลีนั้น เมื่อว่าโดยสรุป แล้ว มีส่วนประกอบต่าง ๆ ที่เป็นหลักควรทำความเข้าใจเพื่อการศึกษาวิเคราะห์ ดังต่อไปนี้

๑. บทสนธิ

สนธิ คือ การนำศัพท์ตั้งแต่ ๒ ศัพท์ขึ้นไปมาเชื่อมเสียงให้กลมกลืนกัน เป็นวิธีการต่อศัพท์ และอักษรให้เนื่องกันตามหลักไวยากรณ์ภาษาบาลีสันสกฤต เช่น พจน + อนุกรม = พจนานุกรม, ราช + อุปถัมภ์ = ราชูปถัมภ์ เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า สนธิยนติ เอตถ ปทานิ อกฺขรานิ จาติ สนธิ,

^๑ ขุ.อป.อ. (บาลี) ๒/๑/๒๖๔.

^๒ พระนันท์ปัญญารักษ์. **จุฬคันถวงศ์**. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท ธนาเพรส แอนด์ กราฟ ฟิค จำกัด), หน้า ๒๐.

^๓ พระพุทธปियะ **ปทูปลิตินิ** พระคันธสาราภิงค์แปลและอธิบาย. (กรุงเทพมหานคร : โรง พิมพ์ หจก. ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๗) คำนำ.

สัทิตปท^๔ ชื่อว่าสนธิ เพราะเชื่อมบทและอักษร ได้แก่บทที่ถูกเชื่อม อีกนัยหนึ่ง **ทวินัน ปทานัน อนุตร**
อทสเสตวา สมมา ธิยิตติ สนธิ ชื่อว่าสนธิ เพราะถูกเชื่อมไว้อย่างสนิทระหว่างบททั้งสอง

สนธินี้มี ๓ ประเภท คือ

๑.๑) สระสนธิ หมายถึง สนธิที่มีวิธีการเชื่อมโดยอาศัยสระหน้าของบทหลังเป็นนิมิต คือการต่อสระเข้ากับสระด้วยกัน เช่น สทฐา + อธิ เป็น สทฐิธ เป็นต้น ตัวอย่างนี้ มี อี ของ อธิ เป็นเหตุ

๑.๒) พยัญชนะสนธิ หมายถึง สนธิที่มีวิธีการเชื่อมโดยอาศัยพยัญชนะหน้าของบทหลังเป็นนิมิต คือการต่อพยัญชนะเข้ากับพยัญชนะด้วยกัน เช่น ต + หิ เป็น ตหิ เป็นต้น ตัวอย่างนี้มีการเชื่อมโดยอาศัยพยัญชนะหน้าของบทหลังเป็นเหตุแล้วจึงเปลี่ยนนิคหิต เป็น ฌ

๑.๓) วุตตสนธิ หมายถึงการสนธิที่มีการลบ การลงอาคมเพื่อต้องการรักษากฎของฉันทลักษณ์ และเพื่อต้องการทำให้ถ้อยคำเกิดความสละสลวย เช่น ยนต์ สนต เป็น ยนต์ สนต เป็นต้น ตัวอย่างนี้เป็นบทร่ายกรองของกรณีเมตตสูตร โดยลบนิคหิตออกไปตัวหนึ่ง เนื่องจากทำให้ฉันทลักษณ์เสีย มิฉะนั้นแล้ว คาถานี้จะไม่เข้ากับกฎเกณฑ์ของคาถาที่ต้องการได้

เมื่อว่าโดยสรุปแล้ว การทำสนธิ มีประโยชน์ ๓ ประการ คือ

- ๑) ย่นอักษรให้น้อยลง
- ๒) เป็นอุปการะในการแต่งโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน
- ๓) ทำให้คำพูดสละสลวย

๒. บทนาม

นาม คือ สื่อกำหนดให้เข้าถึงความหมาย หรือให้ความหมายเข้ามาหาตน ได้แก่ คำที่สำหรับใช้เรียกคน สัตว์ สถานที่ และสิ่งของต่าง ๆ เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า **อตถาภิขุ นมตติ นามิ, อดตนิ จ อดถิ นามตติ นามิ^๕** ชื่อว่านาม เพราะน้อมไปหาความหมาย คือระบุถึงความหมายตามความประสงค์ผู้พูด และเพราะให้ความหมายน้อมเข้ามาหาตน คือทำให้เข้าใจความหมาย

ในคัมภีร์ปทรูปสัทธิ นามกัณฑ์ สูตรที่ ๖๐ ได้จำแนกนามออกไปหลายประเภท เมื่อว่าโดยความหมาย มี ๒ ประเภท คือ

๑) **อันวัตถนาม** คือ นามตามความหมาย ได้แก่ นามที่มีความหมายตรงตามสภาพความเป็นจริง เช่น คนมีรูปร่างใหญ่ มีชื่อว่า นายใหญ่ หรือคนมีรูปร่างเล็ก มีชื่อว่า นายเล็ก ดังนั้นเป็นต้น คือสมชื่อตามรูปร่าง ถือว่ารูปร่างกับชื่อตรงกัน

๒) **รูพหินาม** คือ นามที่มีความหมายไม่ตรงกับสภาพความเป็นจริง เช่น คนชื่อว่า นายใหญ่ แต่มีรูปร่างเล็ก หรือคนมีชื่อว่า นายเล็ก แต่กลับเป็นคนมีรูปร่างใหญ่ ดังนั้นเป็นต้น คือ ชื่อกับรูปร่างไม่ตรงกัน ถือว่าเป็นคนละเรื่องไม่สมชื่อกัน

เมื่อว่าโดยเพศ มี ๓ ประเภท คือ

- ๑) **บุคลิงคนาม** คือ นามที่สมมุติว่าเป็นเพศชาย เช่น บุริส-บุรุษ เป็นต้น

^๔ พระญาณาลังการเถระ. จำรูณ ธรรมดา (แปล). **ปทวิจาร**. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๗) หน้า ๙.

^๕ พระอัครวงษ์เถระ. พระมหานิมิตร ธรรมสาโร และ จำรูณ ธรรมดา (แปล). **สัทธานิติ สุตตมาลา**. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ พัทธอักษร, ๒๕๔๕), หน้า ๑๑๘๐.

๒) อิตถิลิงคนาม คือ นามที่สมมุติว่าเป็นเพศหญิง เช่น นารี-นาง เป็นต้น

๓) นปุงสกลิงคนาม คือ นามที่สมมุติว่า ไม่ใช่ทั้งเพศชายและเพศหญิง เช่น ธน-ทรัพย์ เป็นต้น

เมื่อว่าโดยลักษณะ มี ๔ ประเภท คือ

๑) सामानยนาม คือนามที่เป็นชื่อทั่วไป โดยอาศัยการสมมุติแต่งตั้งบัญญัติขึ้นจากชาติกำเนิด เช่น รุกโข ต้นไม้ เป็นต้น

๒) คุณนาม คือนามที่แสดงลักษณะเฉพาะโดยอาศัยคุณธรรมหรือคุณสมบัติอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นเหตุ เช่น ตปิฏโก ภิกษุผู้ทรงพระไตรปิฎก วินยธโร ภิกษุผู้ทรงพระวินัย เป็นต้น

๓) กิริยานาม คือนามที่แสดงอาการกิริยา โดยอาศัยการกระทำอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นเหตุ เช่น ปาจโก ผู้หุง เป็นต้น

๔) ยหิจฉานาม คือนามที่ผู้คนบัญญัติขึ้นตามความประสงค์ โดยไม่ได้อาศัยนิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง กล่าวขึ้นมาลอย ๆ เท่านั้น เช่น ติสโส นายติสสะ เป็นต้น

เมื่อว่าโดยวิณณะแล้ว มี ๘ ประเภท คือ

๑) อวิณณันตปคตินาม คือ (๑) นามที่ลงท้ายด้วยสระ อ เป็นรูปเดิม เช่น บุริส เป็นคำนามที่มีสระ อ ลงท้าย และ (๒) นามที่ลงท้ายด้วยสระ อา เป็นรูปเดิม เช่น กณฺหา เป็นคำนามที่มีสระ อา ลงท้าย เป็นต้น

๒) อวิณณันตปคตินาม คือ (๓) นามที่ลงท้ายด้วยสระ อิ เป็นรูปเดิม เช่น มุนิ เป็นคำนามที่มีสระ อิ ลงท้าย และ (๔) นามที่ลงท้ายด้วยสระ อี เป็นรูปเดิม เช่น เสฏฺฐิ เป็นคำนามที่มีสระ อี ลงท้าย เป็นต้น

๓) อวิณณันตปคตินาม คือ (๕) นามที่ลงท้ายด้วยสระ อุ เป็นรูปเดิม เช่น ครุ เป้าคำนามที่มีสระ อุ ลงท้าย และ (๖) นามที่ลงท้ายด้วยสระ อู เป็นรูปเดิม เช่น วิญญู เป็นคำนามที่มีสระ อู ลงท้าย เป็นต้น

๔) โอการันตปคตินาม คือ (๗) นามที่ลงท้ายด้วยสระ โอ เป็นรูปเดิม เช่น โค เป็นคำนามที่มีสระ โอ ลงท้าย เป็นต้น

๕) นิคคหิตันตปคตินาม คือ (๘) นามที่ลงท้ายด้วยนิคหิต (ิ) เป็นรูปเดิม เช่น กี เป็นคำนามที่ลงท้ายด้วยนิคหิต เป็นต้น

๓. บทอภัยยศัพท

อภัยยศัพท ศัพท์ที่แจกด้วยวิภัติไม่ได้เหมือนนามศัพท์ทั่วไป เพราะไม่มีการเสียรูปศัพท์ไป เนื่องจากมีความคงที่ในเรื่องของลิงค์ วจนะ และวิภัติทั้งปวง ยกเว้นการทำสนธิ สมาส และตัทธิต

ในคัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา แสดงว่า

สทิสฺ ติสฺ ลิงฺเคสุ

วจนฺเตสุ จ สพฺเพสุ

สพฺพาสฺ จ วิภตฺติสุ

ยํ น เพยติ ตทพฺยยํ^๖

^๖ พระอัครวงษ์เถระ. พระมหานิมิตร ธมฺมสาโร และ จำรูญ ธรรมดา (แปล). สัททนีติ สุตตมาลา. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕), หน้า ๑๒๗๘.

บทใด มีรูปเหมือนกันทั้งสามลิงค์ เหมือนกันทุกวิภัติ และเหมือนกัน
 ทุกวงจะไม่เปลี่ยนแปลงไปเป็นอย่างอื่น บทนั้นชื่อว่าอภัยยะ
 อภัยยศัพท์ มี ๖ ประเภท คือ

๑) อุปสัค คือคำที่เติมไว้ข้างหน้าคำอื่น เพื่อให้คำนั้นเกิดความสละสลวย หรือมีความหมายแปลกออกไปจากเดิม สำหรับคำที่นำหน้าธาตุ เพื่อขยายความหมายของธาตุเป็นส่วนมาก หรือประกอบหน้าคำนาม เพื่อขยายคำนามบ้างเป็นบางครั้ง และเป็นคำที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงรูป ไม่ว่าจะโดยลิงค์ทั้ง ๓ หรือวิภัติทั้ง ๗ ในคัมภีร์กัจจายนวรรณา สูตรที่ ๓๑๙ มีรูปวิเคราะห์ว่า **อุเปจฺจอุตฺถ สขฺชนฺตฺติ อุปสคฺคา** ชื่อว่าอุปสัค เพราะเข้าไปประกอบหน้าธาตุ เพื่อปรุงแต่งความหมายของธาตุ ในคัมภีร์ปทฺฐปสฺสธิ สูตรที่ ๒๘๒ อธิบายว่า **อุเปจฺจอุตฺถ สขฺชนฺตฺติ อุปสคฺคา** หิ ปาทยํ ศัพท์ทั้งหลายมี ป ศัพท์เป็นต้น ชื่อว่าอุปสัค เพราะเข้าไปจัดแต่งเนื้อความ

ส่วนในคัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา จตุปทวิภาค อธิบายว่า

ธาวตฺถ พารเต

โกจิ โกจิ ตมนวตฺเต

ตเมวญฺโณ วิเสสตี

อุปสคฺคตฺติ ตฺธา.^๗

อุปสัค หรือที่เรียกว่าคติ จำแนกออกเป็น ๓ ประเภท คือ

(๑) ธาตวตฺถพารกะ คือ อุปสัคที่เบียดเบียนความหมายของธาตุ คือทำให้ความหมายของธาตุมีความหมายตรงกันข้าม เช่น คจฺจติ-ย่อมไป อาคจฺจติ-ย่อมมา ชยติ-ย่อมชนะ ปราชยติ-ย่อมแพ้ เป็นต้น

(๒) ธาตวตฺถานวตฺตกะ คืออุปสัคที่คล้อยตามความหมายของธาตุ หมายความว่าไม่ทำให้ความหมายของธาตุเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม เช่น คจฺจติ-ย่อมไป อนุคจฺจติ-ย่อมไปตาม เสติ-ย่อมนอน อธิเสติ-ย่อมนอนทับ เป็นต้น

(๓) ธาตวตฺถวิเสสกะ คืออุปสัคที่ทำให้ความหมายของธาตุแปลกออกไปจากเดิม แต่ไม่ถึงกับตรงกันข้าม เช่น ภาวติ ย่อมมี, อนุภาวติ ย่อมสวຍ เป็นต้น

๒) นิบาต คือคำที่ตั้งอยู่ข้างหน้า ท่ามกลาง และท้ายคำอื่น และเป็นคำที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงรูปไม่ว่าจะโดยลิงค์ทั้ง ๓ หรือวิภัติทั้ง ๗ ในคัมภีร์กัจจายนวรรณา สูตรที่ ๓๑๙ มีรูปวิเคราะห์ว่า **ปทานิ อาทิมชฺฆาวสาเนสุ นิปตฺนตฺติ นิปาตา** ชื่อว่านิบาต เพราะวางไว้ข้างหน้า ตรงกลางและท้ายบท ในคัมภีร์ปทฺฐปสฺสธิ สูตรที่ ๒๘๒ อธิบายว่า **จาที ปทาติมชฺชนเต นิปาตา นิปตฺนตฺติ** ศัพท์ทั้งหลายมี จ ศัพท์เป็นต้น ชื่อว่านิบาต วางไว้ข้างหน้า ตรงกลางและท้ายบท

๓) อภัยยิภาวสมาส คือสมาสที่มีอภัยยศัพท์ (อุปสัคและนิบาต) อยู่หน้าและเป็นประธาน ไม่มีการเปลี่ยนแปลงเพราะลิงค์ วงจะ และวิภัติทั้งปวง ในคัมภีร์กัจจายนวรรณา สูตรที่ ๓๑๙ แสดงว่า **อุปสคฺคนิปาตปุพฺพโก อพฺยียาโว** นามศัพท์ที่มีอุปสัคและนิบาตวางอยู่หน้า ชื่อว่าอภัยยิภาวสมาส ในคัมภีร์สัททนีติสุตตมาลา สูตรที่ ๖๙๖ แสดงว่า **อพฺยยปุพฺพโก อพฺยียาโว** สมาสที่มีอุปสัคและนิบาตเป็นบทประธาน ชื่อว่าอภัยยิภาวสมาส เช่น นครสฺส สมํปี อุปนฺครํ ที่ไกลันคร นครสฺส พหิ พหฺนฺครํ ภายนอกแห่งนคร เป็นต้น

^๗ เรื่องเดียวกัน. หน้า ๑๒๒๔.

๔) อพยยัตถิต คือตถิตที่เป็นอพยยศัพท์ หมายถึง ตถิตที่มีรูปศัพท์คงที่ไม่เปลี่ยนรูปตามลิงค์และวิภัตติอย่างใด เช่น โส ปกาโร ตถา ประการนั้น ต่ ปการ ซึ่งประการนั้น เตน ปกาเรน ตถา โดยประการนั้น เป็นต้น คำว่า ตถา เป็นอพยยัตถิต ไม่มีการเปลี่ยนแปลงรูปไปตามประเภทของลิงค์และวิภัตติ

๕) ปัจจัยใช้แทนวิภัตติ มี โต ตฺร ตถ ห ธ ธิ หี หฺ ฬิณจัน ว ปัจจัย เป็นต้น

๖) อพยยปัจจัยกิตก์ คือ ปัจจัยกิตก์ที่เป็นอพยยศัพท์มี ตูนาหิปัจจัย เป็นต้น มีรูปเหมือนกันในลิงค์ วจนะ และวิภัตติทั้งปวง ไม่มีการเปลี่ยนแปลงรูปไปตามลิงค์ วจนะและวิภัตติ ดังแสดงไว้ในสังคหคทาว่า

ทาตุ ทาตุณ ทตฺวาน

มารเธยฺย ปหาตเว

ทตฺวา ติกฺขตฺตุมิจฺจาที

สิญฺ อพฺพยนาภา.

ศัพท์มีอาทิว่า ทาตุ (เพื่อให้) ทาตุณ (ให้แล้ว) ทตฺวาน (ให้แล้ว)

มารเธยฺย ปหาตเว (เพื่อกำจัดบ่วงแห่งมาร) ทตฺวา (ให้แล้ว) ติกฺขตฺตุมิจฺจาที

(สามครั้ง) ชื่อว่าอพยยศัพท์

๔. บทสมาส

สมาส^๔ คือการนำศัพท์ตั้งแต่ ๒ ศัพท์ขึ้นไปมาต่อกัน ให้เป็นศัพท์เดียวกันตามหลักไวยากรณ์ภาษาบาลีสันสกฤต เช่น สุนทร + พจน์ เป็นสุนทรพจน์ รัฐ + ศาสตร เป็น รัฐศาสตร์ อุดม + การณ์ เป็นอุดมการณ์ เป็นต้น ในคัมภีร์ปทฺธิสัทธิตี สุตฺรที่ ๓๓๑ มีรูปวิเคราะห์ว่า สมสฺสเตติ สมาส ชื่อว่าสมาส เพราะถูกเชื่อมให้เป็นบทเดียวกัน ในคัมภีร์สัทธิตีสุตฺตมาลา สุตฺรที่ ๖๔๒ ให้ความหมายไว้ว่า สมสนํ สมาส, ปทสงฺเขโป. อถวา สมลิตฺติ สทฺทวเสน วา อตฺถวเสน วา วิภตฺติโลปํ กตฺวา วา อกตฺวา วา เอกปทฺตตฺถกรเณน สงฺขิยตฺติติ สมาส, สมสฺสตีปํ การยอบท ชื่อว่าสมาส หมายถึงการยอบท เป็นการยอศัพท์หรือยอรรณให้กลายเป็นบทเดียวกันด้วยการลบวิภัตติบ้าง ไม่ลบบ้าง

สมาสนั้น เมื่อว่าโดยลักษณะ มีลักษณะเดียว คือนำเอาบทนามตั้งแต่ ๒ บทขึ้นไปมาย่อเข้าด้วยกัน มี ๒ อย่าง คือ

๑) สัททสมาส สมาสที่มีการยอศัพท์ เป็นการเชื่อมบทหลายบทให้กลายเป็นบทเดียว เพื่อให้พยัญชนะกระชับขึ้นกว่าเดิม มีในลุตตสมาส (สมาสที่มีการลบวิภัตติ) เช่น คาโว ธนํ ยสฺสาติ โครโน ผู้มีทรัพย์คืออ้าว เป็นต้น

๒) อตฺถสมาส สมาสที่มีการย่อเนื้อความ เป็นการเชื่อมข้อความหลายอย่างในบทต่าง ๆ ให้กลายเป็นข้อความอันเดียวกัน เพื่อให้เนื้อความกระชับขึ้นกว่าเดิม มีในลุตตสมาส (สมาสที่ไม่ได้ลบวิภัตติ) เช่น อูรสี โลมานิ ยสฺสาติ อูรสีโลโม ผู้มีขนที่อก เป็นต้น

แต่เมื่อว่าโดยกิจ มี ๒ ประเภท คือ

๑) ลุตตสมาส สมาสที่มีการย่อโดยมีการลบวิภัตติของบทหน้า เช่น รณโย ปุตฺโต ราช-ปุตฺโต โอรัสของพระราช

^๔ พระคันธสาราภิงค์. สังวรรณนามัญชรี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕), หน้า ๒๘.

๒) อุลุตตสมาส สมาสที่มีการย่อโดยไม่มีการลบลวิภัตติของบทหน้า เช่น ทิปฺ กโรตฺติติ ทิปฺกโร ชื่อว่า ทิปฺกร เพราะทำที่พึง

เมื่อว่าโดยสภาวะ มี ๒ ประเภท คือ

๑) นิจจสมาส สมาสที่มีการย่อแน่นอน คือในพระบาลีมีปรากฏเป็นรูปสมาสเท่านั้นไม่ปรากฏเป็นอย่างอื่น เช่น กุมภํ กโรตฺติติ กุมภกาโร ชื่อว่า กุมภการ เพราะทำหม้อ

๒) อนิจจสมาส สมาสที่มีการย่อไม่แน่นอน คือในพระบาลีมีปรากฏเป็นได้ทั้งในรูปสมาสและไม่ใช้สมาส เช่น รณโณ ปุตุโต ราชปุตุโต พระโอรสของพระราชา

เมื่อว่าโดยย่อชื่อ มี ๖ ประเภท คือ

๑) อัปยยิภาวสมาส สมาสที่มีอุปสรรคหรือนิบาตเป็นบทหน้า และเป็นประธาน เช่น นครสส สมเป ปวตตติ กลา อิติ อุปนํ คำพูดที่เกิดขึ้นใกล้นคร เรียกว่าอุปนํ เป็นต้น

๒) กัมมธารยสมาส สมาสที่มีบทหน้าขยายบทหลัง และมีบทหลังเป็นประธาน เช่น มหนโต ปุริโส มหาปุริโส, มหนโต จ โส ปุริโส จาติ มหาปุริโส บุรุษผู้ประเสริฐ ชื่อว่ามหาบุรุษ, ประเสริฐด้วย ท่านเป็นบุรุษด้วย เพราะเหตุนั้น ชื่อว่ามหาบุรุษ เป็นต้น

๓) ทิคุสมาส สมาสที่มีบทหน้าเป็นสังขยาที่แสดงจำนวน บทหลังเป็นนามทั่วไป เช่น ตโย โลกา ติโลกํ ไตรโลก เป็นต้น

๔) ตปฺปุริสสมาส สมาสที่มีบทหน้าลงวิภัตตินาม ๖ ประเภท มีหุตยวิภัตติเป็นต้น และมีบทหลังเป็นประธาน เช่น สุขํ ปตฺโต สุขปตฺโต ผู้มีความสุข เป็นต้น

๕) พหุพพิหสมาส สมาสที่มีความหมายเป็นบทอื่น คือ ย ต ศัพท์เป็นต้น และระบุดัง เป็นประธาน เช่น วิโต ราโค ยสฺมา โส วิตราโค (ภิกขุ) ผู้ปราศจากราคะ เป็นต้น

๖) ทวันทสมาส สมาสที่มีบททั้งสองเป็นประธาน และในรูปวิเคราะห์ มี จ ศัพท์อยู่ด้วย เช่น สมโณ จ พราหมโณ จ สมณพราหมณา สมณะและพราหมณ์ทั้งหลาย เป็นต้น

เมื่อว่าโดยประโยชน์ มี ๓ คือ

๑) ทำพากย์ในภาษาบาลีให้สละสลวยและจัดความรุงรังด้วยวิภัตติ

๒) ทำศัพท์ให้น้อยลง คงความไว้เท่าเดิม

๓) ทำนามนามให้กลายเป็นคุณนามและเปลี่ยนลิงค์ได้

๕. บทัตถิต

ตฺถิต คือการเชื่อมคำนามกับปัจจัย เป็นการสร้างคำใหม่เพื่อให้กระชับกว่าการใช้นามล้วน ๆ หรือปัจจัยที่เป็นประโยชน์เกี่ยวแก่ความย่อ เป็นได้ทุกวิภัตติ และเป็นอภัยยศัพท์ ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ ตฺถิตกัณฑ์ สูตรที่ ๓๖๑ มีรูปวิเคราะห์ว่า **เตสํ นามิกานํ หิตอุปการา ตฺถิตา** ชื่อว่าตฺถิต เพราะเป็นปัจจัยที่มีอุปการะเกี่ยวแก่นามบทเหล่านั้น ในคัมภีร์สัททนิติสูตรตมาลา ตฺถิตกัณฑ์สูตรที่ ๗๕๑ ให้ความหมายว่า **ตฺถิตินฺติ อปจจาติอตฺเตสุ ปวตฺตานํ ณาติปจฺจานํ นามํ ปริกปฺปาติวเสน นิปฺพาเตตฺตพฺพสฺส วิธิโนปิ นามํ** ตฺถิตเป็นชื่อของกลุ่มปัจจัยมี ณ ปัจจัยเป็นต้นใช้ในความหมายว่าอปจจ เป็นต้นและวิธีการประกอบศัพท์โดยอาศัยการอนุมานตามหลักเหตุผลเป็นต้น

ตฺถิตินั้น เมื่อว่าโดยลักษณะทั่วไป มีอยู่ลักษณะอย่างเดียว คือใช้ปัจจัยแทนศัพท์ได้ทั่วไป เมื่อว่าโดยลักษณะเฉพาะ มีหลายประเภท ตามที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ สูตรที่ ๔๒๓ ดังนี้ว่า

**สามัญญวุตติภาวตถา-
ตตฺราที จตุราปจฺจา-**

**พยุยโต ตทฺธิตํ ติธา
เนกตถสฺสตถิสฺสขยโต.**

ตฺทฺธิต มี ๓ ประเภท คือ

๑) สามัญญวุตติตฺทฺธิต (สามัญญวุตติตตฺทฺธิต) ตฺทฺธิตที่มีรูปศัพท์เป็นได้ทั้ง ๓ ลิงค์ และใช้ปัจจัยแทนศัพท์ได้ทั่วไป เช่น วสฺสิญฺสส อปจฺจ วสฺสิญฺโ (วสฺสิญฺสี, วสฺสิญฺส) เหล่ากอของวสฺสิญฺส ชื่อว่า วสฺสิญฺส เป็นต้น

๒) ภาวตฺทฺธิต ตฺทฺธิตที่ใช้ ตต ญย ตตฺน ตา ญ กญ ปัจจัย แทน ภาวศัพท์ลงกับนาม นาม คุณนาม นามกิตก์ กิริยาอาชยาด (อตฺถิ นตฺถิ)

๓) อัปยยตฺทฺธิต ตฺทฺธิตที่ใช้อัปยยศัพท์ ถ้า ถ ปัจจัยแทน ปการ (ประการ) ในบรรดา ๓ ประเภทนั้น สามัญญวุตติตตฺทฺธิต (ตฺทฺธิตแรก) มี ๔ ประเภท คือ

๑) อปจจตฺทฺธิต ตฺทฺธิตที่ใช้ปัจจัยแทน อปจจ (เหล่ากอ) ศัพท์ เช่น วสฺสิญฺสส อปจฺจ วสฺสิญฺโ เหล่ากอวสฺสิญฺส เป็นการใช ญ ปัจจัยแทน อปจจ ศัพท์

๒) อนนฺกตถตฺทฺธิต ตฺทฺธิตที่มีความหมายหลายประการ เช่น นาวาย ตรตฺติ นาวิกอ ผู้ข้ามด้วยเรือ เป็นการใช ญก ปัจจัยแทน ตรตฺติ (ข้าม) ศัพท์, กสาเวน รตตํ กาสาวํ ผํกาสาวะ เป็นการใช ญ ปัจจัยแทน ราก (ย้อม) ศัพท์ เป็นต้น

๓) อัสสตถิตตฺทฺธิต ตฺทฺธิตที่ใช้ปัจจัยแทน อสฺสตถิ (มี) ศัพท์ เช่น คฺุณ อสฺส อตฺถิตฺติ คุณฺวา ผู้มีคุณ เป็นการใช วนตฺ ปัจจัย แทน อสฺสตถิ ศัพท์

๔) สํขยตฺทฺธิต ตฺทฺธิตที่มีการนำสังขยาศัพท์มาย่อเข้าด้วยกัน เช่น ทส จ ทส จ วิสติ สิบกับสิบ เป็นยี่สิบ เป็นต้น

ส่วนในคัมภีร์ปทวิจาร แสดงว่า ตฺทฺธิตเมื่อว่าโดยย่อมี ๓ ประเภท คือ

๑) สามัญญวุตติตฺทฺธิต ตฺทฺธิตที่มีรูปศัพท์เป็นได้ ๓ ลิงค์ เช่น วสฺสิญฺโ, วสฺสิญฺสี, วสฺสิญฺส

๒) อัปยยตฺทฺธิต ตฺทฺธิตที่มีรูปศัพท์ไม่เปลี่ยนแปลงตามลิงค์และวิภัติ เช่น ตถา

๓) ภาวตฺทฺธิต ตฺทฺธิตที่ลงในความหมายว่า ภาวะ (แปลว่า ความ, การ)

เมื่อว่าโดยพิสตาร สามัญญวุตติตฺทฺธิต มี ๑๕ ประเภท คือ

๑) อปจจตฺทฺธิต ตฺทฺธิตที่ใช้แทน อปจจ (เหล่ากอ) ศัพท์

๒) ตรตฺยาทิตฺทฺธิต ตฺทฺธิตที่ใช้แทน ตรตฺติ (ข้าม) ศัพท์ เป็นต้น

๓) รากาติตฺทฺธิต ตฺทฺธิตที่ใช้แทน ราก (ย้อม) ศัพท์ เป็นต้น

๔) ชาตาติตฺทฺธิต ตฺทฺธิตที่ใช้แทน ชาต (เกิด) ศัพท์ เป็นต้น

๕) สมฺภูตตฺทฺธิต ตฺทฺธิตที่ใช้แทน สมฺภู (หมู่) ศัพท์

๖) จานตฺทฺธิต ตฺทฺธิตที่ใช้แทน จาน (ที่ตั้ง) ศัพท์

๗) อุปมาตฺทฺธิต ตฺทฺธิตที่ใช้แทน อุปมา (ราวกะ, เพียงดัง) ศัพท์

๘) นิสฺสิตตฺทฺธิต ตฺทฺธิตที่ใช้แทน นิสฺสิตต (อาศัย) ศัพท์

๙) พหุลตฺทฺธิต ตฺทฺธิตที่ใช้แทน พหุล (มาก) ศัพท์

๑๐) วิสเสตตฺทฺธิต ตฺทฺธิตที่ใช้แทน วิสเสส (ยิ่งกว่า) ศัพท์

๑๑) อัสสตถิตตฺทฺธิต ตฺทฺธิตที่ใช้แทน อสฺสตถิ (มี) ศัพท์

๑๒) ปกติตตฺทฺธิต ตฺทฺธิตที่ใช้แทน ปกติ หรือ ปกต (ปกติ) ศัพท์

- ๑๓) ปุณัตถิตี ตัถธิตีที่ใช้แทน ปุณ (ลำดับที่) ศัพท์
 ๑๔) สังขยัตถิตี ตัถธิตีที่ใช้แทน สังขยา (จำนวน) ศัพท์
 ๑๕) วิภาคัตถิตี ตัถธิตีที่ใช้แทน วิภาค (จำแนก, แยกส่วน) ศัพท์

ภาวัตถิตี มี ๕ ประเภท คือ

- ๑) ทัพพภาวัตถิตี ตัถธิตีที่ลงปัจจัยในความหมายของภาวะท้ายทัพพศัพท์ เช่น
 วิสาณิสส ภาโว วิสาณิตตัม ความเป็นมาแห่งสัตว์ที่มีเขา ชื่อว่าวิสาณิตตะ เป็นต้น
 ๒) คุณภาวัตถิตี ตัถธิตีที่ลงปัจจัยในความหมายภาวะท้ายคุณศัพท์ เช่น สุกกสส
 ภาโว สุกกตตัม ความเป็นมาแห่งโคสีขาว ชื่อว่าสุกกัตตะ เป็นต้น
 ๓) กิริยาภาวัตถิตี ตัถธิตีที่ลงปัจจัยในความหมายภาวะท้ายกิริยาศัพท์ เช่น คนตุสส
 ภาโว คนตุตตัม ความเป็นมาแห่งผู้ไป ชื่อว่าคนตุตตะ เป็นต้น
 ๔) ขาติภาวัตถิตี ตัถธิตีที่ลงปัจจัยในความหมายภาวะท้ายชาติศัพท์ เช่น โคตสส ภา
 โว โคตตัม ความเป็นมาแห่งโค ชื่อว่าโคตตะ เป็นต้น
 ๕) นามภาวัตถิตี ตัถธิตีที่ลงปัจจัยในความหมายภาวะท้ายนามบัญญัติ เช่น จิตตสส
 ภาโว จิตตตัม ความเป็นมาแห่งจิตต์ ชื่อว่าจิตตัตตะ เป็นต้น

๖. บทอาขยาต

อาขยาต คือคำที่เชื่อมธาตุ วิภัติ ปัจจัยเพื่อสร้างคำที่แสดงกิริยาหรือศัพท์ที่กล่าวกิริยา
 เพื่อใช้เป็นกิริยาคุมพากย์ ในคัมภีร์สัททนต์ที่สุดตมาลา สูตรที่ ๘๖๕ มีรูปวิเคราะห์ว่า **กริยํ อาขยาตํ**
อาขยาตํ, กริยาปํ อาขยาตคือศัพท์ที่แสดงกิริยา (การกระทำ) ได้แก่ บทกิริยามี **ติ, อนติ, สิ, ถ, มิ, ม**
 วิภัติเป็นต้น เช่น บุริโส มคคํ คจจติ บุรุษ ย่อมไปสู่หนทาง เป็นต้น (คมฺ ธาตุ ติ วิภัติ) ประกอบด้วย
 ส่วนประกอบ ๘ อย่าง คือ วิภัติ กาล บท วจนะ บุรุษ ธาตุ วาจก และปัจจัยใน ๘ อย่างนั้น ที่สำคัญ
 ที่สุด คือ

- ๑) วิภัติ คือศัพท์ที่แจกแจงความหมายของธาตุ ทำหน้าที่ของตนได้โดยลำพังและ
 เป็นที่อาศัยปรากฏขึ้นของ กาล บท วจนะ และบุรุษ
 ๒) ธาตุ เป็นมูลรากของกิริยา
 ๓) ปัจจัย เพราะทำหน้าที่ของตนได้โดยลำพัง และเป็นที่ยึดอาศัยปรากฏขึ้นของวาจก

วิภัติ คือศัพท์ที่แจกแจงความหมายของธาตุ ในคัมภีร์ปทฐปฐิธิ สูตรที่ ๔๒๔ มีรูป
 วิเคราะห์ว่า **กาลาหิวเสน ธาตุวตถํ วิภชตติ วิภตติโย** ชื่อว่าวิภัติ เพราะแจกแจงความหมายของ
 ธาตุโดยจำแนกเป็นกาลเป็นต้น ในคัมภีร์ปทฐิธิ^๙ แสดงวิภัติไว้ ๘ หมวด ดังนี้ คือ

- ๑) วัตตมานาวิภัติ กาลหรือกิริยาที่กำลังเป็นไปอยู่ แต่ยังไม่เสร็จ เรียกว่าปัจจุบัน, มี
 วิภัติว่า **ติ, อนติ** เป็นต้น ๑๒ ตัวซึ่งประกอบท้ายธาตุ โดยส่วนมากแปลว่า อยู่, ย่อม, จะ ส่วนใน
 คัมภีร์กัจจายนะวันณนาสูตรที่ ๔๑๔ มีรูปวิเคราะห์ว่า **วตตตติ วตตมานา กาลสงขตา กิริยา**
วตตมาโน กาโล เอติสสาติ วตตมานา ชื่อว่าวตตมานา เพราะกำลังเป็นไปอยู่ ได้แก่ กิริยาคือกาล
 กาลที่กำลังเป็นไปของกิริยานั้น เหตุนั้น กิริยานั้น ชื่อว่าวตตมานา

^๙ พระญาณาลังการเถระ. จารุณ ธรรมดา (แปล), **ปทฐิธิ**. หน้า ๒๐๐-๒.

๒) ปัญจมีวิภัตติ การออกคำสั่งใช้ให้ผู้อื่นทำ เรียกว่าอาณัติ การปรารณาหรือการสวดมนต์อ่อนวอนให้เป็นอย่างนั้นอย่างนั้น เรียกว่าอาสิญฐะ มีวิภัตติว่า ตู, อนุตุ เป็นต้น ๑๒ ตัวซึ่งประกอบท้ายธาตุเพื่อแสดงอาณัติและอาสิญฐะนั้น ท่านเรียกว่าปัญจมีวิภัตติ โดยส่วนมากแปลว่า จง...เถิด, ขอ...จง ส่วนในคัมภีร์สหพันธิสุตตมาลา สูตรที่ ๘๘๐ แสดงว่า ปัญจมีวิภัตติ ใช้ในกาลที่ไม่เจาะจง เหล่านี้ คือ ออกคำสั่ง, ความหวัง, การดำ, การสาปแช่ง, การขอ, การแนะนำหรือบอกวิธี, การนิมนต์, การร้องเรียก, การเชื้อเชิญ, การถาม และความปรารณา

๓) สัตตมีวิภัตติ การหยั่งลงใจผู้อื่น เรียกว่าอนุมติ (ในที่อื่น หมายถึง การอนุญาตหรือการเห็นด้วย) การรำพึงกับตนเอง เรียกว่าปรักัปปะ มีวิภัตติว่า เอยฺย, เอยฺย เป็นต้น ๑๒ ตัว ซึ่งประกอบท้ายธาตุ เพื่อแสดงอนุมติและปรักัปปะนั้น เรียกว่าสัตตมีวิภัตติ โดยส่วนมากแปลว่า ควร..., พึง...,

๔) ปโรกขวิภัตติ กาลหรือกิจที่สำเร็จไปแล้ว เรียกว่าอดีต มีวิภัตติว่า อ, อุ เป็นต้น ๑๒ ตัว ซึ่งประกอบท้ายธาตุ เพื่อแสดงกาลหรือกิจที่เป็นอดีตนั้น เรียกว่าปโรกขวิภัตติ โดยส่วนมากแปลว่า...แล้ว

๕) หิยัตตนิวิภัตติ กาลหรือกิจที่ผ่านพ้นมาแล้วได้ ๑ วัน เรียกว่าหิโย (เมื่อวานนี้) มีวิภัตติว่า อา, อุ เป็นต้น ๑๒ ตัวซึ่งประกอบท้ายธาตุ เพื่อแสดงอดีตกาลนับตั้งแต่เมื่อวานนี้ เรียกว่าหิยัตตนิวิภัตติ โดยส่วนมากแปลว่า...แล้ว

๖) อัชชัตตนิวิภัตติ กาลหรือกิจที่เป็นไปโดยเริ่มต้นตั้งแต่เที่ยงคืนที่ผ่านมาไป จนถึงเที่ยงคืนที่กำลังจะมาถึง เรียกว่าอัชชะ (วันนี้) มีวิภัตติว่า อิ, อุ เป็นต้น ๑๒ ตัวซึ่งประกอบท้ายธาตุ เพื่อแสดงอดีตที่เพิ่งทำเสร็จไปภายในวันนี้ เรียกว่าอัชชัตตนิวิภัตติ โดยส่วนมากแปลว่า...แล้ว

๗) ภวิสสันตวิภัตติ กาลหรือกิจที่ยังมาไม่ถึงเรียกว่าอนาคต มีวิภัตติว่า สสติ, สสนติ เป็นต้น ๑๒ ตัว ซึ่งประกอบท้ายธาตุ เพื่อแสดงอนาคตนั้น เรียกว่าภวิสสันตวิภัตติ โดยส่วนมากแปลว่า จัก..., จะ...,

๘) กาลาติปัตตวิภัตติ ความผิดหวังหรือความผิดพลาดที่ทำให้กิจบางอย่างไม่มีสิทธิที่จะเกิดขึ้นได้อีก เรียกว่ากิริยาติปันนะ มีวิภัตติว่า สสสา, สสสุ เป็นต้น ๑๒ ตัว ซึ่งประกอบท้ายธาตุ เพื่อแสดงความเป็นกิริยาติปันนะนั้น เรียกว่ากาลาติปัตตวิภัตติ โดยส่วนมากแปลว่า จักได้...แล้ว

๗. บทกิตก์

กิตก์ คือคำเชื่อมธาตุกับปัจจัย เพื่อสร้างคำที่ทำหน้าที่เป็นผู้กระทำกิจเป็นต้น หมายความว่า เป็นชื่อของปัจจัยกลุ่มหนึ่งสร้างขึ้นมาโดยการนำเอาธาตุกับปัจจัยมาประกอบกัน เพื่อกำจัดความสงสัยในเรื่องสาธนะ ในคัมภีร์สหพันธิสุตตมาลาที่ ๓๔๖ มีรูปวิเคราะห์ว่า **ลิสฺसानํ กงฺขํ กิริตฺติ กิโต** ณ ปัจจัยเป็นต้น ชื่อว่ากิตก์ เพราะกำจัดความสงสัยของศิษย์ทั้งหลาย (ลง ณฺ ปัจจัย เป็น กิโต) คือทำให้เข้าใจหน้าที่ของศัพท์ได้อย่างถูกต้องว่า เป็นสาธนะไหน ดังนี้เป็นต้น เช่น ทายโก มาจาก ทา ธาตุ + ณฺ ปัจจัย แปลว่า ผู้ให้ เป็นกัตตสาธนะ, ทานํ มาจาก ทา ธาตุ + ยุ ปัจจัย แปลว่า ทานที่ถูกให้ เป็นกัมมสาธนะ ดังนี้เป็นต้น เป็นชื่อของปัจจัยกลุ่มหนึ่งที่กำลังความสงสัยของศิษย์ในเรื่องสาธนะ ในคัมภีร์กัจจายนะสูตรที่ ๕๔๕-๕๔๖ ได้จำแนกกิตก์ปัจจัยออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑) กิจจปัจจัย คือปัจจัยที่ใช้ในกัมมสาธนะและภาวสาธนะ มี ๕ ตัว คือ ตพพ, อนีย, ญย, เตยย, วจจ ปัจจัยเหล่านี้ สามารถแสดงความหมายว่า อรหะ (สมควร) และสัทธิ (สามารถ) ท่านจึงบัญญัติให้แปลว่า พึง, ได้ เช่น กาทพพ (อันเขาพึงกระทำ, อันเขากระทำได้) เป็นต้น

๒) กิตปัจจัย คือปัจจัยที่มักใช้ในกัตตุสาธนะ ได้แก่ กิตกปัจจัยทั้งหมดที่นอกจากกิจจปัจจัย

โบราณจารย์บางท่านจำแนกกิตกปัจจัยออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑) กิจจปัจจัย คือปัจจัยที่ใช้ในกัมมสาธนะและภาวสาธนะ

๒) กิตปัจจัย คือปัจจัยที่ใช้ในกัตตุสาธนะ

๓) กิจจกิตปัจจัย คือปัจจัยที่ใช้ในกัตตุสาธนะ, กัมมสาธนะ, ภาวสาธนะ

ในคัมภีร์สหัตถเภทจินตา คาถาที่ ๓๔๗-๓๔๘ ได้ประพันธ์ประเภทของกิตกปัจจัยเป็นคาถาว่า (๓๔๗)

ปจฺจโย กิตฺเต กิจจ-

กิตฺเตเทน ทพฺพิโร

ปญฺจ ตพฺพาทโย กิจฺจา

กิตฺตญฺเณ ญาติปจฺจยา.

ปัจจัยในกิตกมี ๒ ประเภท โดยจำแนกเป็นกิจจปัจจัย และกิตปัจจัย,

ปัจจัย ๕ ตัว มี ตพพ ปัจจัยเป็นต้น ชื่อว่ากิจจปัจจัย (ส่วน) ปัจจัยอื่นมี ญ ปัจจัยเป็นต้น ชื่อว่ากิตปัจจัย

(๓๔๘)

ปจฺจโย ตพฺพิโร กิจจ-

กิตฺกิจจกิตฺตพฺพสา

ภาวกมฺเมสุ กตฺตวตฺเต

ตีสฺส วาตฺยปร เวทฺ.

อีกนัยหนึ่ง บัณฑิตบางท่านกล่าวว่า ปัจจัยมี ๓ ประเภท โดยจำแนกเป็น

กิจจปัจจัย, กิตปัจจัยและกิจจกิตปัจจัย กิจจปัจจัยลงในภาวสาธนะและกัมมสาธนะ, กิตปัจจัยลงในกัตตุสาธนะ, ส่วนกิจจกิตปัจจัยลงในสาธนะทั้ง ๓

๓.๒ กลุ่มคัมภีร์พจนานุกรม

ประวัติกลุ่มคัมภีร์พจนานุกรมนั้น ขอนำเสนอเฉพาะประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อริธาน อันเป็นคัมภีร์ประเภทพจนานุกรมศัพท์บาลี และมีคัมภีร์ที่สำคัญ ๆ อธิบายขยายความเพิ่มเติม เช่น อริธานปทีปิกาฎีกา อริธานปทีปิกาสูจิ อริธานปทีปิกานิสสยะ เป็นต้น เป็นคัมภีร์ที่แสดงนามบัญญัติของเนื้อหาทั้งในโลกสวรรค์ โลกมนุษย์ และโลกบาดาล เป็นผลงานของพระโมคคัลลานมหาเถระ ราชบัณฑิต ณ วัดมหาเชตวัน เกาส์ลังกา ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ ในรัชสมัยของพระเจ้าปรักกมพาหุที่ ๑

คัมภีร์อริธาน ถือว่าเป็นคัมภีร์ที่มีคุณค่าด้านภาษาศาสตร์ที่สามารถให้ความรู้ต่อการศึกษาด้านภาษาศาสตร์เพราะเป็นแหล่งรวมของ “พจน์” หรือคำพูดต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันซึ่งเป็นสิ่งที่อนุชนจะต้องศึกษาและให้ความสำคัญกับการศึกษาในเชิงภาษาศาสตร์ด้วย คัมภีร์อริธานแบ่งออกเป็น ๓ กัณฑ์ใหญ่ คือ

๑. **สัคคกัณฑ์** แสดงชื่อศัพท์ที่มีความหมายเหมือนกันไว้เป็นกลุ่มเดียวกัน เช่น ศัพท์ที่เป็นพระนามของพระพุทธเจ้า ชื่อพระนิพพาน พระอรหันต์ และโลกสวรรค์ เป็นต้น

๒. ภูภินท์ แสดงศัพท์ที่เป็นชื่อของสถานที่ พื้นดิน ภูเขา ต้นไม้ แม่น้ำ และลำธารเป็นต้น แบ่งออกเป็น ๗ วรรคย่อย คือ

- ๑) ภูมิวรรค แสดงศัพท์เกี่ยวกับแผ่นดิน
- ๒) ปุรวรรค แสดงศัพท์เกี่ยวกับเมืองและประเทศ
- ๓) นรวรรค แสดงศัพท์เกี่ยวกับคน
- ๔) จตุพพรรณวรรค แสดงศัพท์เกี่ยวกับบรรณ ๔
- ๕) อรัญญวรรค แสดงศัพท์เกี่ยวกับป่าไม้
- ๖) เสลวรรค แสดงศัพท์เกี่ยวกับภูเขา
- ๗) ปาตาลวรรค แสดงศัพท์เกี่ยวกับโลกบาดาล

๓. สามัญญภินท์ แสดงนามศัพท์และคุณศัพท์สามัญทั่ว ๆ ไป มีความดีงาม ความประเสริฐ การกระทำเป็นต้น รวมทั้งศัพท์ที่เป็นนิบาตบทและอุปสัคบท แบ่งออกเป็น ๔ วรรคย่อย คือ

- ๑) วิเสสยธินวรรค แสดงศัพท์ที่เป็นบทวิเสสนะที่เกี่ยวข้องกับลึงค์ทั้ง ๓
- ๒) สังคินณวรรค แสดงศัพท์เบ็ดเตล็ดทั่วไป
- ๓) อนนัตถวรรค แสดงศัพท์ที่มีความหมายหลายอย่าง
- ๔) อัปยยวรรค แสดงความหมายของอุปสัคและนิบาต

ในภินท์ใหญ่ทั้ง ๓ นั้น ที่ประกอบด้วยวรรคย่อย มีภูมิวรรค และปุรวรรค เป็นต้น เมื่อรวมกับปณามคาถา ปฏิญญาคาถา ปริสาธคาถา และนิคมนคาถา ทั้งหมดแล้ว มีจำนวนทั้งสิ้น ๑,๒๒๑ คาถาด้วยกัน

ลักษณะการแสดงเนื้อหาคัมภีร์อภินิหารนั้น เป็นการแสดงกลุ่มศัพท์ที่มีชื่อและลึงค์คล้ายตามพระบาลีพระไตรปิฎก ขอนำการแสดงลักษณะการอธิบายความตามนัยคัมภีร์อภินิหารวรรณนาที่นำคาถาจากคัมภีร์อภินิหารมาตั้งตามลำดับคาถาแล้วอธิบายแต่ละบทไป โดยแสดงบทแต่ละบทประกอบด้วย ศัพท์ รูปวิเคราะห์ และอุทาหรณ์ประกอบโดยสังเขป ดังนี้

พระนามพระพุทธเจ้า ๓๒ ศัพท์

พุทโธ ทสพล สุตตา	สพพณญ ทวิปทุตโตโม;	(๑)
มุนินโท ภควา นาโถ	จกขุมงศิริโส มุนิ.	
โลกนาถ'อนิวัโร	มเหลสิ จ วินายโก;	(๒)
สมนตจกขุ สุตโต	ภุริปณโย จ มารชิ.	
นรสีโท นรวัโร	ธมมราชา มหามุนิ;	(๓)
เทวเทโว โลกครุ	ธมมสสามิ ตถาคโต.	
สยมญ สมมาสมพุทโธ	วรูปณโย จ นายโก;	(๔)
ชิน สกโก ตุ สิทธโต	สุทโธนิ จ โคตโม.	
สกุยสีโท ตถา สกุย-	มุนิ จา'ทิจจพนธุ จ.	(๕)

มีศัพท์ว่า พุทธ, ทสพล, สุตต, สพพณญ, ทวิปทุตตม, มุนินท, ภควนต, นาถ, จกขุมนต, องศิริส, มุนิ, โลกนาถ, อนนิวั, มเหลสิ, วินายก, สมนตจกขุ สุตต, ภุริปณโย, มารชิ, นรสีท, นรวั, ธมมราช, มหามุนิ, เทวเทว, โลกครุ, ธมมสสามิ, ตถาคต, สยมญ, สมมาสมพุท, วรูปณโย, นายก และ ชิน โดยอธิบายตามลำดับศัพท์ดังต่อไปนี้

๑. พุทธ แปลว่า พระพุทธเจ้า, ผู้ตรัสรู้

รูปวิเคราะห: พุทฺโธติ เกณฑเถน พุทฺโธ^{๑๐} ถาไมว่า คำว่า “พุทฺโธ” พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะอรรถว่าอย่างไร, ตอบว่า ทรงพระนามว่าพุทธะ เพราะมีอรรถวิเคราะหว่า

- ๑) พุชฌิตา สจจानीติ พุทฺโธ พระนามว่าพุทธะ เพราะทรงตรัสรู้สัจธรรม
- ๒) โพธเตตา ปชายาติ พุทฺโธ พระนามว่าพุทธะ เพราะทรงให้หมู่สัตว์รู้ตาม
- ๓) สพพญญตาย พุทฺโธ พระนามว่าพุทธะ เพราะทรงรู้ธรรมทั้งปวง
- ๔) สพพทสสาวิตาย พุทฺโธ พระนามว่าพุทธะ เพราะทรงเห็นแจ้งธรรมทั้งปวง
- ๕) อภิณญายตาย พุทฺโธ พระนามว่าพุทธะ เพราะทรงรู้ยิ่ง
- ๖) วิสวิตาย พุทฺโธ พระนามว่าพุทธะ เพราะทรงทำพระนิพพานให้แจ้ง
- ๗) ซีณาสวสงขาเตน พุทฺโธ พระนามว่าพุทธะ เพราะทรงสิ้นอาสวะ
- ๘) นิรุปกกิเลสสงขาเตน พุทฺโธ พระนามว่าพุทธะ เพราะทรงปราศจากอุปกิเลส
- ๙) เอกนตวิตรโคติ พุทฺโธ พระนามว่าพุทธะ เพราะทรงปราศจากราคะแน่นนอน
- ๑๐) เอกนตวิตรโโสติ พุทฺโธ พระนามว่าพุทธะ เพราะทรงปราศจากโทสะแน่นนอน
- ๑๑) เอกนตวิตรโมหิต พุทฺโธ พระนามว่าพุทธะ เพราะทรงปราศจากโมหะแน่นนอน
- ๑๒) เอกนตนิกกิเลสติ พุทฺโธ พระนามว่าพุทธะ เพราะทรงสิ้นกิเลสแน่นนอน
- ๑๓) เอกายนมนคคํ คโตติ พุทฺโธ พระนามว่าพุทธะ เพราะเสด็จไปสู่ทางอันเอก
- ๑๔) เอโก อนุตตรํ สมนาสมโพธิ อภิสมพุทฺโธติ พุทฺโธ พระนามว่าพุทธะ เพราะตรัสรู้

พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณได้เพียงพระองค์เดียว

๑๕) อพุทธิวิหตตตา พุทธิปฏิลาภตตา พุทฺโธ พระนามว่าพุทธะ เพราะทรงกำจัดอวิชชาแล้วตรัสรู้วิชชา

๑๖) พุชฌิตีติ พุทฺโธ ผู้ตรัสรู้ พระนามว่าพุทธะ (พุธ อวคฺคเน=ตรัสรู้-รู้-บรรล + ต)

อุทาหรณ์: เตน สมเย พุทฺโธ ภควา เวรณชาโย วิหรติ นเพรฺจิมนฺทมูลเ มหตา ภิกฺขุสํเชน สหฺมึ ปณจมตเตน ภิกฺขุสเตหิ^{๑๑} สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ ควงต้นสะเดาอันเป็นที่อยู่ของนเพรย์กษั เขตเมืองเวรณชา พร้อมภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ประมาณ ๕๐๐ องค์

อิติ พุทฺโธ อภิณญาย ฌมมมกฺขาสึ ภิกฺขุณิ ทฺวักขสนตงฺกโร สตถา จกฺขมา ปรีนิพฺพุโต^{๑๒} ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัสบอกธรรม แก่ภิกษุทั้งหลายเพื่อความรู้ยิ่ง พระศาสดา ทรงทำที่สุดแห่งทุกข์ มีพระจักขุ ปรีนิพพานแล้ว

อริยา วุจฺจนติ พุทฺธา จ พุทฺธสาวกา จ^{๑๓} พระพุทธเจ้าและสาวกของพระพุทธเจ้า เรียกว่า พระอริยะทั้งหลาย

^{๑๐} ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๔๒/๓๘๘, ขุ.จ. (บาลี) ๓๐/๙๗/๒๐๗, ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๖๒/๑๘๕-๑๘๖.

^{๑๑} วิมทา. (บาลี) ๑/๑/๑.

^{๑๒} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๘๖/๑๐๙.

^{๑๓} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๕๘๘/๓๑๔.

อหิ พุทธญจ ฌมมญจ สัมมญจ สรณิ คโต อุปาสกตตํ เทเสสิ สกยปุตตสส สาสนเ^{๑๔} หม่อมฉันได้ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์ ว่าเป็นสรณะที่พึ่งแล้ว ได้แสดงตนเป็นอุบาสก ในพระศาสนาแห่งพระศากยบุตรแล้ว

สาวกา จ ปจเจกพุทฺธา จ พุทฺธา จ อนุสสรนติ^{๑๕} พระสาวกทั้งหลาย พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย และพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมทรงระลึกได้

พุทฺโธ จ โลเกติ อิทํ วินา พุทฺธุปาเทน สัมภะทสส อภะวทสสนตฺถิ วุตตํ^{๑๖} บทว่า พุทฺโธ จ โลเก นี้ สกวาที่กล่าวไว้เพื่อแสดงความไม่มีสังฆะ โดยเว้นจากการอุปบัติของพระพุทธเจ้า

อตฺถโต ปน ปารมิตาปริภาวิโต สยมญฺญาณেন สห วาสนาย วิหตวิทิสตินริวเสสสิเลโส มหากรณาสพฺพญฺตญฺญาณาหิอปริเมยฺยคุณคณาธารโ ขนฺธสนฺตานอ พุทฺโธ^{๑๗} ก็โดยความหมาย คือ พระพุทธเจ้า ผู้ทรงกำจัดกิเลสได้หมดสิ้นพร้อมทั้งวาสนา ด้วยพระสยัมญฺญาณ เพราะทรงอบรมพระบารมีมาแล้ว ผู้มีพระขันธสันดานทรงไว้ซึ่งหมู่คุณอันนับประมาณไม่ได้มีพระมหากรณานิคุณและพระสัพพญฺตญฺญาณเป็นต้น

๒. ทสพล แปลว่า พระพุทธเจ้า, พระทศพล

รูปวิเคราะห: ทานสีลนตฺยาทโย จานาจฺจานญฺญาทโย วา ทส พลาณิ อสสตฺถิตฺติ ทสพลํ พระนามว่าทสพละ เพราะทรงมีกำลัง ๑๐ ประการ มี ทาน สีลเป็นต้น หรือ จานาจฺจานญฺญาณเป็นต้น (ทส= ๑๐ + พล=กำลัง)

กำลัง ๑๐ ประการ คือ ๑) จานาจฺจานญฺญาณ พระปรีชาหยั่งรู้ฐานะและฐานะ คือ ทรงรู้ว่าอะไรเป็นไปได้ และอะไรเป็นไปไม่ได้ รู้เหตุรู้ผล ๒) กัมมวิปากญฺญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ผลของกรรมดีและชั่ว ๓) สัพพัตถคามินีปฏิปทาญฺญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่สุคติ ทุกคติ หรือพ้นจากคติ รู้ประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ในอนาคตและประโยชน์อันสูงสุด ๔) นานาธาคูญฺญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้สภาวะของธรรมชาติทั้งฝ่ายอุปาทินนกกสังขาร (สังขารที่กรรมยึดครอง) และฝ่ายอนุปาทินนกกสังขาร (สังขารที่กรรมไม่ยึดครอง) ๕) นานาธิมุตติกญฺญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้อริยาศัย ความเชื่อถือ ความสนใจของสัตว์ทั้งหลาย ๖) อินทริยปริปริยัตตญฺญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ความยิ่ง และความหย่อนแห่งอินทริยของสัตว์ทั้งหลายว่า มีศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา หย่อนหรือแก่กล้าเพียงไร ๗) ฌานาติ สังกิเลสาทิญฺญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ความเศร้าหมองและความผ่องแผ้วของการออกจากฌาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติทั้งหลาย ๘) ปุพเพนิวาสานุสสติญฺญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ถึงภพอันเคยเป็นอยู่ในอดีต ๙) จุตูปปาตญฺญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้จุดและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายผู้เป็นไปตามกรรมของตน ๑๐) อาสวักขญฺญาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะ^{๑๘}

^{๑๔} วิ.อ. (บาลี) ๑/๖๙.

^{๑๕} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑/๒.

^{๑๖} อภ.ปญจ.อ. (บาลี) ๖๕๔-๖๕๗/๒๖๖.

^{๑๗} สารตฺถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๒-๑๓.

^{๑๘} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๔๘/๑๐๗-๑๑๐.

อุทาหรณ์: มหาคณโม ทสพล โล พลาคิลปารคฺฐ ธรณูปโม มหาวิโร โส เม พุทฺโธ นิมนตฺโต^{๑๙} พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ทรงมีพระธรรมล้ำเลิศ นำบูชา เป็นพระศพล ทรงถึงความ สำเร็จพลธรรมเหนือพลธรรม (ของคนทั่วไป) เปรียบด้วยแผ่นดิน ทรงเป็นผู้มีความเพียรมาก ข้าพเจ้า ทูลนิมนต์แล้ว

ทสสทสสจกฺกวาเพ ปน เทวตา สพฺพาว สนฺติปติตฺวา อชฺช ทสพลฺโล ปรีนิพฺพายติ อิตฺทานิ ปฏฺจาย อนุธการํ ภวิสฺสตีติ ปรีเทวนตฺติ^{๒๐} ก็เทวตาในหมื่นจักรวาล ประชุมกันทั้งหมดพากันคร่ำครวญ ร่ำพันว่า “วันนี้ พระศพลจะปรินิพพาน จำเดิมแต่เมื่อไป จักมีแต่ความมืด”

ปาฏิหาริยญาณในปี สพฺพวา ทฺวาทสโยชนิกา ปรีสา อนุรุธํ อุปสงกมิตฺวา กหิ ภนฺเต ทสพลฺโล ฐิตฺติ ปุจฺฉิสฺสุ^{๒๑} แม้ในที่ทรงทำยมกปาฏิหาริย์ บริษัททั้งหมดประมาณ ๑๒ โยชน เข้าไปหาพระ อนุรุธะ ถามว่า “ท่านผู้เจริญ พระศพลประทับอยู่ ณ ที่ไหน”

๓. สัตถุ แปลว่า พระพุทธเจ้า, พระศาสดา, ผู้สอน

รูปวิเคราะห์: ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปราชิกปรมตฺเตหิ ยถารหํ อนุสาสตีติ สตถา พระนามว่า สัตถุ เพราะทรงสั่งสอนสรรพสัตว์ด้วยประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ในอนาคตและประโยชน์อันสูงสุด (สาส อนุสิฏฺฐิมฺหิ=แนะนำ-สั่งสอน + รตฺถ) กิเลเส สขติ วิสสชฺเชติ อนุภาวํ คเมตฺติ สตถา พระนามว่า สัตถุ เพราะทรงสละกิเลส (สข อตฺตสขฺเข=สละ-ปล่อย + รตฺถ) กิเลเส สาสนฺโทเกณ สิญฺจตีติ สตถา พระนามว่า สัตถุ เพราะทรงล้างกิเลสด้วยน้ำคือคำสอน (สิจฺ เสงฺเข=ไหล-รด-ราด + รตฺถ) กิเลสสตีติ-สงฺขาตํ ปงฺกํ โสสาเปตฺติติ สตถา พระนามว่า สัตถุ เพราะทรงทำเปือกตมคือคมกิเลสให้แห้งไป (สุสฺ เสงฺเข=แห้ง-ผาก-เหี่ยว + รตฺถ) กิเลเส สสตี หีสตีติ สตถา พระนามว่า สัตถุ เพราะเปียดเบียนกิเลส (สสุ หีสาย=เปียดเบียน + รตฺถ) สวติ อาสวติ ธมฺมกํ โสตุ อิจฺฉตีติ สตถา พระนามว่า สัตถุ เพราะทรง ต้องการพึงธรรมกถา (สุ สวเน=ฟัง + รตฺถ) สมเมติ กิเลเส อุปสมเมตฺติติ สตถา พระนามว่า สัตถุ เพราะทรง ทำกิเลสให้สงบ (สม อุปสเม=สงบ-ระงับ + รตฺถ)

อุทาหรณ์: โส สมณฺหุเทโส ภิกฺขุหิ เอวฺมสฺส วจฺนีโย อชฺชตคฺเค เต อาวุโส สมณฺหุเทส น เจว โส ภควา สตถา อปทิสฺสทฺโพ^{๒๒} สมณฺหุเทสนั้น อันภิกษุทั้งหลายพึงว่ากล่าวตักเตือนว่า สมณฺหุเทส ตั้งแต่นั้น เธอไม่พึงอ้างพระผู้มีพระภาคเจ้าว่าเป็นศาสดา

โส โว มมจฺเจยน สตถา^{๒๓} พระธรรมวินัยนั้นจะเป็นศาสดาของพวกเธอ เมื่อเราล่วงไปแล้ว กตมานิ ปญฺจ ? อธิ ภิกฺขเว ภิกฺขุโน สตถา ธมฺมํ เทเสติ อญฺญตรโร วา คุรุญฺจานีโย สพฺพหฺม-จารี^{๒๔} ภิกษุทั้งหลาย เหตุแห่งวิมุตติ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑ ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารีในฐานะ ครุบางรูป แสดงธรรมแก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้

^{๑๙} ขุ.อป. (บาลี) ๓๒/๒๔๗/๔๔๗.

^{๒๐} อัง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑๓๐/๘๒.

^{๒๑} อัง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑๘๘/๑๑๓.

^{๒๒} วิ.มหา. (บาลี) ๒/๔๒๘/๓๑๕.

^{๒๓} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๑๖/๑๓๔.

^{๒๔} อัง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๒๖/๑๘.

การนำเสนอพระนามของพระพุทธเจ้า มีเป็นจำนวนมากแต่ขอนำมากล่าวไว้เป็นเบื้องต้นเพียงเท่านี้ รายละเอียดสามารถศึกษาเพิ่มเติมได้จากคัมภีร์อิทธิฐานปทีปิกา

๓.๓ กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์

ประวัติกลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์ภาษาบาลีที่นำมาจัดการศึกษาปรากฏอยู่จนถึงปัจจุบัน คือ คัมภีร์วุตโตทัยอันเป็นฉันทลักษณ์บาลี มีที่มาตามรากศัพท์คือคำว่า วุตโตทัย^{๒๕} มาจากคำบาลีว่า วุตต + อุทย แปลว่า แผลงกำเนิดคาถา มีรูปวิเคราะห์ว่า สกสกนามานิ ครุลหุณี วา วุจจนเต อนเนาติ วุตตํ คาถาเป็นเหตุกล่าวชื่อของตน ๆ หรือเป็นเหตุกล่าวครุและลหุ ชื่อว่าวุตตะ และ อุทยติ ปวตตเต เอตถาติ อุทโย คัมภีร์ที่เป็นไปของคาถา ชื่อว่าอุทยะ จึงรวมเป็น วุตตานํ อุทโย วุตโตทัย คัมภีร์ที่เป็นไปของคาถา ชื่อว่าวุตโตทัย เป็นคัมภีร์แสดงฉันทลักษณ์บาลี ว่าด้วยกฎระเบียบในการวางศัพท์ที่เป็นครุและลหุ เป็นแบบต่าง ๆ ในการประพันธ์ที่เป็นร้อยกรอง ที่เรียกว่าปักษะ โดยอาศัยคัมภีร์วฤตตรัตนากรเป็นหลัก และเป็นฉันทลักษณ์บาลีฉบับแรกที่เป็นที่นิยมศึกษาท่องจำมากที่สุด เป็นผลงานของพระสังฆรักขิตะ พระเถระชาวสิงหลในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ท่านดำรงสมณศักดิ์ที่มหาสามี (สมเด็จพระสังฆราช) เป็นผู้เชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมและภาษาบาลีสันสกฤต มีเกียรติศักดิ์เลื่องลือและเป็นพระราชครูของพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) ท่านมีชีวิตอยู่จนถึง พ.ศ. ๑๗๘๗ ในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๓ ท่านก้อยู่ที่วัดเขามะเดื่อ (อุทุมพรคิริวิหาร) ณ เมืองซัมพูโทณ

เนื้อหาที่เป็นหลักในคัมภีร์วุตโตทัย มีคาถาแสดงไว้ ๑๐๘ ชนิดกับฉันท ๑๗ ประเภท แบ่งออกเป็น ๖ ปริจเฉท คือ

๑. สัณญาปริภาสานิเทศ	ว่าด้วยชื่อและกฎทั่วไป มี ๑๖ คาถา
๒. มัตตาวุตตินิเทศ	ว่าด้วยคาถามาตราพฤติ มี ๒๙ คาถา
๓. สมวุตตินิเทศ	ว่าด้วยสมคาถา มี ๖๑ คาถา
๔. อัธสมวุตตินิเทศ	ว่าด้วยอัธสมคาถา มี ๑๑ คาถา
๕. วิสมวุตตินิเทศ	ว่าด้วยวิสมคาถา มี ๑๑ คาถา
๖. ฉปปัจจยวิภาค	ว่าด้วยนัย ๖ อย่าง มีปิตถารนัยเป็นต้น มี ๙ คาถา

ข้อความส่วนใหญ่ในคัมภีร์นี้เป็นทั้งสูตรและอุทาหรณ์ในคาถาเดียวกันมีคาถาทั้งหมด ๑๓๗ บท แสดงหลักการประพันธ์ประเภทร้อยกรองที่เรียกว่าปักษะ ประกอบด้วยคาถา ๒ ประเภท คือ

๑. **มาตราพฤติ** คือ คาถาที่นับมาตรา แต่งโดยกำหนดมาตราในแต่ละบาทคาถา มีทั้งหมด ๒๖ คาถา คืออริยาชาติ ๖, คีติชาติ ๔, เวตาลีชาติ ๙ และมัตตาสมกชาติ ๗

๒. **วรรณพฤติ** คือ คาถาที่นับพยางค์ แต่งโดยกำหนดพยางค์ในแต่ละบาทคาถา มีทั้งหมด ๘๒ คาถา คือ สมคาถา ๖๑, อัธสมคาถา ๑๑, วิสมคาถา ๑๐

คำว่า **มาตรา** ในมาตราพฤติ หมายถึงมาตราของสระเท่านั้น แม้จะประกอบกับพยัญชนะก็ให้นับเฉพาะสระ โดยนับตามสระสั้นและสระยาว คือ สระสั้นนับเป็น ๑ มาตรา, สระยาวนับเป็น ๒ มาตรา เช่น คำว่า ตถาคโต (ตะถาคะโต) นับเป็น ๑ ๒ ๑ ๒ มาตราตามเสียงสระ

^{๒๕} พระคันธสารากิจศ์. วุตโตทัยมัญชรี้, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕), หน้า ๖.

คำว่า พยางค์ ในวรรณคดี หมายถึงพยางค์หนึ่ง ๆ ซึ่งอาจเป็นสระล้วน ๆ หรือสระที่ประกอบด้วยพยัญชนะ ถ้าเป็นพยางค์ที่มี ๑ मात्रาหรือ ๑ मात्रาครึ่ง ถือว่าเป็นสระสั้น, ถ้าเป็นพยางค์ที่มี ๒ मात्रาหรือ ๒ मात्रาครึ่ง ถือว่าเป็นสระยาว

คำว่า ฉันท คือ การกำหนดจำนวนพยางค์ในแต่ละบาทของคาถา ส่วนคาถา คือการกำหนดจำนวนครุหลุเป็นแบบต่าง ๆ ตามกฎเกณฑ์ของฉันทนั้น ๆ ดังนั้น ฉันทจึงเป็นเหตุให้เกิดคาถา ส่วนคาถาเป็นผลของฉันท ดังมีหลักฐานปรากฏในคัมภีร์ต่าง ๆ เช่น

ในคัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา สูตรที่ ๑๕๗ กล่าวว่า

วณณนิยโม ฉนโท

ครุหลุนิยโม ภเว วุตติ.

การกำหนดจำนวนพยางค์ ชื่อ ฉันท, การกำหนดจำนวนครุและหลุ ชื่อว่าคาถา ส่วนในคัมภีร์พาลาวตารกล่าวว่า

อักษณนิยโม ฉนโท

ครุหลุนิยโม ภเว วุตติ

ทีโฆ สโยคาทิப்புโพ

รสุโส จ ครุ หลุ ตุ รสุโส^{๒๖}

การกำหนดพยางค์ ชื่อว่าฉันท ส่วนการกำหนดครุหลุ ชื่อว่าคาถา, สระยาวและสระสั้นต้นสัณโยคเป็นต้น ชื่อว่า ครุ, ส่วนสระสั้น ชื่อว่าหลุ แม้คัมภีร์ฉันทวุตติปทีปคาถาที่ ๓ ก็กล่าวความต่างกันระหว่างฉันทกับคาถาไว้ว่า

เอกปาทกขรณว

นิยโม ฉนทลक्षण

จตุปปาทกขรณว तु

นิยโม วุตติลक्षण.

การกำหนดพยางค์ในบาทหนึ่ง ๆ เป็นลักษณะของฉันท ส่วนการ

กำหนดครุหลุในบาททั้ง ๔ เป็นลักษณะของคาถา

ฉะนั้น ลักษณะของฉันท คือการกำหนดพยางค์ในคาถาแต่ละบาทว่ามีพยางค์เท่าไรตั้งแต่ฉันทที่มี ๑ พยางค์จนถึงฉันทที่มี ๒๖ พยางค์ ตามลำดับพยางค์ ดังนี้ คือ

๑)	อุตตฉันท	ฉันท	๑	พยางค์
๒)	อัจจตฉันท	ฉันท	๒	พยางค์
๓)	มัชฌฉันท	ฉันท	๓	พยางค์
๔)	ปติฐฐฉันท	ฉันท	๔	พยางค์
๕)	สุปติฐฐฉันท	ฉันท	๕	พยางค์
๖)	คายตตีฉันท	ฉันท	๖	พยางค์
๗)	อุณทิกาฉันท	ฉันท	๗	พยางค์
๘)	อนุญฐกาฉันท	ฉันท	๘	พยางค์
๙)	พรหตีฉันท	ฉันท	๙	พยางค์
๑๐)	ปันทิฉันท	ฉันท	๑๐	พยางค์
๑๑)	ติญฐฐาฉันท	ฉันท	๑๑	พยางค์
๑๒)	ชคตีฉันท	ฉันท	๑๒	พยางค์
๑๓)	อติชคตีฉันท	ฉันท	๑๓	พยางค์

^{๒๖} พระธรรมกิตติมหาเถระ. พาลาวตาร, (ลำปาง : โรงพิมพ์จิตตพัฒนาการพิมพ์, ๒๕๔๑), หน้า ๑๑.

๑๔)	สักริฉันท์	ฉันท์	๑๔ พยางค์
๑๕)	อติสักริฉันท์	ฉันท์	๑๕ พยางค์
๑๖)	อัญริฉันท์	ฉันท์	๑๖ พยางค์
๑๗)	อัจจัญริฉันท์	ฉันท์	๑๗ พยางค์
๑๘)	อิติฉันท์	ฉันท์	๑๘ พยางค์
๑๙)	อติอิติฉันท์	ฉันท์	๑๙ พยางค์
๒๐)	กติฉันท์	ฉันท์	๒๐ พยางค์
๒๑)	ปกติฉันท์	ฉันท์	๒๑ พยางค์
๒๒)	อากติฉันท์	ฉันท์	๒๒ พยางค์
๒๓)	วิกติฉันท์	ฉันท์	๒๓ พยางค์
๒๔)	สังกติฉันท์	ฉันท์	๒๔ พยางค์
๒๕)	อติกติฉันท์	ฉันท์	๒๕ พยางค์
๒๖)	อุกกติฉันท์	ฉันท์	๒๖ พยางค์

ฉันท์ ๒๖ ประเภทเหล่านี้ มีใช้ในวรรณกรรมสันสกฤต แต่ในวรรณกรรมบาลีนิยมแต่งฉันท์ ๑๗ ประเภท คือตั้งแต่ฉันท์ที่มี ๖ พยางค์ คือค้ายตติฉันท์ จนถึงฉันท์ที่มี ๒๒ พยางค์ คืออากติฉันท์เท่านั้น รายละเอียดของฉันท์ ๒๖ ประเภทสามารถค้นคว้าเพิ่มเติมได้ในคัมภีร์วุตโตทัยมัญชรี

คณะในฉันทลักษณ์

คณะ คือ กลุ่มคำที่ท่านกำหนดด้วยครุและลหุ นับเป็นองค์ประกอบย่อยของบาทที่เป็นหนึ่งในสี่ของคาถา คณะฉันทในคาวารรณพฤติมีครุและลหุ คณะละ ๓ พยางค์ มี ๘ คณะ ส่วนคณะฉันทในคาถามาตราพฤติกำหนดด้วยคณะที่มี ๔ มาตรา มี ๕ คณะ คณะในคาวารรณพฤติทั้ง ๘ นั้น มีลักษณะดังต่อไปนี้ (หมายเลข ๒ = ครุ, ๑ = ลหุ)

๑) ม คณะ มีครุล้วน	๒ ๒ ๒
๒) น คณะ มีลหุล้วน	๑ ๑ ๑
๓) ภา คณะ มีครุหน้า	๒ ๑ ๑
๔) ย คณะ มีลหุหน้า	๑ ๒ ๒
๕) ช คณะ มีครุกลาง	๑ ๒ ๑
๖) ส คณะ มีครุหลัง	๑ ๑ ๒
๗) ร คณะ มีลหุกลาง	๒ ๑ ๒
๘) ต คณะ มีลหุหลัง	๒ ๒ ๑

ส่วนวิธีกำหนดครุลหุ นั้น ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์วุตโตทัย คาถาที่ ๗ ว่า

สโยคาทิ จ ทีโฆ จ นิคุคหิตโปโร จ โย

ครุ วังโก ปาหนโต วา รสโสณโณ มตติโก ลุช^{๒๗}

อักษรต้นของสโยค, สระยาวและอักษรที่มีนิคหิตอยู่หลัง ชื่อว่า ครุ
อักษรท้ายบาทคาถาที่ใช้เป็นรูปอง ชื่อว่า ครุ บ้าง, สระสั้นที่มีหนึ่งมาตรา

^{๒๗} พระคันธสาราภิวงศ์, วุตโตทัยมัญชรี, หน้า ๒๔-๒๕.

อื่นจากครุ ที่ใช้เป็นรูปตรง ชื่อว่า ลหุ
ฉะนั้น ในพระบาลีจึงมีครุ หรือ เสียงหนัก ๔ ประเภท คือ

๑) **สังโยคาคิครุ** ครุที่อยู่หน้าพยัญชนะสังโยค คือพยัญชนะที่ไม่มีสระคั่น ได้แก่ สระสั้น ๓ ตัว คือ อ อิ อุ หรือมีพยัญชนะประกอบพร้อมกับสระสั้น เช่น กตฺวา, ทิสฺวา, สุตฺวา เป็นต้น

๒) **ทิมะครุ** ครุที่เป็นสระยาว คือ อา อี อุ เอ โอ หรือพยัญชนะที่ประกอบกับสระยาว เช่น กา กี ภู เก โก เป็นต้น

๓) **นิคคหิตปรครุ** ครุที่มีนิคคหิตอยู่หลัง คือสระสั้นหรือพยัญชนะที่ประกอบด้วยนิคคหิต เช่น กํ กิ ภู เป็นต้น

๔) **ปาหันทครุ** ครุที่อยู่ท้ายบาทคาถา คือสระสั้น คือ อ อิ อุ ที่ประกอบกับพยัญชนะอยู่ท้ายบาทคาถา ปาหันทครุนี้ถือว่าเป็นครุพิเศษ มีใช้เฉพาะในคาถาเท่านั้น, และในคาถาวรรณพฤติอยู่ท้ายบาทคาถาทั้ง ๔ ส่วนในคาถามาตราพฤติอยู่ท้ายเฉพาะสมบาท (บาทคู่) คือบาทที่ ๒ และบาทที่ ๔ เท่านั้น แตกต่างจากครุประเภทอื่น ๓ อย่างที่มีใช้ทั้งในคาถาและนอกคาถา

ฉันทกลุ่มมาตราพฤติ

มาตราพฤติ^{๒๘} คือคาถาที่นับมาตราเป็นหลักในการประพันธ์ มี ๔ ประเภท คือ

๑) อริยาคาถา มี ๖ ประเภท คือ อริยาสัมมัญ, ปฏฐายาอริยา, วิปูลา, จปฺลา, มุขจปฺลา และชฌนจปฺลา

๒) คีตคาถา มี ๔ ประเภท คือ คีติ, อุปคีติ, อุกคีติ และอริยาคีติ

๓) เวตาสลยคาถา มี ๙ ประเภท คือ เวตาสลย, โอบังฉันทสกะ, อาปาทลิกา, ทักขิฉันทิกา, อุทิจจจุตติ, ปัจจุตติ, ปวัตตกะ, อปรันติกา และจารุหาสินี

๔) มัตตาสมคาถา มี ๗ ประเภท คือ อจลธิตี, มัตตาสมกะ, วิสิโลกะ, วานวาสิกา, จิตฺรา, อุปจิตฺรา และปาทาทุลกะ

คาถาประเภทนี้ มีกำหนดนับมาตราเฉพาะ ๔ มาตราเท่านั้น และคณะที่มี ๔ มาตราก็มี ๕ คณะ คือ

๑) ภ คณะ (๒ ๑ ๑)

๒) ช คณะ (๑ ๒ ๑)

๓) ส คณะ (๑ ๑ ๒)

๔) สัพพครุคณะ (๒ ๒)

๕) สัพพลหุคณะ (๑ ๑ ๑ ๑)

ดังนั้น คณะที่ประกอบได้ในมาตราพฤติ จึงมีเพียง ๕ คณะดังกล่าว เพราะคณะในคาถาประเภทนี้นับรวม ๔ มาตราเป็น ๑ คณะ คือ ภ คณะ (๒ ๑ ๑), ช คณะ (๑ ๒ ๑), ส คณะ (๑ ๑ ๒), สัพพครุคณะ (๒ ๒ = ม คณะ) และสัพพลหุคณะ (๑ ๑ ๑ ๑ = น คณะ) ในคาถามาตราพฤติ (คาถา นับมาตรา) ท่านกำหนดมาตราวาในแต่ละบาทต้องมีกี่มาตรา ไม่ได้กำหนดว่าแต่ละบาทต้องมี ภ คณะ หรือ ช คณะกี่คณะ เหมือนที่กำหนดไว้ในคาถาวรรณพฤติซึ่งกำหนดพยางค์และคณะไว้แน่นอน และการเรียกชื่อว่าบาทคาถาในมาตราพฤติก็ต่างจากวรรณพฤติ กล่าวคือ บาทที่ ๑, ๒ เรียกว่าปูพพัทธะ

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, คำนำ [๒๒-๒๕].

(ครั้งแรก) ส่วนบาทที่ ๓, ๔ เรียกว่าอปรัทธะ (ครั้งหลัง) แม้บาทที่ ๑, ๓ ก็เรียกว่าวิสมบาท (บาทคี่) ส่วนบาทที่ ๒, ๔ เรียกว่าสมบาท (บาทคู่) คณะในมาตราพฤตินี้ก็เรียกว่าวิสมคณะ (คณะคี่ คือ คณะที่ ๑, ๓, ๕, ๗) และ สมคณะ (คณะคู่ คือคณะที่ ๒, ๔, ๖, ๘)

ก่อนที่จะกล่าวคาถามาตราพฤติ มี อริยาคาถาเป็นต้น ในคัมภีร์วุตโตทัย กล่าวถึงการกำหนดคณะไว้ในคาถาที่ ๑๗ ว่า

ณฺญโฆ'ขิลลหุ โข วา

คยฺตาณเณ ณฺคณฺนา น โข วิสเม

อริยายนตฺตฺเต โล

ณฺญโฆนฺเต โค คณฺา ณฺณเณ.

คณะที่ ๖ เป็นสัพพหุคณะ หรือ ข คณะ ๖ คณะอื่นที่ประกอบด้วยครุ มีอยู่ ไม่มี ข คณะ ในวิสมคณะ (คณะคี่) ส่วนในครั้งหลังของอริยาคาถา คณะที่ ๖ เป็นลหุ ครุมีอยู่ในคณะท้าย และคณะ ๖ อื่นมีอยู่ ขอสรุปความและอธิบายลักษณะของคาถานี้ ดังนี้

บุพพัทธะ (ครั้งแรก) ของอริยาคาถามี ๔ ลักษณะ คือ

๑) คณะมี ๗ และมีครุท้าย

๒) คณะที่ ๖ มี ๒ คณะคือ ข คณะ (๑ ๒ ๑) หรือ สัพพหุคณะ (๑ ๑ ๑ ๑)

๓) คณะอื่นจากคณะที่ ๖ ไม่มีกำหนดคณะแน่นอน คือเป็นคณะใดคณะหนึ่งในคณะ ๕ คณะที่มี ๔ มาตรา

๔) ในวิสมคณะ (คณะคี่) ไม่มี ข คณะ แต่อनुญาติคณะอื่นอีก ๔ คณะ

อปรัทธะ (ครั้งหลัง) มี ๔ ลักษณะ คือ

๑) คณะมี ๗ คณะ และมีครุท้าย

๒) คณะที่ ๖ เป็นลหุ

๓) คณะอื่นจากคณะที่ ๖ มี ๕ คณะ ๆ ใดคณะหนึ่ง

๔) ในวิสมคณะ ไม่มี ข คณะ

การกำหนดคาถาในมาตราพฤตินี้ คือหนึ่งคาถา มี ๔ บาท, บาทที่ ๑ และบาทที่ ๒ ครั้งแรกของคาถาเป็นบุพพัทธคาถา มี ๓๐ มาตรา, บาทที่ ๓ และบาทที่ ๔ ครั้งหลังของคาถาเป็นอปรัทธคาถา มี ๓๐ มาตรา, บาทที่ ๑ และบาทที่ ๓ เป็นบาทคี่ คือวิสมบาท แต่ละบาท มี ๑๒ มาตรา, บาทที่ ๒ และบาทที่ ๔ เป็นบาทคู่ คือสมบาท แต่ละบาท มี ๑๘ มาตรา, เมื่อว่าโดยคณะทั้งในบุพพัทธคาถา และอปรัทธคาถา แต่ละคาถา มี ๗ คณะ ๆ ละ ๔ มาตรา เท่ากับ ๒๘ มาตราและครุ ๑ รวมเป็น ๓๐ มาตรา รวมเป็นหนึ่งคาถา มีทั้งหมด ๖๐ มาตรา

ตารางแสดงคณะในครั้งคาถาแรก

ปจฺม	ทุติย	ตติย	จตุตถ	ปญฺจม	ณฺญจ	สทฺตม	อนต
ม	ม	ม	ม	ม		ม	
ส	ส	ส	ส	ส	ช	ส	
ภ	ช	ภ	ช	ภ	น	ภ	ค
น	ภ	น	ภ	น		น	
	น		น				
๔	๕	๔	๕	๔	๒	๔	๑

ตารางแสดงคณะในครั้งศาลาหลัง

ปรม	ทุติย	ตติย	จตุตถ	ปญจม	ฉกฺข	สตตม	อนต
ม ส ภ น	ม ส ช ภ น	ม ส ภ น	ม ส ช ภ น	ม ส ภ น	ล	ม ส ภ น	ค
๔	๕	๔	๕	๔	๑	๔	๑

จะแสดงตารางของศาลาที่แสดงการกำหนดคณะในอริยาคาถาพอเป็นอุทาหรณ์ดังต่อไปนี้

ตารางแสดงการกำหนดคณะในครั้งศาลาแรก

ปรม	ทุติย	ตติย	จตุตถ	ปญจม	ฉกฺข	สตตม	อนต
ม	น	ม	ส	ม	ช	ภ	ค
๒ ๒ ฉกฺข	๑ ๑ ๑ ๑ ชิลลหุ	๒ ๒ โซ วา	๑ ๑ ๒ คยุตถ	๒ ๒ เถ ฉค	๑ ๒ ๑ คณ น	๒ ๑ ๑ โซ วิส	๒ เม
ม ส ภ น	ม ส ช ภ น	ม ส ภ น	ม ส ช ภ น	ม ส ภ น	ช น	ม ส ภ น	ค
๔	๕	๔	๕	๔	๒	๔	๑

ตารางแสดงกำหนดคณะในครั้งศาลาหลัง

ปรม	ทุติย	ตติย	จตุตถ	ปญจม	ฉกฺข	สตตม	อนต
ส	ม	ม	ม	ม	ล	ม	ค
๑ ๑ ๒ อริยา	๒ ๒ ยนตท	๒ ๒ เถ โล	๒ ๒ ฉกฺขโชน	๒ ๒ เต โค	๑ ค	๒ ๒ ฉา ฉณ	๒ เถ
ม ส ภ น	ม ส ช ภ น	ม ส ภ น	ม ส ช ภ น	ม ส ภ น	ล	ม ส ภ น	ค
๔	๕	๔	๕	๔	๑	๔	๑

ฉันทกลุ่มวรรณพฤติ

ในคัมภีร์วุตโตทัยได้กล่าวถึงคาถาวรรณพฤติ คือ คาถาที่นับพยางค์ แต่งโดยกำหนดพยางค์ในแต่ละบาทคาถา มีทั้งหมด ๘๒ คาถา คือ สมคาถา ๖๑, อัธสมคาถา ๑๑, วิสมคาถา ๑๐ จะขอนำมากล่าวพอเป็นอุทาหรณ์ดังต่อไปนี้

๑. สมคาถา คือคาถาที่มีครุหลุเท่ากันทั้ง ๔ บาท มี ๑๗ ประเภท เริ่มตั้งแต่ฉันท ๖ พยางค์ จนถึงฉันท ๒๒ พยางค์ และคาถาในฉันทเหล่านี้มีทั้งหมด ๖๑ คาถา ขอกล่าวเฉพาะฉันท ๖ พยางค์ ถึง ฉันท ๙ พยางค์ไว้เป็นอุทาหรณ์และสามารถค้นคว้าเพิ่มเติมได้จากคัมภีร์วุตโตทัยมัญชิ

ค้ายัตติฉันท ๖ พยางค์

คาถาที่ ๔๖ ว่า ตยา เจ ตนมุขมา, คายัตติ

คาถาที่มี ต ย คณะ ชื่อว่า ตนมุขมา, เป็น ค้ายัตติฉันท

ตยา	เจ	ต	นุ	มุ	มา
๒	๒	๑	๑	๒	๒
ต			ย		

คำว่า ตยา เจ ตนมุขมา แสดงทั้งกฎและอุทาหรณ์ คือ ข้อความว่า “คาถาที่มี ต ย คณะ ชื่อว่าตนมุขมา” เป็นกฎ ส่วนคำบาลีว่า ตยา เจ ต (๒ ๒ ๑), นมุขมา (๑ ๒ ๒) เป็นอุทาหรณ์ของ ต ย คณะ

ตนมุขมาคาถา คือคาถาที่มี ต ย คณะทุกบาทของคาถา มีครุหลุเป็นรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๒ ทั้งสี่บาท

มีอุทาหรณ์ว่า

เชโน ชินมุเล	ทิสวา ชนกาย
สสารนิมุคค์	สพพญุตมิจฉ.
หิตวา กรุเปต	โมกุข ปณิธาน
วตเตสิ ทยาณา	โย ต มุณี วนเท.

พระมนุชินสีห์ ทอดพระเนตรเห็นมหาชนผู้จมลงในสงสาร
จึงปรารภนาพระสัพพัญญุตญาณด้วยกรุณาที่คำจุนพระทัย สละ
พระนิพพานที่เข้าใกล้พระหัตถ์ ตั้งความปรารภนา ณ พระบาทยุค
ของพระชินเจ้า(ทีปังกร) ข้าพเจ้าขอน้อมไว้พระมนุพระองค์นั้น

การตรวจคาถาวรรณพฤติมีวิธีตรวจตามลำดับดังนี้

๑) เมื่อพบคาถาใดคาถาหนึ่งให้นับพยางค์ในคาถานั้นว่ามีกี่พยางค์ แต่ละบาทมีพยางค์เท่ากันหรือไม่ ถ้าพยางค์ไม่เท่ากัน ให้ตรวจตามกฎของคาถามาตราพฤติก่อน ถ้าพยางค์เท่ากันก็ตรวจตามกฎของคาถาวรรณพฤติ

๒) ในกรณีที่แต่ละบาทมีพยางค์เท่ากัน ให้นับดูว่าเป็นฉันทกี่พยางค์

๓) สำหรับผู้ที่ท่องคัมภีร์วุตโตทัยได้ ก็ท่องคาถาที่แสดงกฎในฉันทนั้น ๆ มาเทียบกับคาถาที่กำลังตรวจอยู่ ถ้ามีครูลหุตรงกันถือว่าเป็นคาถาที่แสดงกฎนั้น ถ้าไม่ตรงก็ว่าคาถาถัดไปในฉันทเดียวกัน เช่น คำว่า เซโน ชี มีครูลหุตรงกับคำว่า ตยา เจ ต, คำว่า นมุเล มีครูลหุตรงกับคำว่า นมุชฌา

๔) ถ้าท่องคาถาแสดงกฎไม่ได้ ให้ตรวจดูครูลหุในคาถานั้นเทียบกับครูลหุในคาถาที่คัมภีร์วุตโตทัยแสดงไว้

อุณ्हิกากฉันท ๗ พยางค์

คาถาที่ ๔๗. ว่า กุมารลลิตา ชสุคา, อุณ्हิกา.

คาถาที่มี ช ส คณะ และครุ ชื่อว่า กุมารลลิตา, เป็นอุณ्हิกากฉันท

ก	มา	ร	ล	ลิ	ตา	ชสุคา
๑	๒	๑	๑	๑	๒	๒
ช			ส			ค

กุมารลลิตาคาถา คือ คาถาที่มี ช ส คณะ และครุ เหมือนกันทุกบาท มีครูลหุมีรูปว่า ๑ ๒ ๑, ๑ ๑ ๒, ๒ จะเห็นว่าคำว่า กุมาร (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า ลลิตา (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ ส่วนคำว่า ชสุคา เป็นครุ

มีอุทาหรณ์ว่า

สุตายุภริยา เม

ธนงคมปิ จชขั

จินั พุณินทาเน

อคา มุนียเมต.

พระพุทธเจ้าทรงสละมหาปริจาคเหล่านี้ คือ ชีวิต, บุตร, ภรรยา,

สมบัติ และอวัยวะ สัมสมภารมิตีก่อให้เกิดพระสัพพัญญุตญาณ

บรรลุความเป็นมุนีแล้ว ข้าพเจ้าขอน้อมไว้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น

อณฺฐกฉันท ๘ พยางค์

คาถาที่ ๔๘ ว่า จิตรปทา ยทิ ภา คา.

คาถาที่มี ภ ก คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า จิตรปทา

จิต	ร	ป	ทา	ย	ทิ	ภา	คา
๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๒
ภ			ก			ค	ค

จิตรปทาคาถา คือ คาถาที่มี ภ ก คณะ และครุ ๒ พยางค์เหมือนกันทุกบาท มีครูลหุรูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒, ๒ จะเห็นว่าคำว่า จิตรป (๒ ๑ ๑) เป็น ภ คณะ, คำว่า ทา ยทิ (๒ ๑ ๑) เป็น ก คณะ ส่วนคำว่า ภา คา (๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์

มีอุทาหรณ์ว่า

โส สสชาติย เทหิ

จชขีย ทานวรณจ

นาคุสโภ วรสีล

ปุริย สมปริจาโค.

เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นกระต่าย พระองค์ทรงสละร่างกาย

บำเพ็ญทานบารมีอันประเสริฐ เมื่อเสวยพระชาติเป็นพญานาค (สังขบาล)

ทรงพลีชีพบำเพ็ญศีลอันเลิศ

พรหัตถ์ฉันท ๙ พยางค์

คาถาที่ ๕๓ ว่า รา นสา ยทิ หลมุชี.

คาถาที่มี น ส คณะ ท้าย ร คณะ ชื่อว่า หลมุชี

รา	น	สา	ย	ทิ	ห	ล	มุ	ชี
๒	๑	๒	๑	๑	๑	๑	๑	๒
ร			น			ส		

หลมุชีคาถา คือ คาถาที่มี ร น ส คณะ เหมือนกันทุกบาท มีครุรูปว่า ๒ ๑ ๒, ๑ ๑ ๑, ๑ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า รา นสา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ, คำว่า ยทิ ห (๑ ๑ ๑) เป็น น คณะ ส่วนคำว่า หลมุชี (๑ ๑ ๒) เป็น ส คณะ

มีอุทาหรณ์ว่า

จงกเม มรุมิตติ โย ฉินทยํ กมิ รตนิเย
อิทธิปาฏิหาริณโร จกขุมํ ตมภิปนเม.

พระพุทธเจ้าผู้เพียบพร้อมด้วยพุทธจักขุ ทรงกำจัดความ
กังขาของเทวดา แสดงอิทธิปาฏิหาริย์ เสด็จจงดกรม ณ ที่จงดกรม
อันสำเร็จด้วยรัตนะ ข้าพเจ้าขอน้อมไว้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น

๒. อักษรสมคาถา คาถาที่มีคณะเหมือนกันครึ่งคาถา คือ บาทที่ ๑ เหมือนกับบาทที่ ๓ ส่วนบาทที่ ๒ เหมือนกับบาทที่ ๔ ดังนั้น คาถาแสดงกฎที่เป็นทั้งอุทาหรณ์ จึงมี ๒ บาท คือ บาทที่ ๑ และบาทที่ ๒ ส่วนบาทที่ ๓ ให้ดูบาทที่ ๑ และบาทที่ ๔ ให้ดูบาทที่ ๒ เป็นตัวอย่าง ขอกล่าวไว้เป็นตัวอย่าง ๒ คาถา ดังต่อไปนี้

อุปจิตตคาถา

คาถาที่ ๑๐๗ ว่า วิสเม ยทิ สา สลคา สเม

ภตตโย ครุกา วูปจิตต์.

คาถาที่มี ส ส ส คณะ ลหุ และครุ ในบาทคือ ส่วนในบาทคู่
มีครุ ๒ พยางค์ท้าย ภ ภ ภ คณะ ชื่อว่า อุปจิตตะ

บาทคือ

วิ	ส	เม	ย	ทิ	สา	ส	ล	คา	ส	เม
๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๒
ส			ส			ส			ล	ค

บาทคู่

ภต	ต	ย	โต	ค	รุ	กา	ว	ป	จิต	ต
๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๒
ภ			ภ			ภ			ค	ค

อุปจิตตคาถา คือ คาถาที่ ส ส ส คณะ ลหุ และครุ ในบาทที่ มีครุลหุรูปว่า ๑ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๑ ๒, ๑ ๒ ส่วนบาทคู่มี ภ ภ ภ คณะและครุ ๒ พยางค์ มีครุลหุรูปว่า ๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๑ ๒ ๒ คาถานี้เป็นคาถา ๑๑ พยางค์ บาทคู่ของคาถานี้ไม่เหมือนกับคาถาที่เคยกล่าวมาก่อน ส่วนบาทคู่ตรงกับโทธกคาถาในติฎฐฎาณันท์ ๑๑ พยางค์

มีอุทาหรณ์ว่า

ชิน เย ตว ปาทรโฆสทา-

ลิตตสิรา มนุชา จิรกาลั

อนุพนธกิเลสสมาปโยโ

นิมมลตํ ตว เตมธิกญจุ

ข้าแต่พระชินเจ้า ชนเหล่าใดมีศีรเกลือกกลัวด้วยละออง
ฐลีพระบาทของพระองค์เป็นนิธย ชนเหล่านั้นแม้มีกิเลสที่ติดตาม
มานานก็ถึงความปราศจากมลทินได้ นำอัสจรรยนัก

ทุตม์ชฌมาคาถา

คาถาที่ ๑๐๘ ว่า ภตตยโต ยทิ คา ทุตมชฌมา

ยทิ ปุนเรว ภวนติ นชา ชยา

คาถาที่มีครุ ๒ พยางค์ ทำย ภ ภ ภ คณะ ในบาทที่

ส่วนบาทคู่มี น ช ช ย คณะอีก ชื่อว่า ทุตม์ชฌมา

บาทที่

ภ	ต	ย	โต	ย	ทิ	คา	ทุ	ต	ม	ช	ฌ
๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๒	
ภ			ภ			ภ			ค	ค	

บาทคู่

ย	ทิ	ปุ	น	เร	ว	ภ	วน	ติ	น	ชา	ชยา
๑	๑	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๑	๑	๒	๒
น			ช			ช			ย		

ทุตม์ชฌมาคาถา คือ คาถาที่มี ภ ภ ภ คณะ และครุ ๒ พยางค์ ในบาทที่ คือ มีครุลหุรูปว่า ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๑ ๑, ๒ ๒ ส่วนบาทคู่ มี น ช ช ย คณะ คือ มีครุลหุรูปว่า ๑ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๑ ๒ ๒ บาทคู่ของคาถานี้ตรงกับโทธกคาถาในติฎฐฎาณันท์ ๑๑ พยางค์ ส่วนบาทคู่ตรงกับตามรศคาถาในชคตติณันท์ ๑๒ พยางค์ คาถานี้จึงเป็นอุปชาติคาถาที่ผสมระหว่างโทธกคาถากับตามรศคาถา

มีอุทาหรณ์ว่า

รูปวิลาสวิเสสมเสสั

วิวิธคัรวิโร สุวิลาสั

โย วิสยักรุเต มุณิโน โส

ชยติ มโนภวามารสเสนั

นรชนใด กระทำพระรูปกายอันงามวิลาสทั้งหมดและพระดำรัส

หลากหลายลุ่มลึกไพเราะดีของพระมุนีให้เป็นอารมณ์ นรชนนั้นย่อมชนะ
มารพร้อมทั้งเสนาที่เกิดในใจได้

๓. วิสมคาลา คือ คาลาที่มีคณะไม่เหมือนกัน คือ บาททั้งสี่ในคาลาไม่จำกัดคณะที่
แน่นอน คาลาชนิดนี้มีกำหนดคณะตรงพยางค์ที่ ๕ ๖ ๗ ในแต่ละบาทเท่านั้น พยางค์อื่นจากนี้มีการ
กำหนดคณะไว้ไม่ตายตัวจึงทำให้บาททั้งสี่ไม่เหมือนกัน

คาลาเหล่านี้มีบาทคาลาต่างกันอยู่ ๒ ลักษณะ คือ

๑) คาลาที่มี ๒ บาทเหมือนกัน คือ บาทที่ ๑ เหมือนกับบาทที่ ๓ และบาทที่ ๒
เหมือนกับบาทที่ ๔ เรียกว่า ทวิราวัตตคาลา มี ๕ ชนิด คือ วัตตะ, ปฐยาวัตตะ, วิปริตปฐยาวัตตะ,
จปลาวัตตะ และปิงคลวิปูลา

๒) คาลาบาทเดียว แต่มีลักษณะเหมือนกันทั้ง ๔ บาท เพิ่มให้ครบ ๔ บาท เรียกว่า จตุ
ราวัตตคาลา มี ๕ ชนิด คือ เสตวิปูลา, ภการวิปูลา, รการวิปูลา, นการวิปูลา และตการวิปูลา

คาลาหลายประเภทมีปฐยาวัตตคาลาเป็นต้นเป็นคาลาที่แยกออกมาจากวัตตคาลาที่เป็น
คาลาหลัก ดังนั้น คาลาเหล่านี้ จึงเรียกว่า “กลุ่มวัตตคาลา” มี ๕ อย่าง คือ วัตตะ, ปฐยาวัตตะ, วิปริต
ปฐยาวัตตะ, จปลาวัตตะ และวิปูลาวัตตะ

วิปูลาวัตตะแบ่งออกเป็น ๖ อย่าง คือ ปิงคลวิปูลา, เสตวิปูลา, ภการวิปูลา, รการวิปูลา,
นการวิปูลาและตการวิปูลา นอกจากนี้คัมภีร์ฉันทอื่นยังแสดงวิปูลาวัตตะอีก ๔ ชนิด คือ มการวิปูลา,
ชการวิปูลา, สการวิปูลา และสังกณวิปูลา (วิปูลาผสม) ขอนำคาลาในกลุ่มวัตตคาลามาแสดงพอเป็น
อุทราณ์ดังต่อไปนี้

วัตตคาลา

คาลาที่ ๑๘ ว่า นา'ภูรุษเรสุ ปาเทสุ สนา'ทิมหา โย'ณณวา วตฺ

คาลาที่มี ย คณะท้าย ๔ พยางค์ ไม่มี ส น คณะท้ายพยางค์แรก
ในบาทที่มี ๘ พยางค์ ชื่อว่า วัตตะ

ลักษณะของวัตตคาลา

- ๑) มีคณะ ๖ คณะ คณะใดคณะหนึ่งอยู่พยางค์ที่ ๒ ๓ ๔ เว้น ๒ คณะคือ ส น คณะ
- ๒) มี ย คณะอยู่พยางค์ที่ ๕ ๖ ๗ ทุกบาท
- ๓) แต่ละบาทมี ๘ พยางค์

เหตุที่ท่านเว้น ส และ น คณะ เพราะคณะที่อยู่พยางค์ที่ ๒ ๓ ๔ ของทุกบาท ชื่อว่า
สวามินิคณะ (คณะแม่บ้าน) สำหรับ ส คณะถือว่าเป็นอริกเวรีคณะ คือคณะที่มีศัตรูมาก แม้ น คณะก็
เป็นอริกมิตตคณะ คือคณะที่มีเพื่อนมาก โดยเหตุที่แม่บ้านมีศัตรูมากหรือมีเพื่อนมากย่อมจะอยู่ไม่
เป็นสุข ดังนั้น ท่านจึงให้เว้น ส และ น คณะเสีย

วัตตคาลานี้ไม่ไพเราะสละสลวยเหมือนคาลาอื่น ๆ ในกลุ่มเดียวกัน เนื่องจากมี ย คณะ
และ ๕ คณะที่มีครุมากกว่าลหุ ดังนั้น คาลาชนิดนี้จึงไม่เป็นที่นิยมมากนัก

ตารางแสดงวัตตคาลา

ค	ร	ย	ล	ค	ม	ย	ค
๒	๒ ๑ ๒	๑ ๒ ๒	๑	๒	๒ ๒ ๒	๑ ๒ ๒	๒
นาฏ	รุษเร	สุ ปาเท	สุ	สนา	ทิมหา โยณ	ณวา วต	ต์

ค ล	ม	ย	ค ล	ค ล	ม	ย	ค ล
	ย				ย		
	ร				ร		
	ด				ด		
	ช				ช		
	ภ				ภ		
๒	๖	๑	๒	๒	๖	๑	๒

มีอุทาหรณ์ว่า

อภิมมาวตาโรย วโร ปรมคมภิโร
 อิจจตา นิบุณฺ พุทธิ ภิกขุณา ปน โสตพโพ
 คัมภีร์อภิมมาวตารอันประเสริฐนี้ลึกซึ้งยิ่ง ภิกษุผู้ปรารถนาปัญญา
 อันละเอียดสุขุมพึงสดับ

คาถา ๘ พยางค์ทั้งหมดนี้ พยางค์แรกกับพยางค์ท้ายของทุกบาทจะเป็นครุหรือลหุก็ได้ ส่วนอีก ๖ พยางค์ตรงกลางแบ่งออกเป็น ๒ คณะ สำหรับคณะแรก (พยางค์ที่ ๒ ๓ ๔) ที่เว้น ส น คณะ เรียกว่า สวามินีคณะ (คณะแม่บ้าน) จะเป็นคณะไหนก็ได้ใน ๖ คณะแน่นอนเหมือนแม่บ้านที่มักอยู่บ้านเป็นนิตย ส่วนคณะที่ ๒ (พยางค์ที่ ๕ ๖ ๗) เรียกว่า นายกคณะ (คณะพ่อบ้าน) คณะนี้เป็นคณะหลักในการเรียกชื่อคาถาเหมือนพ่อบ้านที่เป็นผู้นำครอบครัว เช่น ถ้านายกคณะ (พยางค์ที่ ๕ ๖ ๗) ในบาททั้ง ๔ เป็น ย คณะทั้งหมด คาถานั้นเรียกว่า วัตตคาถา หรือถ้านายกคณะในบาทคี่เป็น ย คณะและบาทคู่เป็น ช คณะ คาถานั้นจะเรียกว่า ปุฐยาวัตตคาถา เป็นต้น มีตารางแสดงให้เห็นดังนี้

พยางค์แรก	หกพยางค์กลาง		พยางค์ท้าย
ค ล	สวามินีคณะ	นายกคณะ	ค ล
	ม	ไม่แน่นอน	
	ย		
	ร		
	ด		
	ช		
	ภ		

เมื่อเข้าใจสวามินีคณะว่าต้องเป็นคณะใดคณะหนึ่งใน ๖ คณะแน่นอน ส่วนนายกคณะเปลี่ยนไปตามกฎของแต่ละคาถาแล้ว ดังนั้น ถ้านายกคณะเป็น ย คณะทั้ง ๔ บาท คาถานั้น จะเรียกว่าวัตตคาถา หรือถ้านายกคณะในบาทคี่ยังคงเป็น ย คณะ แต่ในบาทคู่เปลี่ยนเป็น ช คณะ คาถานั้น เรียกว่า ปุฐยาวัตตคาถา ดังนี้ เป็นต้น

ในกลุ่มคาถาที่มี ๘ พยางค์นั้น มีข้อความทางคัมภีร์ไวยากรณ์และฎีกาต่าง ๆ ได้อธิบายถึงพยางค์เกินมาได้ในคำดังต่อไปนี้ คือ อริยา, จริยา, กิริยา, วีริยา, อาจริยา, วิปริยาย, อรห เป็นต้น โดยให้รวมคำเหล่านั้นเป็นพยางค์สั้นกว่าเดิม คือ ถ้ามี ๔ พยางค์ก็ถือว่าเป็น ๓ พยางค์ หรือถ้ามี ๓ พยางค์ก็ถือว่าเป็น ๒ พยางค์ เป็นต้น ที่เป็นเช่นนี้คงเนื่องมาจากภาษาสันสกฤตใช้คำสั้นกว่าบาลี จึงอนุโลมตาม

ภาษานั้น คำที่ยกมากล่าวมีรูปคำตามภาษาสันสกฤตสั้นกว่าบาลี ๑ พยางค์ ว่า อรยุย, จรยุย, กรียา, วีรยุย, อาจารย์, วิปรยาย, อรห ดังในสัททนีติ (สุตตมาลา หน้า ๔๙๒) กล่าวว่า

คาลาปะเทสุ อริยารหจริยาทีโยเค อธิกขโรปิ ปาโท อนุปวชโซ

ในบาทคาลา แม้บาทที่มีพยางค์เกิน (๘ พยางค์) เมื่อประกอบกับ อริย, อรห และ จริยา ศัพท์เป็นต้น ก็หาโทษมิได้

ในคัมภีร์ฐีกากล่าวไว้ว่า **กิริยารหาทีโยเค วีย จ อนุตรโยเค อธิกขรปาโท อนุปวชโซ**^{๒๙} อนึ่ง บาทที่มีพยางค์เกิน (๘ พยางค์) เมื่อประกอบกับ อนุตร ศัพท์ ย่อมไม่มีโทษ เหมือนเมื่อประกอบกับ กิริยา และ อรห ศัพท์เป็นต้น

ปาวจเน ทิ จริยาริยกิริยารหาทีโยคาสู ปกตिकाถาสู อุปชาตियณจาธิกขโรปิ ปาโท อนุปวชโซ^{๓๐} ที่จริงในพระพุทพจน์ แม้บาทที่มีพยางค์เกิน (๘ พยางค์) ในคาถาทั่วไปและอุปชาตिकाถา เมื่อประกอบกับ จริยา, อริย, กิริยา และ อรห ศัพท์เป็นต้น ย่อมปราศจากโทษ

ขอนำอุทาหรณ์ที่ปรากฏในพระบาลีมาแสดงไว้โดยสังเขป ดังต่อไปนี้

ตโป จ พรหมจริยญ	อริยสจฺจํ ทสฺสนํ
๑ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑	๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒
นิพพานสจฺฉิกิริยา จ	เอตมมํคฺลุมฺตมํ
๒ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑	๒ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๒

บาทที่ ๑-๓ ในคาถานี้ มี ๙ พยางค์ แต่ถือว่ามี ๘ พยางค์ คือคำว่า จริยญ นับรวมเป็น ๒, คำว่า อริย นับรวมเป็น ๒, คำว่า กิริยา นับรวมเป็น ๒, คาถานี้จึงเป็นปฐยาวัตตคาถาที่มี ย, ช, ย, ช คณะท้าย ๔ พยางค์แรกทุกบาท

การมีพยางค์เกินจำนวนที่กำหนดนี้ มีข้อสังเกต ๔ ลักษณะ คือ

- ๑) พยางค์ที่ถูกรวมกันมักถือว่าเป็นครุตามตัวอย่างที่นำมาแสดงข้างต้น
- ๒) การรวมพยางค์นี้ไม่จำกัดเฉพาะคำที่ใกล้เคียงกับภาษาสันสกฤตเหมือนคำว่า อริย เป็นต้น แม้คำทั่วไปก็อาจใช้กฎการรวมพยางค์ได้ เช่น

โส อิมํ วิชฺฌเย ชฏํ
๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒

คำว่า วิช นับรวมเป็นครุ ๑ พยางค์ บาทนี้ก็จะครบ ๘ พยางค์

สุโข ปณฺณาย ปฏฺฐิลาโ
๑ ๒ ๒ ๒ ๑ ๒ ๒ ๒
สนนฺทโร ชตฺติโย ตปฺติ
๒ ๒ ๒ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑
น พฺราหฺมณสฺส ปหฺเรย
๑ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑
ยตฺถ อรฺหฺนโต วิหรนฺติ

^{๒๙} ที.สี.ฐีกา. (บาลี) ๒/๓๐๔/๓๖๘.

^{๓๐} กวส. ๒/๖๕.

๒ ๑ ๒ ๒ ๒ ๒ ๒ ๑

สพพปาปสสุ อกรณ

๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๒

สจิตตปริโยทปน

๑ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒

๓) บางแห่งแม้จะมี อริย ศัพท์เป็นต้น ก็มีพยางค์ในบาทครบจำนวน เช่น

อริยา โนปปพณฺติ

อสนฺณายาญมิสสุ

เสสฺสุจฺจาเนสฺสุ ลพณฺติ

อริยานริยาปิ จ.

๔) บางแห่งพยางค์ที่ถูกรวมกันก็ถือว่าเป็นลหุ เช่น

หริ อริ ติมิ กลิ พลิ ชลธิ คฺหปติ

๑๑ ๑๑ ๑๑ ๑๑ ๑๑ ๑๑๑ ๑๑๑

คำว่า คฺห นับรวมเป็นลหุ ๑ พยางค์ บาทนี้มีลหุล้วน ๑๖ मात्रาสนฺติธ สตฺตา อฺปปรชกฺขชาติกา

๒ ๒ ๑ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๒ ๑ ๒

คำว่า อฺป นับรวมเป็นลหุ ๑ พยางค์ บาทนี้มีลักษณะเหมือนอินทรวงศ์คาถา**ปฐยวัตตคาถา****คาถาที่ ๑๑๙ ว่า สเมสฺสุ สินฺธุโต เซน****ปถฺยวตฺตํ ปกิตฺติ**

คาถาที่มี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทคู่ เรียกว่า ปฐยวัตตะ

ลักษณะของปฐยวัตตคาถา

๑) มีคณะ ๖ คณะ คณะใดคณะหนึ่งอยู่พยางค์ที่ ๒ ๓ ๔ เว้น ๒ คณะคือ ส น คณะ

๒) มี ย คณะอยู่พยางค์ที่ ๕ ๖ ๗ ในบาทคี่ คือบาทที่ ๑ และ ๓

๓) มี ช คณะอยู่พยางค์ที่ ๕ ๖ ๗ ในบาทคู่ คือบาทที่ ๒ และ ๔

ตารางแสดงปฐยวัตตคาถา

ล	ร	ย	ล	ค	ม	ช	ค
๑	๒ ๑ ๒	๑ ๒ ๒	๑	๒	๒ ๒ ๒	๑ ๒ ๑	๒
ส	เมสฺสุ สินฺ	ธุโต เซ	น	ปถ	ยวตฺตํ	ปกิตฺติ	ตํ
ค ล	ม	ย	ค ล	ค ล	ม	ช	ค ล
	ย				ย		
	ร				ร		
	ต				ต		
	ช				ช		
	ภ				ภ		
๒	๖	๑	๒	๒	๖	๑	๒

ปฐยวัตตคาถา คือ คาถาที่มี ย คณะอยู่พยางค์ที่ ๕ ๖ ๗ ในบาทคี่ และมี ช คณะอยู่พยางค์ที่ ๕ ๖ ๗ ในบาทคู่ จะเห็นว่าคำว่า ธุโต เซ (๑ ๒ ๒) ในบาทแรกเป็น ย คณะ ส่วนคำว่า ปกิตติ (๑ ๒ ๑) ในบาทที่ ๒ เป็น ช คณะ

มีอุทาหรณ์ว่า

สุปปพุทธ ปุพฺพณฺติ สทา โคตมสาวกา
เยสํ ทิวา จ รตฺโต จ นิจจํ พุทฺธคตา สติ
สาวกของพระโคตมะผู้รำลึกถึงพระพุทธรูปเป็นนิตย์ ทั้งกลางวัน
กลางคืน ตื่นดีแล้วเสมอ

คาถาข้างต้นนี้ มี ย คณะอยู่ฝ่ายที่ ๕ ๖ ๗ ในบาทคือ คือ ปุพฺพณฺ (๑ ๒ ๒) จ รตฺโต (๑ ๒ ๒) และมี ช คณะในบาทคู่ คือ มสาว (๑ ๒ ๑) และ คตา ส (๑ ๒ ๑)

ปฐยวัตตคานี้มีเสียงไพเราะนุ่มนวลกว่าคาถาอื่นในกลุ่มวัตตคานี้ เนื่องจากมีเสียงครุ และลหุอย่างละ ๖ พยางค์เท่ากันในนายกคณะ คือมี ย คณะ ๑ ๒ ๒) ๒ คณะอยู่ฝ่ายที่ ๕ ๖ ๗ ใน บาทคือ และ ช คณะ (๑ ๒ ๑) ๒ คณะอยู่ฝ่ายที่ ๕ ๖ ๗ ที่บาทคู่ ส่งผลให้เสียงครุลหุเท่ากัน จึง ก่อให้เกิดเสียงประสานนุ่มนวล ดังนั้น จึงเป็นที่นิยมแต่งในวรรณกรรมบาลีและสันสกฤต

วิปริตปฐยวัตตคาน

คาถาที่ ๑๒๐ ว่า โอเชสุ เซน สินฺธุโต ตเมว วิปริตาที

คาถาที่มี ช คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทคี่นั้น

ชื่อว่าวิปริตปฐยวัตตคาน

ลักษณะของวิปริตปฐยวัตตคาน

- ๑) มีคณะ ๖ คณะ คณะใดคณะหนึ่งอยู่ฝ่ายที่ ๒ ๓ ๔ เว้น ๒ คณะคือ ส น คณะ
- ๒) มี ช คณะอยู่ฝ่ายที่ ๕ ๖ ๗ ในบาทคี่ คือ บาทที่ ๑ และ ๓
- ๓) มี ย คณะอยู่ฝ่ายที่ ๕ ๖ ๗ ในบาทคู่ คือ บาทที่ ๒ และ ๔

ตารางแสดงวิปริตปฐยวัตตคาน

ค	ร	ช	ค	ล	ภ	ย	ล
๒	๒ ๑ ๒	๑ ๒ ๑	๒	๑	๒ ๑ ๑	๑ ๒ ๒	๑
โอ	เชสุ เซ	น สินฺธุ	โต	ต	เมว วิ	ปริตา	ที
ค ล	ม	ช	ค ล	ค ล	ม	ย	ค ล
	ย				ย		
	ร				ร		
	ต				ต		
	ช				ช		
	ภ				ภ		
๒	๖	๑	๒	๒	๖	๑	๒

วิปริตปฐยวัตตคาน คือ คาถาที่มี ช คณะอยู่ฝ่ายที่ ๕ ๖ ๗ ในบาทคี่ และมี ย คณะ อยู่ฝ่ายที่ ๕ ๖ ๗ ในบาทคู่ จะเห็นว่าคำว่า น สินฺธุ (๑ ๒ ๑) ในบาทคี่เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ปริตา (๑ ๒ ๒) ในบาทคู่เป็น ย คณะ คาถานี้เป็นคาถาที่สลับคณะกันกับปฐยวัตตคานคือ ย, ช, ย, ช คณะ สลับเป็น ช, ย, ช, ย คณะ จึงเรียกว่า วิปริตปฐยวัตตคาน (ปฐยวัตตคานที่สลับคณะกัน)

มีอุทาหรณ์ว่า

สมุฏฐานัน ปโยชนั

ภาชนนจาปี ปินทตถ

นิทราเรตวาน ปณทิต

ตโต หาราทโย สเส

บัณฑิตพึงแสดงสมุฏฐานัน, ประโยชนั, ที่ตั้ง และใจความ หลังจากนั้น

พึงกล่าวหาระ (คำอธิบาย) เป็นต้น

คาถาข้างต้นนี้ มี ช คณะอยู่พยางค์ที่ ๕ ๖ ๗ ในบาทคือ คือ ปโยช (๑ ๒ ๑), น ปณทิต (๑ ๒ ๑) และมี ย คณะในบาทคือ คือ ป ปินทต (๑ ๒ ๒), ทโย ส (๑ ๒ ๒)

จปลาวัตตคาถา

คาถาที่ ๑๒๑ ว่า นกาโร เจ ชลธิโต

จปลาวตตมิจเจต

คาถาที่มี น คณะอยู่พยางค์ที่ ๕ ๖ ๗ ชื่อว่า จปลาวัตตะ

ลักษณะของจปลาวัตตคาถา

- ๑) มีคณะ ๖ คณะ คณะใดคณะหนึ่งอยู่พยางค์ ๒ ๓ ๔ เว้น ๒ คณะคือ ส น คณะ
- ๒) มี น คณะอยู่พยางค์ที่ ๕ ๖ ๗ ในบาทคือ คือ บาทที่ ๑ และ ๓
- ๓) มี ย คณะอยู่พยางค์ที่ ๕ ๖ ๗ ในบาทคือ คือ บาทที่ ๒ และ ๔

ตารางแสดงจปลาวัตตคาถา

ล	ม	น	ค	ล	ย	ย	ค
๑	๒ ๒ ๒	๑ ๑ ๑	๒	๑	๑ ๒ ๒	๑ ๒ ๒	๒
น	กาโร เจ	ชลธิ	โต	จ	ปลาวต	ตมิจเจ	ต
ค ล	ม	น	ค ล	ค ล	ม	ย	ค ล
	ย				ย		
	ร				ร		
	ด				ด		
	ช				ช		
	ภ				ภ		
๒	๖	๑	๒	๒	๖	๑	๒

จปลาวัตตคาถา คือ คาถาที่มี น คณะอยู่พยางค์ที่ ๕ ๖ ๗ ในบาทคือ และมี ย คณะอยู่พยางค์ที่ ๕ ๖ ๗ ในบาทคือ จะเห็นว่าคำว่า ชลธิ (๑ ๑ ๑) ในบาทคือ เป็น น คณะ ส่วนคำว่า ตมิจเจ (๑ ๒ ๒) ในบาทคือ เป็น ย คณะ คาถานี้คล้ายกับวิปริตปัญญาวัตตคาถาที่มี ช, ย, ช, ย คณะ โดยมี น คณะ แทน ช คณะ จึงมีลักษณะเป็น น, ย, น, ย คณะอยู่พยางค์ที่ ๕ ๖ ๗ ของแต่ละบาท

มีอุทาหรณ์ว่า

สมพุทฐ'มสมสม

อเนกคุณสมปน

บุชิต ธมม'มม

คณุตตมญจ วนเท

ข้าพเจ้าขอนมัสการพระสัมพุทธเจ้าผู้ทรงเสมอเหมือนกับพระพุทธเจ้า

ซึ่งไม่มีผู้เปรียบ ทรงถึงพร้อมด้วยคุณธรรมมากเป็นอนันต์ ขอนมัสการพระธรรม

อันพระสัมพุทธเจ้าทรงบูชาแล้วและขอนมัสการพระสงฆ์ผู้สูงสุด ปราศจากมลทิน

คาถาข้างต้นนี้ มี น คณะอยู่พยางค์ที่ ๕ ๖ ๗ ในบาทคือ คือ สมล (๑ ๑ ๑), มม (๑ ๑ ๑) และมี ย คณะในบาทคือ คือ ญสมปน (๑ ๒ ๒), จ วนเท (๑ ๒ ๒)

ปิงคลวิปูลาคาถา

คาถาที่ ๑๒๒ ว่า สเม โส สดตโม ยสุสา วิปูลา ปิงคลสุส สา

คาถาที่มีพยางค์ที่ ๗ ในบาทคู่ เป็นลหุ ชื่อว่า ปิงคลวิปูลา

ลักษณะของปิงคลวิปูลาคาถา

- ๑) มีคณะ ๖ คณะ คณะใดคณะหนึ่งอยู่พยางค์ ๒ ๓ ๔ เว้น ๒ คณะคือ ส น คณะ
- ๒) มี ย คณะอยู่พยางค์ที่ ๕ ๖ ๗ ในบาทคู่ คือ บาทที่ ๑ และ ๓
- ๓) พยางค์ที่ ๗ ในบาทคู่ คือ บาทที่ ๒ และ ๔ เป็นลหุ (มี ๔ คณะ คือ ต ช ภา น คณะ)

ตารางแสดงปิงคลวิปูลาคาถา

ล	ม	ย	ค	ล	ย	ช	ค
๑	๒ ๒ ๒	๑ ๒ ๒	๒	๑	๑ ๒ ๒	๑ ๒ ๑	๒
ส	เม โล สด	ตโม ยสุ	สา	วิ	ปูลา ปิง	คลสุส	สา
ค ล	ม	ย	ค ล	ค ล	ม	ต ช ภา น	ค ล
	ย				ย		
	ร				ร		
	ด				ด		
	ช				ช		
	ภา				ภา		
๒	๖	๑	๒	๒	๖	๔	๒

ปิงคลวิปูลาคาถา มี ย คณะอยู่พยางค์ที่ ๕ ๖ ๗ ในบาทคู่ ส่วนในบาทคู่ เฉพาะพยางค์ที่ ๗ ต้องเป็นลหุ มี ๔ คณะที่สามารถประกอบได้ เพราะมีลหุที่พยางค์ที่ ๗ ได้แก่ ต คณะ (๒ ๒ ๑), ช คณะ (๑ ๒ ๑), ภา คณะ (๒ ๑ ๑) และ น คณะ (๑ ๑ ๑) จะเห็นว่าคำว่า ตโม ยสุ (๑ ๒ ๒) ในบาทคู่ เป็น ย คณะ ส่วนคำว่า คลสุส (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ หนึ่งใน ๔ คณะที่สามารถประกอบได้ซึ่งมีลหุอยู่ท้ายทำให้พยางค์ที่ ๗ ในบาทคู่เป็นลหุ

มีอุทาหรณ์ว่า

ทีฆา ชาครโต รตติ

ทีฆิ สนตสุส โยชนั

ทีโฆ พาลาน สัสาโร

สทธมม อวิชานตัม

ราตรีนานสำหรับคนนอนไม่หลับ ระยะทางโยชนหนึ่งไกลสำหรับคน

อ่อนล้า สงสารยาวนานสำหรับคนพาลผู้ไม่รู้แจ้งพระสัทธรรม

คาถาข้างต้นนี้ มี ย คณะอยู่พยางค์ที่ ๕ ๖ ๗ ในบาทคู่ คือ รโต รต (๑ ๒ ๒), น สัสา (๑ ๒ ๒) และมีลหุที่พยางค์ที่ ๗ คือคำว่า “ช” ในบาทที่ ๒ และ “น” ในบาทที่ ๔ จึงเป็นปิงคลวิปูลาคาถา

คาถาที่เป็นปฐยาวัตตะทั้งหมดจัดอยู่ในปิงคลวิปูลานี้ แต่คาถานี้มีขอบเขตกว้างกว่าปฐยาวัตตะคาถา เพราะนายกคณะที่เป็นพยางค์ที่ ๕ ๖ ๗ ในบาทคู่เป็นได้ถึง ๔ คณะดังที่กล่าวมาแล้ว

กลุ่มคาถาบาทเดียว แต่มีลักษณะเหมือนกันทั้ง ๔ บาท เรียกว่า จตุราวัตติยคาถา มี ๕ ชนิด คือ เสตวิปูลา, ภการวิปูลา, รการวิปูลา, นการวิปูลา และตการวิปูลา ขอนำมากล่าวพอเป็นตัวอย่างไว้ ๑ คาถา คือ

เสตววิปูลาคาถา

คาถาที่ ๑๒๓ ว่า เสตวสุสาขิเลสุวปี

คาถาที่มีพยางค์ที่ ๗ ในทุกบาทเป็นลหุ ชื่อว่าเสตววิปูลา

ลักษณะของเสตววิปูลาคาถา

๑) มีคณะ ๖ คณะ คณะใดคณะหนึ่งอยู่พยางค์ ๒ ๓ ๔ เว้น ๒ คณะคือ ส น คณะ

๒) พยางค์ที่ ๗ ของทุกบาท เป็นลหุ (มี ๔ คณะ คือ ต ข ภา น คณะ)

ตารางแสดงเสตววิปูลาคาถา ทั้ง ๔ บาทเหมือนกัน บาทละ ๘ พยางค์

๑	๒	๓	๔	๕	๖	๗	๘
ค	ย			ช			ล
๒	๑	๒	๒	๑	๒	๑	๑
เส	ต	วสุ	สา	ชิ	เลส	ว	ปี
ค ล	ม			ต ช ภ น			ค ล
	ย						
	ร						
	ต						
	ช						
	ภ						
๒	๖			๔			๒

มีอุทาหรณ์ว่า

ปรตถสมปาหนโต

บุญเณนาธิคเตนหิ

ปรตถสมปาหนโก

ภเวยยิ ชาตixaติยิ

ด้วยบุญที่ได้รับจากการยังประโยชน์ของผู้อื่นให้สำเร็จ ขอให้ข้าพเจ้า

พึงเป็นผู้ทำประโยชน์แก่ผู้อื่นในทุกๆ ชาติ

คาถาข้างต้นนี้ มีลหุอยู่พยางค์ที่ ๗ คือคำว่า “น” ในบาทแรก คำว่า “น” ในบาทที่ ๒ คำว่า “น” ในบาทที่ ๓ และคำว่า “ติ” ในบาทที่ ๔ จึงเป็นเสตววิปูลาคาถา คาถานี้สามารถจัดเข้าในปิงคลวิปูลาคาถาที่กล่าวมาแล้ว เพราะพยางค์ที่ ๗ ในบาทคู่ก็เป็นลหุด้วย

รายละเอียดเกี่ยวกับฉันทลักษณ์ที่เหลือ ท่านผู้สนใจสามารถค้นคว้าเพิ่มเติมได้จากกลุ่มคัมภีร์สหาวินัยคัมภีร์วุตโตทัย วุตโตทยมัญชุรีเป็นต้น

๓.๔ กลุ่มคัมภีร์อสังการ

ประวัติกลุ่มคัมภีร์อสังการเป็นคัมภีร์ที่แสดงหลักการแต่งเสียงและความหมายให้ภาษามีความไพเราะ โดยเฉพาะคัมภีร์สุโพธาลังการ^{๓๑} อันเป็นผลงานของพระสังฆรักขิตะ เป็นพระเถระชาวลังกา ผู้ดำรงตำแหน่งมหาสามี (สมเด็จพระสังฆราช) และเป็นพระราชครูของพระเจ้าปรากรมพาหุที่

^{๓๑} พระคันธสาราภิงค์. สุโพธาลังการมัญชุรี. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก. ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖), คำนำ หน้า ๑๐-๑๑.

๑ ท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมทางด้านภาษาบาลีและสันสกฤต มีเกียรติศักดิ์เลื่องชื่อในสมัย ราชพุทธศตวรรษที่ ๑๗ (พ.ศ. ๑๖๙๖ – ๑๗๒๙) มีชีวิตอยู่จนถึง พ.ศ. ๑๗๘๗ ในรัชสมัยพระเจ้าวิชัย พากูที่ ๓ พำนักอยู่ที่อุทุมพรพิริวาร เนื้อหาของคัมภีร์ประกอบด้วยหลักการตกแต่งภาษาเพื่อให้ ไพเราะชวนให้น่าฟังเสนาะโสตทั้งอรรถและพยัญชนะ

ลักษณะของบทประพันธ์

คำว่า **บทประพันธ์** มาจากรคำศัพท์บาลีว่า ปท + ปพณฺธ, ปท แปลว่า บท หรือข้อความ, ปพณฺธ แปลว่า เรียบเรียง หรือเกี่ยวเนื่องกัน รวมกันจึงได้ความหมายว่า บทหรือข้อความที่เรียบเรียง ขึ้น หรือเกี่ยวเนื่องกัน หมายถึง คำและความหมายที่สัมพันธ์กัน ดังที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์อรรถการว่า

พนฺธ จ นาม สทฺตถา

สทิตา โทสวชิตา

ปชชชชวิมิสฺสานํ

เภเทนายํ ติตา ภาว^{๓๒}

คำและความหมายที่สัมพันธ์กัน ปราศจากโทษ ชื่อว่าบทประพันธ์

มี ๓ อย่าง โดยจำแนกเป็นร้อยกรอง, ร้อยแก้วและบทประพันธ์ผสม

ท่านแสดงลักษณะของบทประพันธ์ ๒ ประการ คือ

๑. มีคำและความหมายในพยางค์สัมพันธ์กัน เช่น พุทฺธ วนทามิ สาทฺร (ข้าพเจ้าขอน้อม ไหว้พระพุทธเจ้าโดยเคารพ) ทั้งสามคำนี้สัมพันธ์กันโดย พุทฺธ เป็นกรรม, วนทามิ เป็นกิริยาคุมพากย์ และสาทฺร เป็นกิริยาวิเสสนะ

๒. ปราศจากโทษของคำและความหมาย คือสอดคล้องกันตามความประสงค์

บทประพันธ์ จำแนกออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. ปัชชะ ร้อยกรอง หรือคาถา เช่น มงคลสูตรเป็นต้นที่แต่งด้วยคาถาล้วน ๆ แบ่ง ออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๑.๑) มุตตะกะ บทร้อยกรองที่จบความในคาถาเดียว หรือมีเพียง ๔ บาทเท่านั้น เช่น คาถาในหมวดเอกนิบาตของชาตก เถรคาถา เถรีคาถา เป็นต้น

๑.๒) กุลกะ บทร้อยกรองที่ไม่จบความเพียงคาถาเดียว ต้องมี ๒ ถึง ๕ คาถา เช่น คาถาในหมวดปัญจนิบาตของชาตก เถรคาถา เถรีคาถา เป็นต้น

๑.๓) โกสะ บทร้อยกรองที่มีคาถาตั้งแต่ ๖ บทขึ้นไป มีการพรรณนาต่าง ๆ ผสมกัน มีกิริยาคุมพากย์ต่างกัน เช่น คาถาในคัมภีร์อภิธานปทีปิกา เอกักรโกศและอมรโกศ เป็นต้น

๑.๔) สังฆาตะ บทร้อยกรองที่มีคาถาตั้งแต่ ๖ บทขึ้นไปและมีกิริยาคุมพากย์ต่างกัน เหมือนโกสะ แต่แสดงเรื่องราวรวมกัน เช่น คาถาในคัมภีร์เมฆุตต หมวดฉกนิบาตของชาตก เป็นต้น

๒. คัชชะ ร้อยแก้ว ความเรียง เรียกว่าจุนฉินะบ้าง เช่น สามัญญผลสูตรเป็นต้นที่ไม่มี คาถา แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๒.๑) อาชยายิกะ เรื่องราวจริงที่แต่งกล่าวถึงเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ชีวิตประวัติ เป็นต้น

๒.๒) กถา เรื่องที่แต่งจากจินตนาการ เช่น นวนิยาย นิทานพื้นบ้าน เป็นต้น

๓. วิมิสสะ บทประพันธ์ผสมกันทั้งร้อยกรองและร้อยแก้ว เช่น ธัชคสูตร เป็นต้น

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

อลังการ^{๓๓} หมายถึง เครื่องตกแต่งบทประพันธ์ ได้แก่ สัททาลังการ (การตกแต่งเสียง) และอรรถาลังการ (การตกแต่งความหมาย) มีรูปวิเคราะห์ **อลงฺกโรนฺติ อุตฺตวามเนนาติ อลงฺกาโร** หรือ **อลงฺกโรนฺติ พนฺธสรีรมเนนาติ อลงฺกาโร** อลังการ คือเครื่องตกแต่งบทประพันธ์ มี ๒ ประเภท ตามที่แสดงไว้ในคัมภีร์สุโขธาลังการ ปริจเฉทที่ ๑ คาถาที่ ๑๓ ว่า

ทวิปฺการา อลงฺการา	ตตฺถ สทฺทตฺถเกทฺโต
สทฺทตฺถา พนฺธนามาว	ตฺสขฺชิตฺตทาวลี

อลังการ มี ๒ ประการ โดยจำแนกตามศัพท์และความหมาย, ศัพท์ และความหมายของศัพท์ที่เรียงตกแต่งแล้วตามอลังการนั้นได้นามว่าบทประพันธ์ ดังนั้น **อลังการ จึงจำแนกเป็น ๒ ประเภท** โดยถือเอาศัพท์และความหมายของศัพท์เป็นเกณฑ์ คือ

๑. สัททาลังการ การตกแต่งเสียง

๒. อรรถาลังการ การตกแต่งความหมาย

คัมภีร์สุโขธาลังการเป็นตำราที่แสดงหลักการแต่งเสียงและความหมายให้ภาษามีความไพเราะ มี ๓๖๗ บท ประกอบด้วยคำอธิบายและอุทาหรณ์โดยละเอียด แบ่งออกเป็น ๕ ปริจเฉท คือ

ปริจเฉทที่ ๑ โทสาวโพระ แสดงข้อบกพร่อง มี ๖๗ คาถา เป็นการแสดงลักษณะของการประพันธ์ที่มีข้อบกพร่องของบท ๘ ประเภท ข้อบกพร่องของพยางค์ ๙ ประเภท และแสดงโทษในความหมายของพยางค์ ๖ ประเภท มีรายละเอียดดังนี้

ข้อบกพร่องของบท ๘ ประเภท คือ

๑) วิรุทธถันตรโทษ	มีความหมายอื้อแย้ง
๒) อัธยตถโทษ	มีเนื้อความเกินความเป็นจริง
๓) กิลิฏฐโทษ	ไม่ชัดเจน
๔) วิโรธโทษ	ผิด
๕) เนยยโทษ	เพิ่มบทอื่น
๖) วิเสสนาเปกขโทษ	มองหาวิเสสนะ
๗) หีนตถโทษ	มีความหมายทรมาน
๘) อนัตถโทษ	ไม่มีความหมาย

ข้อบกพร่องของพยางค์ ๙ ประเภท คือ

๑) เอกตถโทษ	มีความหมายเดียว
๒) ภักครีตโทษ	หักลำดับ
๓) พยาภิณณโทษ	สับสน
๔) คามมโทษ	ไม่สุภาพ
๕) ยติหีนโทษ	เว้นวรรคผิด
๖) กัมมัจจุตโทษ	เคลื่อนจากลำดับความ
๗) อติวุตตโทษ	พูดเกินความจริง

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.

๘) อเปตตัดโทษ	ปราศจากความ
๙) พันธมรุตโทษ	มีเสียงกระด้าง
โทษในความหมายของพากย์ ๖ ประเภท คือ	
๑) อปากมโทษ	ปราศจากลำดับ
๒) โอจิตยหีนโทษ	ทรมานจากความเหมาะสม
๓) ภาคริตโทษ	หักลำดับ
๔) สลึงสยโทษ	ชวนสงสัย
๕) คามมโทษ	ไม่สุภาพ
๖) พุณฐาลังกติโทษ	เสียอสังการ

ปริจเฉทที่ ๒ โทษบริหาราวโธระ แสดงการแก้ไขข้อบกพร่อง มี ๔๘ คาถา โดยนำข้อบกพร่องจากปริจเฉทที่ ๑ มาแสดงวิธีแก้ไข คือ การแก้ไขข้อบกพร่องของบท ๘ ประเภท การแก้ไขข้อบกพร่องของพากย์ ๙ ประเภท และการแก้ไขข้อบกพร่องด้านความหมายของพากย์ ๖ ประเภท

ปริจเฉทที่ ๓ คุณาวโธระ แสดงสัททาลังการ มี ๔๘ คาถา แสดงลักษณะการแต่งเสียงให้ไพเราะ เรียกว่าสัททาลังการ

สัททาลังการ^{๓๔} คือ การตกแต่งเสียง เพื่อใช้ประดับคาถาให้สมบูรณ์ด้วยพยัญชนะ (สพยณชน) มีเสียงไพเราะเพราะพริ้งชวนฟังน่าจับใจแก่ผู้ฟัง มีรูปวิเคราะห์ว่า **สทฺเท อลงฺกโรนฺติ สมฺภูสยณฺตฺติ สทฺทาลงฺการา** อสังการที่ตกแต่งเสียง ชื่อว่าสัททาลังการ มี ๑๐ ประเภท คือ

๑. ปสาทคุณ ความแจ่มกระจ่าง คือมีบทสัมพันธ์อยู่ใกล้กันอ่านเข้าใจง่าย มีหลักใหญ่ ๒ ประการ คือ

๑) มีบทสัมพันธ์อยู่ใกล้กัน คือ บทกัตตาหรือกรรมเป็นต้น ได้วางไว้ใกล้กันในพากย์ตามความที่จะสัมพันธ์กัน เป็นการแสดงความปราศจากพยาภินนโทษ คือโทษสับสน ที่วางบทไว้สับสนไม่เป็นระเบียบ เมื่อบทประพันธ์มีสัมพันธ์ไม่สับสน ก็จะทำให้เกิดความกระจ่างชัดเจนตามมาเอง

๒) มีเนื้อความชัดเจน คือ บทในพากย์มีเนื้อความสอดคล้องกับความเข้าใจของคนทั่ว ๆ ไป ไม่มีบทที่มีความเข้าใจยากเลย อ่านแล้วเข้าใจทันที ไม่ต้องใช้เวลาเฝ้าพิจารณาต่อไปอีก เป็นการแสดงความปราศจากกิลิฐฐโทษ คือโทษมัวหมองที่ประกอบบทที่เข้าใจยาก

๒. โอชคุณ ความซาบซึ้งตรึงใจ คือผูกบทหลาย ๆ บทเป็นสมาสยาว ๆ หรือกล่าวย่อข้อความยาวและขยายข้อความสั้น ๆ หมายความว่า การผูกบทหลายบทเป็นบทสมาสบทเดียว โดยลบลวิภัตติระหว่างบททำให้สั้น แต่เนื้อความมาก เปรียบเสมือนชีวิตของร้อยแก้ว ทำให้ร้อยแก้วมีชีวิตชีวาน่าสนใจติดตามอ่าน ถ้าไม่มีบทสมาสเลยจะทำให้ขาดรสชาติไป เหมือนกับการรับประทานอาหารโดยไม่มีเครื่องปรุง ดังจะเห็นได้จากพระอรรถกถาจารย์มักจะกล่าวคำลงท้ายคัมภีร์ด้วยบทสมาสยาว ๆ ว่า ปรมวิสุทฺธสทฺธาพุทฺธิวิริยปฏิมณฺตฺติ (ผู้ประดับด้วยศรัทธาความรู้และความเพียรอันหมดจดยิ่ง) เป็นต้น มีลักษณะเป็นที่สังเกตในฐานะ ๓ อย่าง คือ

- ๑) มีบทสมาสตลอดครั้งคาถา
- ๒) มีบทสมาสตลอดบาทใดบาทหนึ่ง

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๐-๒๓๒.

๓) มีบทสมาสในศัพท์ใดศัพท์หนึ่งของทุกบท

๓. มธุรตาคุณ ความอ่อนหวาน คือประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน กรณ และมาตราเหมือนกันไว้ใกล้กัน หรือกล่าวซ้ำให้มีเสียงคล้องจองกัน หมายความว่า มีเสียงราบรื่นคล้องจอง สัมผัสเป็นเสียงที่น่าฟัง มีรูปวิเคราะหว่า **มธุรส ภาโว มธุรตา** มธุรตา คือความอ่อนหวาน บางแห่งเรียกว่า มาธुरิยะ โดยลง ญย ปัจจัยแทน ตา ปัจจัย มี ๒ ประเภท คือ

๑) ปทาสดติ มีเสียงคล้องจองกัน คือประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน กรณ และมาตราเหมือนกันไว้ใกล้กัน

๒) อนุปปาสะ กล่าวซ้ำเสียง คือ ออกเสียงซ้ำกันบ่อย ๆ ส่งผลให้เกิดความไพเราะเพราะพริ้ง

๔. สมตากคุณ ความสม่ำเสมอในการเลือกอักขรมาเรียงลำดับ โดยมีพยัญชนะเสียงอ่อนฐานเดียวกันจำนวนมาก พยัญชนะเสียงแข็งฐานเดียวกันจำนวนมาก หรือพยัญชนะเสียงอ่อนผสมเสียงแข็งที่มีฐานเดียวกัน จำแนกออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑) เกวลมทุสมตา ความสม่ำเสมอด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ทำให้เกิดความไพเราะด้วยเสียงอ่อน

๒) เกวลมฺภูสมตา ความสม่ำเสมอด้วยพยัญชนะเสียงแข็งล้วน ทำให้เกิดความไพเราะด้วยเสียงแข็ง

๓) มิสสกสมตา ความสม่ำเสมอด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนผสมเสียงแข็งทำให้เกิดความไพเราะด้วยเสียงผสมกัน เหมือนปีและกลองมีเสียงไปคนละทาง แต่ผสมเข้ากันได้

๕. สุขุมลตาคุณ ความนุ่มนวลชดช้อย โดยมีพยัญชนะเสียงอ่อนมากกว่าเสียงแข็ง และไม่มีอักษรออกเสียงยาก คือ สนธิ สมาส และสังโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี หรือเป็นความนุ่มนวลด้วยการประกอบคำที่สละสลวย โดยหลีกเลี่ยงจากความไม่สุภาพและไม่เหมาะสม มีลักษณะ ๓ อย่าง คือ

๑) มีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมาก

๒) ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีพยัญชนะเสียงแข็งอักขรอยู่บ้าง

๓) ปราศจากอักษรออกเสียงยากคือ สนธิ สมาส หรือสังโยคที่ประกอบไม่ดี

๖. ลีเลศคุณ ความมีเสียงกลมกลืนกัน ด้วยบทสังโยคและพยัญชนะเสียงหนักและสระเสียงยาว ย่อมก่อให้เกิดความจับใจแก่ผู้ฟัง มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

๑) มีบทสังโยคฐานเดียวกันอยู่ใกล้กัน ทำให้เกิดเสียงรับสัมผัสกันของสังโยค บทสังโยคดังกล่าวอาจเป็นสังโยคอักษรเหมือนกัน เช่น กุก หรือสังโยคอักษรต่างกัน เช่น กุข เป็นต้น

๒) มีอักษรเสียงหนัก คือ สระเสียงยาวและพยัญชนะเสียงแข็งรับสัมผัสกัน

๗. อุทารตาคุณ ความสง่างามด้วยการแสดงถึงคุณธรรมต่าง ๆ อันสูงส่ง มีความเสียสละ เป็นต้น หรือใช้วิเสสณะที่เหมาะสม คือการแสดงคุณธรรมอันสูงส่งนำอัครรยอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น การพลีชีพเป็นทาน การยอมสละชีวิตเพื่อรักษาศิล ความเพียรกล้าจนไม่คำนึงถึงชีวิต เป็นต้น

๘. กนติคุณ ความน่าฟังใจ คือไม่พูดเกินความจริง สื่อความหมายตรงกับภาวะที่เป็นไปได้ หมายความว่า เป็นสิ่งที่คนทั้งปวงปรารถนาและไม่ใช่เป็นข้อที่เกินไปจากวิสัยของโลก ถึงกับจะเป็นไปไม่ได้

๙. อัถพยัตติคุณ มีความหมายชัดเจน ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง กล่าวคือ ไม่มีข้อความที่ซ้อนเร้น ทุก ๆ ข้อความ ล้วนมีความหมายแจ่มแจ้งไม่คลุมเครือ อ่านแล้วฟังแล้วเข้าใจ ได้ทันที มี ๒ ประเภท คือ

- ๑) อัถพยัตติคุณโดยศัพท์
- ๒) อัถพยัตติคุณโดยอรรถ

๑๐. สมာธิคุณ กล่าวสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริง เช่น กล่าวสิ่งที่ไม่มีชีวิตให้เหมือนมีชีวิต หรือกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีรูปให้เหมือนมีรูป เป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้มีภาพพจน์ชัดเจน มี ๖ ประเภท คือ

- ๑) อัถพยัตติสมาริ การยกสภาพของสิ่งที่มีชีวิต เช่น การหลับเป็นต้นขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่มีชีวิต คือกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีชีวิตให้เหมือนมีชีวิต
- ๒) รูปธัมมสมาริ การยกสภาพของสิ่งที่ประกอบด้วยรูป เช่น การดำน้ำเป็นต้น ขึ้นไว้ในสิ่งที่ปราศจากรูป คือกล่าวถึงสิ่งที่ปราศจากรูปให้เหมือนมีรูป
- ๓) รสธัมมสมาริ การยกสภาพของสิ่งที่มีรส เช่น รสหวาน รสขมเป็นต้น ขึ้นไว้ในสิ่งที่ปราศจากรสมีจิตเป็นต้น คือกล่าวถึงสิ่งที่ปราศจากรสให้เหมือนมีรส
- ๔) ทรรธัมมสมาริ การยกสภาพของสิ่งที่ประกอบด้วยความเคลื่อนไหวขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่เหลว คือกล่าวถึงสิ่งที่ไม่เหลวให้เหมือนเป็นของเหลว
- ๕) กัตตธัมมสมาริ การยกสภาพของกัตตาที่ทำกิจได้ เช่น ความกระตือรือร้นของคนเป็นต้น ขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่ใช่กัตตามีอาวุธเป็นต้น คือกล่าวถึงสิ่งที่ไม่ใช่กัตตาให้เป็นเหมือนกัตตา
- ๖) กลุณธัมมสมาริ การยกสภาพของสิ่งที่แข็ง ที่เนื่องด้วยกิจการทำลาย เป็นต้น ขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่มีสรีระ คือกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีสรีระให้เหมือนสิ่งที่แข็ง ดังที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์สุโพธา- ลังการ ปริจเฉทที่ ๓ คาถาที่ ๑๑๗ ว่า

ปสาโทโซ มรุตตา
สิเลโสหารตา กนฺติ

สมตา สุขุมาลตา
อตุลพยตฺติ สมารโย^{๓๕}

สัททาลังการมี ๑๐ อย่าง คือ ปสาทคุณ โอชคุณ มรุตตาคุณ สมตาคุณ

สุขุมาลตาคุณ สิเลสคุณ อุหารตาคุณ กันติคุณ อัถพยัตติคุณ และสมาริคุณ

บรรดาสัททาลังการเหล่านี้ โอชคุณและอุหารตาคุณ เกี่ยวกับเสียงและความหมาย, สมาริคุณเกี่ยวกับความหมายโดยตรงและเนื่องด้วยเสียงโดยอ้อม ส่วนสัททาลังการ ๗ อย่างคือ ปสาทคุณ มรุตตาคุณ สมตาคุณ สุขุมาลตาคุณ สิเลสคุณ กันติคุณ และอัถพยัตติคุณ เกี่ยวกับเสียง

ปริจเฉทที่ ๔ อัถถาลังการาวโพธะ แสดงอัถถาลังการ มี ๑๗๔ คาถา แสดงลักษณะการประพันธ์ที่มีเนื้อหาไพเราะ เรียกว่าอัถถาลังการ

อัถถาลังการ^{๓๖} คือ การตกแต่งความหมาย เพื่อใช้ประดับคาถาให้สมบูรณ์ด้วยอรรถะ (สาดถุ) ให้มีคุณสมบัติคือประกอบด้วยความหมายเป็นที่พอใจของผู้ฟัง มีรูปวิเคราะหว่า **อลงกโรนติพนธ์ เอตเทหิตี อลงการา, อตุลสส อลงการา อตุลาลงการา** อัถถาลังการ คือ เครื่องตกแต่งความหมาย มี ๒ ประเภท คือ

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๑.

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๒-๓๕๖.

๑. **สภาวะวุดติ** คือ กล่าวโดยตรง ตามสภาวะของเนื้อหาเรื่องราว อันได้แก่

ชาติ (ประเภทเดียวกัน)	เช่น คน, นก เป็นต้น
คุณ (ลักษณะ)	เช่น ลักษณะของการสัมผัส เป็นต้น
กิริยา (อาการ)	เช่น การชนะ เป็นต้น
ทัฬพะ (รูปธรรมคือบุคคล, สิ่งของ)	เช่น พระโพธิสัตว์ เป็นต้น

๒. **วังกุตติ** กล่าวโดยอ้อมคือพูดเชิงอุปมาเปรียบเทียบ เป็นต้น มี ๓๕ ประเภท คือ

- ๑) อติสยวุดติ แสดงคุณอันพิเศษล้ำเลิศ
- ๒) อุปมา เปรียบเทียบ
- ๓) รูปกะ แสดงความเป็นสิ่งเดียวกันระหว่างอุปมานะและอุปไมย
- ๔) อาวุดติ กล่าวซ้ำ
- ๕) ทิปกะ ส่องความตลอดทั้งประโยค
- ๖) อักเขปะ กล่าวในเชิงปฏิเสธ แต่มีความหมายสัจดูดี
- ๗) อัตถันตรนยาสะ ย้ำความอื่น
- ๘) พยติเรกะ แสดงความพิเศษ
- ๙) วิภาวนา แสดงเหตุอื่นจากเหตุที่ประจักษ์
- ๑๐) เหตุ แสดงเหตุ
- ๑๑) กมะ แสดงตามลำดับ
- ๑๒) ปยตระ กล่าวถึงความพึงพอใจยิ่ง
- ๑๓) สมาสวุดติ กล่าวอุปมานะโดยย่อ แต่มุ่งให้หมายถึงอุปไมย
- ๑๔) ปริกัปปนา คาดคะเนไปอีกทางหนึ่งจากความเป็นจริง
- ๑๕) สมหิตะ แสดงเหตุอื่นจากเหตุจริง
- ๑๖) ปริยายวุดติ พูดโดยอ้อม
- ๑๗) พยาโชปวันณนะ กล่าวสัจดูดีในเชิงตำหนิ
- ๑๘) วิเสสวุดติ แสดงความวิเศษโดยพูดถึงความบกพร่อง
- ๑๙) รุฬหาหังการ แสดงความอหังการ
- ๒๐) สิละสะ ช้อนความ คือมีอรรถะแนบชิดกันเป็น ๒ นัย
- ๒๑) ตุลยโยคิตา แสดงการประกอบร่วมกันเป็นคู่ ๆ คือกล่าวเทียบเคียงเป็นคู่ ๆ เพื่อดำเนินหรือสรรเสริญ
- ๒๒) นิทสสนะ แสดงผลอื่นจากผลเดิม
- ๒๓) มหันตัตตะ พรรณนาความยิ่งใหญ่ของสมบัติหรืออภิยาศัย
- ๒๔) วัณฺณนา อำพรางข้อความที่จะกล่าวแล้วแสดงข้อความอื่น
- ๒๕) อปัปกตฺตลุตติ ชมเชยสิ่งที่ไม่ได้
- ๒๖) เอกาวลี มีลำดับอันเดียว คือบทหลังคล้องจองกับบทหน้า
- ๒๗) อัญญมัญญวิภูสนะ แต่งเกื้อกูลกันโดยความเป็นสิ่งที่ต้องตกแต่ง และเครื่องตกแต่ง
- ๒๘) สหวุดติ กล่าวกิริยาหรือคุณลักษณะร่วมกัน

๒๙) วิโรธิตา	แต่งแย้งกัน
๓๐) ปริวุตติ	แลกเปลี่ยน
๓๑) ภมมะ	แต่งหมุนความ คือกลับความไปเสียอีกอย่างหนึ่งจาก ข้อความที่เข้าใจกัน
๓๒) ภาวะ	แสดงจุดมุ่งหมายของผู้แต่ง
๓๓) มิสสะ	แต่งผสมกัน คือมีอรรถาธิบายหลายอย่างระคนกัน
๓๔) อาสี	แสดงความปรารถนา
๓๕) รสี	มีอรรถรส คือแต่งให้เกิดรสต่าง ๆ มีรสรักเป็นต้น

ปริเฉทที่ ๕ รสภาวาวโพธะ แสดงรสและอาการทางใจที่ก่อให้เกิดรส มี ๓๐ คาถา มีเนื้อหาประกอบด้วยคำอธิบายของภาวะ ฐายีภาวะ ๙ ประการ พยภิจารีภาวะ ๓๓ ประการ สาทติกภาวะ ๘ ประการ ความหมายของ วิภาวะ และอนุภาวะ คำอธิบายของรส ๙ ประเภท

องค์ประกอบ ๓ ประการที่จะมีอรรถรสเป็นที่กินใจของผู้อ่านผู้ฟังได้นั้น มี ๓ อย่าง คือ

๑. ภาวะ อาการที่ปรากฏทางใจ แบ่งออกเป็น ๓ อย่าง ประกอบด้วย

๑.๑) ฐายีภาวะอาการทางใจที่เป็นประธาน เช่น รัก โกรธ เป็นต้น แบ่งออกเป็น ๙ ประการ คือ

- (๑)รติ ความยินดี โดยสภาวะธรรม ได้แก่ ปิติเจตสิก
- (๒)หาสะ ความขบขัน โดยสภาวะธรรม ได้แก่ โสมนัสเวทนา
- (๓)โสกะ ความโศก โดยสภาวะธรรม ได้แก่ โทมนัสเวทนา
- (๔)โกธะ ความโกรธ โดยสภาวะธรรม ได้แก่ โทสเจตสิกที่มีกำลังมาก
- (๕)อุสสหาหะ ความองอาจ โดยสภาวะธรรม ได้แก่ วิริยเจตสิก
- (๖)ภยะ ความกลัว โดยสภาวะธรรม ได้แก่ โทสเจตสิกที่มีกำลังน้อย
- (๗)ชิตฺจุจฺฉา ความเกลียด โดยสภาวะธรรม ได้แก่ โทสเจตสิกที่เป็นไปด้วยอาการรังเกียจ หรือโอตตปฺปเจตสิกที่เป็นไปด้วยอาการสะดุ้งกลัวต่อผลบาป
- (๘)วิมหะ ความพิศวง โดยสภาวะธรรม ได้แก่ ฉันทเจตสิกที่เป็นไปด้วยอาการ

พิศวง

(๙)สมะ ความสงบ โดยสภาวะธรรม ได้แก่ กายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิที่เป็นไปด้วยอาการของกายและจิตในขณะเจริญเมตตาหรือกรุณาเป็นต้น

๑.๒) พยภิจารีภาวะ อาการปรากฏบางขณะ เช่น เบื่อหน่าย วิตกกังวล เป็นต้น เป็นอาการที่ปรากฏเฉพาะหน้า มี ๓๓ ประการ คือ

- (๑) นิพเพทะ ความเบื่อหน่าย
- (๒) ตักกะ ความกังวล (ตรึก)
- (๓) สังกา ความสงสัย
- (๔) สมะ ความเหน็ดเหนื่อย
- (๕) ธิติ ความพอใจ
- (๖) ขฬตา ความเซื่องซึม
- (๗) ทินตา ความลำบาก

(๘) อุคคัตตะ	ความโหดร้าย
(๙) อลสัตตะ	ความเกียจคร้าน
(๑๐) สุตตะ	ความนอน
(๑๑) ตาสะ	ความตื่นตระหนก
(๑๒) คิลานิ	ความอ่อนแรง
(๑๓) อสุสูกะ	ความขวนขวาย
(๑๔) หริสะ	ความปลาบปลื้ม
(๑๕) สติ	ความระลึกได้
(๑๖) อีสสา	ความริษยา
(๑๗) วิสาทะ	ความลำบากใจ
(๑๘) อพหิตถา	ความสำรวมระวัง
(๑๙) จินตา	ความครุ่นคิด
(๒๐) คัพพะ	ความเย่อหยิ่ง
(๒๑) อปมาระ	ความเพ้อคลั่ง
(๒๒) อมริสะ	ความไม่อดทน
(๒๓) มทะ	ความมัวเมา
(๒๔) มติ	ความรู้
(๒๕) อุมมาทะ	ความบ้าคลั่ง
(๒๖) โมะหะ	ความหลง
(๒๗) วิโพธะ	ความตื่น
(๒๘) นิททา	ความสับสน
(๒๙) อาเวคะ	ความรีบร้อน
(๓๐) พินา	ความอาย
(๓๑) มรณะ	ความตาย
(๓๒) จปลา	ความง่อนแง่น
(๓๓) พยาธิ	ความป่วยไข้

๑.๓) สาตติกาภาวะ อาการผิดปกติทางกายหรือวาจา เช่น เหงื่อออก น้ำตาไหล เป็นต้น มี ๘ ประการ คือ

(๑) ถัมภะ	ความแข็งทื่อ เกิดจากความกลัว
(๒) ปลยะ	ความสลบไสล เกิดจากความกลัวหรือเสียใจ
(๓) โรมัญจะ	ความขนลุก เกิดจากความเลื่อมใสหรือกลัว
(๔) เสททะ	เหงื่อออก เกิดจากความปลื้มใจหรือตกใจ
(๕) อัสนุ	น้ำตาไหล เกิดจากความปลื้มใจหรือเสียใจ
(๖) เวปถุ	ความสั่นระรัว เกิดจากความกลัวหรือโกรธ
(๗) เววณนิยะ	ความผิดสี เกิดจากความกลัว เสียใจ หรือโกรธ เช่น หน้า

แดง เป็นต้น

(๘) วิสสรตา ความผิดเสียง เกิดจากความกลัว เสียใจ หรือโกรธ เช่น เสียงสั่น เป็นต้น

๒. วิกาเว เหตุที่เป็นอารมณ์หรือสภาวะแวดล้อม แบ่งเป็น ๒ อย่าง ประกอบด้วย

๒.๑) อารัมมณวิกาเว เหตุที่เป็นอารมณ์ เช่น ชายหนุ่มและหญิงสาวที่เป็นอารมณ์ของกันและกัน เป็นต้น

๒.๒) อุทที่ปนวิกาเว เหตุที่เป็นสภาพแวดล้อม เช่น ดวงจันทร์ อุทยาน ป่าไม้ น้ำตก เป็นต้น

๓. อนุภาเว ผลของอาการที่ปรากฏทางใจ คือการเปล่งวาจาประกาศของนักกวี หรืออาการทางกายและวาจาของนักแสดงที่แสดงท่าทางและกล่าววาจาชวนให้รักให้เศร้าโศกเป็นต้น ทำให้ผู้อื่นรับรู้อาการทางใจของตัวละครที่กล่าวไว้หรือเป็นอาการทางใจที่เกิดขึ้นกับนักแสดง เพราะปรากฏทางประสาทสัมผัสที่ผู้อื่นสามารถรับรู้ได้

และในปริจเฉทนี้ กล่าวถึง รส ๙ ประการ ประกอบด้วย

	รส	ฐายีภาวะ	สภาวะธรรม
๑)	สังคาระ	รติ	ปีติ
๒)	หัสสะ	หาสะ	โสมนัสเวทนา
๓)	กรุณา	โสกะ	โทมนัสเวทนา
๔)	รุตตะ	โกธะ	โทสะ
๕)	วีระ	อุสสาหะ	วิริยะ
๖)	ภยานกะ	ภยะ	โทสะ
๗)	พีภัจฉะ	ชิจจฉา	โทสะ หรือ โอตตัปปะ
๘)	อัพภูตะ	วิมหะ	ฉันทะ
๙)	สันตะ	สมะ	กายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิ

ดั่งนี้
 ขอนำอุทาหรณ์ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สุโพธาลังการ มาแสดงไว้เป็นแนวทางการศึกษาต่อไป

วิรุทธัตถันตรโทษ

๒๑. วิรุทธตนตฺตริ ตํ ติ ยสฺสณตฺถิ วิรุชฺชติ
 อธิเปเต ยถา เมโธ วิสฺโท สุขเย ชนํ

ความหมายอื่นของบทใด ย่อมผิดไปจากความหมายที่ต้องการ

บทนั้น เป็นวิรุทธัตถันตรโทษ เช่น “ฝนให้พิชย่อมทำชนให้เป็นสุข”

คถานี้แสดงเรื่องวิรุทธัตถันตรโทษ คือสื่อความหมายตรงกันข้ามกับความต้องการของผู้พูด ความจริงผู้พูดต้องการจะพูดให้ผู้ฟังเข้าใจอย่างหนึ่ง ครั้นพูดออกไปแล้วผู้ฟังกลับเข้าใจไปอีกอย่างหนึ่งไม่ตรงกับที่ต้องการ ทั้งนี้ เพราะคำที่นำมาพูดมีความหมายหลายอย่าง สามารถแย้งกันได้กับความหมายในทางอื่นซึ่งเด่นชัดกว่า ตามอุทาหรณ์จะเห็นว่า ผู้พูดต้องการพูดว่า “วิสโท สุขเย ชนํ ฝนที่หลั่งน้ำทำให้คนมีความสุข” แต่บทว่า “วิสโท” แปลว่า “ให้น้ำ” หรือ “ให้พิช” ได้ทั้งสองอย่าง เพราะ วิส ศัพท์มีความหมาย ๓ อย่าง คือ พิช น้ำ และสายบัว แต่คำนี้ใช้ในความหมาย “พิช” ชัด

กว่า ส่วนความหมายที่เหลือไม่ค่อยนิยมใช้ เมื่อนำมาใช้ ผู้ฟังจึงเข้าใจไปอย่างหนึ่ง ซึ่งขัดแย้งกับความหมายที่ต้องการ ดังนั้น คำว่า “วิสโท” จึงเป็นวิรุทธัตถ์อันตรโทษ

การแก้ไขวิรุทธัตถ์อันตรโทษ

๗๐. วินุทนต์ ปากสาสิน

สาสิน ทสสนา สุข

ดํ กถํ นาม เมโฆย

วิสโท สุขเย ชน

ฝนนี้ หลังพิชให้ จะทำชนนั้นผู้ได้รับความสุขด้วยการเห็นข้าวสาสิน

มีรวงแก้ไขเป็นสุขได้อย่างไร

คาถานี้ไม่เป็นวิรุทธัตถ์อันตรโทษ ด้วยการแต่งอธิบายขยายความ คือ ชาวนาที่ปลูกข้าวจะมีความสุขได้ก็เพราะเห็นข้าวที่ต้นหวานออกรวงสุกเหลืองอร่าม เพราะอาศัยน้ำฝนที่ตกลงมาเกื้อกูลหล่อเลี้ยงต้นข้าว ชาวนาจึงได้เห็นรวงข้าวและมีความสุขได้ ถ้าฝนหลังพิชให้เสียแล้วจะทำให้เขาเป็นสุขได้อย่างไร ดังนั้น คำว่า “วิสโท (หลังพิชให้)” จึงไม่เป็นวิรุทธัตถ์อันตรโทษเพราะมีคำแสดงคำถามว่า “กถํ นาม (อย่างไร)” เข้ามาทำให้ความหมายเปลี่ยนไป

รายละเอียดเกี่ยวกับบทประพันธ์ทั้งที่เป็นสัททาลังการและอรรถาลังการ ผู้สนใจสามารถศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมได้ในคัมภีร์กลุ่มสัททาวีเสส มีคัมภีร์สุโพธาลังการเป็นต้นได้

เมื่อทราบความเป็นมาของกลุ่มคัมภีร์สัททาวีเสสดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ต่อไปนี้จะได้นำเสนอการศึกษาวิเคราะห์บทพระบาลีในมงคลปริตรตามแนวคัมภีร์สัททาวีเสส โดยจัดมงคล ๓๘ ประการเป็นระดับปฐมวัย มัชฌิมวัย และปัจฉิมวัย ในบทที่จะกล่าวต่อไป

๓.๕ สรุป

จากข้อมูลประวัติความเป็นมาคัมภีร์บาลีกลุ่มสัททาวีเสสอันเป็นคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาพระไตรปิฎก จำเป็นต้องศึกษาหลักภาษาให้เข้าใจอย่างละเอียดลึกซึ้งตามคัมภีร์หลักกลุ่มสัททาวีเสสให้ครบถ้วนเสียก่อน คำว่า สัททาวีเสส แปลว่า ไวยากรณ์พิเศษ คือ กลุ่มไวยากรณ์ภาษาบาลีที่เป็นหลักสำคัญในการศึกษาเรียนรู้และวินิจฉัยคัมภีร์หลักธรรมในพระไตรปิฎก ความจริง ชื่อว่า สัททาวีเสส คือกลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์เป็นหลัก แต่ยังมีคัมภีร์อื่นที่ว่าด้วยหลักภาษาซึ่งไม่จัดเป็นไวยากรณ์ เมื่อรวมกลุ่มคัมภีร์ทั้งหมดที่เป็นหลักในการศึกษาพระไตรปิฎก อาจแบ่งออกได้ ๔ ประเภท คือ

๑) กลุ่มคัมภีร์ที่เป็นไวยากรณ์แสดงหลักภาษา มีคัมภีร์กัจจายนะ เป็นต้น

๒) กลุ่มคัมภีร์พจนานุกรมศัพท์ มีคัมภีร์อภิธานปิปปิกา เป็นต้น

๓) กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์ กฎเกณฑ์วางคำครูและลหุเป็นแบบต่าง ๆ มีคัมภีร์วุตโตทัยฉันทโฆณฺฐี เป็นต้น

๔) กลุ่มคัมภีร์อรรถาธิบาย มีการตกแต่งเสียงและความหมายให้ภาษาไพเราะ มีคัมภีร์สุโพธาลังการ เป็นต้น

คัมภีร์กัจจายนะ เป็นคัมภีร์สัททาวีเสสที่เก่าแก่ที่สุด เป็นผลงานของพระมหากัจจายนะเถระผู้เป็นเอตทัคคะ ประกอบด้วยปฏิสัมพันธ์ ๔ มีความเป็นเลิศในการขยายความย่อ ดังมีหลักฐานปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาขุททกนิกาย อปาทาน ข้อความตอนหนึ่งว่าพระมหากัจจายนะได้กล่าวพรรณนาทั้งสาม คือ คัมภีร์กัจจายนะ คัมภีร์มหานิรุตติ และเนตติปกรณ์ และมีข้อความตอนหนึ่งในคัมภีร์จุฬคันถวงศ์ว่า พระมหากัจจายนะ ชาวชมพูทวีปซึ่งเป็นบุโรหิตของพระเจ้าจันทรปัชโชติ ในกรุง

อุชเชนี แคว้นวันตี เห็นโทษแห่งกามทั้งหลาย ละเพศฆราวาสบวชในพระศาสนาของพระศาสดา แต่ง คัมภีร์ ๖ คัมภีร์ คือ กัจจายณะ มหานิรุตติ จูฬนิรุตติ เนติปกรณ เปฏโกปเทศ และวัณณนิตติ คัมภีร์กัจจายณะมีทั้งหมด ๖ กัณฑ์ รวมเป็น ๖๗๓ สูตร

คัมภีร์ปทูปลิตี คือ คัมภีร์ที่นำสูตรของคัมภีร์กัจจายณะมาเรียงลำดับใหม่ให้ประกอบรูปศัพท์ง่าย มีคำสรุปสูตรอย่างเป็นระบบ มีลำดับบทที่เรียกว่า ปทมาลา ซึ่งส่งผลให้คัมภีร์นี้เป็นตำราเรียนง่าย คัมภีร์นี้เป็นผลงานของพระพุทธรูปียะ ชาวแคว้นโจฬะแถบอินเดียใต้ จึงปรากฏนามว่า “โจฬียพุทธรูปียะ” แต่งขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖

คัมภีร์อภิธาน เป็นคัมภีร์ประเภทพจนานุกรมศัพท์บาลี และมีคัมภีร์ที่สำคัญ ๆ อธิบายขยายความเพิ่มเติม เช่น อภิธานปทีปิกาฎีกา อภิธานปทีปิกาสุจิ อภิธานปทีปิกานิสสยะ เป็นต้น เป็นคัมภีร์ที่แสดงนามบัญญัติของเนื้อหาทั้งในโลกสวรรค์ โลกมนุษย์ และโลกบาดาล เป็นผลงานของพระโมคคัลลานมหาเถระ ราชบัณฑิต ณ วัดมหาเชตวัน เกาะลังกา ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ ในรัชสมัยของพระเจ้า ปรักกมพาหุที่ ๑

คัมภีร์อภิธาน ถือว่าเป็นคัมภีร์ที่มีคุณค่าด้านภาษาศาสตร์ที่สามารถให้ความรู้ต่อการศึกษาทางภาษาศาสตร์เพราะเป็นแหล่งรวมของ “พจน์” หรือคำพูดต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันซึ่งเป็นสิ่งที่อนุชนจะต้องศึกษาและให้ความสำคัญกับการศึกษาในเชิงภาษาศาสตร์ด้วย คัมภีร์อภิธานแบ่งออกเป็น ๓ กัณฑ์ใหญ่ คือ

๑. สักคกัณท์ แสดงชื่อศัพท์ที่มีความหมายเหมือนกันไว้เป็นกลุ่มเดียวกัน เช่น ศัพท์ที่เป็นพระนามของพระพุทธเจ้า ชื่อพระนิพพาน พระอรหันต์ และโลกสวรรค์ เป็นต้น

๒. ภูกัณท์ แสดงศัพท์ที่เป็นชื่อของสถานที่ พื้นดิน ภูเขา ต้นไม้ แม่น้ำ และลำธาร เป็นต้น แบ่งออกเป็น ๗ วรรคย่อย คือ

- ๑) ภูมिवรรค แสดงชื่อศัพท์เกี่ยวกับแผ่นดิน
- ๒) ปุรวรรค แสดงชื่อศัพท์เกี่ยวกับเมืองและประเทศ
- ๓) นรวรรค แสดงชื่อศัพท์เกี่ยวกับคน
- ๔) จตุพพรรณวรรค แสดงชื่อศัพท์เกี่ยวกับบรรณะ ๔
- ๕) อรัญญวรรค แสดงชื่อศัพท์เกี่ยวกับป่าไม้
- ๖) เสลวรรค แสดงชื่อศัพท์เกี่ยวกับภูเขา
- ๗) ปาतालวรรค แสดงชื่อศัพท์เกี่ยวกับโลกบาดาล

๓. สามัญญกัณท์ แสดงนามศัพท์และคุณศัพท์สามัญทั่ว ๆ ไป มีความดั่งาม ความประเสริฐ การกระทำ เป็นต้น รวมทั้งศัพท์ที่เป็นนิบาตบทและอุปสัคบท แบ่งออกเป็น ๔ วรรคย่อย คือ

- ๑) วิเสสยธินวรรค แสดงศัพท์ที่เป็นบทวิเสสนะที่เกี่ยวข้องกับลิงค์ทั้ง ๓
- ๒) สังกัณณวรรค แสดงศัพท์เบ็ดเตล็ดทั่วไป
- ๓) อเนกัตถวรรค แสดงศัพท์ที่มีความหมายหลายอย่าง
- ๔) อัปยยวรรค แสดงความหมายของอุปสัคและนิบาต

ในกัณฑ์ใหญ่ทั้ง ๓ นั้น ที่ประกอบด้วยวรรคย่อย มีภูมिवรรค และปุรวรรค เป็นต้น เมื่อรวมกับปณามคาถา ปฏิญญาคาถา ปริภาสาคาถา และนิคมนคาถา ทั้งหมดแล้ว มีจำนวนทั้งสิ้น ๑,๒๒๑ คาถาด้วยกัน

คัมภีร์ฉันทลักษณ์ ภาษาบาลีที่นำมาจัดการศึกษาอยู่จนถึงปัจจุบัน คือ คัมภีร์รุตโตทัยอันเป็นฉันทลักษณ์บาลี เป็นคัมภีร์แสดงฉันทลักษณ์บาลี ว่าด้วยกฎระเบียบในการวางศัพท์ที่เป็นครูและลหุ เป็นแบบต่าง ๆ ในการประพันธ์ที่เป็นร้อยกรอง ที่เรียกว่าปักษะ โดยอาศัยคัมภีร์รุตตรัตนการเป็นหลัก และเป็นฉันทลักษณ์บาลีฉบับแรกที่เป็นที่นิยมศึกษาท่องจำมากที่สุด เป็นผลงานของพระสังฆรักขิตะ พระเถระชาวสิงหลในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ท่านดำรงสมณศักดิ์ที่มหาสามี (สมเด็จพระสังฆราช) เป็นผู้เชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมและภาษาบาลีสันสกฤต มีเกียรติศักดิ์เลื่องลือและเป็นพระราชครูของพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) ท่านมีชีวิตอยู่จนถึง พ.ศ. ๑๗๘๗ ในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๓ พำนักอยู่ที่วัดเขามะเดื่อ (อุทุมพรศิริวิหาร) ณ เมืองซัมพูโทนิ

เนื้อหาที่เป็นหลักในคัมภีร์รุตโตทัย มีคาถาแสดงไว้ ๑๐๘ ชนิดกับฉันท ๑๗ ประเภท แบ่งออกเป็น ๖ ปริจเฉท คือ

๑. สัณญาปริภาสานิเทศ ว่าด้วยชื่อและกฎทั่วไป มี ๑๖ คาถา
๒. มัตตาวุตตินิเทศ ว่าด้วยคาถามาตราพฤติ มี ๒๙ คาถา
๓. สมวุตตินิเทศ ว่าด้วยสมคาถา มี ๖๑ คาถา
๔. อัธสมวุตตินิเทศ ว่าด้วยอัธสมคาถา มี ๑๑ คาถา
๕. วิสมวุตตินิเทศ ว่าด้วยวิสมคาถา มี ๑๑ คาถา
๖. ฉปปัจจยวิภาค ว่าด้วยนัย ๖ อย่าง มีปิตถารนัยเป็นต้น มี ๙ คาถา

ข้อความส่วนใหญ่ในคัมภีร์เป็นทั้งสูตรและอุทาหรณ์ในคาถาเดียวกันมีคาถาทั้งหมด ๑๓๗ บท แสดงหลักการประพันธ์ประเภทร้อยกรองที่เรียกว่าปักษะ ประกอบด้วยคาถา ๒ ประเภท คือ

๑. มาตราพฤติ คือ คาถาที่นับมาตรา แต่งโดยกำหนดมาตราในแต่ละบาทคาถา มีทั้งหมด ๒๖ คาถา คืออริยาชาติ ๖, คีติชาติ ๔, เวตาลีชาติ ๙ และมัตตาสมกชาติ ๗

๒. วรรณพฤติ คือ คาถาที่นับพยางค์ แต่งโดยกำหนดพยางค์ในแต่ละบาทคาถา มีทั้งหมด ๘๒ คาถา คือ สมคาถา ๖๑, อัธสมคาถา ๑๑, วิสมคาถา ๑๐

คัมภีร์อสังการ เป็นคัมภีร์ที่แสดงหลักการแต่งเสียงและความหมายให้ภาษามีความไพเราะ โดยเฉพาะคัมภีร์สุโพธสังการ อันเป็นผลงานของพระสังฆรักขิตะ เป็นพระเถระชาวลังกา ผู้ดำรงตำแหน่งมหาสามี (สมเด็จพระสังฆราช) และเป็นพระราชครูของพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ ท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมทางด้านภาษาบาลีและสันสกฤต มีเกียรติศักดิ์เลื่องลือในสมัยราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ (พ.ศ. ๑๖๙๖ – ๑๗๒๙) มีชีวิตอยู่จนถึง พ.ศ. ๑๗๘๗ ในรัชสมัยพระเจ้าวิชัยพาหุที่ ๓ พำนักอยู่ที่อุทุมพรศิริวิหาร เนื้อหาของคัมภีร์ประกอบด้วยหลักการตกแต่งภาษาเพื่อให้ไพเราะชวนให้น่าฟังเสนาะโสตทั้งอรรถและพยัญชนะ

บทประพันธ์ จำแนกออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. **ปักษะ** ร้อยกรอง หรือคาถา เช่น มงคลสูตรเป็นต้นที่แต่งด้วยคาถาล้วน ๆ
๒. **คัชชะ** ร้อยแก้ว ความเรียง เรียกว่าจกณิยะบ้างที่ไม่มีคาถา
๓. **วิมิสสะ** บทประพันธ์ผสมกันทั้งร้อยกรองและร้อยแก้ว เช่น ธัชคสูตรเป็นต้น

อลังการ หมายถึง เครื่องตกแต่งบทประพันธ์ จำแนกเป็น ๒ ประเภท โดยถือเอาศัพท์และความหมายของศัพท์เป็นเกณฑ์ คือ

๑. **สัททาลังการ** การตกแต่งเสียง

๒. อรรถาธิบาย การตกแต่งความหมาย

ดังนั้น ในการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรัตนสูตรอันเป็นพระพุทฺธพจน์ประเภทปิยชะ-ร้อยกรอง จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องศึกษาค้นคว้าให้เข้าใจในคัมภีร์บาลีกลุ่มสัททวิเสส เพื่อเป็นเครื่องมือในการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรัตนสูตรต่อไป

บทที่ ๔

วิเคราะห์บทบาทในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สหทาวีเสส

หลักการวิเคราะห์บทบาทในรตนสูตร โดยอาศัยคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาพระไตรปิฎก คือ กลุ่มคัมภีร์สหทาวีเสสที่แสดงหลักภาษา โดยกล่าวถึงรากศัพท์ วิธีสำเร็จรูป การเปลี่ยนแปลง ศัพท์ เป็นต้น คัมภีร์ไวยากรณ์ที่ได้รับการยกย่องและนิยมศึกษากันโดยทั่วไป มี ๓ กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มคัมภีร์กัจจายณะ กลุ่มคัมภีร์โมคคัลลานะ และกลุ่มคัมภีร์สหทาวีเสส, กลุ่มคัมภีร์นิฆนฺต เป็นกลุ่มคัมภีร์สหทาวีเสสประเภทพจนานุกรมหรือพจนานุกรมศัพท์ภาษาบาลี ได้แก่ คัมภีร์อภิธานปิปปิกา คัมภีร์เอกกขรโกสะ เป็นต้น, กลุ่มคัมภีร์ฉันท เป็นคัมภีร์สหทาวีเสสที่แสดงกฎเกณฑ์ วิธีร้อยกรองภาษาบาลี คัมภีร์ที่ได้รับการยกย่องและเรียนกันโดยทั่วไป ได้แก่ คัมภีร์วุตโตทัย คัมภีร์ฉันทโมญฺชิ เป็นต้น, กลุ่มคัมภีร์ภูกุระ เป็นคัมภีร์สหทาวีเสสที่แสดงกลวิธีการแต่งภาษาบาลีให้ได้วรรคและสละสลวย ทั้งร้องแก้วและร้อยกรอง คัมภีร์ที่นิยมศึกษากันมาก ได้แก่ คัมภีร์สุโพธาลังการ เป็นต้น คัมภีร์เหล่านี้จัดเป็นคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาบาลีพระไตรปิฎกที่จำเป็นอย่างมาก เพราะถ้าไม่มีความรู้ความเข้าใจในคัมภีร์พื้นฐานเหล่านี้แล้วไปศึกษาบาลีพระไตรปิฎกจะทำให้ผู้เรียนเกิดความสงสัยในบทบาทนั้น ๆ ท่านเปรียบเหมือนช้างตาบอดที่เหี่ยวสะเปะสะปะไปในป่าใหญ่

ดังนั้น การศึกษาวิเคราะห์บทบาทต้องมีความรู้ในกลุ่มคัมภีร์สหทาวีเสสอันเป็นคัมภีร์พื้นฐานดังที่ได้กล่าวมาก่อน ทั้งนี้ ให้นำพระพุทฺธพจน์ในตัวพระไตรปิฎกมาตั้งเป็นบทมาติกา เมื่อสงสัยในบทและพยัญชนะก็ศึกษาเพิ่มเติมอรรถกถา ฎีกา และโยชนา เป็นต้น ไปตามลำดับโดยศึกษาและทำความเข้าใจเรื่องหลักภาษา กฎเกณฑ์การใช้คำอย่างละเอียดถี่ถ้วนที่ปรากฏในกลุ่มคัมภีร์สหทาวีเสส การศึกษาวิเคราะห์บทบาทในรตนสูตรนั้น ต้องศึกษาโดยนำบทบาทแต่ละบทมาดำเนินการตามกระบวนการสร้างบทตามคัมภีร์หลักภาษา แสดงความหมายของบทตามคัมภีร์พจนานุกรม แสดงฉันทลักษณ์ตามคัมภีร์วุตโตทัย และแสดงสหทาลังการตามคัมภีร์สุโพธาลังการ ผู้วิจัยจะได้นำเสนอไปตามลำดับ ดังต่อไปนี้

- ๔.๑ วิเคราะห์บทบาทในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สหทาวีเสสด้านหลักภาษา
- ๔.๒ วิเคราะห์บทบาทในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สหทาวีเสสด้านพจนานุกรม
- ๔.๓ วิเคราะห์บทบาทในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สหทาวีเสสด้านฉันทลักษณ์
- ๔.๔ วิเคราะห์บทบาทในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สหทาวีเสสด้านออลังการ

๔.๑ วิเคราะห์บทบาทในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สหทาวีเสสด้านหลักภาษา

การสร้างรูปศัพท์บทพระบาลีในรตนสูตรตามหลักภาษานี้ เป็นการทำให้รูปศัพท์ทางไวยากรณ์ โดยนำวิธีการสร้างรูปศัพท์แต่ละศัพท์ทำให้สำเร็จเป็นบทบาทที่ปรากฏในรตนสูตรตามลำดับพระคาถา พร้อมแสดงการอ้างอิงสูตรไวยากรณ์จากคัมภีร์สายกัจจายณะยึดตามลำดับคัมภีร์ปทุปสิทธิเป็นหลัก กล่าวไว้พอเป็นแนวทางในการศึกษาค้นคว้าต่อไป ดังต่อไปนี้

สม + อา + ค + ต	เปลี่ยนนิคคหิต (◌) เป็น ม	มทา สเร
สมาคต	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต
สมาคต + โย	ลง โย ปฐมาวีรตติ	ลึงคตเถ ปจมา
สมาคต + นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจจ
สมาคตา + นิ	ทึฆะ อ ท้าย สมาคต เป็น อา	โยสุ กตนิการโลเปสุฯ
สำเร็จรูปเป็น สมาคตานิ		

ภุมมานิ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ภุมม + โย

ภุมม + โย	ลง โย ปฐมาวีรตติ	ลึงคตเถ ปจมา
ภุมม + นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจจ
ภุมมา + นิ	ทึฆะ อ ท้าย ภุมม เป็น อา	โยสุ กตนิการโลเปสุฯ
สำเร็จรูปเป็น ภุมมานิ		

วา, ว สองศัพท์เป็นบทนิบาตใช้ในความหมายวิภปะ (ไม่แน่นอน) มาจาก วา + โย

วา + โย	ลง โย ปฐมาวีรตติ	ลึงคตเถ ปจมา
วา	ลง โย วิรตติ	สพพาสมาวุโสปลศุฯ

สำเร็จรูปเป็น **วา** ส่วน **ว** ให้รัสสะ อา เป็น อ ในฉันทลักษณ์ได้ ด้วยสูตร รสส

อนตลิกฺเข ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ อนฺตร + อิกฺข (ทสสนงฺเกสุ=เห็น, กำหนด-ทำเครื่องหมาย) + อ

อนฺตร + อิกฺข	ลงสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
อนฺตร + อิกฺข + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญวฺตวาวี วา
อนฺตร + อิกฺข + อ	ลงสระหน้า ปกตสระหลัง	สรโลโปมาเทสปฯ
อนตฺล + อิกฺข + อ	เปลี่ยน รฺ เป็น ล	จ-ศัพท์ ใน โท รัสส จ
อนตลิกฺข	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต
อนตลิกฺข + สมิ	ลง สมิ สัตตมิวิรตติ	โอภาเส สตตมิ
อนตลิกฺข + เอ	เปลี่ยน สมิ เป็น เอ	สมาสมินิ วา
อนตลิกฺข อ + เอ	แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปุพฺพมโธจติมสฺสรฯ
อนตลิกฺข + เอ	ลงสระหน้า ปกตสระหลัง	สรโลโปมาเทสปฯ
อนตลิกฺเข	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **อนตลิกฺเข**

สพฺเพว ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัตบทเป็น สพฺเพ + เอว

สพฺเพ ศัพท์เป็นบทสรพนามมาจาก สพฺพ + โย

สพฺพ + โย	ลง โย ปฐมาวีรตติ	ลึงคตเถ ปจมา
สพฺพ + เอ	เปลี่ยน โย เป็น เอ	สพฺพนามการเต ปจโม
สพฺเพ	แยก, ลง, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **สพฺเพ**

สพฺเพ + เอว

สพฺพ + เอว	ลงสระหน้า ปกตสระหลัง	สรโลโปมาเทสปฯ

สพฺพเว

นำพยัญชนะประกอบกับสระ นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **สพฺพเว****ภูตา** ศัพท์เป็นบทนามกิตก์ (ดูในบทว่า ภูตานิ) มาจาก ภูต + โย

ภูต + โย

ลง โย ปฐมา ในอรรธอาลปนะ อาลปนเ จ

ภูต + นิ

เปลี่ยน โย เป็น นิ

อโต นิจจํ

ภูต + อา

เปลี่ยน นิ เป็น อา

สพฺพโยนินมาเอ

ภูตา

แยก, ลบ, รวม

พุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ภูตา****สุมฺนา** ศัพท์เป็นบทตัทธิตมาจาก สุมฺน (สุ + มน ภาณ=รู้ + อ) + ณ + โย

สุมฺน + ณ

ลง ณ ปัจจัย

สพฺพธาติโต ณ

สุมฺน + อ

ลบ ณ อนุพันธ์

เตสํ โณ โลปํ

สุมฺน

แยก, ลบ, รวม

พุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

สุมฺน + โย

ลง โย ปฐมาวิภัตติ

ลึงคตเถ ปธมา

สุมฺน + อา

เปลี่ยน โย เป็น อา

สพฺพโยนินมาเอ

สุมฺนา

แยก, ลบ, รวม

พุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **สุมฺนา****ภวนฺตุ** ศัพท์เป็นบทกิริยาอาชยาตมาจากรากศัพท์ ภู (สตุต่าย=มี-เป็น) + อ + อนุตฺ

ภู + อนุตฺ

ลง อนุตฺ ปัญจมีวิภัตติ

อาณตยาสิญฺเฐนตฺตาฯ

ภู + อ + อนุตฺ

ลง อ ปัจจัย หลังธาตุ

ภูวาติโต อ

ภ อุ + อ + อนุตฺ

แยกพยัญชนะออกจากสระ

พุพฺพมโธจิตฺตมสฺสรํฯ

ภ โอ + อ + อนุตฺ

วุทธิ อุ เป็น โอ

อญฺเญสุ จ

ภ โอ + อนุตฺ

ลบ อ ปัจจัย

โลปญฺเจตฺตมกาโร

ภ อว + อนุตฺ

เปลี่ยน โอ เป็น อว

โ อว สเร

ภ อว + อนุตฺ

ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง

สรโลโปมาเทสฺปฺปจฺจาฯ

ภวนฺตุ

นำพยัญชนะประกอบกับสระ นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **ภวนฺตุ****อโถปิ** สองศัพท์เป็นบทนิบาตที่เป็นบทสนธิ ตัดบทเป็น อโถ + ปิ (หรือ อปิ) ถ้าเป็น อปิ ให้ลบ อ ที่ อปิ ด้วยสูตร วา ปโร อสรูปา สำเร็จรูปเป็น **อโถปิ****สกุจฺจ** ศัพท์เป็นบทนิบาต มาจาก สกุจฺจํ ใช้ในอรรธตติยาวิภัตติ ในรูปของคาถา ให้ลบนิคคหิตทั้งเพื่อให้เป็นไปตามกฎของฉันทลักษณ์ ดังนั้น จึงรูปเป็น **สกุจฺจ****สฺถนฺตฺ** ศัพท์เป็นบทกิริยาอาชยาตมาจากรากศัพท์ สฺ (สวณ=ฟัง) + ณ + อนุตฺ

สฺ + อนุตฺ

ลง อนุตฺ ปัญจมีวิภัตติ

อาณตยาสิญฺเฐนตฺตาฯ

สฺ + ณ + อนุตฺ

ลง ณ ปัจจัย หลังธาตุ

สฺวาติโต ณฺณฺนาอุณฺา จ

สฺ + ณ + อนุตฺ

ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง

สรโลโปมาเทสฺปฺปจฺจาฯ

สฺถนฺตฺ

นำพยัญชนะประกอบกับสระ นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **สฺถนฺตฺ**

ภาสิต ศัพท์เป็นบพนามกิตก์มาจากรากศัพท์ ภาส (กหาชฺเต=พูด-กล่าว, สว่าง-รุ่งเรือง)

+ ต + อ

ภาส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนฺโต โลโปฯ
ภาส + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกมเมสุ ต
ภาส + อ + ต	ลง อ อากม	ยถาคมมิกาโร
ภาสิต + อ	ลง อ ทุตติยวิภัตติ	กมมตเถ ทุตติยา
ภาสิต	แยก, ลบ, รวม	บุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น ภาสิต		

๔.๑.๒ รตนสูตร คาถาที่ ๒

ตสฺมา หิ ภูตา นิสาเมถ สพฺเพ
เมตตํ กโรธ มานุสฺสียา ปชาย
ทิวา จ รตฺโต จ หรณฺติ เย พลี
ตสฺมา หิ เน รกฺขณ อปฺปมตฺตา.

ตสฺมา หิ ศัพท์เป็นบพนิบาต กล่าวถึงเหตุ

ภูตา ศัพท์เป็นบพนามกิตก์มาจาก ภูต + โย (อาลปนะ) ได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น

นิสาเมถ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ นิ + สาม (สนทนามนฺเต=ทำให้
น่ารัก, เรียกเข้ามา) + ณ + ฌ

นิ + สาม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนฺโต โลโปฯ
นิ + สาม + ฌ	ลง ฌ ปัญจมีวิภัตติ	อาณตยาสิญฺเฐนตฺตาฯ
นิ + สาม + ณ + ฌ	ลง ณ ปัจจัย หลังธาตุ	จฺราทิตฺ ฌณฺนยา
นิ + สาม + เอ + ฌ	ลบ ณ การิตะ	การิตานํ โณ โลป
นิสาเมถ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น นิสาเมถ		

สพฺเพ ศัพท์เป็นบพสรรพนามมาจาก สพพ + โย ได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น

เมตตํ ศัพท์เป็นนามกิตก์มาจาก เมตฺตา (มีทฺ สีนฺเห=จิตใจ-ชอบใจ-รัก + ต + อา) + อ

เมตต + อ	ลง อ ทุตติยวิภัตติ	กมมตเถ ทุตติยา
เมตต + อ	ลบสระหน้า ปกตฺติสฺระหลัง	สรโลโปมาเทสบุปฺปจฺจา
เมตต	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น เมตตํ		

กโรธ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ กร (กรณฺ=ทำ) + โอ + ฌ

กร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนฺโต โลโปฯ
กร + ฌ	ลง ฌ ปัญจมีวิภัตติ	อาณตยาสิญฺเฐนตฺตาฯ
กร + โอ + ฌ	ลง โอ ปัจจัย หลังธาตุ	ตนาทิตฺ โอยฺรา
กโรธ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น กโรธ		

มานุสียา ศัพท์เป็นบทรนามกิตก์มารากรากศัพท์ มนุ (โพธเน=รู้) + นุส + อี + ส

มนุ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป
มนุ + นุส	ลง นุส ปัจจัย	มนุปุรสุนาทีหิ อุตสา
มอา + นุส	เปลี่ยน นุ เป็น อา	กวจิ ธาตุวิภตติปา
มอา + นุส	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจา
มานุส	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต
มานุส + อี	ลง อี อิตถีโขตกปัจจัย	นทาทีโต วา อี
มานุส	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
มานุส + ส	ลง ส จตุตถีวิภตติ	สมปทาเน จตุตถิ
มานุส + ส	รัสส อี เป็น อี	อโฆ รสสเมกวจา
มานุส + ยา	เปลี่ยน ส เป็น ยา	ปโต ยา

สำเร็จรูปเป็น **มานุสียา**

ปชาย ศัพท์เป็นบทรนามกิตก์มารากรากศัพท์ ป + ชนิ (ปาตุภาเว=ปรากฏ) + กวิ + ส

ป + ชน	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป
ป + ชน + กวิ	ลง กวิ ปัจจัย	กวิ จ
ป + ช + กวิ	ลบ นุ ท้ายธาตุ	ธาตุวณตสส โลโป
ป + ช	ลบ กวิ ปัจจัย	กวิโลโป จ
ปช + อ	ลง อา อิตถีโขตกปัจจัย	อิตถิมโต อาปจโย
ปชา	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
ปชา + ส	ลง ส จตุตถีวิภตติ	สมปทาเน จตุตถิ
ปชา + อาย	เปลี่ยน ส เป็น อาย	ฆโต นาทีน
ปชาย	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ปชาย**

ทิวา, จ, จ สามศัพท์เป็นบทรนิบาต ทิวา ศัพท์ใช้ในอรรถสัทตมีวิภตติ ส่วน จ ทั้งสองใช้ในอรรถสมุจยะ (รวบรวม)

รตโต ศัพท์เป็นบทรนามมาจาก รตติ (รา อาทาเน=ถือเอา, รนช ราเค=กำหนด + ตี) + สมี

รตติ + สมี	ลง สมี สัตตมีวิภตติ	โอกาเส สตตมี
รตติ + โอ	เปลี่ยน สมี เป็น โอ	จ-ศัพท์ใน อาทีโต โอ จ
รตตุ + โอ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจา
รตโต	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **รตโต**

หรณติ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาชยาตมารากรากศัพท์ หร (หาเร=นำไป) + อ + อนติ

หรุ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป
หรุ + อนติ	ลง อนติ วัตตมานาวิภตติ	วัตตมานา ปจจุปนเน
หรุ + อ + อนติ	ลง อ ปัจจัย หลังธาตุ	ภูวาทีโต อ

หฺร + อนุติ ลบสระหน้า ปกติสระหลัง สรโลโปมาเทศปจฺจฯ
 หฺรฺนฺติ นำพยัญชนะประกอบกับสระ นเย ปรึ ยุตฺเต
 สำเร็จรูปเป็น **หฺรฺนฺติ**

เย ศัพท์เป็นบทสรพนามมาจาก ย + โย

ย + โย ลง โย ปฐมวิภัตติ ลิงฺคตเถ ปจฺมา
 ย + เอ เปลี่ยน โย เป็น เอ สพฺพนามการเต ปจฺโม
 เย แยก, ลบ, รวม ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ
 สำเร็จรูปเป็น **เย**

พลี ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ พล (ปาณนปฺชาสฺวเรนฺสุ=เป็นอยู่, บูชา, สํารวม) + อิ + อํ

พล ลบสระท้ายธาตุ ธาตุสนฺโต โลโปฯ
 พล + อิ ลง อิ ปจฺจย มฺนาทึหิ จิ
 พลี + อํ ลง อํ ทุตฺตวิภัตติ กมฺมตเถ ทุตฺตยา
 พลี + ิ เปลี่ยน อํ เป็นนิคคหิต (ิ) อโโม นิคคหิตํ ฌลเปหิ
 พลี นำพยัญชนะประกอบกับสระ นเย ปรึ ยุตฺเต
 สำเร็จรูปเป็น **พลี**

ตสฺมา ทิ สองศัพท์เป็นบทนิบาต กล่าวถึงเหตุ

เน ศัพท์เป็นบทสรพนามมาจาก ต + โย

ต + โย ลง โย ทุตฺตวิภัตติ กมฺมตเถ ทุตฺตยา
 น + โย เปลี่ยน ต เป็น น ตสฺส วา นตฺตํ สพฺพตถ
 น + เอ เปลี่ยน โย เป็น เอ สพฺพโยนินฺมาเอ
 เน แยก, ลบ, รวม ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ
 สำเร็จรูปเป็น **เน**

รฺกฺษถ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ รฺกฺษ (ปาเล=รักษา) + อ + ถ

รฺกฺษ ลบสระท้ายธาตุ ธาตุสนฺโต โลโปฯ
 รฺกฺษ + ถ ลง ถ ปญฺจมีวิภัตติ อาณตฺยาสฺสิญฺเญตฺตฯ
 รฺกฺษ + อ + ถ ลง อ ปจฺจย หลังธาตุ ภูวาทิโต อ
 รฺกฺษถ นำพยัญชนะประกอบกับสระ นเย ปรึ ยุตฺเต
 สำเร็จรูปเป็น **รฺกฺษถ**

อปฺปมตฺตา ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ อ + ป + มท (อุมมาเท=ประมาณ) +

ต + โย

น + ป + มท ลบสระท้ายธาตุ ธาตุสนฺโต โลโปฯ
 น + ป + มท + ต ลง ต ปจฺจย อตฺเต ตตฺวณฺตฺตาวี
 น + ป + ม + ตต ลบ ทฺ ท้ายธาตุ แล้วซ้อน ต คฺพาทินฺนจ
 น + ปป + มตต ซ้อน ป ปฺรเทวภาโว จาเน
 อ + ปป + มตต เปลี่ยน น เป็น อ อตฺตํ นสฺส ตปฺปฺริเส

อฺปฺมตฺต + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปฐมา
อฺปฺมตฺต + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินฺมาเอ
อฺปฺมตฺตา	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรฺโล, นเย ฯ
สำเร็จรูปเป็น อฺปฺมตฺตา		

๔.๑.๓ รตนสูตร คาถาที่ ๓

ยํภิญฺจิ วิตฺตํ อธิ วา หุริ วา
 สคฺเคสุ วา ยํ รตนํ ปณฺธิํ
 น โน สมํ อตฺถิ ตถาคเตน
 อิทมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณฺธิํ
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

ยํภิญฺจิ สามศัพท์เป็นบทสรพนามมาจาก ยํ + สิ, กิ + สิ, จิ + สิ

ย + สิ	ลง สิ ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปฐมา
ย + สิ	เปลี่ยน สิ เป็น อํ	สี
ยํ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรฺโล, นเย ฯ

สำเร็จรูปเป็น ยํ

กิ + สิ, จิ + สิ	ลง สิ ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปฐมา
กิ + จิ	ลบ สิ วิภัตติ	เสสโต โลปฺ/สพฺพา ฯ
ภิญฺจิ	เปลี่ยนนิคคหิต (ํ) เป็น ณ	วคฺคนตํ วา วคฺเค

สำเร็จรูปเป็น ภิญฺจิ

ยํ + ภิญฺจิ

สำเร็จรูปเป็น ยํภิญฺจิ ถ้าเปลี่ยนนิคคหิต (ํ) ที่ ยํ เป็น ง ด้วยสูตร วคฺคนตํ วา วคฺเค

ก็จะสำเร็จรูปเป็น ยงภิญฺจิ

วิตฺตํ ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ วิท (ลาภ=ได้) + ต + สิ

วิท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯ
วิท + ต	ลง ต ปัจจัย	อติเต ตตฺวณฺตฺวาวิ
วิ + ตต	ลบ ท ท้ายธาตุ แล้วซ้อน ต	คุปาทินญจ
วิตต + สิ	ลง สิ ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปฐมา
วิตต + อํ	เปลี่ยน สิ เป็น อํ	สี
วิตตํ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรฺโล, นเย ฯ

สำเร็จรูปเป็น วิตตํ

วา สามศัพท์เป็นบทนิบาตใช้ในความหมายวิภักปะ (ไม่แน่นอน)

อิธ ศัพท์เป็นบทสรพนามมาจาก อิม + ธ ได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น

หุริ ศัพท์เป็นบทนิบาตใช้ในความหมายของสัตตมีวิภัตติ

สคฺเคสุ ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ ส + อช (คติย=ไป) + ณ + ส

ส + อช	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯ

สฺ + อชฺ + ณ	ลง ณ ปัจจย	วิสรุขปทาทีโต ณ
สฺ + อชฺ + อ	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลป
สฺ + อคฺ + อ	เปลี่ยน ชฺ เป็น ค	กคา จชานํ
สฺ + อคฺคฺ + อ	ซ้อน ค	ประเทฐาโว จาเน
สฺ + อคฺคฺ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจจา
สคฺค + สฺ	ลง สฺ สัตตมีวิภัตติ	โอกาเส สดตฺมี
สคฺเค + สฺ	เปลี่ยน อ เป็น เอ	สุหิสฺวกาโร เอ

สำเร็จรูปเป็น **สคฺเคสุ**

ยํ ศัพท์เป็นบทสรพนามมาจาก ย + สิ ได้นำเสนอแล้วในตอนต้น

รตนํ ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มารากราศัพท์ รมุ (กีฬายํ=เล่น-เพลิดเพลิน) + ตน + สิ

รมุ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
รมุ + ตน	ลง ตน ปัจจย	ยทนุปนนา นิปาตฯ
ร + ตน	ลบ ม ท้ายธาตุ	กวจิ ธาตุวิภัตติฯ
รตน + สิ	ลง สิ ปฐมวิภัตติ	ลิงคฺตเถ ปจมา
รตน + อํ	เปลี่ยน สิ เป็น อํ	สี
รตนํ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **รตนํ**

ศัพท์ว่า รตนํ นี้ แยกมาจาก รติ + ตฺนุ (วิตถาเร=ขยาย) + ณ + สิ และมาจาก ร (รมุ กีฬายํ=เล่น-เพลิดเพลิน) + ต (ตร ตรณ=ข้าม) + น (นี ปาปฺณเน=ถึง) รวมเป็น รตน + สิ สำเร็จรูปเป็น รตนํ ก็ได้

ปณฺตี ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มารากราศัพท์ ป + นี (ปาปฺณเน=ถึง) + ต + สิ

ป + นี + ต	ลง ต ปัจจย	อดีต ตตฺวณฺตุตาวิ
ป + ณี + ต	เปลี่ยน น เป็น ณ	รหาทีโต ณ
ปณฺตี + สิ	ลง สิ ปฐมวิภัตติ	ลิงคฺตเถ ปจมา
ปณฺตี + อํ	เปลี่ยน สิ เป็น อํ	สี
ปณฺตี	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ปณฺตี**

น โน สองศัพท์เป็นบทนิบาต ทั้งนี้ บทว่า น เป็นบทบอกความปฏิเสธ ส่วน บทว่า โน เป็นเพียงอวธารณะ

สมํ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก สม + สิ

สม + สิ	ลง สิ ปฐมวิภัตติ	ลิงคฺตเถ ปจมา
สม + อํ	เปลี่ยน สิ เป็น อํ	สี
สมํ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **สมํ**

อติ ศัพท์เป็นกริยาอาชยาตมารากราศัพท์ อส (ภูวิ=มี-เป็น) + อ + ติ

อส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯ

อสฺ + ติ	ลง ติ วัตตมานาวิภัตติ	วตตมานา ปจฺจุปปนฺเน
อสฺ + อ + ติ	ลง อ ปัจจย	ภูวาทิโต อ
อสฺ + ติ	ลง อ ปัจจย	โลปญฺเจตตมกาโร
อ + ตฺถิ	เปลี่ยน ติ เป็น ตฺถิ และลบ ส	ติสฺส ตฺถิตฺตํ
สำเร็จรูปเป็น อตฺถิ		

ตถาคเตน ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ตถาคต (ตถา + อาคต, คต) + นา

ตถาคต + นา	ลง นา ตติยาวิภัตติ	กรณฺเ ตติยา
ตถาคต + เอน	เปลี่ยน นา เป็น เอน	อโต เนน
ตถาคเตน	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรฺโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น ตถาคเตน		

อิทํ ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัฒบเป็น อิทํ + ปี

อิทํ ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก อิม + สิ		
อิม + สิ	ลง สิ ปฐมวิภัตติ	ลิงคตฺเถ ปรมฺา
อิทํ	เปลี่ยน อิม กับ สิ เป็น อิทํ	อิมสฺสิทมฺสฺสึ นฺปุสเก
อิทํ + ปี		
อิทมปี	เปลี่ยนนิคหิต (-) เป็น ม	วคฺคนฺตํ วา วคฺเค
สำเร็จรูปเป็น อิทมปี		

พฺพุธ ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ พฺฐ (ภาณ=รู้) + ต + สมิ

พฺฐ	ลงสฺระทฺายธฺาตุ	ธฺาตุสฺสนฺโต โลโปฯ
พฺฐ + ต	ลง ต ปัจจย	พฺฐคฺมาทิตฺเถ กตฺตริ
พฺฐ + ธ	เปลี่ยน ต เป็น ธ	ธคฺภเหหิ ธคฺมา จ
พฺฐ + ธ	เปลี่ยน ธ ทฺายธฺาตุเป็น ท	หจฺตุตฺถานมนฺตานํ โทฯ
พฺฐ + สมิ	ลง สมิ สัตตมวิภัตติ	โอภาเส สตตฺม
พฺฐ + เอ	เปลี่ยน สมิ เป็น เอ	สมาสฺมินํ วา
พฺฐ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรฺโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น พฺพุธ		

รตฺนํ ปณฺตี ทั้งสองศัพท์ได้นำเสนอแล้วข้างต้น

เอเตน ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก เอต + นา

เอต + นา	ลง นา ตติยาวิภัตติ	กรณฺเ ตติยา
เอต + เอน	เปลี่ยน นา เป็น เอน	อโต เนน
เอเตน	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรฺโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น เอเตน		

สจฺเจน ศัพท์เป็นบทนามนามกิตก์มาจากรากศัพท์ สต (สาตฺจฺเจ=ความจริง + ย + นา

สต	ลงสฺระทฺายธฺาตุ	ธฺาตุสฺสนฺโต โลโปฯ
สต + ย	ลง ย ปัจจย	วชาทฺีหิ ปพฺพชฺชาทโยฯ
ส + ตฺย>จ	เปลี่ยน ตฺย เป็น จ	ยวตฺํ ตลนทการานํ

ส + จ จ	ซ้อน จ	ประเทฐาโว จาเน
สจจ + นา	ลง นา ตติยวิภัตติ	กรณ ตติยา
สจจ + เอน	เปลี่ยน นา เป็น เอน	อโต เนน
สจเจณ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น สจเจณ		
สวตถิ ศัพท์เป็นบทสนธิมาจาก ส + อตถิ		
ส + อตถิ		
ส + ว + อตถิ	ลง ว อาคม	ยวมทนตรลา จาคุม
สำเร็จรูปเป็น สวตถิ		
โหดุ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ หู (สตุต่าย=มี-เป็น) + อ + ตุ		
หุ + ตุ	ลง ตุ ปัญจมีวิภัตติ	อาณตยาสิญฺเฐนุตตฯ
หุ + อ + ตุ	ลง อ ปัจจัย	ภูวาทิตอ อ
โห + อ + ตุ	วุทธิ อุ เป็น โอ	อญฺเณสุ จ
โห + ตุ	ลบ อ ปัจจัย	โลปญฺเจตตมกาโร
สำเร็จรูปเป็น โหดุ		

๔.๑.๔ รตนสูตร คาถาที่ ๔

ขยิ วิราคํ อมตํ ปณฺธิํ

ยทชฺฌมคฺคา สกฺขมฺมฺนี สมหิโต

น เตน รมฺเมเน สมตฺถิ กิณฺจิ

อิทมปิ รมฺเม รตนํ ปณฺธิํ

เอเตน สจฺเจเน สวตฺถิ โหดุ.

ขยิ ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ ขี (ขเย=สิ้นไป) + อ + อํ

ขี + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญฺวุตฺวาวิ วา
เข + อ	วุทธิ อี ที่ ขี เป็น เอ	อญฺเณสุ จ
ขย + อ	เปลี่ยน เอ เป็น อย	เอ อย
ขยฺ อ + อ	แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปุพฺพมโธจติมสฺสรํฯ
ขยฺ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปฯ
ขย	นำพยัญชนะประกอบสระหลัง	นเย ปร ยุตเต
ขย + อํ	ลง อํ ทุตติยวิภัตติ	กมฺมตฺเถ ทุตติยา
ขยฺ + อํ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปฯ
ขยิ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปร ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น ขยิ		

วิราคํ ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ วิ + รยช (ราเค=กำหนด-ย่อม) + ณ + อํ

วิ + รยช	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปฯ
วิ + รยช + ณ	ลง ณ ปัจจัย	วิสฺรชฺปทาติโต ณ

วิ + รณช + อ	ลบ ณ อนุพันธ์	เตส โณ โลป
วิ + ร ณช>ช + อ	เปลี่ยน ณช เป็น ช	ณมฺหิ รณชสฺส โชฯ
วิ + ราช + อ	วุทธิ อ ที่ รช เป็น อา	อสฺโยคนตสฺส วุทธิฯ
วิ + ราก + อ	เปลี่ยน ช เป็น ค	กคา จชานํ
วิราก	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตเต
วิราก + อ	ลง อํ ทุตติยวิภัตติ	กมฺมตเถ ทุตติยา
วิราก + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปฯ
วิราก	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **วิราก**

อมต ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มารากรากศัพท์ น + มร (ปาณจาเค=สละชีวิต-ความตาย) +

ต + อ

น + มร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป ฯ
น + มร + ต	ลง ตปัจจัย	ภาวกมเมสุ ต
น + ม + ต	ลบ ร ท้ายธาตุ	รกาโร จ
อมต	เปลี่ยน น เป็น อ	อตตํ นสฺส ตปฺปรีเส
อมต + อ	ลง อํ ทุตติยวิภัตติ	กมฺมตเถ ทุตติยา
อมต + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสปฯ
อมต	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตเต.

สำเร็จรูปเป็น **อมต**

ปณิต ศัพท์เป็นบทที่ได้นำเสนอแล้วข้างต้น

ยทษณค ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัตบทเป็น ย + อษณค

ย ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก ย + อ

ย + อ	ลง อํ ทุตติยวิภัตติ	กมฺมตเถ ทุตติยา
ย	แยก ลบ รวม	ปุพฺพมโร, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ย**

อษณค ศัพท์เป็นบทกิริยาอาชยาตมารากรากศัพท์ อธิ + อ + คม (คตฺย=ไป) + อี

อธิ + คม

อธิ + คม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
อธิ + คม + อี	ลง อี อัชตตนิ	สมิเปชชตตนิ
อธิ + อ + คม + อี	ลง อ อาคมหน้าธาตุ	อการาคโม หิยตตนิฯ
อษณ + อ + คม + อี	เปลี่ยน อธิ เป็น อษณ	อษณ อธิ
อษณ อ + อ + คม + อี	แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปุพฺพมโรจิตมสฺสรฯ
อษณ + อ + คม + อี	เพราะสระหลัง ลบสระหน้า	สรสา สเร โลป
อษณ + คม + อี	นำ ณ ประกอบกับสระ อ	นเย ปรี ยุตเต
อษณ + คา + อี	เพราะ อี เปลี่ยน คม เป็น คา	กวจิ ธาตุวิภตติปฯ
อษณค	ลบ อี วิภตติที่เป็นสระหลัง	วา ปโร อสรูปา

สำเร็จรูปเป็น **อชฌคา**

ยํ + อชฌคา

ยท + อชฌคา

ยทชฌคา

สำเร็จรูปเป็น **ยทชฌคา**

สกุณฺณิ เป็นบทวิเสสนบุพพบทกัมมธารยสมาส ตัตบทเป็น สกุณ + มฺนิ + สิ

สกุณฺณิ + สิ

สกุณฺณิ

สกุณฺณิ

สำเร็จรูปเป็น **สกุณฺณิ** ทิฆะ อี เป็น อี เพราะอยู่ในฉันทลักษณ์

สมาหิโต ศัพท์เป็นบทกริยาภิธานจากรากศัพท์ สํ + อา + ธา (ธารทานโปสเน=ทรงไว้, ให้อ, เลี้ยงดู) + อิ + ต + สิ

สํ + อา + ธา + ต

สํ + อา + ธา + อิ + ต

สํ + อา + หา + อิ + ต

สํ + อา + ห + อิ + ต

สํ + อา + หิ + ต

สม + อา + หิ + ต

สม + อา + หิ + ต + สิ

สม + อา + หิ + ต + โอ

สมาหิโต

สำเร็จรูปเป็น **สมาหิโต**

น ศัพท์เป็นบทนิบาตบอกความปฏิเสธ มาจาก น + สิ

น + สิ

น

สำเร็จรูปเป็น **น**

เตน ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก ต + นา

ต + นา

ต + เอน

เตน

สำเร็จรูปเป็น **เตน**

ธมฺเมน ศัพท์เป็นบทนามกิตกัมาจากรากศัพท์ ธร (ธารณ=ทรงไว้) + รम्म + นา

ธร

ธร + รम्म

ธ + มม

ธมฺม + นา

เปลี่ยนนิกคหิต (ํ) เป็น ท มหา สเร

นำพยัญชนะประกอบกับสระ นเย ปริ ยุตเต

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ

ลบ สิ

ทิฆะ อี เป็น อี

ลง ตปัจจย

เพราะ ต ปัจจย ลง อีอาคม

เปลี่ยน ฐ เป็น ห

ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง

นำพยัญชนะกับสระหลัง

เปลี่ยนนิกคหิต (ํ) เป็น ม

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ

เปลี่ยน สิ เป็น โอ

แยก, ลบ, รวม

แยก, ลบ, รวม

ลง สิ ปฐมาวิภัตติ

ลบ สิ วิภัตติ

ลง นา ตติยาวิภัตติ

เปลี่ยน นา เป็น เอน

แยก, ลบ, รวม

แยก, ลบ, รวม

ลบสระท้ายธาตุ

ลง รम्म ปัจจย

ลบ รุ ท้ายธาตุ/รุ ของ รम्म

ลง นา ตติยาวิภัตติ

ลิงคตเถ ปจมา

เสสโต โลป คสิปิ

ทิฆ

ภาวกมเมสุ ต

ยถาคมมิกาโร

จ ศัพท์ใน โท ธสส จ

สรโลโปมาเทสปา

นเย ปริ ยุตเต

มหา สเร

ลิงคตเถ ปจมา

โส

บุพพมโธ, สรโล, นเย

บุพพมโธ, สรโล, นเย

ลิงคตเถ ปจมา

สพพาสมาวุโสปลศคฯ

กรณ ตติยา

อโต เนน

บุพพมโธ, สรโล, นเย

บุพพมโธ, สรโล, นเย

ธาตุสสนโต โลโป

ธราทิจิ รम्म

รम्म รุ ท้ายธาตุ/รุ ของ รम्म

กรณ ตติยา

ธมม + เอน	เปลี่ยน นา เป็น เอน	อโต เนน
ธมเมน	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ธมเมน**

สมตฺถิ ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัดบทเป็น สม + อตฺถิ

สม ศัพท์เป็นบทนามมาจาก สม + สิ

สม + สิ	ลง สิ ปฐมวิรัตติ	ลิงคตเถ ปจมา
สม + อ	เปลี่ยน สิ เป็น อ	สี
สม + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศฯ
สม	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **สม** และเป็นบทนิบาตก็มี ใช้ในความหมายของ สห=พร้อม-กับ

อตฺถิ ศัพท์เป็นกริยาอาขยาตได้นำเสนอแล้วข้างต้น

สม + อตฺถิ	ลงนิคคหิต (ิ)	กวจิ โลปี
สมตฺถิ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **สมตฺถิ**

กิลฺยจิ ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก กิ + สิ + จิ + สิ

กิ + สิ + จิ + สิ	ลง สิ ปฐมวิรัตติ	ลิงคตเถ ปจมา
กิ + จิ	ลบ สิ วิรัตติ	เสสโต โลป/สพพาฯ
กิลฺยจิ	เปลี่ยนนิคคหิต (ิ) เป็น ญ	วคฺคนตํ วา วคฺเค

สำเร็จรูปเป็น **กิลฺยจิ**

ธมฺเม ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ ธร (ธารณะ=ทรงไว้) รมม + สมฺ (ดูการทำรูป ในบทว่า ธมเมน) ในที่นี้ จะแสดงเฉพาะการประกอบกับ สมฺ วิรัตติเท่านั้น

ธมม + สมฺ	ลง สมฺ สัตตมวิรัตติ	โอภาเส สัตตม
ธมม + เอ	เปลี่ยน สมฺ เป็น เอ	สมาสมินํ วา
ธมฺเม	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ธมฺเม**

อิทมปิ รตนํ ปณฺตี เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุฯ ทั้งเจ็ดบทได้นำเสนอแล้วข้างต้น

๔.๑.๕ รตนสูตร คาถาที่ ๕

ยมพฺพุทฺธสฺสอฺโจ ปริวณฺณยํ สุจํ

สมาธิมานนฺตริกญฺญมาหุ

สมาธินา เตน สโม น วิชฺชติ

อิทมปิ ธมฺเม รตนํ ปณฺตี

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

ยมพฺพุทฺธสฺสอฺโจ ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัดบทเป็น ยํ + พฺพุทฺธสฺสอฺโจ

ยํ ศัพท์เป็นบทสรรพนามได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น

พุทฺธเสฏฺโฐ ศัพท์เป็นบทวิเศษนุตตรบทกัมมธารยสมามาจาก พุทฺธ + เสฏฺฐ + ส

พุทฺธ ศัพท์เป็นบทนามกิตกได้นำเสนอแล้วข้างต้น

เสฏฺโฐ ศัพท์เป็นบทตัทธิตมาจาก ปสฺตถ + อธิ + ส

ปสฺตถ + อธิ	ลง อธิ ปัจจย	วิเสส ธรรมิสสิกียัญญา
ส + อธิ	เปลี่ยน ปสฺตถ เป็น ส	ปสฺตถสฺส โส จ
ส + อธิ	ลบสระหน้า คือ อ ที่ ส	สรา สเร โลป
ส + เอฏ	วิการ อ ของ อธิ เป็น เอ	กฺวาจาสวณฺณ ลุตเต
เสฏฺฐ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตเต
เสฏฺฐ + ส	ลง ส ปฐมาวิวัตติ	ลึงคตเถ ปธมา
เสฏฺฐ + โอ	เปลี่ยน ส เป็น โอ	โส
เสฏฺโฐ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **เสฏฺโฐ**

ย + พุทฺธเสฏฺโฐ

ยม + พุทฺธเสฏฺโฐ เปลี่ยนนิคคหิต (ิ) เป็น ม วคฺคนฺตํ วา วคฺเค.

สำเร็จรูปเป็น **ยมพุทฺธเสฏฺโฐ**

ปริวณฺณย ศัพท์เป็นบทกริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ ปริ + วนฺณ (อุติวิถการสุกภาพ)
ยุยฺยุตฺติทีปเน=สรรเสริญ, ขยาย-พิสดาร, ทำให้เป็นสีขาวเป็นต้น, พยายาม, แสดง) + ญ + อ

ปริ + วนฺณ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปฯ
ปริ + วนฺณ + ญ	ลง ญ ปัจจย	จฺราทีโต ญ ญยา
ปริ + วนฺณ + อย	ลบ ญ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลป
ปริวณฺณย	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตเต
ปริวณฺณย + อ	ลง อ อชฺชตฺนี	สมิเปชฺชตฺนี
ปริวณฺณย	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ปริวณฺณย**

สุจ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก สุจ (สุจ โสธเน=สะอาด-หมดจด + อ) + อ

สุจ + อ	ลง อ ทุตฺติยาวิวัตติ	กมฺมตเถ ทุตฺติยา
สุจ + ิ	เปลี่ยน อ เป็นนิคคหิต (ิ)	อ โม นิคฺคหิตํ ฌลเปหิ
สุจ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **สุจ**

สมาธิมานนฺตริกญฺมมาหุ ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัฒบทเป็น สมาธิ + อานนฺตริกญฺ + อาหุ

สมาธิ ศัพท์เป็นบทนามกิตกตมาจากรากศัพท์ ส + อา + ธา (ธารทานโปสนะ=ทรงไว้,
ให้, เลี้ยงดู) + อ + อ

ส + อา + ธา + อ	ลง อ ปัจจย	สญฺญายํ ทาธาโต อ
สม + อา + ธา + อ	เปลี่ยนนิคคหิต (ิ) เป็น ม	มทา สเร
สม + อา + ธ + อ	ลบ อา ที่ ธา/ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปฺจยาฯ
สมาธิ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตเต

สมาธิ + อํ	ลง อํ ทุติยาวิภัตติ	กมมตเถ ทุติยา
สมาธิ + ํ	เปลี่ยน อํ เป็นนิคคหิต (ํ)	อํ โม นิคคหิตํ ฌลเปหิ
สมาธิ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **สมาธิ**

อานนตริกถย ศัพท์เป็นบทนามมาจาก อานนตริกถย + อํ

อานนตริกถย + อํ	ลง อํ ทุติยาวิภัตติ	กมมตเถ ทุติยา
อานนตริกถย	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

อาหุ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ พฐ + อ + อุ

พฐ + อุ	ลง อุ ปโรกขาวิภัตติ	อปจกเข ปโรกขาตีเต
พฐ + อ + อุ	ลง อ ปัจจัย	ภูวาทีโต อ
อาห + อ + อุ	เปลี่ยน พฐ เป็น อาห	พฐณมาหภูวา ฯ
อาห + อุ	ลบ อ ปัจจัย	โลปญเจตตมกาโร
อาหุ + อุ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจยาฯ
อาหุ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **อาหุ**

สมาธิ + อานนตริกถย + อาหุ

สมาธิ + อานนตริกถย + อาหุ เปลี่ยนนิคคหิตเป็น ม มทา สเร

สมาธิอานนตริกถยมาหุ นำพยัญชนะประกอบกับสระ นเย ปรี ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **สมาธิอานนตริกถยมาหุ**

สมาธินา ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ ส + อา + ธา (ธารทานโปสเน=ทรงไว้, ให้อย่างดี) + อิ + นา (วิธีทำรูป สมาธิ ให้ดูบทว่า สมาธิ)

สมาธิ + นา	ลง นา ตติยาวิภัตติ	กรณ ตติยา

สำเร็จรูปเป็น **สมาธินา**

สโม ศัพท์เป็นบทนามมาจาก สม + สิ

สม + สิ	ลง สิ ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปฐมา
สม + โอ	เปลี่ยน สิ เป็น โอ	โส
สโม	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **สโม**

น ศัพท์เป็นบทนิบาต ใช้ในความหมายปฏิเสธ มาจาก น + สิ

น + สิ	ลง สิ ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปฐมา
น	ลบ สิ	สพพาสมาวุโสปลศคฯ

สำเร็จรูปเป็น **น**

วิชชติ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ วิท (ภาเว=มี-เป็น) + ย + ติ

วิท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
วิท + ติ	ลง ติ วัตตมานาวิภัตติ	วัตตมานา ปจจุปปนเน
วิท + ย + ติ	ลง ย ปัจจัย	ทิวาทีโต โย

วิ ข + ตี	เปลี่ยน ทย เป็น ช	ตสส จวคฺคยการา
วิชฺ ข + ตี	ซ้อน ช	ปรเทวภาโว จาเน
สำเร็จรูปเป็น วิชฺชติ		

๔.๑.๖ รตนสูตร คาถาที่ ๖

เย ปุคฺคลา อฏฺฐ สตํ ปสฺมฺจา
 จตตาริ เอตานิ ยุกานิ โหนติ
 เต ทกฺขิณฺณียา สุตตสฺส สาวกา
 เอเตสุ ทินฺนานิ มหปฺพลานิ
 อิทมปิ สงฺฆे รตนํ ปณฺธิตํ
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

เย ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก ย + โย ได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น

ปุคฺคลา ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ปุคฺค (ปฺติ + คล คลเน=กลืนกิน + อ, ปุคฺค + ลา
 ภกฺขเน=กิน + อ) + โย

ปุคฺค + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจฺมา
ปุคฺค + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินฺมาเอ
ปุคฺคลา	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรฺโห, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น ปุคฺคลา		

อฏฺฐ ศัพท์เป็นบทสังขยาคุณนามมาจาก อฏฺฐ + โย

อฏฺฐ + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจฺมา
อฏฺฐ	อ ท้าย อฏฺฐ กับ โย เป็น อ	ปญฺจาทีนฺมกาโร
อฏฺฐ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรฺโห, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น อฏฺฐ		

สตํ ศัพท์เป็นบทสังขยานามมาจาก สต + สติ

สต + สติ	ลง สติ ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจฺมา
สต + อํ	เปลี่ยน สติ เป็น อํ	สํ
สตํ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรฺโห, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น สตํ		

ปสฺมฺจา ศัพท์เป็นบทกิริยาภิตกมาจากรากศัพท์ ป + สํส (กถาโกเมนหีสเน=กล่าว,
 สรรเสริญ, เปียดเบียน) + ต + โย

ป + สํส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
ป + สํส + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกมฺเมสุ ต
ป + ส + ฏฺฐ	เปลี่ยน สต เป็น ฏฺฐ	สาทิ สนตฺปุจฺจนฺชา
ป + ส + ฏฺฐ	ลบนิคคหิต (°)	พฺยณฺชนเ จ
ปสฺมฺจ + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจฺมา
ปสฺมฺจ + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินฺมาเอ

ปสฺสฺฐา	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโห, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น ปสฺสฺฐา		
จตตาริ ศัพท์เป็นบทสังขยาคุณนามมาจาก จตุ + โย		
จตุ + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปธมา
จตตาริ	จตุ กับ โย เป็น จตตาริ	ติจตุณฺณํ ติสฺโสจตสฺโสฯ
สำเร็จรูปเป็น จตตาริ		
เอตานิ ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก เอต + โย		
เอต + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปธมา
เอต + นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจํ
เอตา + นิ	ทิมะ อ ท้าย เอต เป็น อา	โยสุ กตนิการโลเปสุฯ
สำเร็จรูปเป็น เอตานิ		
ยูกานิ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ยुक (ยฺช โยเค=ประกอบ + อ) + โย		
ยुक + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปธมา
ยुक + นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจํ
ยูกา + นิ	ทิมะ อ ท้าย เอต เป็น อา	โยสุ กตนิการโลเปสุฯ
สำเร็จรูปเป็น ยูกานิ		
โหนติ ศัพท์เป็นบทกริยาอาขยัตมาจากรากศัพท์ หู (สฺตตฺตายฺ=มี-เป็น) + อ + อนุติ		
หู + อนุติ	ลง อนุติ วัตตมานาวิภัตติ	วัตตมานา ปจฺจุปฺนเน
หู + อ + อนุติ	ลง อ ปัจจย	ภูวาทิโต อ
โห + อ + อนุติ	วฺหฺธิ อู เป็น โอ	อณฺเณสุ จ
โห + อนุติ	ลบ อ ปัจจย	โลปณฺเจตตมกาโร
โห + อนุติ	ลบสระหลัง	วา ปโร อสรูปา
สำเร็จรูปเป็น โหนติ		
เต ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก ต + โย		
ต + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปธมา
ต + เอ	เปลี่ยน โย เป็น เอ	สพฺพนามการเต ปจฺโม
เต	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโห, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น เต		
ทกฺขิณฺณยฺยา ศัพท์เป็นนามกิตก์และตัทธิตมาจากรากศัพท์ ทกฺข (วฺจฺทมิสฺสํวชฺคเต=เจริญ, รวดเร็ว, ฆ่า, ไป) + อฺณ + ณฺณย + โย		
ทกฺข	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปฯ
ทกฺข + อฺณ	ลง อฺณ ปัจจย	ชีโต อฺณ สพฺพตฺถ
ทกฺข + อฺณ	เปลี่ยน น เป็น ณ	รหาทิตฺถ ณ
ทกฺขิณ + อา	ลง อา อิตฺถิโชนฺทกฺกปัจจย	อิตฺถิณฺมโต อาปจฺจโย
ทกฺขิณฺนา	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโห, สรโล, นเยฯ
ทกฺขิณฺนา + ณฺณย	ลง ณฺณย ปัจจยในตัทธิต	จ ศัพท์ ใน อาตตฺถยจ

ทกฺขิณฺนา + เอยฺย	ลบ ณ อนุพันธ์	เตสํ โณ โลปํ
ทกฺขิณฺณ + เอยฺย	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปฺปจฺจา
ทกฺขิณฺเณยฺย	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตฺเต
ทกฺขิณฺเณยฺย + โย	ลง โย ปฐมาวิภัติ	ลึงคฺตเถ ปจฺมา
ทกฺขิณฺเณยฺย + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินฺมาเอ
ทกฺขิณฺเณยฺยา	แยก, ลบ, รวม	ปฺพุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ทกฺขิณฺเณยฺยา**

สุคตฺส ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ สฺ + คมฺ (คติมิ=ไป) + ต + ส

สฺ + คม	ลบสระท้ายธาตุ	ชาตฺสสนฺโต โลโปฯ
สฺ + คม + ต	ลง ต ปัจจัย	พฺุชฺคมาทิตฺเถ กตฺตริ
สฺ + ค + ต	เพราะ ต ลบ ม ท้ายธาตุ	คมชนนฺรมาทินฺมนฺโต
สุคต + ส	ลง ส ฌฏฐีวิภัติ	สามิสฺสมี ฌฏฐิ
สุคต + สส	ลง สฺ อาคม	สาคโมเส

สำเร็จรูปเป็น **สุคตฺส**

สาวกา ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ สฺ (สวณ=ฟัง) + ณฺว + โย

สฺ + ณฺว	ลง ณฺว ปัจจัย	สพฺพโต ณฺวตฺวาวิ วา
โส + ณฺว	วุทธิ อุ เป็น โอ	อสโยคนฺตสฺส วุทธิฯ
สาว + ณฺว	เปลี่ยน โอ เป็น อว	เต อวาวา การิเต
สาว + อก	เปลี่ยน ณฺว เป็น อก	อนกา ยฺยณฺวํ
สาวก	แยก, ลบ, รวม	ปฺพุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ
สาวก + โย	ลง โย ปฐมาวิภัติ	ลึงคฺตเถ ปจฺมา
สาวก + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินฺมาเอ
สาวกา	แยก, ลบ, รวม	ปฺพุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **สาวกา**

เอเตสฺ ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก เอต + สฺ

เอต + สฺ	ลง สฺ สัตตมิวิภัติ	โอกาเส สตฺตมิ
เอเต + สฺ	เปลี่ยน อ ท้าย เอต เป็น เอ	สุหิสฺสวกาโร เอ

สำเร็จรูปเป็น **เอเตสฺ**

ทินฺนาณิ ศัพท์เป็นบทกริยากิตก์มาจากรากศัพท์ ทา (ทาเน=ให้) + ต + โย

ทา + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกมฺเมสฺส ต
ทา + อินฺน	เปลี่ยน ต เป็น อินฺน	ภิทาทีโต อินฺนอนฺน ฯ
ท + อินฺน	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปฺปจฺจา
ทินฺน	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตฺเต
ทินฺน + โย	ลง โย ปฐมาวิภัติ	ลึงคฺตเถ ปจฺมา
ทินฺน + นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจฺจํ
ทินฺนา + นิ	ทิมะ อ เป็น อา	โยสุ กตฺนิกาโรเปสุฯ

สำเร็จรูปเป็น **ทินนานิ**

มหปฺผลานิ ศัพท์เป็นบทวิเสสนบุพพบทกัมมธารยสมาสมาจาก มหปฺผล + โย

มหปฺผล + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา
มหปฺผล + นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจํ
มหปฺผลา + นิ	ทึฆะ อ เป็น อา	โยสุ กตนิการโลเปสุฯ

สำเร็จรูปเป็น **มหปฺผลานิ**

๔.๑.๗ รตนสูตร คาถาที่ ๗

เย สุปฺปยุตฺตา มนสา ทฬฺหเณ

นิกกามิโน โคตมสาสนมฺหิ

เต ปตฺติปตฺตา อมตํ วิคฺยห

ลทฺธา มฺธา นิพฺพุตํ ญฺญชฺมานา

อิทฺมปิ สงฺฆเ รตนํ ปณฺีตํ

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

บาทคาถาว่า **อิทฺมปิ สงฺฆเ รตนํ ปณฺีตํ** เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ ฯ ให้ดูคาถาข้างต้น

เย ศัพท์เป็นบทสรรพนาม มาจาก ย + โย ได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น

สุปฺปยุตฺตา ศัพท์เป็นบทกริยาภิธานจากรากศัพท์ ส + ป + ยุช (โยเค=ประกอบ) + ต

+ โย

ส + ป + ยุช	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
ส + ป + ยุช + ต	ลง ต ปัจจัย	อดีต ตตวนตฺตาวี
ส + ป + ยุช + ต	ซ้อน ป	ประทวารโว จาเน
สุป + ยุ + ตต	ลบ ชุ ท้ายธาตุ พร้อมซ้อน ต	ภูษาทินมนโต โน ทฺวิ จ
สุปฺปยุตฺต + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปจมา
สุปฺปยุตฺต + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินฺมาเอ
สุปฺปยุตฺต + อา	ลบสระหน้าปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจฯ
สุปฺปยุตฺตา	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยตฺเต

สำเร็จรูปเป็น **สุปฺปยุตฺตา**

มนสา ศัพท์เป็นนามกิตกใช้เป็นบทมนโคธมาจากรากศัพท์ มน (ถาเน=รู้ + อ) + นา

มน	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
มน + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญฺตฺตาวี วา
มน + นา	ลง นา ตติยาวิภัตติ	กตฺตริ จ
มน + อา	เปลี่ยน นา เป็น อา	มนโคธนาทิต สมนานฯ
มน + ส + อา	ลง ส อากม	ส สเร วาคโม
มนสา	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยตฺเต

สำเร็จรูปเป็น **มนสา**

ทฬฺหเณ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ทฬฺห + นา

ทพฺพ + นา	ลง นา ตติยาวิภัตติ	กตตริ จ
ทพฺพ + เอน	เปลี่ยน นา เป็น เอน	อโต เนน
ทพฺพ + เอน	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสบุปฺจฯ
ทพฺพฺเหน	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **ทพฺพฺเหน**

นิกกามิโน ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ นิ + กมฺ (อิจฺฉาย=ปรารถนา-อยากได้)

+ ณี + โย

นิ + กม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
นิ + กม + ณี	ลง ณี ปัจจัย	ตสฺสึลาทีสุ ณีตฺวาวิ จ
นิกฺ + กม + ณี	ซ้อน ก	ประเทวภาโว จาเน
นิกฺ + กาม + ณี	วุทธิ อ เป็น อา	อสฺยิคนตสฺส วุทธิฯ
นิกกาม + อี	ลบ ณ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลป
นิกกามิ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต
นิกกามิ + โย	ลง โย ปฐมวิภัตติ	ลิงคฺตเถ ปจฺมา
นิกกามิ + โน	เปลี่ยน โย เป็น โน	โยนํ โน
นิกกามิ + โน	รัสสะ อี เป็น อี	อโฆ รสฺสเมกฺวจนฯ

สำเร็จรูปเป็น **นิกกามิโน**

โคตมสาสนมฺหิ ศัพท์เป็นบทตัทปฐิสมาสมาจาก โคตม + สาสน + สฺมี

โคตมสาสน + สฺมี	ลง สฺมี สัตตมวิภัตติ	โอภาเส สตตฺมี
โคตมสาสน + มฺหิ	เปลี่ยน สฺมฺ เป็น มฺหิ	สมาหิสฺมนํ มหาภิมาหิฯ

สำเร็จรูปเป็น **โคตมสาสนมฺหิ**

เต ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก ต + โย ได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น

ปตฺติปตฺตา ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ ปตฺติ + ปท + ต + โย

ปตฺติ + ปท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
ปตฺติ + ปท + ต	ลง ต ปัจจัย	อติเต ตตฺวณฺตฺวาวิ
ปตฺติ + ป + ตต	ลบ ท ท้ายธาตุ พร้อมซ้อน ต	ภุชาทินมมนโต โนฯ
ปตฺติ + ปตต + โย	ลง โย ปฐมวิภัตติ	ลิงคฺตเถ ปจฺมา
ปตฺติปตต + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินฺมาเอ
ปตฺติปตฺตา	แยก, ลบ, รวม	บุพฺพมโห, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ปตฺติปตฺตา**

อมตํ ศัพท์เป็นที่ได้้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น

วิคฺยห ศัพท์เป็นบทกริยากิตก์มาจากรากศัพท์ วิ + คห (อาทาเน=ถือเอา) + ตฺวา + โย

วิ + คห	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
วิ + คห + ตฺวา	ลง ตฺวา ปัจจัย	บุพฺพภาเลกกตฺตฺกานํฯ
วิ + ค + ยห	เปลี่ยน ตฺวา เป็น ยห, ลบ ท	มทฺทเกหิ มม ยห ชุชฯ
วิคฺยห + โย	ลง โย ปฐมวิภัตติ	ลิงคฺตเถ ปจฺมา

เอเตน สจฺเจน สฺวตฺถิ โหตุ.

ยถินทฺธิโล ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัดบทเป็น ยถา + อินทฺธิโล

ยถา ศัพท์เป็นบทนิบาตบอกความเปรียบเทียบ

อินทฺธิโล ศัพท์เป็นบทนามมาจาก อินทฺธิล (อินท + ชิล ปฏิฆาเต=กระทบตอบ) + ลี

อินทฺธิล + ลี ลง ลี ปฐมาวินัดติ ลิงคฺตเถ ปจฺมา

อินทฺธิล + โอ เปลี่ยน ลี เป็น โอ โส

อินทฺธิโล แยก, ลบ, รวม ปุพฺพมฺโห, สรฺโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **อินทฺธิโล**

ยถา + อินทฺธิโล

ยถ + อินทฺธิโล ลบสระหน้า ปกตฺสระหลัง สรฺโลไปมาเทศปฺจจา

ยถินทฺธิโล นำพยัญชนะประกอบกับสระ นเย ปรี ยุตฺเต

สำเร็จรูปเป็น **ยถินทฺธิโล**

ปจฺวี ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ปจฺวี (ป + ถว คติย=ไป + อ + อี) + อํ

ปจฺวี + อํ ลง อํ ทุตฺตยาวิณัดติ กมฺมตฺเถ ทุตฺตยา

ปจฺวี + ิ เปลี่ยน อํ เป็นนิคฺคหิต (ิ) อโหม นิคฺคหิตํ ฌลเปหิ

ปจฺวี + ิ รสฺสะ อี เป็น อี อโหม รสฺสเมกฺวจนฯ

ปจฺวี นำพยัญชนะประกอบกับสระ นเย ปรี ยุตฺเต

สำเร็จรูปเป็น **ปจฺวี**

สฺโต ศัพท์เป็นบทกิริยาภิตกมาจากรากศัพท์ สฺ (เสวคฺตฺวิทฺธย=เสพ, ไป, เจริญ) + ต + ลี

สฺ + ต ลง ต ปัจจย อตฺเต ตตฺวณฺตฺตาวี

สฺ + ต + ลี ลง ลี ปฐมาวินัดติ ลิงคฺตเถ ปจฺมา

สฺโต + โอ เปลี่ยน ลี เป็น โอ โส

สฺโต แยก, ลบ, รวม ปุพฺพมฺโห, สรฺโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **สฺโต**

สฺยา ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ อส (ภูคฺตฺยาทานทิตฺติเชปฺยทเน=ปรากฏ, ไป, รุ่งเรือง, ขว้างไป, กิน) + อ + เอยย

อส ลบสระท้ายธาตุ ธาตุสนฺโต โลโปฯ

อส + เอยย ลง เอยย สัตตมฺวิณัดติ อนฺมตฺปิรฺกปฺตฺเถสุฯ

อส + อ + เอยย ลง อ ปัจจย ภูวาทิตฺ อ

อส + เอยย ลบ อ ปัจจย โลปฺยเจตฺตมกาโร

สฺ + เอยย ลบ อ ตัวต้นธาตุ สพฺพตฺถาสฺสสาทิลโปฯ

สฺ + อียา เปลี่ยน เอยย เป็น อียา กฺวจิ ธาตุวิณัดติปฯ

สฺยา นำพยัญชนะประกอบกับสระ นเย ปรี ยุตฺเต

สำเร็จรูปเป็น **สฺยา**

จตุพฺภิ ศัพท์เป็นบทสังขยาคุณนามมาจาก จตุ + หิ

จตุ + หิ ลง หิ ตุตฺตยาวิณัดติ กรณฺ ตุตฺตยา

จตุ + ภิ	เปลี่ยน หิ เป็น ภิ	สมาหิสมฺมน มหาภิมหิฯ
จตุ + พภิ	ซ้อน พุ	วคฺเค โฆสาโฆसानํฯ
สำเร็จรูปเป็น จตุพภิ		

วาเตหิ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก วาต (วา คมน=ไป + ต) + หิ

วาต + หิ	ลง หิ ตติยาวิภัตติ	กรณ ตติยา
วาเต + หิ	เปลี่ยน อ เป็น เอ	สุหิสฺวกาโร เอ
สำเร็จรูปเป็น วาเตหิ		

อสมปกมปิโย ศัพท์เป็นบทกิริยาภิตกมาจากรากศัพท์ น + ส + ป + กปิ (จลเน=หวั่นไหว) + อีย + ส

น + ส + ป + กปิ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนฺโต โลโปฯ
น + ส + ป + กปิ + อีย	ลง อีย ปัจจย	กวจิ ธาตุวิภตติปาฯ
น + ส + ป + กปิ + อีย	ลงนิคหิต (◌) อาคม	นิคฺคหิตถญ
น + สม+ป+กมปิ + อีย	เปลี่ยนนิคหิตทั้งสอง เป็น ม	วคฺคนตํ วา วคฺเค
อ + สมปกมปิ + อีย	เปลี่ยน น เป็น อ	อตตํ นสฺส ตปฺปุริเส
อสมปกมปิย + ส	ลง ส ปฐมวิภัตติ	ลึงคตเถ ปรมา
อสมปกมปิย + โอ	เปลี่ยน ส เป็น โอ	โส
อสมปกมปิโย	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น อสมปกมปิโย		

ตถูปมํ ศัพท์เป็นสนธิ ตัดเป็น ตถา + อุปมํ

ตถา ศัพท์เป็นบทนิบาตบอกความเปรียบเทียบ

อุปมํ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก อุปมา (อุป + มา มานมฺหิ=เปรียบเทียบ + กวิ + อา)

+ อ

อุปมา + อ	ลง อ ทุตติยาวิภัตติ	กมฺมตเถ ทุตติยา
อุปม + อ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาฯ
อุปม	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตฺเต
สำเร็จรูปเป็น อุปม		
ตถา + อุปม		
ตถ + อุปม	ลบสระหน้า	สรา สเร โลปี
ตถ + อุปม	ทิมะ อุ เป็น อู	ทิม
ตถูปม	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตฺเต
สำเร็จรูปเป็น ตถูปม		

สปปุริส ศัพท์เป็นบทนามมาจาก สปปุริส + อ

สปปุริส + อ	ลง อ ทุตติยาวิภัตติ	กมฺมตเถ ทุตติยา
สปปุริส อ + อ	แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปุพฺพมโธสุตฺตมสฺสรํฯ
สปปุริส + อ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺสปจฺจยาฯ
สปปุริส	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตฺเต

สำเร็จรูปเป็น สปุริส

วทามิ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ วท (วากฺเย=พูด-กล่าว) + อ + มิ

วท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโตโลโป
วท + มิ	ลง มิ วัตตมานาวิภัตติ	วัตตมานา ปจฺจุปนฺเน
วท + อ + มิ	ลง อ ปัจจย	ภูวาทิตฺ อ
วท + อา + มิ	ทิมะ อ เป็น อา	อกาโร ทิมํ หิมเมสุ
วทามิ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรํ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น วทามิ

โย ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก ย + สิ

ย + สิ	ลง สิ ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปธมา
ย + โอ	เปลี่ยน สิ เป็น โอ	โส
โย	แยก, ลบ, รวม	บุพฺพมโธ, สรโล, นเย ฯ

สำเร็จรูปเป็น โย

อริยสัจจานิ ศัพท์เป็นบทวิสสันบุพพบทกัมมธารยสมาสมาจาก อริยสัจจ (อริย + สจฺจ)

+ โย

อริยสัจจ + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปธมา
อริยสัจจ + นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจฺจํ
อริยสัจจา + นิ	ทิมะ อ เป็น อา	โยสุ กตนิการโลเปสุฯ

สำเร็จรูปเป็น อริยสัจจานิ

อเวจฺจ ศัพท์เป็นบทกิริยาภิตกมาจากรากศัพท์ อว + อี (คติมิหิ=ไป) + ตฺวา + สิ

อว + อี + ตฺวา	ลง ตฺวา ปัจจย	บุพฺพกาเลกตตฺตานํ
อว + อี + รจฺจ	เปลี่ยน ตฺวา เป็น รจฺจ	โยควิภาคในจฺนเนติฯ
อว + อี + อจฺจ	ลบ ร อนุพันธ์	รมหิ รนโต ราทิน
อว + อี + อจฺจ	ลบสระหน้า เพราะสระหลัง	สรา สเร โลปี
อว + เอ + อจฺจ	เปลี่ยน อี เป็น เอ	กฺวจาสนฺณํ ลุตเต
อว + เอ + จฺจ	ลบสระหลัง	วา ปโร อสรูปา
อเวจฺจ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรํ ยุตเต
อเวจฺจ + สิ	ลง สิ ปฐมาวิภัตติ	ลิงคตเถ ปธมา
อเวจฺจ	ลบ สิ	สพฺพาสมาวุโสปลศฺคฯ

สำเร็จรูปเป็น อเวจฺจ

ปสฺสติ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ว่า ทิส (เพฺกฺชนหิสาอปปีติทาน-โพธเน=เพ่งดู, เปียดเบียน, เกลียดชัง, ให้, ให้รู้) + อ + ติ

ทิส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโปเนฯ
ทิส + ติ	ลง ติ วัตตมานาวิภัตติ	วัตตมานา ปจฺจุปนฺเน
ทิส + อ + ติ	ลง อ ปัจจย	ภูวาทิตฺ อ
ปสฺส + อ + ติ	เปลี่ยน ทิส เป็น ปสฺส	ทิสฺส ปสฺสทิสฺสทกฺขาฯ

ปสฺส + อ + ติ ลบสระหน้า ปกติสระหลัง สรโลโปมาเทศปจฺจฯ
 ปสฺสติ นำพยัญชนะประกอบกับสระ นเย ปริ ยุตเต
 สำเร็จรูปเป็น **ปสฺสติ**

๔.๑.๙ รตนสูตร คาถาที่ ๙

เย อริยสัจจานิ วิภาวายนฺติ

คมภีรปณฺเณน สุเทสิตานิ

กิญจาปิ เต โหนฺติ ภูสํปมตฺตา

น เต ภวํ อภฺฐมมาทียนฺติ

อิทมปิ สงฺฆे รตนํ ปณฺตี

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

เย อริยสัจจานิ ทั้งสองบทได้แสดงไว้แล้วในคาถาข้างต้น

วิภาวายนฺติ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ วิ + ภู (สตุตฺตฺย=มี-เป็น)+ ฌย +

อนฺติ

วิ + ภู + อนฺติ	ลง อนฺติ วัตตมานาวิภตฺติ	วัตตมานา ปจฺจุปฺปนฺเน
วิ + ภู + ฌย + อนฺติ	ลง ฌย ปัจจย	จฺรฺาเทโธ ฌณฺญา
วิ + ภู + อย + อนฺติ	ลบ ฌ อนุพันธ	การิตานํ โณ โลป
วิ + โภ + อย + อนฺติ	วุทธิ อุ เป็น โอ	อสฺสโยคนฺตสฺส วุทธิฯ
วิ + ภาว + อย + อนฺติ	วิการ โอ เป็น อว	เต อวาวยา การิเต
วิภาวายนฺติ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโร, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **วิภาวายนฺติ**

คมภีรปณฺเณน ศัพท์เป็นบทวิเศษนบุพพบทกัมมธารยสมาสมาจาก คมภีรปณฺเณ (คมภีร + ปณฺเณ) + นา

คมภีร ศัพท์มาจากรากศัพท์ คมฺ (คตฺมิหิ=ไป) + อีร

คม	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนฺโต โลโปเนฯ
คม + อีร	ลง อีร ปัจจย	รณฺชฺหาทีหิ ธทฺทฺทฺทฺทฺทฺทฺ
คม + ภา + อีร	ลง ภา อาคม	จ-ศัพท์ ใน ยวมทนตรฯ
คมภีร	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **คมภีร**

ปณฺเณ ศัพท์เป็นบทตัทธิตมาจากรากศัพท์ ปณฺเณ (ป + ณา อวโพธเน=รู้ + ภาว) + ฌ

ปณฺเณ + ฌ	ลง ฌ ปัจจย	สทฺธาทีโธ ฌ
ปณฺเณ + อ	ลบ ฌ อนุพันธ	เตสํ โณ โลป
ปณฺเณ + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฺจยาฯ
ปณฺเณ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **ปณฺเณ**

คมภีรปณฺเณ + นา	ลง นา ตติยาวิภตฺติ	กตฺตริ จ

คมกริรปณณ + เอน	เปลี่ยน นา เป็น เอน	อโต เนน
คมกริรปณณ	แยก, ลบ, รวม	บุพพมโร, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น คมกริรปณณ		

สุเทสิตานิ ศัพท์เป็นบทกิริยาเกิดจากรากศัพท์ ส + ทิส (เพิกขณหีสอาอูปิติทาน-โพธเน=เฟ่งดู, เบียดเบียน, เกลียดชัง, ให้, ให้อำนาจ) + ต + โย

สุ + ทิส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
สุ + ทิส + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกรรมเมสุ ต
สุ + เทส + ต	วุทธิ อี เป็น เอ	อณเณสุ จ
สุ + เทส + อี + ต	ลง อี อาคม	ยถาคคมมิกาโร
สุเทสิต + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
สุเทสิต + นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	อโต นิจจ
สุเทสิตา + นิ	ทิมะ อ เป็น อา	โยสุ กตนิการโลเปสุฯ

สำเร็จรูปเป็น **สุเทสิตานิ**

กิญจาปี ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัดบทเป็น กิ + จิ + อปี

กิญ + จิ + อปี	เปลี่ยนนิคคหิต (ิ) เป็น ณ	วคคณตํ วา วคเค
กิญ + จ + อปี	ลบสระหน้า	สรา สเร โลปี
กิญ + จ + อาปี	ทิมะ อ เป็น อา	ทิม
กิญจาปี	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **กิญจาปี**

ภุสปปมตตา ศัพท์เป็นบทนามกิต์จากรากศัพท์ว่า ภุส + ป + มท (อุมมาเท=ประมาท) + ต + โย

ภุส + ป + มท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
ภุส + ป + มท + ต	ลง ต ปัจจัย	อติเต ตตวนตฺตาวี
ภุส + ป + ม + ตต	ลบ ท ท้ายธาตุ แล้วซ้อน ต	คุปาทีนญจ
ภุส + ปป + มตต	ซ้อน ป	ปรเทวภาโว จาเน
ภุสปปมตต + โย	ลง โย ปฐมาวิภัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
ภุสปปมตต + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพพโยนินมาเอ
ภุสปปมตตา	แยก, ลบ, รวม	บุพพมโร, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ภุสปปมตตา**

ภว ศัพท์เป็นบทนามกิต์จากรากศัพท์ว่า ภว (ภู สตตายมี=มี-เป็น + ณ) + อ

ภว + อ	ลง อ ทุตติยวิภัตติ	กมมตเถ ทุตติยา
ภว + อ + อ	แยกพยัญชนะออกจากสระ	บุพพมาโรจิตมสสรุฯ
ภว + อ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสบุปจจฯ
ภว	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **ภว**

อภูมมาทินนติ ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัดบทเป็น อภูม + อาทินนติ

อฏฐม ศัพท์เป็นสังขยาคุณนามมาจาก อฏฐ + ม + อ

อฏฐ + ม	ลง ม ปัจจัย	สงขยาปุรณ โม
อฏฐม + อ	ลง อ ทุตติยาวิวัตติ	กมมตเถ ทุตติยา
อฏฐม + อ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฺจฯ
อฏฐม	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น อฏฐม		

อาทียนติ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ อา + ทา (อาทาเน=ถือเอา) + อิ + ย + อนติ

อา + ทา + อนติ	ลง อนติ วัตตมานาวิวัตติ	วัตตมานา ปจฺจปฺนเน
อา + ทา + ย + อนติ	ลง ย ปัจจัย	ภาวกมเมสุ โย
อา + ทา + อิ + ย + อนติ	ลง อิ หน้า ย ปัจจัย	อิวณณาคโม วา
อา + ท + อิ + ย + อนติ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฺจฯ
อาทียนติ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น อาทียนติ		

๔.๑.๑๐ รตนสูตร คาถาที่ ๑๐

สหาวสฺส ทสฺสนสมฺปทาย

ตยสฺส ธมฺมา ขหิตา ภวนฺติ

สกุทายทญฺญี วิจิกจฺฉิตฺตญ

สีลพฺพตํ วาปี ยทตฺถิ กิณฺจิ.

สหาวสฺส ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัตบทเป็น สห + เหว + อสฺส (ต + ส)

สหาว ศัพท์เป็นบทนิบาตมาจาก สห + เหว

สห + ว	ลบสระหลัง	วา ปโร อสฺรูปา
สห + ว	หิเม อ เป็น อา	ปุพฺโพ จ

สำเร็จรูปเป็น **สหาว**

อสฺส ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก ต + ส

ต + ส	ลง ส ญฺญีวิวัตติ	ณฺญี จ
อ + ส	เปลี่ยน ต เป็น อ	สสฺมาสมิํสํสาสวตฺตํ
อ + สส	ลง ส อาคม	สาโคโม เส

สำเร็จรูปเป็น **อสฺส**

สหาว + อสฺส	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจฺจฯ

สำเร็จรูปเป็น **สหาวสฺส**

ทสฺสนสมฺปทาย ศัพท์เป็นบทตัทปฐิสมาสมาจาก ทสฺสนสมฺปทา (ทสฺสน + สมฺปทา) + นา

ทสฺสน ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ ทิส ((เพฺกฺชนหิํสาอูปิตฺตานโพนเน=เพ่งดู, เปียดเบียน, เกลียดชัง, ให้, ให้รู้) + ยุ

ทิสฺ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
ทิสฺ + ยุ	ลง ยุ ปัจจัย	สททกฺจลมนทตฺถา
ทสฺส + ยุ	เปลี่ยน ทิสฺ เป็น ทสฺ	กวจิ ธาตุวิภตฺติปา
ทสฺส + อน	เปลี่ยน ยุ เป็น อน	อนกา ยฺยณฺ
ทสฺส + อน	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปจฺจฯ
ทสฺสน	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **ทสฺสน**

สมปทา ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ ส + ปท (คตฺย=ไป) + อ + อา

ส + ปท	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
ส + ปท + อ	ลง อ ปัจจัย	อิตฺถิมตฺยโว วา
สมปท + อ	เปลี่ยนนิคหิต (◌) เป็น ม	วคฺคนตฺ วา วคฺเค
สมปท	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต
สมปท + อา	ลง อา ปัจจัยในอิตถิลิงค์	อิตฺถิมโต อาปจฺจโย
สมปทา	แยก, ลบ, รวม	พุพฺพมโร, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **สมปทา**

ทสฺสนสมปทา + นา	ลง นา ตติยาวิภตฺติ	สทาโทเยเค จ
ทสฺสนสมปทา + อา	เปลี่ยน นา เป็น อา	มโต นาทีน
ทสฺสนสมปทา + อา	แยก, ลบ, รวม	พุพฺพมโร, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ทสฺสนสมปทา**

ตยสฺส ศัพท์เป็นสนธิ ตัตบทเป็น ตโย + ส

ตโย ศัพท์เป็นบทสังขยาคุณนามมาจาก ติ + โย

ติ + โย	ลง โย ปฐมวิภตฺติ	ลิจฺจคฺเต ปจฺมา
ตโย	เปลี่ยน ติ กับ โย เป็น ตโย	ติจฺจุนฺนํ ติสฺโส จตฺสฺโสฯ

สำเร็จรูปเป็น **ตโย**

ส ศัพท์เป็นบทนิบาตสำหรับทำคาถาให้เต็ม (ปทปุณฺนะ)

ตโย + ส		
ตย + ส	เปลี่ยน โย เป็น อ	กวจิ ธาตุวิภตฺติปา
ตย + สส	ซ้อน ส	ปรเทวภาโว จาเน

สำเร็จรูปเป็น **ตยสฺส**

ธมฺมา ศัพท์เป็นบทนามกิตก์ให้แสดงไว้ในคาถาข้างต้นแล้ว จะแยกเป็นบทนามเท่านั้น คือ

ธมฺม + โย

ธมฺม + โย	ลง โย ปฐมวิภตฺติ	ลิจฺจคฺเต ปจฺมา
ธมฺม + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินฺมาเอ
ธมฺมา	แยก, ลบ, รวม	พุพฺพมโร, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ธมฺมา**

ชหิตา ศัพท์เป็นบทกิริยาเกิดจากรากศัพท์ หา (คติจากหญ่=ไป, สละ, เสื่อม) + อิ + ต + โย

หา

หา หา	เพิ่ม หา ธาตุ	กวจาทีวณณานเมฯ
หา หา	ตั้ง หา ที่เพิ่มมาชื่อว่าอัฟภาส	บุพโพพภาโส
ชา หา	เปลี่ยน ห เป็น ช	หสส โช
ช หา	รัสสะ อา ที่ ชา เป็น อ	รสโส
ชหา + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกมเมสุ ต
ชหา + อิ + ต	ลง อิ อากม	อิวณณาคโม วา
ชหุ + อิ + ต	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศบุปจฯ
ชหิต + โย	ลง โย ปฐมาวินัตติ	ลึงคตเถ ปรมา
ชหิต + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพพโยนินมาเอ
ชหิตา	แยก, ลบ, รวม	บุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ชหิตา**

ภวนติ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ ภู (สตุต่าย=มี-เป็น) + อ + อนติ

ภู + อนติ	ลง อนติ วัตตมานาวินัตติ	วัตตมานา ปจจุปนเน
ภู + อ + อนติ	ลง อ ปัจจัย หลังธาตุ	ภูวาทิโต อ
ภ อุ + อ + อนติ	แยกพยัญชนะออกจากสระ	บุพพมโธจิตมสสรฯ
ภ โอ + อ + อนติ	วุทธิ อุ เป็น โอ	อญเณสุ จ
ภู โอ + อนติ	ลบ อ ปัจจัย	โลปญเจตตมกาโร
ภ อว + อนติ	เปลี่ยน โอ เป็น อว	โอ อว สเร
ภ อว + อนติ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศบุปจฯ
ภวนติ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **ภวนติ**

สกุทายทัญญิ ศัพท์เป็นบทตปฐีสมาสมาจาก สกุทาย + ทัญญิ + โย

สกุทายทัญญิ + โย	ลง โย ปฐมาวินัตติ	ลึงคตเถ ปรมา
สกุทายทัญญิ	ลบ โย	ฌปโต จ โยน โลโป
สกุทายทัญญิ	ทิมะ อิ เป็น อี	โยสุ กตนิการโลเปสุฯ

สำเร็จรูปเป็น **สกุทายทัญญิ**

วิจิกจฉิตถจ ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัดบทเป็น วิจิกจฉิต + จ

วิจิกจฉิต ศัพท์เป็นบทนามกิต์จากรากศัพท์ วิ + กิต (โรคาปนยณณณณณณณ-

สสเย=รักษาโรค, ฐ, ปรารธนา, อยู่, สงสัย) + ฉ + ต + ส

วิ + กิต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
วิ + กิกิต	เพิ่ม กิ ที่ต้นธาตุ	กวจาทีวณณานเมฯ
วิ + กิกิต + ฉ	ลง ฉ ปัจจัย	ติชคุปิตมานเนหิ ขนฯ
วิ + กิกิต + ฉ	ตั้ง กิ ที่เพิ่มมาชื่อว่าอัฟภาส	บุพโพพภาโส

วิ + กุ > จ อี กิต + ฉ	เปลี่ยน กุ เป็น จ	กวคคสส จวคโค
วิ + จ อี + กิต > จ + ฉ	เปลี่ยน ต ทำยธาตุ เป็น จ	พยณชนนตสส โจ ฉปา
วิจิกิจฉ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต
วิจิกิจฉ + ต	ลง ต ปัจจัย	อติเต ตตวนตฺตาวี
วิจิกิจฉ + อี + ต	ลง อี อาคม	อิวนณาคโม วา
วิจิกิจฉิต	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ
วิจิกิจฉิต + ส	ลง ส ปรฐมาวิรัตติ	ลึงคตเถ ปรมา
วิจิกิจฉิต + อ	เปลี่ยน ส เป็น อ	สี
วิจิกิจฉิต	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **วิจิกิจฉิต**

วิจิกิจฉิต + จ

วิจิกิจฉิตญ + จ เปลี่ยนนิคคหิต (ํ) เป็น ญ วคคนตฺ วา วคเค

สำเร็จรูปเป็น **วิจิกิจฉิตญจ**

สีลพฺพตํ ศัพท์เป็นบททวิชนสมาสมาจาก สีล + วต + ส

สีล + วต

สีล + ววต

สีล + พพต

สีล + พพต + ส

สีล + พพต + อ

สีลพพต

สำเร็จรูปเป็น **สีลพฺพตํ**

วาปี ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัตบทเป็น วา + อปี

วา + อปี

ว + อปี

ว + อาปี

วาปี

สำเร็จรูปเป็น **วาปี**

ยทตฺถิ ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัตบทเป็น ย + อตฺถิ

ย ศัพท์เป็นบทสรพนามมาจาก ย + ส

ย + ส

ย + อ

ย

สำเร็จรูปเป็น **ย**

อตฺถิ ศัพท์เป็นบทนิบาตก็มี สามารถใช้ได้กับตัวประธานในประโยคที่เป็นฝ่ายเอก

วจนะและฝ่ายพหูวจนะ แต่ถ้าเป็นบทกิริยาอาขยาตจะใช้ได้กับตัวประธานในประโยคที่เป็นฝ่ายเอก

ซ้อน ว

เปลี่ยน วว เป็น พพ

ลง ส ปรฐมาวิรัตติ

เปลี่ยน ส เป็น อ

แยก, ลบ, รวม

เปลี่ยน วว เป็น พพ

ลง ส ปรฐมาวิรัตติ

เปลี่ยน ส เป็น อ

แยก, ลบ, รวม

นำพยัญชนะประกอบกับสระ

เปลี่ยน ส เป็น อ

แยก, ลบ, รวม

เปลี่ยน ส เป็น อ

แยก, ลบ, รวม

เปลี่ยน ส เป็น อ

แยก, ลบ, รวม

เปลี่ยน ส เป็น อ

แยก, ลบ, รวม

เปลี่ยน ส เป็น อ

แยก, ลบ, รวม

เปลี่ยน ส เป็น อ

แยก, ลบ, รวม

เปลี่ยน ส เป็น อ

แยก, ลบ, รวม

เปลี่ยน ส เป็น อ

แยก, ลบ, รวม

ปร เทวภาโว จาเน

จ-ศัพท์ ใน โท ธสส จ

ลึงคตเถ ปรมา

สี

ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

วิ + ป + มุ + ตต	ลบ จ ทำยธาตุและซ้อน ต	คุปาตีนญจ
วิ + ปป + มุตต	ซ้อน ป	ประเทภาโว จาเน
วิปมุตต + สี	ลง สี ปฐมาวิรัตติ	ลิงคตเถ ปธมา
วิปมุตต + โอ	เปลี่ยน สี เป็น โอ	โส
วิปมุตโต	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น วิปมุตโต		

ฉจจกานานิ ศัพท์เป็นบทสนธิ ตัดบทเป็น ฉ + จ + อกานานิ

ฉ ศัพท์เป็นบทสังขยาคุณนามมาจาก ฉ + โย		
ฉ + โย	ลง โย หุตยาวิรัตติ	กมมตเถ หุตยา
ฉ อ + โย > อ	เปลี่ยน อ ที่ ฉ กับ โย เป็น อ	ปญจาตีนมกาโร
สำเร็จรูปเป็น ฉ		
จ ศัพท์เป็นบทนิบาตใช้ในความหมายรวบรวม แปลว่า และ		

อกานานิ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก อกาน + โย

อกาน + โย	ลง โย หุตยาวิรัตติ	กมมตเถ หุตยา
อกาน + นิ	เปลี่ยน โย เป็น นิ	โยนํ นิ นปฺสเกหิ
อกานา + นิ	ที่ฆะ อ เป็น อา	โยสุ กตนิการโลเปตฺฯ
สำเร็จรูปเป็น อกานานิ		

ฉ + จ + อกานานิ		
ฉ + จจ + อกานานิ	ซ้อน จ	ประเทภาโว จาเน
ฉจจ + อกานานิ	ลบ สระหน้า	สรา สเร โลป
ฉจจ + อากานานิ	ที่ฆะ อ เป็น อา	ที่ฆ
ฉจจกานานิ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น ฉจจกานานิ		

อภพโพ (อภพพ) ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ น + ภู (สตัดาย=มี-เป็น) + ฌย

+ สี

น + ภู + ฌย	ลง ฌย ปัจจัย	ฌโย จ
น + ภู + ย	ลบ ฌ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลปปี
น + ภ อุ + ย	แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปุพพมโธจิตมสสรํฯ
น + ภ อุ + ย > อพพ	เปลี่ยน อุ กับ ย เป็น อพพ	ภูโตพพ
น + ภพพ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตเต
น > อ + ภพพ	เปลี่ยน น เป็น อ	อตตํ นสส ตปฺปรีเส
อภพพ + สี	ลง สี ปฐมาวิรัตติ	ลิงคตเถ ปธมา
อภพพ + โอ	เปลี่ยน สี เป็น โอ	โส
อภพโพ	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น อภพโพ ที่ปรากฏคัมภีร์มีรูปเป็น อภพพ ก็มี		

กาตฺ ศัพท์เป็นบทกิริยาภิตกัมาจากรากศัพท์ กร (กรณ=ทำ) + ตฺ + ส

กร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโป
กร + ตฺ	ลง ตฺ ปัจจัย	อิจตเถสุ สมานกตฺฯ
กร > กา + ตฺ	เปลี่ยน กร เป็น กา	ตเวตฺนาที่สุ กา
กาตฺ + ส	ลง ส จตุตถีวิภัตติ	สมปทาเน จตฺตฺถิ
กาตฺ	ลบ ส วิภัตติ	สพพาสมาวุโสปลศฺฯ
สำเร็จรูปเป็น กาตฺ		

๔.๑.๑๒ รตนสูตร คาถาที่ ๑๒

กิญจาปี โส กมม กโรติ ปาปํ

กาเยน วาจาเยท เจตสา วา

อภพฺพ โส ตสฺส ปฏิจฺจททย

อภพฺพตา ทิฏฺฐปทสฺส วุตฺตา

อิทมปิ สํเฆ รตนํ ปณฺธิ

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

กิญจาปี ศัพท์ได้แสดงไว้แล้วในคาถาข้างต้น

โส ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก ต + ส

ต + ส	ลง สิ ปฐมวิภัตติ	ลึงคตเถ ปรมา
ต > ส + ส	เปลี่ยนต เป็น ส	เอตเตสํ โต
ส + ส > โอ	เปลี่ยน ส เป็น โอ	โส
โส	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโห, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น โส		

กมม ศัพท์เป็นบทนามกิตกัมาจากรากศัพท์ กร กรณ=ทำ + รम्म + อ

กร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโป
กร + รम्म	ลง รम्म ปัจจัย	ธราทีหิ รมโม
ก + อมม	ลบ รุ ท้ายธาตุและ ร อนุพันธ์	รมหิ รนฺโตราที โน
กฺ อ + อมม	แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปุพฺพมโหจิตฺมสฺสรํฯ
กฺ + อมม	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสฺฯ
กมม	นำพยัญชนะประกอบสระ	นเย ปรี ยุตเต
กมม + อ	ลง อ ทุติยวิภัตติ	กมมตเถ ทุติยา
กมม	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโห, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **กมม** แต่ในคาถาปรากฏเป็น กมม ด้วยการลบนิกคหิต (◌) ทั้ง

กโรติ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมาจากรากศัพท์ กร (กรณ ทำ) + โอ + ติ

กร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสนโต โลโป
กร + ติ	ลง ติ วัตตมานาวิภัตติ	วัตตมานา ปจฺจุปฺปนเน
กร + โอ + ติ	ลง โอ ปัจจัย	ตนาทีโต โอยิรา

กโรติ

นำพยัญชนะประกอบกับสระ นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น กโรติ

ปาปกั ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ปาปก (ปา รกฺษणे=รักษา + ป, ป + อป ปาปฺณเน=ถึง + อ, ป + เป คติย=ไป + ณ) + อ

ปาปก + อ

ลง อํ ทุตติยาวิภัตติ

กมฺมตเถ ทุตติยา

ปาปก + อ

ลบสระหน้า ปกติสระหลัง

สรโลโปมาเทสป

ปาปกั

นำพยัญชนะประกอบกับสระ นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น ปาปกั

กาเยน ศัพท์เป็นบทนามมาจาก กาย (ก + อาย, ก + อาย คมเน=ไป + อ) + นา

กาย + นา

ลง นา ตติยาวิภัตติ

กรณฺเ ตติยา

กาย + เอน

เปลี่ยน นา เป็น เอน

อโต เนน

กาเยน

แยก, ลบ, รวม

ปุพฺพมฺโ, สรโล, นเย

สำเร็จรูปเป็น กาเยน

วาจายุท ศัพท์เป็นบทสนธิ ตั้บตเป็น วาจาย + อุท

วาจาย ศัพท์เป็นบทนามมาจาก วาจา (วจ กถเน=กล่าว + อ + อา) + นา

วาจา + นา

ลง นา ตติยาวิภัตติ

กรณฺเ ตติยา

วาจา + อาย

เปลี่ยน นา เป็น อาย

มฺโ นาทีนํ

วาจ + อาย

ลบสระหน้า ปกติสระหลัง

สรโลโปมาเทสป

วาจาย

นำพยัญชนะประกอบกับสระ นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น วาจาย

อุท ศัพท์เป็นบทนิบาตสำหรับทำคำทำให้เต็ม (ปทปุณฺเ)

วาจาย อ + อุท

แยกพยัญชนะออกจากสระ

ปุพฺพมฺโจติมฺสสร

วาจาย + อุท

ลบสระหน้า ปกติสระหลัง

สรโลโปมาเทสป

วาจายุท

นำพยัญชนะประกอบกับสระ นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น วาจายุท

เจตสา ศัพท์เป็นบทนามมาจาก เจต (จิต สยเจตเน=ตั้งใจ + ณ) + นา

เจต + นา

ลง นา ตติยาวิภัตติ

กรณฺเ ตติยา

เจต + อา

เปลี่ยน นา เป็น อา

มโนคณาทีโต สมินาน

เจต + ส + อา

ลง ส อาคม

ส สเร วาควโม

เจตสา

นำพยัญชนะประกอบกับสระ นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น เจตสา

วา, อกพฺพ และ โส ศัพท์ได้นำเสนอแล้วในคำอธิบายข้างต้น

ตสฺส ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก ต + ส

ต + ส

ลง ส ัญฐีวิภัตติ

ทุตติยาปณฺณมฺนญจ

ต + สฺส

ลง ส อาคม

สาคโม เส

สำเร็จรูปเป็น ตสฺส

ปฏิจจทาย ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ปฏิจจทา (ปฏี + ฉท สัรรณ=สำรวจ-ปกปิด + อ + อา) + ส

ปฏิจจทา + ส	ลง ส จตุตถีวิวัตติ	สมปทานะ จตุตถิ
ปฏิจจทา + อาย	เปลี่ยน ส เป็น อาย	ฆโต นาทีน
ปฏิจจท อาย + อาย	แยกพยัญชนะออกจากสระ	บุพพมโธจิตมสสร
ปฏิจจท + อาย	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปะ
ปฏิจจทาย	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **ปฏิจจทาย**

อภัพพตา ศัพท์เป็นบทตัทธิตมาจาก อภัพพ (น + ภุ สุตต่าย=มี-เป็น + ญ) + ตา + ส

อภัพพ + ตา	ลง ตา ปัจจัย	ญุตตตภา ภาเว ตู
อภัพพตา + ส	ลง ส ปฐมวิวัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
อภัพพตา	ลบ ส ปฐมวิวัตติ	เสสโต โลป คสิปี

สำเร็จรูปเป็น **อภัพพตา**

ทัญญุส ศัพท์เป็นตัพริสสมาสมาจาก ทัญญุ + ปทส

ทัญญุ ศัพท์เป็นบทกิริยาภิธานจากรากศัพท์ว่า ทิส (เพกฺขณ=เห็น) + ต

ทิส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป
ทิส + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกมเมสุ ต
ทิส + รัญญุ	เปลี่ยน ต เป็น รัญญุ	สาสทิสโต ตสส รัญญุจ
ทิ + อัญญุ	ลบ ส ท้ายธาตุ และ ร	รมหิ รนโต ราทิ โน
ท + อัญญุ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจ
ทัญญุ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **ทัญญุ**

ทัญญุ + ปท

ทัญญุปท + ส	ลง ส ัญญุวิวัตติ	สามิสมี ญญิ
ทัญญุปท + สส	ลง ส อาคม	สาคโม เส

สำเร็จรูปเป็น **ทัญญุปทส**

วุตตา ศัพท์เป็นบทกิริยาภิธานจากรากศัพท์ วจ (กถเน=กล่าว) + ต + อา + ส

วจ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโป
วจ + ต	ลง ต ปัจจัย	ภาวกมเมสุ ต
อุ + ตต	เปลี่ยน ว > อุ, ลบ จ, ซ่อน ต	วจ วา วุ
ว อุ + ตต	ลง ว อาคมหน้าธาตุ	เตสุ วุทธิโลปาคม
วุตต	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต
วุตต + อา	ลง อา อิตถิโชตกปัจจัย	อิตถิมโต อาปจจโย
วุตตา	แยก, ลบ, รวม	บุพพมโธ, สรโล, นเย
วุตตา + ส	ลง ส ปฐมวิวัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
วุตตา	ลบ ส ปฐมวิวัตติ	เสสโต โลป คสิปี

สำเร็จรูปเป็น วุตตา

๔.๑.๑๓ รตนสูตร คาถาที่ ๑๓

วนปคุมเพ ยถา ผุสสิตคเค

คิมหานมาเส ปจฺมสมิ คิมहे

ตถูปมํ ฐมมวโร เทสยิ

นิพพานคามิ ปรมํ หิตาย

อิทมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณฺตี

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โทศุ.

วนปคุมเพ ศัพท์เป็นบทตั้งปุริสสมาสมาจาก วน (วน สมภตฺย=คบหา-เข้าหา + อ) +
ปคุมเพ (ป + คุป รกฺขเณ=คุ้มครอง-รักษา + พ)

วน + ปคุมพ + สมิ	ลง สมิ สัตตมวิวิตติ	โอภาเส สตตมิ
วน + ปปคุมพ + สมิ	ซ้อน ป	ประเทภาโว จาเน
วนปคุมพ + เอ	เปลี่ยน สมิ เป็น เอ	สมาสมินํ วา
วนปคุมเพ	แยก, ลบ, รวม	พุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **วนปคุมเพ**

ยถา ศัพท์เป็นบทนิบาตบอกอุปมาอุปไมย แปลว่า ฉันทใด โดยประการใด เหมือน ราวกะ
เป็นต้น

ผุสสิตคเค ศัพท์เป็นบทวิเสสนบุพพบทกัมมธารยสมาสมาจาก ผุสสิต (ผุส ผสเส=สัมผัส-
ถูกต้อง + อิ + ต) + อคเค (อช คมเน=ไป + อ/ค)

ผุสสิต + อคค + สมิ	ลง สมิ สัตตมวิวิตติ	โอภาเส สตตมิ
ผุสสิต + อคค + สมิ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจฺจา
ผุสสิตคค + สมิ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตเต
ผุสสิตคค + เอ	เปลี่ยน สมิ เป็น เอ	สมาสมินํ วา
ผุสสิตคเค	แยก, ลบ, รวม	พุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ผุสสิตคเค**

คิมหานมาเส ศัพท์เป็นบทบัญญัติปุริสสมาสมาจาก คิมหาน (คิร นิคิเร=กลืนกิน +
มาน) + มาเส (มสิ ปริมาณวิการ=เปรียบเทียบ-ซัง, แปรเปลี่ยน + ณ)

คิมหาน + มาส + สมิ	ลง สมิ สัตตมวิวิตติ	โอภาเส สตตมิ
คิมหานมาส + เอ	เปลี่ยน สมิ เป็น เอ	สมาสมินํ วา
คิมหานมาเส	แยก, ลบ, รวม	พุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **คิมหานมาเส**

ปจฺมสมิ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ปจฺม (ปจ วิยตฺติย วาจาญ=กล่าว-พูด-บอก + อม, ปถ
สงฺขยาเน=นับ-คำนวณ +อม, ปุถ วิตถาเร=ขยาย-ทำให้กว้าง + ม) + สมิ

ปจฺม + สมิ	ลง สมิ สัตตมวิวิตติ	โอภาเส สตตมิ
ปจฺม + สมิ	คง สมิ ไว้	

สำเร็จรูปเป็น **ปจฺมสฺมี****คิมเห** ศัพท์เป็นบทนามมาจาก คิมห (คิร นิคิเร=กลืนกิน + ม) + สฺมี

คิมห + สฺมี	ลง สฺมี สัตตมวิวัตติ	โอภาเส สตตม
คิมห + เอ	เปลี่ยน สฺมี เป็น เอ	สมาสมินํ วา
คิมเห	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **คิมเห****ตถูปมํ** ศัพท์ได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น**ธมฺมวํ** ศัพท์เป็นบทวิเศษสนุตตลบทกัมมธารยสมาสมาจาก ธมฺม (ธร ธารणे=ทรงไว้ + รมฺม) + วํ (วร อิจฺฉาย=ปรารภณา + อ)

ธมฺม + วร + อ	ลง อํ ทุตติยาวิวัตติ	กมฺมตเถ ทุตติยา
ธมฺมวํ + อ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปุจฺจา
ธมฺมวํ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรํ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **ธมฺมวํ****อเทสยิ** ศัพท์เป็นบทกิริยาอาชยาตมาจากรากศัพท์ว่า อ + ทิส (เพกฺขणे=ดู) + ฌย + อี

ทิส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
ทิส + อี	ลง อี อชฺชัตตนิวิวัตติ	สฺมีเปชฺชตฺตนิ
ทิส + ฌย + อี	ลง ฌย ปัจจย	จฺราก็โต ฌณฺญา
อ + ทิส + ฌย + อี	ลง อ อาคมหน้าธาตุ	อการาคโม หียยตฺตนิฯ
อ + ทิส + อย + อี	ลบ ฌ อนุพันธ์	การิตานํ โณ โลโป
อ + เทส + อย + อี	วุทธิ อี เป็น เอ	อสโยคนตสฺส วุทธิฯ
อ + เทส + อย + อี	รัสสะ อี เป็น อี	กฺวจิ ธาตุวิภตฺติฯ
อ + เทส + อย + อี	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทศปุจฺจา
อเทสยิ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรํ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **อเทสยิ****นิพฺพานคามิ** ศัพท์เป็นบททุตติยาตปุริสสมาสมาจาก นิพฺพาน (นิ + วาน) + คามิ (คมฺ คติมฺหิ=ไป + ฌิ)

นิพฺพานคามิ + อ	ลง อํ ทุตติยาวิวัตติ	กมฺมตเถ ทุตติยา
นิพฺพานคามิ + อ	รัสสะ อี เป็น อี	อโฆ รสฺส'เมกฺวณฯ
นิพฺพานคามิ + °	เปลี่ยน อ เป็น นิคฺคหิต (°)	อโฆ นิคฺคหิตํ ฌลเปหิ
นิพฺพานคามิ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรํ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **นิพฺพานคามิ****ปรมํ** ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ปรม (ปร + มรฺ มรणे=ตาย + กฺวิ, ป + รมฺ กิฬายิ=เล่น-ยินดี + อ, ปร ปาลนปุรณฺส=รักษา, ทำให้เต็ม + ม) + อ

ปร + มรฺ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
ปร + มรฺ + กฺวิ	ลง กฺวิ ปัจจย	กฺวิ จ
ปร + ม + กฺวิ	ลบ รุ ท้ายธาตุ	ธาตฺวณตสฺส โลโปฯ

ปร + ม	ลบ กวิ ปัจจย	กวิโลโป จ
ปรม + อ	ลง อ ทุติยวิวัตติ	กมมตเถ ทุติยา
ปรม	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ปรม**

หิตาย ศัพท์เป็นบทนามมาจาก หิต (หิ คตยูปตาปฐุทธิสุ=ไป, ร้อน, เจริญ + ต) + ส

หิต + ส	ลง ส จตุตถีวิวัตติ	สมปทานเ จตุตถิ
หิต + อาย	เปลี่ยน ส เป็น อาย	อาย จตุตถเภาจนสสุ ต
หิต + อาย	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจา
หิตาย	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **หิตาย**

พทุธ ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ พุ (ภาณ=รู้) + ต + สมี

พทุ	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
พทุ + ต	ลง ต ปัจจย	พุทธมาทิตเถ กตตริ
พทุ + ธ	เปลี่ยน ต เป็น ธ	ธตถาเหหิ ธตทา จ
พทุ + ธ	เปลี่ยน ธ ท้ายธาตุเป็น ท	หจตุตถานมนตาน โทฯ
พทุธ + สมี	ลง สมี สัตตมวิวัตติ	โอภาเส สตตม
พทุธ + เอ	เปลี่ยน สมี เป็น เอ	สมาสมินิ วา
พทุธ	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **พทุธ**

๔.๑.๑๔ รตนสูตร คาถาที่ ๑๔

วโร วรณญ วรโท วราหโร

อนุตโตโร ธมมวโร อเทสยิ

อิทมปิ พทุธ รตนํ ปณิโต

เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ.

วโร ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ วร (อิฉฉาย=ปรารภณา) + อ + ส

วร	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนโต โลโปฯ
วร + อ	ลง อ ปัจจย	สพพโต ญวตวาวิ วา
วร + ส	ลง ส วิวัตติ	ลึงคตเถ ปจมา
วร + โอ	เปลี่ยน ส เป็น โอ	โส
วโร	แยก, ลบ, รวม	ปุพพมโธ, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **วโร**

วรณญ ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ วร + ณา (ภาณ=รู้) + ญ + ส

วร + ณา + ญ	ลง ญ ปัจจย	ภิกขาทีโต จ
วร + ณา + อุ	ลบ ร อนุพันธ์	รมหิ รนโต ราที โน
วร + ญ + อุ	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโลโปมาเทศปจจา

วร + ญญ + อุ	ซ้อน ญ	ประเทวภาโว จาเน
วรญญ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปริ ยุตเต
วรญญ + สิ	ลง สิ ปฐมวิรัตติ	ลึงคตเถ ปรมา
วรญญ	ลบ สิ ปฐมวิรัตติ	เสสโต โลป คสิปิ

สำเร็จรูปเป็น **วรญญ**

วรโท ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ วร + ทา (ทาเน=ให้) + อ + สิ

วร + ทา + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญวฺตฺวาวิ วา
วร + ท + อ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจฺจา
วรท + สิ	ลง สิ วิรัตติ	ลึงคตเถ ปรมา
วรท + โอ	เปลี่ยน สิ เป็น โอ	โส
วรโท	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโร, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **วรโท**

วราหโร ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มาจากรากศัพท์ วร + อา + หรฺ หรฺ=นำไป + อ + สิ

วร + อา + หรฺ	ลบสระท้ายธาตุ	ชาตุสฺสนโต โลโปฯ
วร + อา + หรฺ + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญวฺตฺวาวิ วา
วร + อา + หรฺ + อ	ลบสระหน้า ปกตีสระหลัง	สรโลโปมาเทสปปจฺจา
วราหฺร + สิ	ลง สิ ปฐมวิรัตติ	ลึงคตเถ ปรมา
วราหฺร + โอ	เปลี่ยน สิ เป็น โอ	โส
วราหโร	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโร, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **วราหโร**

อนุตโตร ศัพท์เป็นบทนนิปาทบุพพบทพหุพหิหสมาสมาจาก น + อุตฺโตร (อุ + ตฺร ตฺร=เข้า + อ, อุ + ตฺร)

น + อุตฺตร		
อน + อุตฺตร	เปลี่ยน น เป็น อน	สเร อน
อนุตฺตร + สิ	ลง สิ ปฐมวิรัตติ	ลึงคตเถ ปรมา
อนุตฺตร + โอ	เปลี่ยน สิ เป็น โอ	โส
อนุตโตร	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโร, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **อนุตโตร**

ธมฺมวโร และ **อเทสยิ** ทั้งสองศัพท์ได้นำเสนอในคาถาข้างต้นแล้ว

๔.๑.๑๕ รตนสูตร คาถาที่ ๑๕

ชินฺ ปุราณํ นวํ นตฺถิ สมภวํ

วิรตฺตจิตฺตายตฺถิเก ภวสฺมี

เต ชินฺพีชา อวิรุฬฺหิณฺหา

นิพฺพนฺติ ธีรา ยถายมฺปทีโป

อิทมปิ สัมเม รตนํ ปณฺตี

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

ชีณ ศัพท์เป็นบทกิริยาภิกตฺมาจากรากศัพท์ ชี (ขเย=สิ้นไป) + ต + สิ

ชี + ต	ลง ต ปัจจย	อดีตเต ตตฺวณฺตุตาวิ
ชี + อีณ	เปลี่ยน ต เป็น อีณ	ภิกาทิโต อินฺนอนนฯ
ขุ อี + อีณ	แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปุพฺพมโหฺธิตฺมสฺสรํ
ขุ + อีณ	ลบสระหน้า ปกตฺติสฺระหลัง	สรโลโปมาเทสฺปฺปจฺจา
ชีณ + สิ	ลง สิ ปฐฺมาวิภตฺติ	ลึงคฺตเถ ปรมฯ
ชีณ + อํ	เปลี่ยน สิ เป็น อํ	สี
ชีณ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโห, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ชีณ**

ปุราณ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ปุราณ (ปุร + น) + สิ

ปุราณ + สิ	ลง สิ ปฐฺมาวิภตฺติ	ลึงคฺตเถ ปรมฯ
ปุราณ + อํ	เปลี่ยน สิ เป็น อํ	สี
ปุราณ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโห, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ปุราณ**

นวิ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก นว (นุ ฤตฺย=สรรเสริญ + อ) + สิ

นว + สิ	ลง สิ ปฐฺมาวิภตฺติ	ลึงคฺตเถ ปรมฯ
นว + อํ	เปลี่ยน สิ เป็น อํ	สี
นวิ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโห, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **นวิ**

นตฺถิ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาชยาตมาจากรากศัพท์ น + อส (ภฺวิ=มี-เป็น) + อ + ติ ได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น เพียงแต่ในศัพท์นี้มี น นิบาตปฏิเสธอยู่หน้านั่นเอง

สมภว ศัพท์เป็นบทนามมาจาก สมภว (ส + ภู สดฺตาย=มี-เป็น + อ) + สิ

สมภว + สิ	ลง สิ ปฐฺมาวิภตฺติ	ลึงคฺตเถ ปรมฯ
สมภว + อํ	เปลี่ยน สิ เป็น อํ	สี
สมภว	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโห, สรโล, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **สมภว**

วิรัตตจิตฺตายติเก ศัพท์เป็นสนธิ ตັตฺตบฺทเป็น วิรัตตจิตฺตา + อายติเก

วิรัตตจิตฺตา ศัพท์เป็นบทบัญญัติพหุพหิสมาสมาจาก วิรัตต + จิตฺตา

วิรัตต ศัพท์เป็นบทกิริยาภิกตฺมาจากรากศัพท์ วิ + รนฺช ราเค=กำหนด-ย่อม + ต

วิ + รนฺช + ต	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนฺโต โลโปฯ
วิ + รนฺช + ต	ลง ต ปัจจย	พุทฺธมาทิตฺเถ กตฺตริ
วิ + รน + ตต	ลบ ช ตัวท้ายธาตุ และซ้อน ต	คุปาทินฺนจ
วิ + ร น > ° + ตต	เปลี่ยน น เป็น นิคคฺหิต (°)	นิคฺคหิตสฺสียคฺาติ โน
วิ + ร + ตต	ลบนิคคฺหิต (°)	พฺยญฺชนเ จ

สำเร็จรูป วิตต

จิตตา ศัพท์เป็นบทรนามมาจาก จิตต (จินต ชานเน=รู้ + ต) + โย

จินต	ลบสละท่ายธาตุ	ธาตุสนุนโต โลโป
จินต + ต	ลง ต ปัจจัย	พุทฺธมาทิตเถ กตฺตริ
จิน + ตต	ลบ ต ตัวท่ายธาตุ และซ้อน ต	คุปาทีนญจ
จิ น > ิ + ตต	เปลี่ยน น เป็น นิคคหิต (ิ)	นิคคหิตสียคาคิ โน
จิ + ตต	ลบนิคคหิต (ิ)	พยุญชเน จ
จิตต + โย	ลง โย ปฐมาวีรตติ	ลึงคตเถ ปจมา
จิตต + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินมาเอ
จิตตา	แยก, ลบ, รวม	บุพฺพมโธ, สรโธ, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **จิตตา**

อายติเก ศัพท์เป็นได้ทั้งบทรนิบานและบทรนามมาจาก อายติก (อา + อี คติมิ=ไป + ตี + ก) + สมี

อายติก + สมี	ลง สมี สัตตมิวิรตติ	โอภาเส สตตมิ
อายติก + เอ	เปลี่ยน สมี เป็น เอ	สมาสมินิ วา
อายติเก	แยก, ลบ, รวม	บุพฺพมโธ, สรโธ, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **อายติเก**

วิตต + จิตตา + อายติเก

วิตต + จิตตอา + อายติเก	แยกพยัญชนะออกจากสระ	บุพฺพมโธจิตมสสรุ
วิตต + จิตต + อายติเก	ลบสระหน้า ปกติสระหลัง	สรโธโปมาเทสบุปฺจจฯ
วิตตจิตตตายติเก	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตเต

สำเร็จรูปเป็น **วิตตจิตตตายติเก**

ภาสมี ศัพท์เป็นบทรนามมาจาก ภว (ภู สัตตายุ=มี-เป็น + อ) + สมี

ภว + สมี	ลง สมี สัตตมิวิรตติ	โอภาเส สตตมิ

สำเร็จรูปเป็น **ภาสมี**

เต ศัพท์เป็นบทรสรพนามได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น

ชีณพีชา ศัพท์เป็นบทบัญญัติพหุพหิสมาสมาจาก ชีณ (ชี + ต) + พีชา (วิ + ชนี ปาตุ

ภาเว =ปรากฏ + กวิ)

ชีณพีช + โย	ลง โย ปฐมาวีรตติ	ลึงคตเถ ปจมา
ชีณพีช + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินมาเอ
ชีณพีชา	แยก, ลบ, รวม	บุพฺพมโธ, สรโธ, นเยฯ

สำเร็จรูปเป็น **ชีณพีชา**

อวิรุฬฺหิณฺหา ศัพท์เป็นบทบุพพบทพหุพหิสมาสมาจาก น + วิรุฬฺหิณฺหา

น + วิรุฬฺหิ + ณฺหา

วิรุฬฺหิ ศัพท์เป็นบทรนามกิตก์มารากรากศัพท์ว่า วิ + รุห (ชานเน=เกิด-งอกขึ้น) + ตี

วิ + รุห	ลบสละท่ายธาตุ	ธาตุสนุนโต โลโป

วิ + รุห + ตี	ลง ตี ปัจจัย	อิตฺถิมตฺติโว วา
วิ + รุห + หิ	เปลี่ยน ห > ฬ, ต > ท	หนฺเตหิ โห หสฺส โฬา
สำเร็จรูปเป็น วิรุฬหิ		
ฉนฺทา ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ฉนฺท (ฉนฺท อิจฺฉายํ=ปรารถนา) + โย		
ฉนฺท + โย	ลง โย ปฐมาวิภตฺติ	ลฺิงคฺตเถ ปรมฺา
ฉนฺท + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินฺมาเอ
ฉนฺทา	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรฺโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น ฉนฺทา		
น + วิรุฬหิ + ฉนฺทา	เปลี่ยน น เป็น อ	อตฺติ นสฺส ตปฺปฺริเส
สำเร็จรูปเป็น อวิรุฬหิฉนฺทา		

นิพฺพนฺติ ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาตมารากรากศัพท์ นิ + วฺ ส่วนเร=สำรวม-ระวัง + อนฺติ		
นิ + วฺ + อนฺติ	ลง อนฺติ วัตตมานาวิภตฺติ	วัตตมานา ปจฺจุปฺนเน
นิ + วอ + อนฺติ	แยกพยัญชนะออกจากสระ	ปุพฺพมฺโหจฺติมฺสฺสรํ
นิ + ว + อนฺติ	ลบสระหน้า ปกตฺติสระหลัง	สรฺโลโปมาเทสฺปจฺจา
นิ + วว + อนฺติ	ซ้อน ว	ปรเทวภาโว จาเน
นิ + พพฺ + อนฺติ	เปลี่ยน วว เป็น พพ	จ-ศัพท์ใน โท ธสฺส จ
นิพฺพนฺติ	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตฺเต
สำเร็จรูปเป็น นิพฺพนฺติ		

ธีรา ศัพท์เป็นบทตัทธิตมาจาก ธี (ธา ธาเรน=ทรงไว้ ภู + อี) + ร + โย		
ธี + ร	ลง ร ปัจจัย	มธฺวาทิโต โร
ธีร + โย	ลง โย ปฐมาวิภตฺติ	ลฺิงคฺตเถ ปรมฺา
ธีร + อา	เปลี่ยน โย เป็น อา	สพฺพโยนินฺมาเอ
ธีรา	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมฺโห, สรฺโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น ธีรา		

ยถายมฺปทีโป ศัพท์เป็นบทสนธิ ดัตตบทเป็น ยถา + อัย + ปทีโป

ยถา ศัพท์เป็นบทนิบาตบอกอุปมาอุปไมย ได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น

อัย ศัพท์เป็นบทสรรพนามมาจาก อิม + สิ

อิม + สิ	ลง สิ ปฐมาวิภตฺติ	ลฺิงคฺตเถ ปรมฺา
อัย + สิ	เปลี่ยน อิม เป็น อัย	อนฺปุสฺกสฺสายํ สิมฺหิ
อัย	ลบ สิ วิภตฺติ	เสสโต โลโป คสฺปิ
สำเร็จรูป อัย		

ปทีโป ศัพท์เป็นบทนามกิตก์มารากรากศัพท์ ป + ทิป (ทิตฺติยํ=สว่าง-รุ่งเรือง) + สิ

ป + ทิป	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสฺสนโต โลโปฯ
ป + ทิป + อ	ลง อ ปัจจัย	สพฺพโต ญวฺตฺวาวิ วา
ปทีป + สิ	ลง สิ ปฐมาวิภตฺติ	ลฺิงคฺตเถ ปรมฺา
ปทีป + โอ	เปลี่ยน สิ เป็น โอ	โส

ปทีโป	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น ปทีโป		
ยถา + อัย + ปทีโป		
ยถ + อัย + ปทีโป	ลบสระหน้า	สรา สเร โลป
ยถ + อาย + ปทีโป	ทึฆะสระหลัง	ทึฆ
ยถ + อายม + ปทีโป	เปลี่ยนนิคหิต (◌) เป็น ม	วคฺคนตํ วา วคฺเค
ยถายมปทีโป	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตเต
สำเร็จรูปเป็น ยถายมปทีโป		

๔.๑.๑๖ รตนสูตร คาถาที่ ๑๖

ยานีธ ภูตานิ สมากตานิ

ภุมมานิ วา ยานิ ว อนตฺลิกฺเข

ตถาคตํ เทวมนุสฺสปุชิตํ

พุทฺธํ นมสฺสาม สฺวตฺถิ โหตุ.

บาทคาถาว่า ยานีธ ภูตานิ สมากตานิ ภุมมานิ วา ยานิ ว อนตฺลิกฺเข ได้นำเสนอแล้ว
ในคาถาข้างต้น

ตถาคตํ ศัพท์เป็นบทนามมาจาก ตถาคต + อ

ตถาคต + อ	ลง อํ ทุติยาวีรตติ	กมฺมตเถ ทุติยา
ตถาคตํ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น ตถาคตํ		

เทวมนุสฺสปุชิตํ ศัพท์เป็นบทตปฺปฐีสมาสมาจาก เทวมนุสฺสปุชิต (เทว + มนุสฺส +
ปุชิต) + อ

เทวมนุสฺสปุชิต + อ	ลง อํ ทุติยาวีรตติ	กมฺมตเถ ทุติยา
เทวมนุสฺสปุชิตํ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น เทวมนุสฺสปุชิตํ		

พุทฺธํ ศัพท์เป็นบทนามกิตกได้นำเสนอแล้วในคาถาข้างต้น ขอเสนอเฉพาะการประกอบ
อํ ทุติยาวีรตติ

พุทฺธ + อ	ลง อํ ทุติยาวีรตติ	กมฺมตเถ ทุติยา
พุทฺธํ	แยก, ลบ, รวม	ปุพฺพมโธ, สรโล, นเยฯ
สำเร็จรูปเป็น พุทฺธํ		

นมสฺสาม ศัพท์เป็นบทกิริยาอาขยาดมาจากรากศัพท์ นมสฺส (วนฺทนานตฺย=น้อมไหว้-
กราบด้วยความนอบน้อม) + อ + ม

นมสฺส	ลบสระท้ายธาตุ	ธาตุสสนฺโต โลโปฯ
นมสฺส + ม	ลง ม วัตตมานาวีรตติ	วัตตมานา ปจฺจุปฺปนเน
นมสฺส + อ + ม	ลง อ ปัจจย	ภูวาทิตอ
นมสฺส + ม	นำพยัญชนะประกอบกับสระ	นเย ปรี ยุตเต

สูตรตามแนวคัมภีร์สหทวิเสสด้านพจนานุกรมนี้ ผู้วิจัยขอนำเสนอความหมายของศัพท์ต่าง ๆ ที่มีปรากฏในรตนสูตรเป็นกรณีศึกษาโดยสังเขปดังต่อไปนี้

๔.๒.๑ ศัพท์ใช้ในอรรถว่า พระรัตนตรัย พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์

รตนศัพท์ หมายถึง พระรัตนตรัยอันประเสริฐ มีปรากฏอยู่ในรตนสูตร ซึ่งเป็นที่เคารพสักการบูชาพระพุทธศาสนิกชน และยังมีความหมายอื่นด้วย ดังต่อไปนี้

รตน ศัพท์มีความหมาย ๓ อย่าง ประกอบด้วย

๑. **รตน** แปลว่า ศอก, ศอกรตนะ (ชื่อของมาตราวัด)

รูปวิเคราะห์: รมติ เอเตนาติ รตนํ ศอกช่วยให้ยินดี (ใช้วัดเอาตามต้องการ) ชื่อว่า รตนะ

อุทาหรณ์: ตา พุเว วิทถิ รตนํ สนิ ๒ คีบ เป็น ๑ ศอก

๒. **รตน** แปลว่า แก้ว, แก้วมณี (รติ + ตนฺ วิตถาเร + อ)

รูปวิเคราะห์: รติ ตโนตติ รตนํ แก้วที่แผ่ไปสู่ความยินดี ชื่อว่า รตนะ รมนติ เอตถาติ รตนํ แก้วเป็นที่ยินดี ชื่อว่า รตนะ รติ ชเนตติ รตนํ แก้วที่ทำให้เกิดความยินดี ชื่อว่า รตนะ

อุทาหรณ์: รตนํ นาม มุตตา มณี เวหุริโย สงฺโข สีลา ปวาฬ รัชตํ ชาตฺรูป โลหิตงโกมสารคลลํ ที่ชื่อว่า รตนะ ได้แก่ แก้วมุกดา แก้วมณี ไพฑูรย์ สังข์ สีลา ประพาฬ เงิน ทอง ทับทิม แก้วตาแมว^๕

อณฺดโร ปุริโส มหคฺฆํ มณี อาทาย^๖ บุรุษคนหนึ่งนำเอาแก้วมณีที่มีค่ามากไป

๓. **รตน** แปลว่า ประเสริฐ

รูปวิเคราะห์: รमितัพพํ รมนติ เอตถาติ วา รํ, อุตตานํ ภาชนเต อุปเสวนเต ทุกคตฺโต สํสารมณฺณวโต วา ตาเรตติ ตํ, อุตตานํ อนุสฺสรนเต สุตติณิพพานานิ เนตติ นํ, รณฺจ ตณฺจ นณฺจ รตนํ^๗ ผู้ที่ถูกยินดีหรือเป็นที่ยินดีของผู้คน ชื่อว่า ร (รุม กิฬาย=เล่น-เพลิดเพลิน), ผู้ทำให้เหล่าชนที่เข้าไปคบหาตน (พระรัตนตรัย) ข้ามพ้นจากทุกข์หรือห้วงมหรรมพในสงสาร ชื่อว่า ต (ตร ตรณ=ข้าม), ผู้นำเหล่าชนที่ระลึกถึงตน (พระรัตนตรัย) ไปสู่สุคติและพระนิพพาน ชื่อว่า น (นี ปาปฺณเน=ไป-ถึง-บรรลู่), ร ด้วย ต ด้วย น ด้วย ชื่อว่า รตนะ

คัมภีร์อมรโกสอภิกษานกล่าวว่า “**รตนํ สุชาติเสฏฐะปี รตนศัพท์**ใช้ในอรรถว่าสิ่งประเสริฐของผู้เกิดมาดี เพราะฉะนั้น ข้างตัวประเสริฐจึงชื่อว่าคชรัตนะ, ม้าตัวประเสริฐ จึงชื่อว่าอัสสรตนะ, บุรุษผู้ประเสริฐจึงชื่อว่าปฐรัตนะ, หญิงผู้ประเสริฐจึงชื่อว่าอิตถิรัตนะ

รัตนะอันหมายถึงพระรัตนตรัยนั้น ประกอบด้วย พระพุทธรัตนะ พระธรรมรัตนะ และ พระสังฆรัตนะ มีศัพท์ที่ปรากฏในคัมภีร์อภิกษานแสดงรูปวิเคราะห์พร้อมอุทาหรณ์ ดังนี้

พุทธ พระนามพระพุทธเจ้า มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๓๒ ศัพท์ มีศัพท์ว่า พุทธ, ทสพล, สตถุ สพฺพณฺณ, ทวิปทุตฺตม, มุนินท, ภควนฺตุ, นาถ, จกฺขุมนฺตุ, องคิรฺส, มุนิ, โลกนาถ, อนนฺธิว, มเหสี, วินายก, สมณตจฺกขุ, สุตต, ภูริปณฺณ, มารชิ, นรสีท, นรวร, ธมฺมราช, มหามุณี,

^๕ วิมหา. (บาลี) ๒/๕๐๖/๓๔๙, (ไทย) ๒/๕๐๖/๕๙๗.

^๖ วิมหา. (บาลี) ๑/๑๕๑/๘๔.

^๗ อภิกษาน. สฺจ. ๑๐๖๒/๗๔๕.

เทวเทว, โลกครุ, ธมฺมสุสामी, ตถาคต, สยมนุ, สมมาสมพุทฺธ, วรปณฺณ, นายก และ ชิน โดยอธิบายตามลำดับศัพท์ดังต่อไปนี้

๑. พุทฺธ แปลว่า พระพุทฺธเจ้า, ผู้ตรัสรู้

รูปวิเคราะห์: พุทฺธโธติ เกณฑฺเณ พุทฺธ^๘ ภาวํวํ คำว่า “พุทฺธ” พระพุทฺธเจ้าทรงพระนามว่าพุทฺธะ เพราะอรรถว่าอย่างไร, ตอบว่า ทรงพระนามว่าพุทฺธะ เพราะมีอรรถวิเคราะห์ว่า

- ๑) พุชฺฌิตา สจฺจานีติ พุทฺธ^๙ พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงตรัสรู้สัจธรรม
- ๒) โพธฺเตตา ปชายาติ พุทฺธ^{๑๐} พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงให้หมู่สัตว์รู้ตาม
- ๓) สพฺพญฺญตฺยา พุทฺธ^{๑๑} พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงรู้ธรรมทั้งปวง
- ๔) สพฺพทสฺสาวิตฺยา พุทฺธ^{๑๒} พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงเห็นแจ้งธรรมทั้งปวง
- ๕) อภิญฺเญตฺยา พุทฺธ^{๑๓} พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงรู้ยิ่ง
- ๖) วิสฺวิตฺยา พุทฺธ^{๑๔} พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงทำพระนิพพานให้แจ้ง
- ๗) ชีณาสวสงฺขาเตน พุทฺธ^{๑๕} พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงสิ้นอาสวะ
- ๘) นิรุปกฺกิลฺลสสงฺขาเตน พุทฺธ^{๑๖} พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงปราศจากอุปฺกิลฺล
- ๙) เอกนตฺวิตรฺราโคติ พุทฺธ^{๑๗} พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงปราศจากราคะแนนอน
- ๑๐) เอกนตฺวิตรฺโทโสติ พุทฺธ^{๑๘} พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงปราศจากโทสะแนนอน
- ๑๑) เอกนตฺวิตรฺโมหฺโตติ พุทฺธ^{๑๙} พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงปราศจากโมหะแนนอน
- ๑๒) เอกนตฺนิกฺกิลฺลโสติ พุทฺธ^{๒๐} พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงสิ้นกิเลสแนนอน
- ๑๓) เอกายนฺมคฺคํ คโตติ พุทฺธ^{๒๑} พระนามว่าพุทฺธะ เพราะเสด็จไปสู่ทางอันเอก
- ๑๔) เอโก อนุตฺตรํ สมมาสมฺโพธิ อภิสมฺพุทฺธโธติ พุทฺธ^{๒๒} พระนามว่าพุทฺธะ เพราะตรัสรู้

พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณได้เพียงพระองค์เดียว

๑๕) อพฺพุทฺธิวิหตฺตตา พุทฺธิปฏิลาภตฺตา พุทฺธ^{๒๓} พระนามว่าพุทฺธะ เพราะทรงกำจัดอวิชชาแล้วตรัสรู้วิชชา

๑๖) พุชฺฌตฺตีติ พุทฺธ^{๒๔} ผู้ตรัสรู้ พระนามว่าพุทฺธะ (พุธ อวคฺมเน=ตรัสรู้-รู้-บรรลู่ + ต)

อุทาหรณ์: เตน สมเย พุทฺธ^{๒๕} ภควา เวนฺณชายํ วิหฺรติ นเพฺรจิมฺนทฺมฺลเ มหฺตา ภิกฺขุ-สํเชน สทฺธิ ปญฺจมตฺเตน ภิกฺขุสฺสเทหิ^{๒๖} สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทฺธเจ้าประทับอยู่ ณ ควางตื้นสะเดาอันเป็นที่อยู่ของนเพรยักข์ เขตเมืองเวรณฺชา พรหมภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ประมาณ ๕๐๐ องค์

อิติ พุทฺธ^{๒๗} อภิญฺญาธ ธมฺมมกฺขาสี ภิกฺขุณํ ทฺวักขสฺสณฺตงฺกโร สตฺถา จกฺขุมา ปริ-นิพฺพุโต^{๒๘} ดังนั้น พระพุทฺธเจ้าจึงตรัสบอกธรรม แก่ภิกษุทั้งหลายเพื่อความรู้ยิ่ง พระศาสดา ทรงทำที่สุดแห่งทุกข์ มีพระจักขุ ปรินิพพานแล้ว

อริยา วุจฺจนฺติ พุทฺธา จ พุทฺธสวากา จ^{๒๙} พระพุทฺธเจ้าและสาวกของพระพุทฺธเจ้า เรียกว่า พระอริยะทั้งหลาย

^๘ ชุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๙๒/๓๘๘, ชุ.จุ. (บาลี) ๓๐/๙๗/๒๐๗, ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๖๒/๑๘๕-๑๘๖.

^๙ วิ.ม. (บาลี) ๑/๑/๑.

^{๑๐} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๘๖/๑๐๙.

^{๑๑} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๕๘๘/๓๑๔.

อหิ พุทธญจ ฌมมญจ สัมมญจ สรรณ คโต อุปาสกตตํ เทเสสี สกยปุตตสส สาสเน^{๑๒} หม่อมฉันได้ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์ ว่าเป็นสรณะที่พึ่งแล้ว ได้แสดงตนเป็นอุบาสกในพระศาสนาแห่งพระศากยบุตรแล้ว

สาวกา จ ปจเจกพุทฺธา จ พุทฺธา จ อนุสฺสรณติ^{๑๓} พระสาวกทั้งหลาย พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย และพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมทรงระลึกได้

พุทฺโธ จ โลเกติ อิทํ วินา พุทฺธูปาเทน สัมภะทสฺส อภาวทสฺสนตฺถํ วุตฺติ^{๑๔} บทว่า พุทฺโธ จ โลเก นี้ สกวาทีกกล่าวไว้เพื่อแสดงความไม่มีสังฆเภท โดยเว้นจากการอุปติของพระพุทธเจ้า

อตฺถโต ปน ปารมิตาปริภาวิโต สยมญฺญาเณน สห วาสนาย วิทวิทธีลิตินิรวเสส-กิเลโส มหากุณาสพฺพลญฺตญฺญาณาทือปรีเมยฺยคุณคณาธารุ ขนฺธสนฺตานโน พุทฺโธ^{๑๕} ก็โดยความหมาย คือพระพุทธเจ้า ผู้ทรงกำจัดกิเลสได้หมดสิ้นพร้อมทั้งวาสนา ด้วยพระสยัมมัญญาณ เพราะทรงอบรมบ่มพระบารมีมาแล้ว ผู้มีพระขันธสันดานทรงไว้ซึ่งหมู่คุณอันนับประมาณไม่ได้มีพระมหากรุณาธิคุณและพระสัพพัญญุตญาณเป็นต้น

๒. ทสพล แปลว่า พระพุทธเจ้า, พระทศพล

รูปวิเคราะห์: ทานสฺสตนฺตยาทโย จานาจฺจานญฺยาทโย วา ทส พฺลานิ อสฺสตุถิตฺติ ทสพลํ พระนามว่าทสพละ เพราะทรงมีกำลัง ๑๐ ประการ มี ทาน ศีลเป็นต้น หรือ จานาจฺจานญฺยาณเป็นต้น (ทส=๑๐ + พล=กำลัง)

กำลัง ๑๐ ประการ คือ ๑) จานาจฺจานญฺยาณ พระปรีชาหยั่งรู้ฐานะและอฐานะ คือ ทรงรู้ว่าอะไรเป็นไปได้ และอะไรเป็นไปไม่ได้ รู้เหตุรู้ผล ๒) กัมมวิปากญฺยาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ผลของกรรมดีและชั่ว ๓) สัพพัตถคามินีปฏิบัติทาญฺยาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่สุคติ ทุกคติ หรือพ้นจากคติ รู้ประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ในอนาคตและประโยชน์อันสูงสุด ๔) นานาธาตุญฺยาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้สถานะของธรรมชาติทั้งฝ่ายอุปาตินนกกสังขาร (สังขารที่กรรมยึดครอง) และฝ่ายอนุปาตินนกกสังขาร (สังขารที่กรรมไม่ยึดครอง) ๕) นานาธิมุตติกญฺยาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ อธิยาศัย ความเชื่อถือ ความสนใจของสัตว์ทั้งหลาย ๖) อินทริยปรียัตตญฺยาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ความยิ่งและความหย่อนแห่งอินทริยของสัตว์ทั้งหลายว่า มีศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา หย่อนหรือแก่กล้าเพียงไร ๗) ฌานาติ สังกิเลสาทิจญฺยาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ความเศร้าหมองและความผ่องแผ้วของการออกจากฌาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติทั้งหลาย ๘) ปุพเพนิวาสานุสสติญฺยาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ถึงภพอันเคยเป็นอยู่ในอดีต ๙) จุตูปปาตญฺยาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้จุดและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายผู้เป็นไปตามกรรมของตน ๑๐) อาสวักขยญฺยาณ พระปรีชาญาณหยั่งรู้ความสิ้นไปแห่งอาสวะ^{๑๖}

^{๑๒} วิ.อ. (บาลี) ๑/๖๙.

^{๑๓} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑/๒.

^{๑๔} อภิ.ปญจ.อ. (บาลี) ๖๕๔-๖๕๗/๒๖๖.

^{๑๕} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๒-๑๓.

^{๑๖} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๔๘/๑๐๗-๑๑๐.

อุทาหรณ์: มหคคธโม ทสพโล พลาติพลปารคุ ธรณูปโม มหาวิโร โส เม พุทโธ นิมนต์โต^{๑๗} พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ทรงมีพระธรรมล้ำเลิศ นำบูชา เป็นพระทศพล ทรงถึงความ สำเร็จพลธรรมเหนือพลธรรม (ของคนทั่วไป) เปรียบด้วยแผ่นดิน ทรงเป็นผู้มีความเพียรมาก ข้าพเจ้าทูลนิมนต์แล้ว

ทสทสสจกกวาเพ ปน เทวตา สพพาว สนติปติตวา อชช ทสพโล ปรินิพพายติ อโธ ทานิ ปฏจาย อนธการํ ภวิสสตีติ ปริเทวนติ^{๑๘} ก็เทวตาในหมื่นจักรวาล ประชุมกันทั้งหมดพากันคร่ำ ครวญรำพันว่า “วันนี้ พระทศพลจะปรินิพพาน จำเดิมแต่นี้ไป จักมีแต่ความมืด”

ปาฏิหาริยัญฐานปี สพพา ทวาทสโยชนิกา ปรีสา อนรุฑธิ อุปสงกมิตวา กหิ ภนเต ทสพโล จิโตติ ปุจฺฉิสสุ^{๑๙} แม้ในที่ทรงทำยมกปาฏิหาริย์ บริษัททั้งหมดประมาณ ๑๒ โยชน์ เข้าไปหา พระอนรุฑธะ ถามว่า “ท่านผู้เจริญ พระทศพลประทับอยู่ ณ ที่ไหน”

๓. สตถุ แปลว่า พระพุทธเจ้า, พระศาสดา, ผู้สอน

รูปวิเคราะห์: ทิฏฐธมมิกสมปรายิกปรมตเถหิ ยถารหิ อนุสาสตีติ สตถา พระนามว่า สัตถุ เพราะทรงสั่งสอนสรรพสัตว์ด้วยประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ในอนาคตและประโยชน์อัน สูงสุด (สาส อนุสฺสิญฺจิมหิ=แนะนำ-สั่งสอน + รตถุ) กิเลเส สขติ วิสสชฺเชติ อนภาวํ คเมตตีติ สตถา พระ นามว่าสัตถุ เพราะทรงสละกิเลส (สข อติสขชฺเชน=สละ-ปล่อย + รตถุ) กิเลเส สาสนโทเกณ สิญฺจตีติ สตถา พระนามว่าสัตถุ เพราะทรงล้างกิเลสด้วยน้ำคือคำสอน (สัง เสงฺจน=ไหล-รด-ราด + รตถุ) กิเลสสตีติ-สงขาติ ปงฺกํ โสสาเปตีติ สตถา พระนามว่าสัตถุ เพราะทรงทำเปือกตมคือคมกิเลสให้แห้ง ไป (สุส โสสน=แห้ง-ผาก-เหี่ยว + รตถุ) กิเลเส สสตี หีสตีติ สตถา พระนามว่าสัตถุ เพราะ เปียดเบียนกิเลส (สสุ หีสาย=เปียดเบียน + รตถุ) สวติ อาสวติ ฌมมกํ โสตุ อิจฺจตีติ สตถา พระ นามว่าสัตถุ เพราะทรงต้องการพึงธรรมกถา (สุ สวเน=ฟัง + รตถุ) สเมติ กิเลเส อุปสเมตีติ สตถา พระนามว่าสัตถุ เพราะทรงทำกิเลสให้สงบ (สม อุปสเม=สงบ-ระงับ + รตถุ)

อุทาหรณ์: โส สมณฺหเทโส ภิกขุเหิ เอวมสฺส วจนีโย อชชตคฺเค เต อาวุโส สมณฺหส- เทส น เจว โส ภควา สตถา อปทิสิตพฺโพ^{๒๐} สมณฺหเทสนั้น อันภิกษุทั้งหลายพึงว่ากล่าวตักเตือนว่า สมณฺหเทส ตั้งแต่นี้ เธอไม่พึงอ้างพระผู้มีพระภาคเจ้าว่าเป็นศาสดา

โส โว มมจฺจเยน สตถา^{๒๑} พระธรรมวินัยนั้นจะเป็นศาสดาของพวกเธอ เมื่อเราล่วงไป แล้ว

กตมานิ ปญจ ? อธิ ภิกขเว ภิกขุโน สตถา ฌมมํ เทเสติ อญฺญตโร วา ครุญฺจานิโย สพรหมจารี^{๒๒} ภิกษุทั้งหลาย เหตุแห่งวิมุตติ ๕ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑ ศาสดาหรือเพื่อนพรหมจารี ในฐานะครูบางรูป แสดงธรรมแก่ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๔. สพพณฺณ แปลว่า พระพุทธเจ้า, พระสัพพัญญู, ผู้รู้ธรรมทั้งปวง

^{๑๗} พุ.อป. (บาลี) ๓๒/๒๔๗/๔๔๗.

^{๑๘} อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑๓๐/๘๒.

^{๑๙} อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑๘๘/๑๑๓.

^{๒๐} วิ.มหา. (บาลี) ๒/๔๒๙/๓๑๕.

^{๒๑} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๑๖/๑๓๔.

^{๒๒} อง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๒๖/๑๘.

รูปวิเคราะห์: สัพพ ชานาดีติ สัพพณฺณ พระนามว่าสัพพณฺณ เพราะทรงรู้ธรรมทั้งปวง สัพพสงฺขมสงฺขตํ อนวเสสํ ชานาดีติ สัพพณฺณ พระนามว่าสัพพณฺณ เพราะทรงรู้สังขตธรรมและอสังขตธรรมทั้งปวง (สัพพ + ณา อวโพธเน=รู้ + ฐ)

สัพพณฺณ ๕ ประการ^{๒๓} คือ ๑) *กมสัพพณฺณ* ทรงรู้จติและอุบัติทุกอย่างของสัตว์ผู้เป็นไปตามลำดับกรรม ๒) *สกกิยสัพพณฺณ* ทรงรู้สภาวะธรรมชาติทุกอย่างได้ในขณะญาณเดียว ๓) *สตตสัพพณฺณ* ทรงรู้สภาวะธรรมทุกอย่างตามความเป็นจริง ๔) *สัตติสัพพณฺณ* ทรงรู้สภาวะธรรมทุกอย่างด้วยพระปรีชาสามารถ ๕) *ญาตสัพพณฺณ* ทรงรู้สภาวะธรรมทุกอย่างด้วยพระปัญญาที่ทรงตรัสรู้ อริยสัจ ๔ ในสัพพณฺณ ๕ อย่างนี้ หมายถึงญาตสัพพณฺณ คือ ตรัสรู้ อริยสัจ ๔

อุทาหรณ์: เอวํ วุตเต มหานาม เต นิคฺคชา มํ เอตทวโจ นิคฺคโธ อาวุโส นาฏปุตฺโต สัพพณฺณ สัพพทสสาวิ อปริเสสํ ญาณทสสนํ ปฏิจานาติ^{๒๔} เมื่อเรากล่าวอย่างนั้นแล้ว นิครนถ์เหล่านั้นได้กล่าวกับเราว่า ท่านผู้มีอายุ นิครนถ์นาฏบุตร เป็นสัพพณฺณ เห็นสิ่งทั้งปวง ปฏิญญาญาณที่สสนะอย่างเบ็ดเสร็จ

กถํ ภควา สมฺมตจกฺขุนาปิ วิวญฺจกฺขุ ? สมฺมตจกฺขุ วุจฺจติ สัพพณฺณตฺตวณํ ภควา สัพพณฺณตฺตวณณฺ อเปโต สมฺมเปโต อุปคโต สมฺมคโต อุปนโน สมฺมปนโน สมฺมนาคโต^{๒๕} พระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระจักขุแจ่มแจ้งด้วยสมันตจักขุ เป็นอย่างไร คือ พระสัพพณฺณตฺตวณณฺ ตรัสเรียกว่าสมันตจักขุ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประกอบพร้อมด้วยพระสัพพณฺณตฺตวณณฺ จึงทรงพระนามว่าพระสัพพณฺณ)

เตน ยถาวุตเตน การณณ ตถาคโต สมฺมตจกฺขุ สัพพณฺณตฺติ วุตตํ โหติ^{๒๖} เพราะเหตุตามที่กล่าวมานั้น พระตถาคตเจ้า จึงทรงพระนามว่าพระสมันตจักขุ พระสัพพณฺณ

๕. ทวิปทุตตม แปลว่า พระพุทเจ้า, ผู้ประเสริฐกว่าสัตว์สองเท้าคือมนุษย์และเทวดา

รูปวิเคราะห์: ทวิปทานํ อุตฺตโม ทวิปทุตฺตโม^{๒๗} พระนามว่าทวิปทุตตม เพราะประเสริฐกว่าสัตว์สองเท้าทุกชนิด ทวิปทานํ ทวิปเทสุ วา อุตฺตโม ทวิปทุตฺตโม บรรดาสัตว์สองเท้าคือมนุษย์และเทวดาทั้งหลาย พระพุทเจ้าเป็นผู้ประเสริฐที่สุด จึงทรงพระนามว่าทวิปทุตตม (ทวิ + ปท + อุตตม)

อุทาหรณ์: ปุณฺณามิ มุนี ปทุตฺตปณฺณํ พุทฺธิ ธรรมสฺสามิ วิตตณฺ्हํ ทวิปทุตฺตมํ สารถินํ ปวรํ กติ โลเก สมณา ตทิม พุทฺธิ^{๒๘} ข้าพระองค์ขอทูลถามพระพุทเจ้าผู้เป็นมุนี มีพระปัญญามาก ผู้เป็นเจ้าของแห่งพระธรรม ผู้มีตณหาปราศจากไปแล้ว ผู้สูงสุดกว่าสัตว์ ผู้ประเสริฐกว่าสารถิทั้งหลายว่า สมณะในโลกมีเท่าไร ขอพระองค์ตรัสบอกสมณะเหล่านั้นด้วยเถิด ฯ

^{๒๓} ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑๕๖/๓๙๐.

^{๒๔} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๗๙/๑๔๐.

^{๒๕} ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๕๖/๒๙๙.

^{๒๖} ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑๕๖/๓๙๑.

^{๒๗} ขุ.พุทฺธ.อ. (บาลี) ๓๗/๗๑.

^{๒๘} ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๘๓/๓๕๓.

ตัม เทวเทว วนทามิ ปุตตนเต ทวิปทุตม อนุชาตัม มหาวีร นาค นาคสส โอสรนติ^{๒๙} ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระองค์ขอกราบไหว้ท่านนิโครธกัปภะระ ผู้เป็นวิสุทธิเทพ เป็นอนุชาตบุตร มีความเพียรมาก เป็นผู้ประเสริฐ ทั้งเป็นพระโอรสของพระองค์ผู้ประเสริฐนั้น

ทวิปทุตโม ทวิปทานัม เทวพรหมมนุสสานัม อุตตโม เสฏโฐ^{๓๐} บรรดาเทวดา พรหม และมนุษย์ผู้มีสองเท้า พระพุทธเจ้าเป็นผู้ประเสริฐที่สุด

๖. มุนินท แปลว่า พระพุทธเจ้า, พระมุนินท

รูปวิเคราะห์: มุนิน อธิท ราชา มุนินท พระนามว่ามุนินท เพราะทรงยิ่งใหญ่กว่าพระมุนีทั้งหลาย (มุนิ + อธิท)

พระมุนีมักกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า มุนีติ หิ อคาริยมุนิ อนุคาริยมุนิ เสฏขมุนิ อเสฏขมุนิ ปจเจกมุนิ มุนิมุนีติ อนุคาริยา มุนโย^{๓๑} คำว่า มุนิ ได้แก่ พระมุนีทั้งหลาย คือ ๑) *อคาริยมุนิ* คฤหัสถ์ ผู้รักษาศีล เจริญภาวนา เป็นกัลยาณบุรุษ ๒) *อนุคาริยมุนิ* บรรพชิตผู้มีจาคูปาริสุทธิศีลสมบูรณ์ ๓) *เสฏขมุนิ* เสฏขบุคคล ๗ จำพวก คือ คฤหัสถ์หรือบรรพชิตผู้บรรลุลหรรณชั้นโสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผล สกทาคามีมรรค สกทาคามีผล อนุคามิมรรค อนุคามิผล และอรหัตตมรรค ๔) *อเสฏขมุนิ* คฤหัสถ์หรือบรรพชิตผู้บรรลุลหรรณชั้นอรหัตตผล ๕) *ปจเจกมุนิ* พระปัจเจกพุทธเจ้า ๖) *มุนิมุนิ* พระพุทธเจ้า ในจำนวนนั้น พระพุทธเจ้าเป็นใหญ่กว่ามุนีทั้ง ๕ ข้างต้น จึงทรงพระนามว่ามุนิมุนิ หรือมุนินท

อุทาหรณ์: สุทโธทโน มุนิวโร อภิทสสนาย อมจจปุตเต ทสธา อเปสยิ พลเสน สทธี มหาตมา มุนินท สมโย มหาวีร องค์กริสาณ^{๓๒} ข้าแต่พระจอมมุนี พระเจ้าสุทโธทนะมหาราช มีพระราชประสงค์จะทรงพบพระจอมมุนี จึงทรงส่งบุตรอำมาตย์ พร้อมกองกำลังใหญ่มาถึง ๑๐ ครั้ง ข้าแต่พระมหาวีระ เป็นสมัยสมควรสำหรับพระองค์กริสาแล้ว พระเจ้าข้า

ตัมทสเสนน พุทตปิตราสิ อธิกขมานัม ทวิปทานมินทัม โตเสหิ ตัม มุนินท คุณเสฏโฐ สมโย มหาวีร องค์กริสาณ^{๓๓} ข้าแต่พระจอมมุนี ผู้มีกองปีติหน้าอัครจริย เพราะการเห็นพระองค์ ขอพระองค์โปรดทรงปลอบพระผู้เป็นเจ้าแห่งหมู่มนุษย์ ผู้มีพระคุณอันประเสริฐ ซึ่งตั้งพระเนตรรอคอยพระองค์นั้นด้วยเถิด ข้าแต่พระมหาวีระ เป็นสมัยสมควรสำหรับพระองค์กริสาแล้ว พระเจ้าข้า

จิรํ จาตุ ฐมโม มุนินทสส โลเก^{๓๔} ขอให้ธรรมะของพระพุทธเจ้าจงดำรงมั่นคงตลอดกาลนาน

๗. ภควนตุ แปลว่า พระพุทธเจ้า, พระผู้มีพระภาคเจ้า, ผู้มีโชค

รูปวิเคราะห์: รากโทสโมหมานสส ภคคตตา ภคา อสส อตถิติ ภควา พระนามว่าพระผู้มีพระภาคเจ้า (ผู้มีโชค) เพราะทรงทำลายรากะ โทสะ โมหะ และมานะได้แล้ว (ภค + วนตุ) ภค-สงขตา โลภียโลกุตตรสมปตติโย วนิ ภชิ เสวิตติ ภควา พระนามว่าภควา เพราะทรงเสพสมบัติที่เป็น

^{๒๙} ขุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๑๒๘๘/๔๓๐.

^{๓๐} ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๒๑๙/๒๗๐.

^{๓๑} ขุ.อิติ.อ. (บาลี) ๓๘/๑๗๒.

^{๓๒} ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) ๖๐/๔๖.

^{๓๓} ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) ๖๒/๔๖.

^{๓๔} ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) ๑-๑๘/๔๓๕.

โลกียะและ โลกุตตระที่เรียกว่าภคะ (ภค + วนฺ เสวय=เสพ-คบ + วนฺตุ) โสมนัสสกุมาตตภาวาที่สุ
จริมตภาเว จ ภคสงฆาตํ สิริ อัสสรียํ ยสํ จ วมิ อุกคิริ เขฬปิณฑํ วยิ อนเปกโข ฉทฺทยิตฺติ ภควา พระ
นามว่า ภควา เพราะทรงคล้ายคือละไปไม่ไยดีในสิริ ความเป็นใหญ่ และเกียรติยศที่เรียกว่าภคะ
เหมือนก้อนเขฬะ ในคราวเสวยพระชาติเป็นโสมนัสสกุมาตเป็นต้น และในอภิปุสฺสทักขัย (ภค + วนฺ
อุคคิริณ=คายออก + วนฺตุ) สมํ ปวตตตฺตา ภคสงฆาเต สีเนรฺยุคนฺธอรุตรกรฺรุมวณฺตาภิภาชนโลเก
วมิ ตณฺนิวาสิ สุตตาวาสสมตฺติกมณฺโต ตปฺปฏิพฺพทณฺณทราคปฺพาเนน ปชฺหิตฺติ ภควา พระนามว่าภควา
เพราะทรงคล้าย คือ ทรงละโอกาสโลกมีภูเขาสีเนรุ ภูเขายุคนันธ อุตตรกรฺรุมวิปและปาหิมพานต์เป็น
ต้นที่เรียกว่าภคะ เพราะเป็นไปร่วมกับบัณฑิต (ที่เรียกว่า ภะ) ด้วยการละฉันทราคะอันเนื่องด้วย
โอกาสโลกนั้น เพราะล่วงที่อยู่ของเหล่าสัตว์ผู้อยู่ในโอกาสโลกนั้น (ภค + วนฺ อุคคิริณ=คายออก +
วนฺตุ)^{๓๕}

อุทาหรณ์: อติปิ โส ภควา อรหํ สมมาสมพุทฺธो^{๓๖} แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาค
เจ้าพระองค์นั้น เป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้โดยชอบด้วยพระองค์เอง

เอกํ สมยํ ภควา สาวตฺถิยํ วิหริติ เขตฺตเวเน อนาถปิณฑิกสฺส อารามเ^{๓๗} สมัยนั้น พระผู้
มีพระภาคเจ้า ประทับอยู่ที่เขตวันมหาวิหาร อารามของอนาถปิณฑิกเศรษฐี ใกล้กรุงสาวัตถี

ภควาติ คารวาทิวนํ, อปิ จ ภคฺคราโคติ ภควา, ภคฺคโทโสติ ภควา, ภคฺคโมโหติ ภควา
, ภคฺคมาโนติ ภควา คำว่า ภควา เป็นพระนามที่พุทธบริษัทเรียกโดยเคารพ อนึ่ง ทรงพระนามว่า
ภควา เพราะทรงทำลายราคะ โทสะ โมหะ และมานะได้^{๓๘}

๘. นาค แปลว่า พระพุทธเจ้า, ผู้ทรงเป็นที่พึ่ง

รูปวิเคราะห์ว่า: เวเนยยานํ หิตสุขํ นาคติ อาสีสตีติ นาโถ พระนามว่านาคะ เพราะ
ทรงหวังประโยชน์สุขแก่เวไนยสัตว์ (นาค อาสีสเน=ปรารถนา-หวัง + อ) ตํ หิตปฏิปัตตี นาคติ ยาจ
ตีติ นาโถ พระนามว่านาคะ เพราะทรงปฏิบัติเพื่อประโยชน์นั้น ๆ (นาค ยาจเน=ขอ-อ้อนวอน + อ)
สพฺพสฺสเต นาคติ อภิภวตีติ นาโถ พระนามว่านาคะ เพราะทรงปกครองสรรพสัตว์ (นาค อัสสรียะ=
เป็นใหญ่ + อ) สุตตานิ หิตสุขํ นาคติ นิโยเซตีติ นาโถ พระนามว่านาคะ เพราะทรงบำเพ็ญประโยชน์
สุขแก่สัตว์โลกทั้งมวล (นาค นิโยชเน=ประกอบ + อ) กิเลเส นาคติ อุปตาเปตีติ นาโถ พระนามว่านา
กะ เพราะทรงคุกคามกิเลสให้เร่าร้อน (นาค อุปตาเป=ทำให้ร้อน + อ) นาโถติ โลกปฏิสรโณ โลกสา
มิ โลกนายโกติ วุตตํ โหติ คำว่า นาโถ หมายถึง พระผู้ทรงเป็นที่พึ่งของชาวโลก เป็นเจ้าแห่งชาวโลก
เป็นผู้นำของชาวโลก^{๓๙}

อุทาหรณ์: อุกกามุขปญฺโญ จ ขทฺริงการสนนิโก วิชฺชุโป มหาวิโร โส เม นาโถ
นิมนฺตโต^{๔๐} พระพุทธเจ้าทรงมีรัศมีเรืองรองดุจถ้ำเปล่งไม้ตะเคียน กระทบปากเข้าทองคำ เปรียบ
ด้วยสายฟ้า ทรงเป็นผู้มีความเพียรมาก พระองค์นั้น ข้าพเจ้าทูลนิมนต์แล้ว

^{๓๕} นิตฺติ.ธตฺ. (บาลี) ๙/๓๗.

^{๓๖} วิมฺหา. (บาลี) ๑/๑/๑.

^{๓๗} อัง.สฺตตฺก. (บาลี) ๒๓/๒๘/๒๒.

^{๓๘} ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๕๐/๑๑๙.

^{๓๙} สารตฺถ.ฐีกา (บาลี) ๑/๑๐.

^{๔๐} ขุ.อป. (บาลี) ๓๒/๒๔๐/๔๔๖.

กรวิกรุโท นาโถ พรหมโมโส ตถาคโต อุทธรนโต มหาทุกขา วิปปณฺเฐ อนายเก^{๔๑} พระตถาคตเจ้า ผู้ทรงเป็นที่พึ่ง มีพระสุรเสียงไพเราะ เหมือนเสียงนกการเวก มีพระสุรเสียงก้องดัง เสียงพรหม ทรงถอนเวไนยสัตว์ผู้จะฉิบหายเพราะขาดผู้แนะนำขึ้นจากมหันตทุกข์

อถ รูปา อรูปา จ สุขทุกขา วิมฺจจติ อิจฺเจว อภณฺนิ นาโถ ติโลกสรณฺ มุนินฺติ^{๔๒} เมื่อนั้น เขาย่อมพ้นจากรูปภพ อรูปภพ สุข และทุกข์ พระพุทธเจ้าผู้เป็นมุนี เป็นที่พึ่งของโลกทั้งสาม ได้ตรัสไว้ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้

๙. จกขุมนตฺ แปลว่า พระพุทธเจ้า, ผู้มีจักขุคือสัพพัญญุตญาณ

รูปวิเคราะหฺว่า: จกขุ ญาณจกขุ อสสตีติ จกขุมา พระนามว่าจักขุมนตฺ เพราะทรงมี ปัญญาจักขุ พุทธมมสมนตญาณทิพพจกขุ มัสจกขุสงขาเตหิ ปญฺจหิ จกขุหิ สมณนาคตตฺตา จกขุมา พระนามว่าจักขุมนตฺ เพราะทรงประกอบด้วยญาณจักขุ ๕ คือ พุทธจักขุ ฌัมมจักขุ สมันตจักขุ ปัญญาจักขุ ทิพพจักขุ และมัสจกขุคือตาเนื้อ (จกขุ + มนตฺ)

คำว่า จักขุ นี้มีขยายความว่า เทว จกขุนิ ญาณจกขุ เจว มัสจกขุ จ, ตตถ ญาณจกขุ ปญฺจวิธํ พุทธจกขุ ฌมฺมจกขุ สมณตจกขุ ทิพพจกขุ ปญฺญาจกขุ^{๔๓} จักขุ ๒ คือ ญาณจักขุ (หรือ ปัญญาจักขุ) และมัสจกขุ ในจักขุ ๒ อย่างนั้น ญาณจักขุมี ๕ คือ พุทธจักขุ ฌัมมจักขุ สมันตจักขุ ทิพพจักขุ และปัญญาจักขุ

อุทาหรณ์: ทุกฺขสฺสทนฺตงฺโร สตฺธา จกขุมา ปรินิพฺพุโต^{๔๔} พระศาสดาทรงทำที่สุดแห่งทุกข์ มีพระจักขุ ปรินิพพานแล้ว

สนฺตานนฺท เทวตา อากาเส ปรวีสณฺณินิโย เกเส ปกิริย กนฺทนฺติ พาหา ปคฺคยฺห กนฺทนฺติ ฉินฺนปาทํ วิย ปตฺตนฺติ อวฺภฺณฺณฺติ วิวฺภฺณฺณฺติ อติชิปปิ ภควา ปรินิพฺพายิสฺสตี อติชิปปิ สุคฺโต ปรินิพฺพายิสฺสตี อติชิปปิ จกขุมา โลเก อนฺตรธายิสฺสตี^{๔๕} พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า มีเทวดา บางพวกเป็นผู้เนรมิตแผ่นดินขึ้นบนอากาศ สยายผมประคองแขนร้องไห้คร่ำครวญ ล้มเกลือกก่อกlingไปมา เหมือนคนขาขาด เพื่อรำพันว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าถ้วนปรินิพพาน พระสุคตเจ้าถ้วนปรินิพพาน พระจักขุมาของโลก จักถ้วนปรินิพพานไปแล้ว

อฺปฺเปกฺจฺเจ พาหา ปคฺคยฺห กนฺทนฺติ ฉินฺนปาทํ วิย ปตฺตนฺติ อวฺภฺณฺณฺติ วิวฺภฺณฺณฺติ อติชิปปิ ภควา ปรินิพฺพุโต อติชิปปิ สุคฺโต ปรินิพฺพุโต อติชิปปิ จกขุมา โลเก อนฺตรหิตฺตี^{๔๖} ภิกษุบางพวกที่ยังมีราคะ พาประคองแขนร้องไห้คร่ำครวญ ล้มเกลือกก่อกlingไปมา เหมือนคนขาขาด เพื่อรำพันว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าถ้วนปรินิพพาน พระสุคตเจ้าถ้วนปรินิพพาน พระจักขุมาของโลก ถ้วนปรินิพพานไปแล้ว

๑๐. อังคิรฺส แปลว่า พระพุทธเจ้า, พระอังกิรส, ผู้มีรัศมีแผ่ชานออกจากพระวรกาย

^{๔๑} ชุ.อป. (บาลี) ๓๓/๖/๔๖.

^{๔๒} ชุ.อป. (บาลี) ๓๓/๒๒๐/๒๐๗.

^{๔๓} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๑/๑.

^{๔๔} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๘๖/๑๐๙.

^{๔๕} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๐๐/๑๒๓.

^{๔๖} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๒๔/๑๓๗.

รูปวิเคราะห์ว่า: องค์โต สรีรโต นิคคตา รสมิ ยสส โส องค์โร^{๔๗} พระพุทธเจ้าพระนามว่าอังคีรส เพราะทรงมีพระรัศมีชานออกจากพระวรกาย สพพทา พยามปปกาย กายโต นิจจรวเสน องค์โร พระนามว่าอังคีรส เพราะทรงมีพระรัศมีแผ่ชานออกจากพระวรกาย ตลอดเวลา องค์รสส อสิโน อปจจ องค์โร พระนามว่าอังคีรส เพราะเป็นผู้สืบเชื้อสายของฤๅษีอังคีรส (องค์โร + ณ) องค์มทิ กาเย รโส รสิ ทิปปเต ยสสาติ องค์โร พระนามว่าอังคีรส เพราะทรงมีพระรัศมีชานออกจากพระวรกาย (องค์=ร่างกาย + อี + รส=รัศมี + ณ)

อุทาหรณ์: องค์รสส นมตถุ สกยปุตตสส สิริมโต^{๔๘} ขอนอบน้อมแด่พระพุทธเจ้า ผู้ศากยบุตร ผู้มีพระสิริ

องค์โร ปสส วิโรจมานิ ตปนตมาทิจจมิวนตลิกเขตติ^{๔๙} ท่านจงดู พระพุทธเจ้าผู้ทรงรุ่งเรืองอยู่ ดุจดวงอาทิตย์รุ่งโรจน์อยู่ในอากาศ ฉะนั้น

เอวมปิ องค์โร ตวั มหามุณี อติโรจสิ ยสสา สพพโลกนติ^{๕๐} ข้าแต่พระมหามุนีอังคีรส พระองค์ทรงรุ่งเรืองล่งโลกทั้งหมดด้วยพระยศ แมฉนั้น

๑๑. มุณี แปลว่า พระพุทธเจ้า, พระมุณี, ผู้รู้

รูปวิเคราะห์ว่า: อตตหิตถจ ปรหิตถจ มุนาติ ชานาติติ มุณี^{๕๑} พระนามว่ามุณี เพราะทรงรู้ประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น สพพมเม มุนติ ชานาติติ มุณี พระนามว่ามุณี เพราะทรงรู้ธรรมทั้งปวง (มุณ ภาณ=รู้ + อี) ขนธาทีโลเก ตล อโรเปตวา มิณนโต วีย อิเม อชมตติกา ขนธา อิเม พาหิราติ อาทินา นเยน อุโธ อตเถ มุนาติติ มุณี ชื่อว่ามุณี เพราะรู้ประโยชน์ทั้ง ๒ เหล่านี้ในโลกมีชั้นเป็นต้น เหมือนยกตราซึ่งขึ้นซึ่งอยู่โดยนัยเป็นต้นว่า ชั้นเหล่านี้เป็นภายใน เหล่านี้เป็นภายนอก โมนิ วุจจติ ภาณิ กายโมเนยยาทีสุ อถนตริ วา ญาณหรือความเป็นผู้หนึ่งทางกายเป็นต้นอย่างไรอย่างหนึ่ง ท่านเรียกว่า โมนะ เตน สมณนาคตตตา ปุคคโล มุนิตี วุจจติ บุคคลท่านเรียกว่ามุณี เพราะประกอบ ด้วยญาณหรือความเป็นผู้หนึ่งนั้น (สงบนิ่งด้วยปัญญารู้เท่าทันกิเลส) โมนมสส อตถิติ มุณี ชื่อว่ามุณี เพราะมีโมนะ (โมน=ญาณหรือความเป็นผู้หนึ่ง + อี) อตตโน จิตต มุนาติ พนตติ รากโทสาทิวส คนตุ น เทตติ มุณี ชื่อว่ามุณี เพราะผูกจิตของตนไม่ให้ตกไปสู่อำนาจของราคะและโทสะเป็นต้น (มุ พนธเน=พัน-ผูก + นา + อี)

มุณีเป็นได้ทั้งพระนามที่ใช้เรียกพระพุทธเจ้า และหมายถึงผู้รู้หรือนักปราชญ์ทั่วไปได้เช่นกัน ขึ้นอยู่กับบริบทของประโยคนั้น ๆ

มุณีตี หิ อคาริยมุณี อนคาริยมุณี เสกขมุณี อเสกขมุณี ปจเจกมุณี มุณีมุณีติ อเนกวิชา มุนโย^{๕๒} คำว่า มุณี คือ ๑) *อคาริยมุณี* กัลยาณบุรุษ ๒) *อนคาริยมุณี* บรรพชิตผู้มีจิตปาริสุทธิตีล สมบูรณ์ ๓) *เสกขมุณี* เสกขบุคคล ๔) *อเสกขมุณี* คฤหัสถ์หรือบรรพชิตผู้บรรลุลุทธิธรรมขั้นอรหัตตผล ๕) *ปจเจกมุณี* พระปัจเจกพุทธเจ้า ๖) *มุณีมุณี* พระพุทธเจ้า

^{๔๗} พ.อ.ป.อ. (บาลี) ๒/๕๒/๘๑.

^{๔๘} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๗๗/๑๗๐.

^{๔๙} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๒๓/๙๗.

^{๕๐} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๑๙/๒๓๖.

^{๕๑} พ.เปต.อ. (บาลี) ๓๗๐/๑๗๓.

^{๕๒} พ.อิตติ.อ. (บาลี) ๓๘/๑๗๒

อุทาหรณ์: พุทฺธนนํ วต อตถาย โปธิมชฺชคฺคา มุนิ^{๕๓} พระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้โพธิญาณ เพื่อประโยชน์แก่ชนหมู่มาทนน

โมเนยยธมฺมสมนนาคเมณ มุนิ^{๕๔} พระนามว่ามุนิ เพราะทรงประกอบด้วยโมเนยยธรรม (คือพระปัญญาญาณ)

อสุโสสิ โข อุตฺตมมุตฺตา ภิกฺขุณี อยฺเยน กิร มหากุสฺสเปณ อโยโย อานนฺโท เวเทหฺมุนิ กุมารกฺวาเทน อปสาทิโตติ^{๕๕} ภิกษุณีอุตมมุตตาได้ยินแล้วคิดว่า ทราบว่าพระอานนท์ผู้เป็นเจ้า ผู้เป็นมุนีปราด เปรี๊ยะ ถูกพระคุณเจ้ามหากัสสปะรุกรานด้วยการกล่าวว่าเป็นเด็ก

มุนิ ทยนฺทํ โอตฺถรํกํ ตตฺถ อนฺนุณฺดาสิ^{๕๖} พระพุทธเจ้าทรงอนุญาตผ้ากรองน้ำมีขอบ ในที่นั้น

๑๒. โลกนาถ แปลว่า พระพุทธเจ้า, พระโลกนาถ, ผู้ทรงเป็นที่พึ่งของสัตว์โลก

รูปวิเคราะห์: โลกานํ โลเกสุ วา นาโถ โลกนาโถ พระนามว่าโลกนาถะ เพราะทรงเป็นที่พึ่ง ของชาวโลก (โลก + นาถ ยาจโนปตาศิสริยาสิสาสุ = ขอร้อง, ทำให้ร้อน, เป็นใหญ่, ปรารภณา + อ)

อุทาหรณ์: เตน วิตถาริกิ อาสิ โลกนาถสฺส สาสนํ^{๕๗} เพราะเหตุฉะนั้น พระศาสนาของพระโลกนาถ จึงแผ่ไปอย่างกว้างขวาง

เอวํ โลกนาถสฺส กรุณฺหาคุณิ อวาชฺชิตฺวา กเถตพฺพํ^{๕๘} ภิกษุควรรำลึกถึงพระกรุณาคุณของพระพุทธเจ้าอย่างนี้แล้ว ฟังกล่าวเถิด

อจฺจนตฺสขุมาโล โลกนาโถ เทววิมานสทิสํ คนฺธกฺกุฏี ปหาย ตตฺถ ตตฺถ วิปฺภิณฺณฉาริ กาย ภินนภาชนติณปลาตฺสกุฏฺฐกฺกุสฺสกรวจฺจาทิสงกิลิฏฺฐาย สงฺการกฺกุชฺชานสทิสาย กุมภการสาตาย ตินสนธาริ สนฺธิริตฺวา ปสฺสกุสจฺจิรํ ปณฺณเปตฺวา เทววิมานสทิสํ ทิพฺพคนฺธสฺสคนฺธิ คนฺธกฺกุฏี ปวิสิตฺวา นิสิตฺนโตวีย นิสิติ^{๕๙} พระโลกนาถทรงสุขุมาลชาตอย่างยิ่ง ทรงละพระคันธกฺกุฏีเป็นเช่นกับเทพวิมาน ทรงปูลาดสันถัดคือหญ้า ในศาลาช่างหม้อ ซึ่งมีซี่ไถเรียราดไปทั่ว สกปรกด้วยภาชนะแตก หญ้าแห้ง ซี้ไถ และขี้สุกรเป็นต้น เป็นเช่นกับที่ทิ้งขยะ ทรงปูบังสุกุลจิวรประทับนั่ง ดุจเสด็จเข้าพระมหาคันธกฺกุฏีอันมีกลิ่นทิพย์เช่นกับเทพวิมานแล้วประทับนั่งฉะนั้น

มหาภินิหารโต ปฏฺฐาย หิ ยาว มหาปริณิพฺพานา โลกหิตตถเมว โลกนาถา ติฏฺฐนฺติ^{๖๐} ตั้งแต่เสด็จออกมหาภิเนษกรรมจนถึงมหาปริณิพพาน พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงดำรงอยู่เพื่อเกื้อกูลชาวโลกเหมือนกัน

^{๕๓} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๒๐/๒๓๖.

^{๕๔} พ.อ.อ. (บาลี) ๙๙/๓๖๐.

^{๕๕} ส.น. (บาลี) ๑๖/๑๕๔/๒๐๙.

^{๕๖} วิ.จ. (บาลี) ๗/๒๙๓/๕๔.

^{๕๗} พ.อ.ป. (บาลี) ๓๓/๕/๔๖๗.

^{๕๘} วิ.อ. (บาลี) ๑/๕๕/๒๗๖.

^{๕๙} ม.อ.อ. (บาลี) ๓/๓๔๒/๒๑๐.

^{๖๐} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๑๑.

๑๓. อนธิวร แปลว่า พระพุทธเจ้า, ผู้ประเสริฐสุด

รูปวิเคราะห์ว่า: อจจนตวโร อธิวร นาสส อตถิติ อนธิวโร, น ตโต อธิโก วโร อตถิติ วา อนธิวโร, อนุตตโรติ อตถิโก^{๖๑} พระพุทธเจ้าพระนามว่าอนธิวระ เพราะไม่มีใครยิ่งกว่า ได้แก่ ผู้ประเสริฐที่สุด อตตโน อธิกสส กสสจิ อภาวโต อนธิวโร พระนามว่าอนธิวระ เพราะไม่มีผู้ใดประเสริฐยิ่งกว่าพระองค์ (น + อธิวร)

อุทาหรณ์: พรหมมา จ โลกาธิปตี สหุมปติ กตณฺขลํ อนธิวรํ อयाจถ สนฺตึธ สุตตา อปฺปรชฺชชชาติกา เทเสหิ ธมฺมํ อนุกมฺปิํ ปชํ^{๖๒} ท้าวสหัมบดีพรหมผู้เป็นประธานในโลกทั้ง ๓ ประณมอัญชลีกราบทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าว่า ในโลกนี้ เหล่าสัตว์ผู้เกิดมามีนัยน์ตาเปื้อนธุลีเพียงน้อยนิด มีอยู่ ขอพระองค์ทรงอาศัยความเอ็นดูหมู่มสัตว์นี้แล้ว โปรดทรงแสดงธรรมด้วยเถิด

ตสฺมา กายา อจฺจรา กามวณฺณินิ อธิวโร นมสฺสิตุ^{๖๓} ดิฉฺน (เทพธิดาสิริมา) เป็นนางอัปสรซึ่งมีรูปร่างน่าพึงใจ ประสงค์จะนมัสการพระพุทธเจ้า จึงมายังโลกมนุษย์นี้

อิธ อนธิวรา พุทฺธา อภิสมพุทฺธา วิโรจนติ^{๖๔} ในสถานที่นี้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้ล้าเลิศ ตรัสรู้ด้วยพระองค์ ทรงรุ่งเรืองอยู่

๑๔. มहेสิ แปลว่า พระพุทธเจ้า, ผู้ทรงแสงหาคุณอันยิ่งใหญ่

รูปวิเคราะห์ว่า: มหนเต สีล สมาธิ ปญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทสฺสนกฺขนฺธเ เอสิ คเวสฺสิติ มहेสิ^{๖๕} พระพุทธเจ้าพระนามว่ามहेสิ เพราะทรงแสงหาศีลชั้นธัมมาธิขันธ์ ปัญญาชั้นวิมุตติชั้นธัมมาธิขันธ์ และวิมุตติญาณทสฺสนกฺขนฺธอันยิ่งใหญ่ มหนตานํ สีลกฺขนฺธาทํ เอสนโต คเวสนโต มहेสิ ทรงพระนามว่ามहेสิ เพราะทรงแสงหาคุณอันยิ่งใหญ่มีศีลชั้นเป็นต้น (มหนต + เอส คเวสน = แสงหา + อี) มหนโต อีส วิภูติ เอตสฺสาติ มहेสิ พระนามว่ามहेสิ เพราะทรงมีความเป็นใหญ่ยิ่ง (มหนต + อีส + อี)

อุทาหรณ์: ตสฺส มहेสิโน สยมกฺกุสฺส จีวรตถาย โขมวตถํ มया ทินนํ^{๖๖} ข้าพเจ้าได้ถวายผ้า โขมะเพื่อทำจีวร แต่พระพุทธเจ้าผู้สยัมภูพระองค์นั้น

เตน โข ปน สมเยน มนุสฺสา อิมํ คากํ คายนฺติ ทณฺเฑเนเก ทมยฺนติ องฺกุเสหิ กสาหิ จ อทณฺเฑน อสฺตเถน นาโค ทนฺโต มहेสินาติ^{๖๗} สมัยนั้น คนทั้งหลายพากันขับร้องคารานี้ว่า คนฝึกช้างและคนฝึกม้า บางพวกมีท่อนไม้ ขอ และสั้จึงจะฝึกได้ แต่พระพุทธเจ้าไม่ต้องใช้ท่อนไม้ ไม่ต้องใช้คัสตรา ทรงฝึกช้างได้เลย

^{๖๑} พุ.พุทธ.อ. (บาลี) ๑/๑๗.

^{๖๒} พุ.อป. (บาลี) ๓๓/๑/๔๓๕.

^{๖๓} พุ.วิ. (บาลี) ๒๖/๑๓๙/๒๑.

^{๖๔} พุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๖๙/๒๗๘.

^{๖๕} พุ.อป.อ. (บาลี) ๒/๒๗/๗.

^{๖๖} พุ.อป.อ. (บาลี) ๒/๒๗/๗.

^{๖๗} วิ.จู. (บาลี) ๗/๓๔๒/๑๓๕.

๑๕. วินายก แปลว่า พระพุทธเจ้า, ผู้แนะนำ, ผู้นำสัตว์ไปสู่นิพพาน

รูปวิเคราะห์ว่า: พุทธิ วินยฺหาเยหิ สุตเต วิเนติ ทเมตติ วินายโก^{๖๘} พระพุทธเจ้า พระนามว่าวินายกะ เพราะทรงฝึกสัตว์ทั้งหลายด้วยอุบายเครื่องฝึกเป็นอันมาก หิตฺ วินยติ อนุสาสติ ติ วินายโก พระนามว่าวินายกะ เพราะทรงแนะนำประโยชน์แก่อกุล (วิ + นิ ปาปุณฺเน=นำไป-ถึง + ญฺ)

อุทาหรณ์: ปพฺพชฺ โคตมี ยาจิ นานุญญาสิ ตถาคโต กปิลวตฺถุ เวสาลี อคมาสิ วินายโก^{๖๙} เรื่องพระนางโคตมีทูลขอบรรพชา พระตถาคตไม่ทรงอนุญาต และเรื่องพระพุทธเจ้าเสด็จจากกรุงกบิลพัสดุ์ ไปยังกรุงเวสาลี

กปิลวตฺถุ เวสาลี อคมาสิ วินายโก^{๗๐} เรื่องพระพุทธเจ้าเสด็จจากกรุงกบิลพัสดุ์ ไปยังกรุงเวสาลี

ฉนฺโน ตํเยว อาปตฺตี ปฏิภาตุน อิจฺจติ อุกฺเขปนาปปฏิกมฺเม อาณาเปสิ วินายโก^{๗๑} พระฉนฺนจะไม่ปรารถนาจะรู้เห็นอาบัติ พระพุทธเจ้าผู้อดมรับสั่งให้ลงอุกเขปนียกรรม เพราะไม่เห็นว่าเป็นอาบัติในกรุงโกสัมพี

๑๖. สมณตจฺจุ พระพุทธเจ้า, ผู้ทรงมีพุทธญาณรอบทิศ

รูปวิเคราะห์ว่า: สมณตจฺจุสงฺขาตํ สพฺพญฺญุตญาณํ อสฺสชาติติ สมณตจฺจุ พระพุทธเจ้าพระนามว่าสมันตจักขุ เพราะทรงมีพระสัพพัญญุตญาณคือพระสมันตจักขุ สมณตจฺจุ จุทฺทส พุทฺธญาณานิ, ทุกฺเข ญาณ^{๗๒} พุทฺธญาณ ๑๔ ชื่อว่าสมันตจักขุ ได้แก่ ปัญญาเห็นทุกขสัจ สมณตจฺจุ วุจฺจติ สพฺพญฺญุตญาณ^{๗๓} พระสัพพัญญุตญาณท่านเรียกว่าสมันตจักขุ สพฺพมมทสฺสนสฺสิต ตาย สมณตจฺจุติ ลทฺธนาเมน สพฺพญฺญุตญาณเณน สมณนาคตตฺตา สมณตจฺจุ พระนามว่าสมันตจักขุ เพราะทรงมีปกติเห็นธรรมทั้งปวง และเพราะทรงประกอบด้วยพระสัพพัญญุตญาณ (สมนต + จกฺขุ)

อุทาหรณ์: วิภูจฺจนโทสิ สมณตจฺจุ วิโรจสิ วิมโล สพฺพโลเก^{๗๔} ข้าแต่พระพุทธเจ้า พระองค์ผู้มีกิเลสจตุหังคาที่เป็ดแล้ว เป็นผู้ปราศจากมลทิน รุ่งโรจน์อยู่ในโลกทั้งปวง

ตํ สวากํ สกฺก มยฺมปิ สพฺเพ อญฺญาตุมิจฺฉาม สมณตจฺจุ^{๗๕} ข้าแต่พระพุทธเจ้าผู้ ศากยะ แม้ข้าพระองค์ทั้งหมดปรารถนาจะทราบถึงพระสาวกรูปนั้น

^{๖๘} พุ.พุทธ.อ. (บาลี) ๙/๖๐.

^{๖๙} วิ.จุ. (บาลี) ๗/๔๓๖/๒๖๙.

^{๗๐} วิ.จุ. (บาลี) ๗/๖๑๓/๓๗๔.

^{๗๑} วิ.จุ. (บาลี) ๖/๗๔/๙๘.

^{๗๒} พุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๒๑/๑๓๗., ๒๐๘/๒๔๖.

^{๗๓} พุ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๕๖/๒๙๙.

^{๗๔} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๓๘๑/๔๐๖.

^{๗๕} พุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๑๒๗๔/๔๒๗.

๑๗. สุกต แปลว่า พระพุทธเจ้า, พระสุกตเจ้า, ผู้มีญาณอันงดงาม, ผู้เสด็จไปดีแล้ว

รูปวิเคราะห์ว่า: สุกโตติ โสภณคมนตตา สุนทร จานํ คตตตา, สมมาคตตตา สุกโต^{๗๖}
 คำว่า สุกโต มีความหมายว่า พระพุทธเจ้าพระนามว่าพระสุกต เพราะเสด็จไปดี เสด็จไปสู่ที่ดี เสด็จ
 ไปโดยชอบ อรหัตตมคเคน เย กิเลสา ปหีนา เต กิเลเส น ปุเนติ น ปจเจติ น ปจจาจจตติ สุกโต^{๗๗}
 พระนามว่า สุกตะ เพราะทรงละกิเลสด้วยอรหัตตมรรคญาณแล้วไม่ทรงกลับมาสู่กิเลสนั้นอีก โสภณ
 คต ญาณมสสาติ สุกโต พระนามว่าสุกตะ เพราะทรงมีญาณอันงดงาม สํสारा สุภฺภู อปฺนรราวตฺติยา
 คตวาติ สุกโต พระนามว่าสุกตะ เพราะเสด็จไปจากสงสารแล้วไม่กลับมาอีก สปรสุขสิทฺธตฺถิ สมมา
 คตวาติ สุกโต พระนามว่าสุกตะ เพราะเสด็จไปเพื่อยังประโยชน์ตนและผู้อื่นให้สำเร็จด้วยดี (สุ +
 คมฺ คติมิหิ=ไป + ต)

อุทาหรณ์: ติฏฺฐตุ สุกโต กปฺปิ พุทฺชนหิตาย พุทฺชนสุขาย โลกานุกมฺปาย อตฺถาย
 หิตาย สุขายเทวมนุสฺसानิ^{๗๘} ขอพระสุกตเจ้าโปรดดำรงพระชนม์ชีพอยู่ตลอดกับ เพื่อเกื้อกูลแก่ชนหมู่
 มาก เพื่อความสุขแก่ชนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่
 เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

๑๘. ฐิริปณฺณ แปลว่า พระพุทธเจ้า, ผู้มีปัญญามาก, ผู้มีปัญญากว้างดุดจแผ่นดิน

รูปวิเคราะห์ว่า: ฐิริ ปหฺกา ปณฺณา อสสาติ วา ฐิริสมา ปณฺณา อสฺส อตฺถิติ ฐิริปณฺณ
 พระพุทธเจ้าพระนามว่าฐิริปัญญะ เพราะทรงมีปัญญามาก หรือทรงมีปัญญากว้างใหญ่ดุดจแผ่นดิน
 (ฐิริ + ปณฺณา + ณ) ฐิริปณฺณโณติ ฐิริปณฺณ มหาปณฺณ โติกฺขปณฺณ ปุณฺณปณฺณ หาสปณฺณ ชวน-
 ปณฺณ นิพฺเพธิกปณฺณ^{๗๙} คำว่า ฐิริปณฺณ ได้แก่ ผู้มีปัญญากว้างขวางดุดจแผ่นดิน มีปัญญามาก มี
 ปัญญาแก่กล้า มีปัญญาสูง มีปัญญาดี มีปัญญาเร็ว มีปัญญากำจัดกิเลส

อุทาหรณ์: อีโร หเว สตตฺยคํ ปุเนติ ยสฺมี กุเล ชายติ ฐิริปณฺณ^{๘๐} พระพุทธเจ้าผู้เป็น
 นักปราชญ์ ทรงเกิดในตระกูลใด ย่อมทรงทำตระกูลนั้นให้บริสุทธิ์ถึง ๗ ชั่วคน

๑๙. มารชิ แปลว่า พระพุทธเจ้า, ผู้ชนะมารทั้ง ๕ มีกิเลสमारเป็นต้น

รูปวิเคราะห์ว่า: กิเลสาทิกเก ปณฺจ มาเร ชิตวาติ มารชิ พระพุทธเจ้าพระนามว่ามารชิ
 เพราะทรงชนะมารทั้ง ๕ มีกิเลสमारเป็นต้น (มาร + ชิ ชย=ชนะ + ภาวิ)

อุทาหรณ์: เทวปฺตฺโต กิเลโส จ อภิสงฺขารมารโก ขนฺธมาโร มจฺจุมาโร มาโร ปณฺจวิโร
 มโต^{๘๑} นักปราชญ์รู้ว่ามารมี ๕ อย่าง มี เทวปุตตมาร กิเลสमार อภิสังขารมาร ขันธมาร และมัจจุ

๒๐. นรสีห แปลว่า พระพุทธเจ้า, พระนรสีห์, ผู้ปกครองมนุษย์และเทวดา

รูปวิเคราะห์ว่า: นรานํ สีโห เสฏฺโฐ นรสีโห พระพุทธเจ้าพระนามว่านรสีหะ เพราะ
 ทรงประเสริฐกว่าเทวดาและมนุษย์ ปรปฺปวาทสทฺธนโต มทฺทนโต นรสีโห พระนามว่านรสีหะ เพราะ

^{๗๖} พุ.อุ.อ. (บาลี) ๑๐/๙๒.

^{๗๗} วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๐๘.

^{๗๘} วิ.จู. (บาลี) ๗/๔๔๓/๒๘๐.

^{๗๙} พุ.จู. (บาลี) ๓๐/๑๑๔/๒๒๙.

^{๘๐} พุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๕๓๓/๓๔๘.

^{๘๑} พระสังฆมณฑลบาลีเถระ. กจฺจายนสฺสฺตฺตนิทฺส. ปรีวรรตโดย พระมหานิมิตฺร ธรรมสาโร. (กรุงเทพฯ-
 มหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า [๕๒ : ๖๐]/๒๕.

ทรงหักล้างวาทะของเจ้าลัทธิอื่นได้ สีโห วิทยาติ สีโห สหตติ วา สีโห นโร จ โส สีโห จาติ นรสีโห พระนามว่านรสีหะ เพราะทรงเป็นดุจสีหะหรือทรงเป็นผู้ปกครอง นรานํ สีโห นรสีโห พระนามว่านรสีหะ เพราะทรงประเสริฐกว่าคนทั้งหลาย ยถา หิ สีโห มิคราชา จตุหิ ทาชาหิ สพฺพสฺส เต หีสติ อภิภวติ ตถา ภควา สีลปญฺญาปญฺญิทธิสงฺขาเตหิ จตุหิ ฌเมเหิ สพฺพโลกํ หีสติ อภิภวติ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงชนะชาวโลกด้วยธรรม ๔ ประการ คือ ศีล ปัญญา บุญ อิทธิปาฏิหาริย์ได้ เหมือนกับราชสีห์ชนะ หมูสัตว์ ด้วยเขี้ยวทั้ง ๔ ของตนได้ ฉะนั้น (นร + สห ขนฺตยภิภเวสุ=อดทน, ปกครอง-ครอบงำ + อ)

อุทาหรณ์: รสีขาลวิตโต นรสีโห เอส หิ ตฺยํ ปิตา นรสีโห^{๘๒} พระพุทธเจ้าผู้ทรงแผ่ชานไปด้วยพระชายแห่งพระรัศมี เพราะพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ทรงเป็นพระชนกของพระองค์

นิโรธสมาปตฺติโย วุญฺจาย นรสีโห สีหํ โอลเกตฺวา ภิกฺขุสงฺฆมฺปิ สจฺจ จิตฺตปฺปสาโท โหตุติ สงฺโฆ อากฺขณฺตุติ จินฺเตสิ^{๘๓} พระพุทธเจ้าเสด็จออกจากนิโรธสมาบัติแล้วทรงตรวจดูราชสีห์โพธิสัตว์ แล้วทรงดำริว่า ขอรราชสีห์นี้จึงมีจิตเลื่อมใสแม้ในหมู่สงฆ์ ขอสงฆ์จงมา

๒๑. นรวร แปลว่า พระพุทธเจ้า, ผู้ประเสริฐกว่าเทวดาและมนุษย์

รูปวิเคราะห์: นรานํ สพฺพปฺริสาณํ เสฏฺฐตฺตา นรโร, นรานํ วา เทวมนุสฺसानํ เสฏฺฐตฺตา นรโร พระพุทธเจ้าพระนามว่านรระ เพราะทรงประเสริฐกว่านรชน หรือเพราะทรงประเสริฐกว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย (นร + วร) นรศัพท์หมายถึงเทวดาและมนุษย์ เหมือนในสังยุตตนิกาย สคาถวรรคว่า สีเล ปตฺติญฺจาย นโร สปฺญโณ^{๘๔} เทวดาและมนุษย์ผู้มีปัญญา ตั้งมั่นอยู่ในศีล

อุทาหรณ์: นรโร จ โส อคฺคปฺกฺคฺลตฺตา ทมมานํ ทเมตฺตพฺพานํ เวเนยฺยานํ นิพฺพานา-ภิมฺขิ สารณฺโต ทมฺมสารถิ จาติ นรฺวรมฺมสารถิ^{๘๕} พระผู้ทรงพระนามว่านรวิมมสารถิ เพราะทรงพระนามว่าพระพุทธเจ้า เพราะทรงเป็นบุคคลผู้เลิศ และทรงพระนามว่าวิมมสารถิ เพราะทรงแนะนำเวไนยสัตว์ที่ควรฝึกให้มุ่งหน้าไปสู่พระนิพพาน

๒๒. ฌมมราชา แปลว่า พระพุทธเจ้า, พระธรรมราชา

รูปวิเคราะห์ว่า: ฌมมสฺส ราชปวตฺตกตฺตา ฌมมราชา พระพุทธเจ้าพระนามว่าฌมมราชา เพราะทรงเป็นไปกับความยินดีในธรรม ฌมโต สเทวกสฺส โลกสฺส ราชา ชาโต นาฌมมโตติ ฌมมราชา พระนามว่าฌมมราชา เพราะทรงเป็นพระราชาของโลกพร้อมทั้งเทวโลก โดยธรรม หาใช่โดยอธรรมไม่ ฌมเมน ราชตติ ฌมมราชา พระนามว่าฌมมราชา เพราะทรงให้ปวงชนยินดีด้วยธรรม ฌมปาลโกติ ฌมมราชา พระนามว่าฌมมราชา ทรงเป็นพระราชาผู้รักษาความเที่ยงธรรม (ฌมม + ราช)

อุทาหรณ์: ยาว นฺนปฺปชฺชตี พุทฺโธ ฌมมราชา ปมฺงกโร ตาว อญฺเญ อปฺุเชสุ ปุญฺญ สมณ-พฺราหฺมณเ^{๘๖} ติราปโต พระพุทธเจ้าผู้เป็นธรรมราชา ผู้ทำโลกให้สว่างไสว ยังมีได้อุบัติขึ้น ติราปนั้น คนทั้งหลายก็พากันบูชาสมณะและพราหมณ์เหล่านั้นจำนวนมาก

^{๘๒} ขุ.ชา.อ. (บาลี) ๑/(๑-๒)/๑๓๑, สารตฺถ.ฎีกา (บาลี) ๓/๑๐๕/๒๙๙.

^{๘๓} ขุ.พุทธ.อ. (บาลี) ๙/๒๖๓.

^{๘๔} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๓/๑๖.

^{๘๕} ขุ.วิ.อ. (บาลี) ๑๔๙/๙๓.

^{๘๖} ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๑๕๕/๑๖๖.

๒๓. มหามุนี แปลว่า พระพุทธเจ้า, พระมหามุนี

รูปวิเคราะห์ว่า: มหันโต จ โส มุนิ จาติ มหามุนี พระพุทธเจ้าพระนามว่ามหามุนี เพราะทรงเป็นมุนีและเป็นใหญ่ มุนินิ์ เสนอจตุตทา มหามุนี พระนามว่ามหามุนี เพราะทรงเป็นผู้ประเสริฐกว่ามุนีทั้งหลาย (มหันต + มุนิ)

อุทาหรณ์: เอวมปิ อังคีรส ตว มหามุนี อติโรจสิ ยสสา สัพพโลกนติ^{๘๗} ข้าแต่พระมหามุนีอังคีรส พระองค์ทรงรุ่งเรืองล่งโลกทั้งหมดด้วยพระยศ แม้นั้น

๒๔. เทวเทว แปลว่า พระพุทธเจ้า, เทวดาของเทวดา

รูปวิเคราะห์ว่า: เทวานํ อติเทโวติ เทวเทโว พระพุทธเจ้าพระนามว่าเทวเทวะ เพราะทรงเป็นเทวดาผู้ยิ่งใหญ่ของเทวดาทั้งหลาย เทวานํ อติโก เทวเทโว พระนามว่าเทวเทวะ เพราะทรงเป็นเทวดาผู้เลิศของเทวดาทั้งหลาย (เทว + เทว)

อุทาหรณ์: มณญามหิ สกุกติ เทวเทโว ตยา หิ ชาโต มุนิ สจจนาโม^{๘๘} ข้าพระองค์เข้าใจว่า พระองค์ทรงเป็นพระพุทธเจ้า ย่อมทรงสามารถทำผู้อื่นให้บริสุทธิ์ได้ เพราะพระองค์ทรงอุปบัติโดยพระอริยชาติ โดยสัจนามว่ามุนี

๒๕. โลกครุ แปลว่า พระพุทธเจ้า, ผู้เป็นครูของชาวโลก

รูปวิเคราะห์: โลกานํ ครู อจริโยติ โลกครุ โลกานํ ครูภาชนตตา วา โลกครุ พระพุทธเจ้าพระนามว่าโลกครุ เพราะทรงเป็นครูสอนชาวโลก หรือเพราะทรงเป็นที่เคารพนับถือของชาวโลก (โลก + ครู)

อุทาหรณ์: ภควาติ โลกครุที่ปน^{๘๙} บทว่า ภควา เป็นบทแสดงถึงพระพุทธเจ้า

โลกครุณา พุทธเณ "น คมิสฺสามิตี สีเส จาลิตะ"^{๙๐} เมื่อพระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นครูของโลก ทรงส่ายพระเศียร ด้วยทรงหมายความว่า เราจักไม่ไป

๒๖. ธรรมสฺสามิ แปลว่า พระพุทธเจ้า, เจ้าของธรรม

รูปวิเคราะห์: ธรรมสฺส สามิ ยถาวุตตนเณ ธรรมสฺสามิ พระพุทธเจ้าพระนามว่าธัมมัสสามิ เพราะทรงเป็นเจ้าของแห่งธรรมตามที่กล่าวมาแล้ว (ธมม + สามิ)

อุทาหรณ์: อากเมตุ ฆนเต ภควา ธรรมสฺสามิ^{๙๑} ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงเป็นเจ้าของธรรม โปรดรอก่อน

๒๗. ตถาคต แปลว่า พระพุทธเจ้า, พระตถาคตเจ้า

รูปวิเคราะห์: ตถา อากโตติ ตถาคโต พระพุทธเจ้าพระนามว่าตถาคตะ เพราะเสด็จมาแล้วอย่างนั้น ตถา คโตติ ตถาคโต พระนามว่าตถาคตะ เพราะเสด็จไปแล้วอย่างนั้น ตถลกขณํ อากโตติ ตถาคโต พระนามว่าตถาคตะ เพราะตรัสรู้ลักษณะที่แท้จริง ตถธมเม ยถาวโต อภิสมพุทฺโธติ ตถาคโต พระนามว่าตถาคตะ เพราะตรัสรู้สัจธรรมตามความเป็นจริง ตถทสฺสิตาย ตถาคโต พระนามว่าตถาคต เพราะทรงเห็นสัจจะแท้จริง ตถาวาทิตาย ตถาคโต พระนามว่าตถาคตะ เพราะตรัส

^{๘๗} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๑๙/๒๓๖.

^{๘๘} พุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๕๓๓/๓๔๙.

^{๘๙} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑/๑๔.

^{๙๐} พุ.ธ.อ. (บาลี) ๘/๖๔.

^{๙๑} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๓๖/๒๐๒.

ว่าจริง ตถาคติตาย ตถาคโต พระนามว่าตถาคตะ เพราะทรงทำจริง อภิภวญฺเณ ตถาคโต^{๙๒} พระนามว่าตถาคตะ เพราะทรงดำรงอยู่ในฐานะผู้ปกครอง ยถา ปุริมกา สมนาสมพุทฺธา สพุทฺถญฺญาวคฺคา ตถา อยมฺปิ คโตติ ตถาคโต ตถา วา สมนา คตฺ ญาณมฺสฺสาติ ตถาคโต พระนามว่าตถาคตะ เพราะทรงเป็นเหมือนพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ก่อน ๆ ที่ทรงถึงความเป็นพระสัพพัญญู มีพระปัญญาญาณดังาม (ตถา + อาคต, คต)

อุทาหรณ์: ตถาคโตปิ ภิกฺขเว อรหํ สมนาสมพุทฺโธ ปจฺวี ปจฺวิโต อภิขานาติ^{๙๓} ภิกฺขุทั้งหลาย แม้ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็รู้ยิ่งปฐวีโดยความเป็นปฐวี

๒๘. สยมญฺ แปลว่า พระพุทธเจ้า, พระสยัมม, ผู้ตรัสรู้เอง

รูปวิเคราะห์: สยเมว สมนาสมพุทฺโธ อภิ อนนฺตฺโพธิโตติ สยมญฺ พระพุทธเจ้าพระนามว่าสยัมม เพราะทรงตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเอง คือไม่มีผู้อื่นสอนให้ตรัสรู้ (สย + ญฺ สตตาย=มี-เป็น + ญฺ)

อุทาหรณ์: ภควา สยมญฺ อนาจริโย ปุพฺเพ อนนฺตฺเตสุ ธมฺเมสุ สามํ สจฺจานิ อภิ-สมพุทฺธิ^{๙๔} พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงเป็นพระสยัมม ไม่มีครูอาจารย์ ได้ตรัสรู้สัจจะในธรรมที่ไม่เคยสดับมาก่อน

๒๙. สมนาสมพุทฺธ แปลว่า พระพุทธเจ้า, พระสัมมาสัมพุทธเจ้า

รูปวิเคราะห์: สมนา สามญฺจ สพุทฺธมมานํ พุทฺธตฺตา สมนาสมพุทฺโธ^{๙๕} พระนามว่าสัมมาสัมพุทธะ เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวงด้วยพระองค์เองโดยชอบ สมนา อวิปริเตน สํ อตฺตนาเยว สพุทฺธมฺเม อพุทฺธิ พุทฺธติ พุทฺธิสฺสตีติ สมนาสมพุทฺโธ พระนามว่าสัมมาสัมพุทธะ เพราะตรัสรู้ธรรมทั้งปวงด้วยพระองค์เองโดยชอบ คือไม่วิปริตผิดพลาด (สมนา + สํ + พุทฺธ อวโพธเน=ตรัสรู้-รู้ + ต)

อุทาหรณ์: เต เว ธมฺเม วิรูหนฺติ สมนาสมพุทฺธเทสิเต^{๙๖} นักปราชญ์เหล่านั้นแล ย่อมงอกงามในธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้แล้ว

๓๐. วรปณฺณ แปลว่า พระพุทธเจ้า, ผู้มีปัญญาประเสริฐที่สุด

รูปวิเคราะห์: เสฏฺฐปณฺณาย สมนนาคตฺตตา วรปณฺโณ พระพุทธเจ้าพระนามว่าวรปัญญา เพราะทรงประกอบด้วยปัญญาอันประเสริฐที่สุด วรปณฺณวา อสส อตฺถิติ วรปณฺโณ พระนามว่าวรปัญญา เพราะทรงมีปัญญาอันประเสริฐ (วร + ปณฺณ + ณ)

อุทาหรณ์: สุตฺวาน ธมฺมํ สุคฺเคน เทสิตํ สงฺขาย เสเว วรปณฺณสวโก^{๙๗} สาวกของพระพุทธเจ้าได้ฟังธรรมที่พระสุคตเจ้าทรงแสดงแล้ว ฟังใช้สอยโดยการพิจารณา

๓๑. นายก แปลว่า พระพุทธเจ้า, ผู้นำ

รูปวิเคราะห์: สํสารณฺณวโต นิพฺพานปาริ สตเต เนตฺติ นายโก พระพุทธเจ้าพระนามว่านายกะ เพราะทรงนำสัตว์ออกจากห้วงสมุทรคือสงสารไปสู่ฝั่งแห่งนิพพาน (นี นเย=นำไป + ญ)

^{๙๒} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๒/๕๐.

^{๙๓} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๒/๗.

^{๙๔} พ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๙๒/๓๘๘.

^{๙๕} พ.อ.อ. (บาลี) ๓๙/๒๘๖.

^{๙๖} พ.ม. (บาลี) ๒๙/๔๑/๑๐๔.

^{๙๗} พ.สุ. (บาลี) ๒๕/๓๙๔/๔๐๙.

อุทาหรณ์: ปทุมุตตรนายโก^{๙๘} พระพุทธเจ้าพระนามปทุมุตตระ

๓๒. ชิน แปลว่า พระพุทธเจ้า, พระชินเจ้า, ผู้ชนะ

รูปวิเคราะห์: ชิตปญจมารตดา ชิน พระพุทธเจ้าพระนามว่าชินะ เพราะทรงเป็นผู้ชนะมารทั้ง ๕ คือ เทวปุตตมาร กิเลสมาร อภิสังขารมาร ชันธมารและมัจจุมาร (ชิ ชเย=ชนะ + ยุ

อุทาหรณ์: น จาปี ญตติ น จ ปน กมฺมาจา น เจหิ ภิกฺขุติ ชิน อโวจ^{๙๙} ญตติก็ไม่ได้สวด กรรมวาจาก็ไม่ได้สวด พระพุทธเจ้าก็มิได้รับสั่งว่าเธอจงมาเป็นภิกษุเถิด

พุทธโธติ วจนํ นตฺถิ ตาว นุปฺปชฺเชติ ชิน^{๑๐๐} คำว่า พระพุทธเจ้า ยังไม่มี トラบเท่าที่พระพุทธเจ้ายังไม่เสด็จอุบัติขึ้น

พระนามของพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน ๗ ศัพท์

๑. สกฺก แปลว่า พระพุทธเจ้า, ผู้ทรงสามารถ

รูปวิเคราะห์: ปญจ มาเร เชตฺ สกฺโกตฺติ สกฺโก พระพุทธเจ้าพระนามว่าสั๊กกะ เพราะทรงสามารถชนะมารทั้ง ๕ ได้ (สกฺก สตฺติยฺ=อาจ, สามารถ + อ)

อุทาหรณ์: ปมฺญจ มํ สกฺก กถฺกกาหิตี สกฺกาติ สกฺโก ภควา สกฺยกุลฺลา ปพฺพชิตฺติปิ สกฺโก อถวา อทุโธ มหฺตฺโน ธนฺวาติปิ สกฺโก ตสฺสิมานิ ธนฺานิ เสยฺยถิํ สทฺธาธํ สิลธํ หิริธํ โอตฺตปฺปณํ สุตธํ จาคธํ ปญฺญาธํ สติปฺญฺจณธํ สมฺมปฺปณธํ อิทธิปาถธํ อินฺทริยธํ พลธํ โพชฌณธํ มคฺคธํ ผลธํ นิพฺพานธํ^{๑๐๑} ข้อว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สามารถ ได้โปรดเปลื้องข้าพระองค์จากความสงสัยทั้งหลายเถิด คำว่า ผู้สามารถ หมายถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เสด็จออกผนวชจากศากยตระกูล จึงชื่อว่าผู้สามารถ, อีกประการหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมั่นคง มีพระราชทรัพย์มาก พระองค์ทรงมีทรัพย์เหล่านี้ ทรัพย์คือศรัทธา ทรัพย์คือศีล ทรัพย์คือhiri ทรัพย์คือโอตตปฺปะ ทรัพย์คือสุตะ ทรัพย์คือจาคะ ทรัพย์คือปัญญา ทรัพย์คือสติปฺญฺฐาน ทรัพย์คือสัมมปฺปณ ทรัพย์คืออิทธิบาท ทรัพย์คืออินทรีย์ ทรัพย์คือพละ ทรัพย์คือโพชฌงค์ ทรัพย์คือมรรค ทรัพย์คือผล ทรัพย์คือนิพพาน

๒. สิทธฺตถ พระพุทธเจ้า, พระพุทธเจ้าพระนามว่าสิทธัตถะ

รูปวิเคราะห์: สพฺพโลกฺสฺส อตฺถสิทฺธิกรตฺตา สิทธฺตถโ^{๑๐๒} พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าสิทธัตถะ เพราะทรงทำประโยชน์ให้สำเร็จแก่ชาวโลกทั้งปวง สพฺพโส สิทธา อตฺถา เอเตน เหตุภูเตนาติ สิทธฺตถโ พระนามว่าสิทธัตถะ เพราะทรงเป็นเหตุสำเร็จประโยชน์โดยประการทั้งปวง อสฺส จ ชาติสมนฺนตฺรํ นิธโย รตนานิ จ อุปฺปนฺนานิตี สิทธฺตถโ พระนามว่าสิทธัตถะ เพราะประสูติพร้อมกับชุมทรัพย์และรัตนะมากมาย (สิทธ + อตฺถ)

อุทาหรณ์: มหามายาย ปุตฺตสฺส สิทธฺตถสฺส สมณฺรณฺโณ เอตํ คชฺชิตํ^{๑๐๓} เสียงบันลือสีหนาทนั่น เป็นของพระสมณราชาพระนามว่าสิทธัตถะพระโอรสของพระนางมามายา

^{๙๘} ขุ.อป. (บาลี) ๓๒/๔๔๖/๕๔.

^{๙๙} วิ.ป. (บาลี) ๘/๔๘๐/๔๔๒.

^{๑๐๐} ขุ.อป. (บาลี) ๓๒/๔๔๕/๕๔.

^{๑๐๑} ขุ.จุ. (บาลี) ๓๐/๓๒/๙๘.

^{๑๐๒} ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๔๙/๗๓.

^{๑๐๓} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๔๙/๒๔๒.

คำว่า สัทธตถ เป็นพระนามพระพุทธเจ้าในอดีตก็มี เช่น สัทธตถ โณ นาม ภควา อาคัจฉิมม สนตัก^{๑๐๔} พระพุทธเจ้าพระนามว่าสัทธตถะ เสด็จมาสู่สำนักของเรา

๓. สุทโธทนี แปลว่า พระพุทธเจ้า, พระราชโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะ

รูปวิเคราะห์: สุทธฺ โอทนํ อสสาติ สุทโธทโน พระราชาพระนามว่าสุทโธทนะ เพราะทรงเป็นผู้มีข้าวบริสุทธี สุทโธทนสส รณโย อปจํ สุทโธทนี พระพุทธเจ้าพระนามว่าสุทโธทนี เพราะทรงเป็นพระโอรสของพระเจ้าสุทโธทนะนั้น (สุทธ + โอทน + ณี)

๔. โคตม แปลว่า พระพุทธเจ้า, พระสมณโคตม

รูปวิเคราะห์: โคตมวเส อุปปन्नตตา โคตมสส มุนิโน อปจํ โคตโม พระพุทธเจ้าพระนามว่าโคตมะ เพราะทรงเป็นพระโอรสของตระกูลที่เป็นศิษย์ของกบิลดาบสโคตมโคตร เพราะทรงเกิดในวงศ์โคตมะ (โคตม + ณ)

อุทาหรณ์: ปาณาติปาตา ปฏีวีโรต สมโณ โคตโม นิหิตทณโต นิหิตสโต โลหะชียาปนโน สพพปาลณภูติตานุกมปี วิหริตติ^{๑๐๕} พระสมณโคตมทรงเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ วางทันทาวุธและศัตราวุธ มีความละอาย มีความเอ็นดู มุ่งหวังประโยชน์เกื้อกูลต่อสรรพสัตว์อยู่

๕. สกยสีห แปลว่า พระพุทธเจ้า, พระศากยสีหะ

รูปวิเคราะห์: สกยานํ เสฏฺฐตฺตา สกยสีโห สกยานํ สีโห เสฏฺโฐติ วา สกยสีโห พระพุทธเจ้าพระนามว่าศากยสีหะ เพราะทรงเป็นผู้ประเสริฐกว่าเจ้าศากยะทุกพระองค์ (สกย + สีห)

อุทาหรณ์: ปจฺเจกพุทฺเธหิ ชินฺเหิ ภาสิตา กลา อุพารา อภินิขมิตฺวา ตา สกยสีเहनฺรุตฺตเมน ปกาสิตา ฌมฺมิชานนตฺถิ^{๑๐๖} พระดำรัสที่พระชินปักเจกพุทธเจ้าตรัสไว้แล้วอย่างยิ่งใหญ่ พระพุทธเจ้า ผู้เสด็จออกผนวช ได้ตรัสรู้แล้ว ทรงสูงส่งกว่านรชน ได้ทรงประกาศพระดำรัสเหล่านั้นไว้ เพื่อให้เวไนยสัตว์ได้รู้แจ้งธรรม

๖. สกยมุนิ แปลว่า พระพุทธเจ้า, พระศากยมุนี, ผู้เสด็จออกผนวชจากศากยสกุล

รูปวิเคราะห์: สกยกุลโต สกยกุล วา ชาโต มุนิโต สกยมุนิ พระพุทธเจ้าพระนามว่าศากยมุนิ เพราะประสูติจากศากยสกุล หรือในศากยสกุล (สกย + มุนิ)

อุทาหรณ์: อังคิโรโส สกยมุนิ สพพภูตานุภโก สพพสตฺตุตฺตโม สีโห ปิฏฺเฏ ติณฺเฑสฺยิ สุตฺตนตฺถิ อภิธมฺมญจ วินยญจ มหาคุณฺธิ^{๑๐๗} พระอังคิรสกยมุนี ทรงเป็นผู้อนุเคราะห์แก่สรรพสัตว์ทุกถ้วนหน้า ทรงอุดมกว่าสรรพสัตว์จุพญาสีหราช พระองค์ทรงแสดงพระไตรปิฎก คือ พระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรมอันทรงคุณค่ามาก

อนฺตเรน ปโรปเทสํ สามเเยว สพฺพํ เถยฺยธมฺมํ ปฏิวิชฺชิตฺวา สพพญญตฺ ปตฺโต สกย-มุนิ^{๑๐๘} พระพุทธเจ้าผู้ทรงรู้แจ้งเถยยธรรมทั้งปวงด้วยพระองค์เองโดยปราศจากการแนะนำจากผู้อื่น และทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณ

^{๑๐๔} ขุ.อป. (บาลี) ๓๒/๑๑๒/๙๐.

^{๑๐๕} ที.สี. (บาลี) ๙/๘/๔.

^{๑๐๖} ขุ.อป. (บาลี) ๓๒/๑๓๙/๒๑.

^{๑๐๗} วิ.ป. (บาลี) ๘/๒๕๗/๑๙๔.

^{๑๐๘} นิต.ปท. ๒๕๕.

๗. อาทิจงพนฺธ แปลว่า พระพุทธเจ้า, ผู้ทรงแผ่พระรัศมีไปถึงวิมานของสุริยเทพบุตร

รูปวิเคราะห์ว่า: สุริยเทพบุตร สโตปนาตตา ภควา อาทิจงพนฺธ วุจติ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถูกขนานพระนามว่าอาทิจงพนฺธ เพราะทรงมีกระแสพระรัศมีส่องไปถึงวิมานของสุริยเทพบุตร อาทิจงสส พนฺธวาทิตี อาทิจงพนฺธ พระนามว่าอาทิจงพนฺธ เพราะทรงเป็นญาติของพระอาทิตย์ (อาทิจจ + พนฺธ)

อุทาหรณ์: ปุณฺณามิ ตํ อาทิจงพนฺธ วิเวกํ สนฺตปทญฺจ มเหสิ กถํ ทิสฺวา นิพฺพาติ ภิกฺขุ อนุปาธียาโน โลกสมฺมึ กิณฺจ^{๑๐๙} ข้าพระองค์ขอทูลถามพระองค์ผู้ทรงเป็นเผ่าพันธุ์พระอาทิตย์ ผู้มีวิเวก มีสันติบท ทรงแสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่กว่า ภิกษุเห็นอย่างไรจึงไม่ถ่อมมันอะไร ๆ ในโลก ดับไป

อาทิจจ วุจติ สุริโย สุริโย โคตโม โคตเตน ภควาปิ โคตโม โคตเตน ภควา สุริยสส โคตต-ภาตโก โคตตพนฺธ ตสฺมา พุทฺโธ อาทิจงพนฺธ^{๑๑๐} พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีพระนามว่าโคตมะ โดยพระโคตร ทรงเป็นญาติโดยโคตรกับสุริยเทพบุตร เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงพระนามว่าอาทิจงพนฺธ

นอกจาก ๗ พระนามนี้ ยังมีพระนามอื่นอีก เช่น มายาเทวีสุต, มหาสมณ, กลีสาสน

ธมม ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

อตฺตโน ลกฺขณํ ธาเรตฺติ ธมฺโม ชื่อว่าธัมมะ เพราะเป็นสภาวะที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน, ธรติ สพฺพนฺติ ธมฺมํ ชื่อว่าธรรม เพราะทรงความดีทุกอย่างไว้, อปาเยสฺวาปตฺมาเน อธิคตฺมคฺคาทิก-เก สตเต ธาเรติ ธรติ เตนาติ ชื่อว่าธรรม เพราะเป็นเครื่องป้องกันบุคคลผู้บรรลุมรรคเป็นต้นไม่ให้เกิดไปในอบาย, สลกฺขณํ ธาเรติ ปจฺจเยหิ ธริยตฺติ ธมฺโม^{๑๑๑} ชื่อว่าธรรม เพราะทรงลักษณะของตนไว้ หรือที่ถูกปัจจัยทรงไว้, อตฺตนาํ ธาเรนเต อปาเย วัฏฏฺหฺนทุกฺเข จ อปตฺมาเน กตฺวา ธาเรตฺติ ธมฺโม ปริยตฺยาที^{๑๑๒} ชื่อว่าธรรม เพราะทรงผู้มีธรรมไว้ไม่ให้เกิดไปในอบายและทุกขในวัฏฏะคือปริยัติธรรมเป็นต้น, ธมฺโมติ อเนกวิธสุ ธมฺเมสุ โลกุตฺตโร อุปปาทีโต สจฺฉิกโต จ คำว่า ธรรม หมายถึง โลกุตตร-ธรรมที่เกิดขึ้นและธรรมอีกมากมายที่ต้องทำให้แจ้งชัด, จตฺตสุ อปาเยสุ สํสาเร วา สตเต อปตฺมาเน ธาเรตฺติ ธมฺโม ชื่อว่าธรรม เพราะทรงสัตว์ไว้ไม่ให้เกิดไปในอบาย ๔ หรือในสงสาร, สโตปนาที่หิ อริเยหิ ธาเรยิตี น ปุณฺณชฺเชนหิตี ธมฺโม ชื่อว่าธรรม เพราะพระอริยบุคคลมีพระสโตปนาเป็นต้นทรงไว้ ปุณฺณชฺชทรงไว้ไม่ได้ (โลกุตตรธรรม), จตฺตุมฺมิโก สลกฺขณํ ธาเรตฺติ ธมฺโม ชื่อว่าธรรม เพราะเป็นธรรมที่มีอยู่ในภูมิ ๔ ที่ทรงลักษณะของตนไว้, กขฺพตฺตาทินา ผุสฺนาทินา สนฺตืออาทินา สกสฺสกาเวเน ปณฺทิตฺเตหิ ธาเรยิตี สลกฺกชฺยตฺติปิ ธมฺโม ชื่อว่าธรรม เพราะบัณฑิตสังเกตเห็นได้โดยมีสภาพของตน ๆ เป็นต้นว่า หยาบกระด้าง กระบี่สับฝัด และสงบ, เตปิฏฺโก ปน ปาฬิธมฺโม สกตฺถปรตฺถาทีเภาเท อตฺเต ธาเรตฺติ ธมฺโม ส่วนพระปาฬิคือพระไตรปิฎกมีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าธรรม เพราะรักษาพระพุทธ-พจน์ไว้ เพราะทรงประโยชน์ทั้งหลายไว้ อันต่างด้วยประโยชน์ตนและประโยชน์ท่านเป็นต้น, เกจิ ตู

^{๑๐๙} พ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๕๐/๒๘๒.

^{๑๑๐} พ.ม. (บาลี) ๒๙/๑๕๐/๒๘๓., พ.จ. (บาลี) ๓๐/๙๙/๒๐๙.

^{๑๑๑} รูปสัทท. ๕๘๙/๒๘๗

^{๑๑๒} โมค. ๗/๑๓๖.

วิฑู ปาปเก อกุสเล ฌมเม ธุนาติ กมปติ วิฑุสเสตติ ฌโม^{๑๓๓} ผู้รู้บางท่านกล่าวว่า ชื่อว่าธรรม เพราะ
กำจัดบาปอกุศล

มีปรากฏใช้ในความหมายดังต่อไปนี้

๑. สภาว แปลว่า สภาวธรรม

อุทาหรณ์: กุสลา ฌมมา อกุสลา ฌมมา อพฺยากตา ฌมมา^{๑๓๔} สภาวธรรมที่เป็นกุศล
สภาวธรรมที่เป็นอกุศล สภาวธรรมที่เป็นอัพฺยากต

๒. ปริยตติ แปลว่า พระปริยัติธรรม

อุทาหรณ์: อธิ ภิกขเว ภิกขุ ฌมมํ ปริยาปฺนาติ สุตตํ เคยยํ เวยยากรณํ คาถํ อุทานํ
อิตฺตฺตํ ชาติกํ อพฺภูตธมมํ เวทลลํ^{๑๓๕} ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเล่าเรียนปริยัติธรรม
คือสุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ คาถา อุทาน อิตฺตฺตํ ชาติกะ อัพฺภูตธรรม เวทลลสะ

๓. ปัญญา แปลว่า ปัญญา

อุทาหรณ์: ยสฺเสเต จตุโร ฌมมา สทฺธสฺส ฆรเมสิโน สจฺจํ ฌโม ธิติ จาโค ส เว
เปจฺจ น โสจติ^{๑๓๖} ธรรม ๔ ประการนี้ คือ สัจจะ ปัญญา ความเพียร การสละ มีอยู่แก่ผู้ใด ผู้มีศรัทธา
ผู้แสวงหาเรือน ผู้นั้นแล ละไปแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศก

ยสฺเสเต จตุโร ฌมมา วานรินท ยถา ทว สจฺจํ ฌโม ธิติ จาโค ทิฏฺฐํ โส อิตฺตฺตติ^{๑๓๗}
พญาวานร ผู้ใดมีธรรม ๔ ประการนี้ คือ สัจจะ ปัญญา ความเพียร การสละ เช่นกับท่าน ผู้นั้น ย่อม
ล่วงพ้นศัตรูได้

๔. ฌาย, ยุตติ แปลว่า ความสมควร

อุทาหรณ์: จตฺตาริ โสตาปตฺติยฺกานิ สปปุริสสํเสโว สทฺธมฺมสฺสวณํ โยนิโสมนสิกาโร
ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติ^{๑๓๘} องค์แห่งการบรรลุโสดาบัน ๔ คือ การคบหาสัตบุรุษ การฟังพระสัทธรรม
การมนสิการโดยแยบคาย และการปฏิบัติตามสมควรแก่ธรรม

เนส ฌโม มหาราช ยํ ตวํ คจฺเจยฺย เอกโก อหํปิ เตน คจฺฉามิ เยน คจฺฉสิ ชตฺติย^{๑๓๙}
ข้าแต่มหาราชผู้เป็นกษัตริย์ การที่พระองค์จะพึงเสด็จไปเพียงลำพังพระองค์เดียวนั้น ไม่สมควร แม้
หม่อมฉันก็จะตามเสด็จไปตามทางที่พระองค์เสด็จไป

๕. สจฺจ แปลว่า สัจจะ

อุทาหรณ์: อถ โข อายสฺมา อญฺญาโกณฺทญฺโณ ทิฏฺฐธมฺโม ปตฺตธมฺโม วิทิตธมฺโม
ปริโยคาพฺพธมฺโม ตินฺนวิจิกิณฺโณ วิคตกถฺกโก เวสารชฺชปฺปโต อปรปฺปจฺโย สตฺถุสาสน^{๑๔๐} ครั้งนั้น
ท่านพระอัญญาโกณฺทญฺเฐได้เห็นสัจธรรมแล้ว บรรลุธรรมแล้ว รู้แจ้งธรรมแล้ว หยั่งลงสู่ธรรมแล้ว

^{๑๓๓} นิตฺติ.ธาทุ. ๓๓๖-๓๓๗.

^{๑๓๔} อภ.สง. (บาลี) ๓๔/๑/๑.

^{๑๓๕} อภ.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๙๑/๒๑๐.

^{๑๓๖} ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๙๐/๓๗๐.

^{๑๓๗} ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๕๗/๑๔.

^{๑๓๘} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๑/๒๐๒.

^{๑๓๙} ขุ.ชา. (บาลี) ๒๘/๑๗๑๖/๓๑๔.

^{๑๔๐} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๘/๑๖.

ข้ามความสงสัยแล้ว ปราศจากความแคลงใจ ถึงความเป็นผู้แก้แล้ว ถ้า ไม่ต้องเชื่อผู้อื่นในคำสอนของ พระศาสดา

๖. ปกติ แปลว่า ปกติ, ธรรมดา

อุทาหรณ์: ชาติธมมานํ ภิกขเว สุตตานํ เอวํ อัจฉา อุปปชชติ อโห วต มยํ น ชาติ-
ธมมา อสสาม น จ วต โน ชาติ อาคจฺเจยยาติ^{๑๒๑} ภิกษุทั้งหลาย ความปรารถน่าย่อมเกิดขึ้นแก่เหล่า
สัตว์ที่มีความเกิดเป็นธรรมดาอย่างนี้ว่า โอหนอ ขอเราพึงเป็นผู้ไม่มีความเกิดเป็นธรรมดาเถิด อนึ่ง ขอ
ความเกิดอย่ามีมาถึงแก่เราเลยหนา ดังนี้

๗. บุญ แปลว่า บุญ

อุทาหรณ์: ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารี ธมฺโม สุจิณฺโณ สุขมวลทาติ^{๑๒๒} บุญแล ย่อม
รักษาบุคคลผู้บำเพ็ญบุญ บุญที่บุคคลบำเพ็ญดีแล้ว ย่อมนำสุขมาให้

น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุโภ สมวิปาคีโน อธมฺโม นิรยํ เนติ ธมฺโม ปาเปติ สุขคฺคิ^{๑๒๓}
เพราะบุญและบาปทั้งสองมีผลไม่เหมือนกัน บาปนำสัตว์ไปสู่นรก ส่วนบุญยังสัตว์ให้ถึงสุคติ

๘. เถยฺย แปลว่า เถยฺยธรรม ๕ อย่าง คือ สังขาร ลักษณะ นิพพาน วิการ และ
บัญญัติ

อุทาหรณ์: อติตํ อนาคตํ ปจฺจุปฺปนํ อุปาทาย สพฺเพ ธมฺมา สพฺพากาเรน พุทฺธสฺส
ภควโต ญาณมุขเ อาปาถํ อาคจฺฉนฺติ^{๑๒๔} เถยฺยธรรมทั้งปวงรวมทั้งอดีต อนาคตและปัจจุบัน ย่อมมา
ปรากฏชัดในญาณของพระผู้มีพระภาคเจ้า โดยอาการทุกอย่าง

๙. คุณ แปลว่า คุณ

อุทาหรณ์: ภาคี วา ภควา ทสฺสนํ ตถาคตพฺลานํ จตฺตนํ เวสาร์ชชานํ จตฺตนํ ปฏิสมฺภิ-
ทานํ ฉนฺนํ อภิญฺยานํ ฉนฺนํ พุทฺธธมฺมานนฺติ ภควา^{๑๒๕} อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงเป็นผู้
ส่วนแห่งตถาคตพลญาณ ๑๐ เวสาร์ชชญาณ ๔ ปฏิสัมภิตา ๔ อภิญญา ๖ พุทธคุณ ๖ จึงทรงพระ
นามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า

น หิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุโภ สมวิปาคีโน อธมฺโม นิรยํ เนติ ธมฺโม ปาเปติ สุขคฺคิ^{๑๒๖}
เพราะบุญและบาปทั้งสองมีผลไม่เหมือนกัน บาปนำสัตว์ไปสู่นรก ส่วนบุญยังสัตว์ให้ถึงสุคติ

๑๐. อาจารย์ แปลว่า ความประพฤติ

๑๑. สมာธิ แปลว่า สมာธิ

อุทาหรณ์: เอวํ สีลา เต ภควนฺโต อเหสุ อิติปิ เอวํ ธมฺมา เต ภควนฺโต อเหสุ อิติปิ เอวํ
ปญฺญา เต ภควนฺโต อเหสุ อิติปิ^{๑๒๗} แม้ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเหล่านั้น จึงทรงมีศีลอย่างนี้

^{๑๒๑} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๔๘/๒๖๒.

^{๑๒๒} ขุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๓๐๓/๓๑๘, ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๑๐๒/๒๒๖.

^{๑๒๓} ขุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๓๐๔/๓๑๘.

^{๑๒๔} ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๖๙/๑๔๙.

^{๑๒๕} ขุ.ม. (บาลี) ๒๙/๕๐/๑๑๙.

^{๑๒๖} ขุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๓๐๔/๓๑๘.

^{๑๒๗} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๓/๗.

แม้ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเหล่านั้น จึงทรงมีสมาธิอย่างนี้ แม้ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเหล่านั้น จึงทรงมีปัญญาอย่างนี้

เอวธมมาติ เอตถ สมาธิปุกขาวธมมา อธิปเปตา มคฺคสมาธินา ผลสมาธินา โลเกย-
โลกุตตรสมาธินา เอวธมมาติโนติ อตฺถิ^{๑๒๘} ในคำว่า เอวธมมา ท่านประสงค์เอาธรรมฝ่ายสมาธิ
อธิบายว่า มีสมาธิอย่างนี้ โดยมรรคสมาธิ ผลสมาธิ โลเกยสมาธิ โลกุตตรสมาธิ

๑๒. นิสสุตตตา แปลว่า ความไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่บุคคล **สุญญตา** แปลว่า ความว่างเปล่า

อุทาหรณ์: ธมฺเมสุ ธมฺมานุปัสสี วิหริติ อาตปปี สมปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก
อภิขมาโทมนสสุ^{๑๒๙} ภิกษุเป็นผู้มีปรกติตามเห็นธรรมในธรรมอยู่ เป็นผู้มีความเพียร มีสติสัมปชัญญะ
มีสติอยู่ กำจัดอภิขมาและโทมนัสในโลกเสียได้

ตสฺมี โข ปน สมเย ธมฺมา โหนติ^{๑๓๐} ก็สมัยนั้นแล ธรรมทั้งหลาย มีอยู่

๑๓. อาปัตติ แปลว่า อาบัติ

อุทาหรณ์: อุทฺทิฏฺฐา โข อายสฺมนโต จตฺตารอ ปาราชิกา ธมฺมา^{๑๓๑} ท่านทั้งหลาย
อาบัติปาราชิก ๔ สิกขาบท ข้าพเจ้ายกขึ้นแสดงแล้ว

อุทฺทิฏฺฐา โข อายสฺมนโต เตรส สงฺฆาติเสสา ธมฺมา^{๑๓๒} ท่านทั้งหลาย อาบัติ
สังฆาติเสส ๑๓ สิกขาบท ข้าพเจ้ายกขึ้นแสดงแล้ว

๑๔. การณ, ปจฺจย แปลว่า เหตุ

อุทาหรณ์: เหตุมฺหิ ญาณํ ธมฺมปฏิสฺมภิทา เหตุผล ญาณํ อตฺถปฏิสฺมภิทา^{๑๓๓} ความรู้
แตกฉานในเหตุ ชื่อว่าธัมมปฏิสัมภิทา ความรู้แตกฉานในผลของเหตุ ชื่อว่าอตฺถปฏิสัมภิทา

๑๕. วิการ แปลว่า ความเปลี่ยนแปลง

อุทาหรณ์: ชาติธมฺมา สตฺตา ชาติยา ปริมุจฺจนติ ชราธมฺมา สตฺตา ชราย ปริมุจฺจนติ
มรณธมฺมา สตฺตา มรณเณ ปริมุจฺจนติ^{๑๓๔} สัตว์ทั้งหลาย ผู้มีความเปลี่ยนแปลงโดยความเกิด ย่อมพ้น
จากความเกิด สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเปลี่ยนแปลงโดยความแก่ ย่อมพ้นจากความแก่ สัตว์ทั้งหลายผู้
มีความเปลี่ยนแปลงโดยความตาย ย่อมพ้นจากความตาย

๑๖. ปจฺจยูปฺปน แปลว่า ผลที่เกิดจากเหตุ

อุทาหรณ์: อุปฺปาทา วา ตถาคตานิ อนุปฺปาทา วา ตถาคตานิ จิตฺตา ว สา ธาตุ ธมฺมภู-
จิตฺตา ธมฺมนิยามตา^{๑๓๕} ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้น คือความตั้งอยู่แห่งผล ความ
แน่นอนแห่งผล ก็ดำรงอยู่อย่างนั้น

^{๑๒๘} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๓/๒๐.

^{๑๒๙} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๖๐/๘๖.

^{๑๓๐} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๒๑/๔๑.

^{๑๓๑} วิ.ม.หา. (บาลี) ๑/๒๓๓/๑๖๖.

^{๑๓๒} วิ.ม.หา. (บาลี) ๑/๔๔๒/๓๓๑.

^{๑๓๓} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๗๒๐/๓๖๐.

^{๑๓๔} อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๐๗/๑๗๕.

^{๑๓๕} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๒๐/๒๕.

๑๗. วิสย แปลว่า อารมณ์

อุทาหรณ์: มนญจ ปฏิจจ ฌมเม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญญาน^{๑๓๖} เพราะอาศัยมโน และ
ธรรมารมณ์ มโนวิญญานจึงเกิด

๑๘. นิพพาน แปลว่า พระนิพพาน

อุทาหรณ์: สตณจ ฌมโม น ชรฺ อูเปติ สนฺโต หเว สพุทฺธิ ปเวทยนฺติ^{๑๓๗} ธรรมของ
สัตบุรุษไม่เข้าถึงความแก่ สัตบุรุษกับสัตบุรุษเท่านั้นจึงรู้จักกันได้

สํข ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

สํหนติ สมคํ กมฺมํ สมฺปจฺจนฺตติ สํโฆ, สมฺมเทว กิเลสฺสทฺธเณ หนฺตติ วา สํโฆ^{๑๓๘} ชื่อ
ว่าสังฆะ เพราะเข้าถึงกรรมอันพร้อมเพรียงกัน หรือเพราะกำจัดกิเลสอันแผ่ร่อนทั้งหลายได้ด้วยดี
นั่นเอง

มีปรากฏใช้ในความหมายดังนี้

-หมายถึง **พระสงฆ์, พระภิกษุ, สมณะ, บรรพชิต** มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน

๕ ศัพท์

๑. ตปสฺสี แปลว่า ภิกษุ, สมณะ, บรรพชิต, ผู้บำเพ็ญเพียร

รูปวิเคราะห์: ตโปกมฺมํ อสฺสตถิตฺติ ตปสฺสี ผู้มีการบำเพ็ญเพียร ชื่อว่าตปสฺสี (ตป + ส) (ส)

อุทาหรณ์: ปพฺพชฺโติ นิจฺจํ ตปสฺสี สึลฺวา ตปนิสฺสิตโก โหติ บรรพชิตผู้บำเพ็ญเพียร ผู้
มีศีล เป็นผู้อาศัยตบะเป็นนิจ

๒. ภิกฺขุ แปลว่า ภิกษุ, สมณะ, บรรพชิต

รูปวิเคราะห์: ภิกฺขตฺติ ภิกฺขุ ผู้ขอ (ด้วยกายวิญญูติ) ชื่อว่าภิกษุ (ภิกฺข ยาจเน=ขอ +
รฺ) ภยํ อิกฺขตฺติ ภิกฺขุ ผู้เห็นภัย ชื่อว่าภิกษุ (ภย + อิกฺข ทสฺเสน=เห็น + รฺ) กิเลเส ภินฺทตฺติ ภิกฺขุ ผู้
ทำลายกิเลสทั้งหลายได้ ชื่อว่าภิกษุ (ภิท วิหารเณ=ทำลาย + รฺ) อมตรสํ ภกฺขติ ภุญฺชตฺติ ภิกฺขุ
ผู้บริโภคอมตรส (คือนิพพาน) ชื่อว่าภิกษุ (ภกฺข อทฺเทน=กิน + รฺ)

อุทาหรณ์: ภิกฺขุติ ภิกฺขโกติ ภิกฺขุ ภิกฺขาจริยํ อชฺฌนฺตํ โทติ ภิกฺขุ ภินฺนปฏฺธโรติ ภิกฺขุ
สามณฺณาย ภิกฺขุ ปฏิณฺณาย ภิกฺขุ เอหิภิกฺขุติ ภิกฺขุ ตีหิ สรณฺคมเนหิ อุปสมฺปนฺโนติ ภิกฺขุ ภทฺโรติ ภิกฺขุ
สาโรติ ภิกฺขุ เสโหติ ภิกฺขุ อเสโหติ ภิกฺขุ สมคเคณ สงฺเขน ฌตฺติจตุตฺเถน กมฺเมน อกฺกุปเปณ จานารเณ
อุปสมฺปนฺโนติ ภิกฺขุ^{๑๓๙} คำว่า ภิกษุ มีอธิบายว่า ชื่อว่าภิกษุ เพราะเป็นผู้ขอ ชื่อว่าภิกษุ เพราะอาศัย
การเที่ยวขอ ชื่อว่าภิกษุ เพราะใช้ผืนผ้าที่ถูกทำลายให้เสียราคา ชื่อว่าภิกษุ เพราะเรียกกันโดยชื่อ ชื่อ
ว่าภิกษุเพราะการปฏิญญาตน ชื่อว่าภิกษุ เพราะพระพุทธรูปเจ้าทรงบวชให้ ชื่อว่าภิกษุ เพราะเป็นผู้
อุปสมบทด้วยไตรสรณคมน์ ชื่อว่าภิกษุ เพราะเป็นผู้เจริญ ชื่อว่าภิกษุ เพราะเป็นผู้มีสาระ ชื่อว่าภิกษุ
เพราะเป็นผู้ยังต้องศึกษา (คือพระอริยบุคคล ๗ จำพวกเบื้องต้น) ชื่อว่าภิกษุ เพราะเป็นผู้ไม่ต้อง
ศึกษา (คือบรรลุประอรหัตผลแล้ว) ชื่อว่าภิกษุ เพราะเป็นผู้ที่สงฆ์พร้อมเพรียงกันอุปสมบทให้ด้วย
ญัตติจตุตถกรรมที่ถูกต้องสมควรแก่ฐานะ

^{๑๓๖} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๔๒๑/๓๖๒.

^{๑๓๗} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๑๔/๘๖.

^{๑๓๘} รูปสัทธิตี. ๕๔๕/๔๓๔.

^{๑๓๙} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๔๕/๓๐.

๓. สมณ แปลว่า ภิกษุ, สมณะ, บรรพชิต

รูปวิเคราะห์: สมมติติ สมโน ผู้สงบ ชื่อว่าสมณะ (สม อุปสเม=สงบ-ระงับ + ยุ)

อุทาหรณ์: อิธกัจโจ สมโน วา พราหมโณ วา อิหิ กุสสนติ ยถาภูตํ นปชานาติ^{๑๔๐}

สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า สิ่งนี้เป็นกุศล

๔. ปพฺพชิต แปลว่า ภิกษุ, สมณะ, บรรพชิต

รูปวิเคราะห์: ปพฺพชา สยชาตา อสสาติ ปพฺพชิตโต ชื่อว่าปพฺพชิตะ เพราะเป็นผู้มีการบรรพชาเกิดขึ้นแล้ว (ปพฺพชา + อิ + ต) เสฏฺฐตฺตํ วชตฺติ ปพฺพชิตโต ชื่อว่าปพฺพชิตะ เพราะเป็นผู้ไปสู่ความเป็นผู้ประเสริฐที่สุด (ป + วช คมน=ไป + อิ + ต)

อุทาหรณ์: น หิ ปพฺพชิตโต ปฐมาตี^{๑๔๑} ผู้เบียดเบียนผู้อื่นไม่ชื่อว่าเป็นบรรพชิต

๕. ตโปธน แปลว่า ภิกษุ, สมณะ, บรรพชิต

รูปวิเคราะห์: ตโปกมมํ ธนํ อสสาติ ตโปธโน ผู้มีการบำเพ็ญเพียรเป็นทรัพย์ ชื่อว่าตโปธนะ (ตป + ธน)

-หมายถึง หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมคบ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๒๙ ศัพท์

๑. สมุห แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมคบ

รูปวิเคราะห์: สมมา วิเสเสน จ อุหเต ปุณฺสีภูตตฺตาติ สมุโห หมูชื่อว่าสมุหะ เพราะนับรวมกันโดยชอบและโดยพิเศษ เพราะเป็นของมีความเป็นกอง (ส + อุห คณเน=นับ-คำนวณ + ณ) สมํ สห อวยเวน อุหติ ติฏฺฐตฺติ สมุโห ชื่อว่าสมุหะ เพราะตั้งอยู่กับส่วนย่อย (สม + อุห จาเน=ตั้ง-ดำรงอยู่ + อ) สํ เอกโต อุหิตติ ญาตฺติ สมุโห ชื่อว่าสมุหะ เพราะเขารู้กันว่าเป็นส่วนเดียวกัน (ส + อุห ญาเน=รู้ + อ)

อุทาหรณ์: อนิพฺพตฺตมานานํ อนุปฺปชฺชมานานํ อนุปาทิสฺสาย นิพฺพานธาคฺคยา ปรินิพฺพตฺตานํ อรหฺนตฺตานํ สมุโห^{๑๔๒} หมูแห่งพระอรหันต์ทั้งหลาย ผู้ไม่เกิดแล้ว ไม่อุบัติแล้ว ผู้ปรินิพพานแล้วด้วยอนุปาทิสสนิพพานธาตุ

ตตฺถ มหาสมฺมโยติ มหาสมุโห^{๑๔๓} ในคำเหล่านั้น คำว่า มหาสมโย แปลว่าการประชุมใหญ่

๒. คณ แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมคบ

รูปวิเคราะห์: คณียติ อวยเวน สหาติ คโณ หมูชื่อว่าคณะ เพราะเขานับพร้อมกันกับส่วนอื่น (คณ สงฺขยาเน=นับ + อ)

อุทาหรณ์: ยาวตา โข ปน เม จุนฺท เอตฺรหิ สงฺโฆ วา คโณ วา โลเก อุปฺปนโน^{๑๔๔} อนึ่งเท่าที่มีสงฆ์หรือคณะเกิดขึ้นแล้วในโลกในบัดนี้

๓. สงฺฆาต แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมคบ

^{๑๔๐} ที.สี. (บาลี) ๙/๖๒/๒๕.

^{๑๔๑} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๙๐/๔๓.

^{๑๔๒} ขุ.ม.อ. (บาลี) ๔๕/๒๕๔.

^{๑๔๓} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/(๓๓๒)/๒๕๕.

^{๑๔๔} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๗๖/๑๐๙.

รูปวิเคราะห์: สห อวยเวน หนติ คจฺจนฺตํ สงฺฆาโต หนฺมํชฺชํวํสํฆาตะ เพราะเป็นไปพร้อมกับส่วนย่อย (ส + หน คมเน=ไป + ณ)

อุทาหรณ์: อหุ โข โส ภิกขเว สมโย ยํ อานกสฺส มุทิงคสฺส โปราณํ โปกขรํ ผลกํ อนุตฺตรายิ อาณิสฺสฆาโต จ อวสึสยิ^{๑๔๕} ภิกขุทั้งหลาย ต่อมา ไมโครงเกาของตะโพนชื่ออานกะก็หายไป เหลือแต่โครงลิ้ม

อัย อนุจิสงฆาโต นหารุสมพนโธ มัสเสน อนุปติโต จวียา ปฏิจฉโน สอุจิทคฺคณธ-
 เซคฺฉนปฏิกฺกุโล อนิจฺฉฉนทณปริมททณภทณวิทฺธสนธมโม อิทฺเส วิกาเร ทสเสติ ร้างกระตฺกนึ อ้น
 เอ้นเกี้ยวพันไว้ อ้นเน้อฉนทาไว้ อ้นฉวหน้งปิดบังไว้ ไม่สะอาต มีกลิ่นเหม็น น่าเกลียดและปฏิกูล มี
 อ้นปิดบัง ย่ำยี้ ทำลาย กำจัดความไม่เที่ยงเป็นธรรมตา จึงแสดงอาการอันแปลกเช่นนี้

๔. สมุทไทย แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมคบ

รูปวิเคราะห์: สห อวยเวน อุทยตติ สมุทาโย หมู่ชื่อว่าสมุทายะ เพราะเกิดขึ้นพร้อม
กับส่วนย่อย (ส + อุ + อย คมน=ไป + อ)

อุทาหรณ์: ยตถ รูปํ คจฺฉติ ตตฺถ จิตฺตํ คจฺฉติ ตสฺมา รูปนิสฺสิตํ จิตฺตํ คເຫດວາ ຕໍ່ ອຽປ-
ສມຸທາຍໍ ອຕຕານໍ ຕສມໍ ຮູປເ ສມນຸປສຸຕີ^{๑๔๐} ຮູປໄປ ຄ ທີ່ໃດ ຈິຕຍໍມໄປ ຄ ທີ່ນັ້ນ ເພາະຜະນັ້ນ ຍັດຈິຕ
ອາຍຸຮູປແລ້ວ ເຫັນຕນອັນເປັນກອງຮູປນັ້ນ ໃນຮູປນັ້ນ

๕. สดจย แปลว่า หมู, คนะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสมทบ การสมาคม

รูปวิเคราะห์: สยจินฺติ อวยวนติ สยจโย หมู่อธิว่าสัจจะ เพราะรวบรวมน้อย
ไว้ (ส + จิ จเย=สังสม + อ)

อุทาหรณ์: สร เอกกปปมฺหิณี สลฺยํ วิปฺเลน สม^{๑๔๗} ขอพระองค์โปรดทรงระลึกถึง
กองกระดูกในกับปีหนึ่งของบุคคลคนหนึ่งเทียบเท่ากับภูเขาวิปุละ

๖. สนธิทบทวนว่า หมู, คณะ, กอง, พรศ, การรวบรวม, การสะสม, การสมคบ

รูปวิเคราะห์: สห อวยเวน ทุหยตติ สนโโท หมู่ชื่อว่าสนโโทหะ เพราะเต็มพร้อมกับ
ส่วนย่อย (สั + ทุห ปุรณ=เต็ม-ทำให้เต็ม + ณ)

๗. นิเวศ แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมคบ

รูปวิเคราะห์: นิสุเสโต วหติ อวณฺติ นิวโห หนฺมฺชฺื่อว่านิวหะ เพราะนำส่วนย่อยไปโดยไม่เหลือ (นิ + วห ปาปฺณเน=ถึง-บรรล + อ)

๘. โฆษน์ แปลว่า หมู, คณษะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การ สะสม, การสมคคบ, ห้าง

รูปวิเคราะห์: อวยว์ กตฺวา พยปิยติ คจฺจตฺติ โอโฆ หนู๋ชื่อว่าโอะฆะ เพราะถึงการทำเป็นส่วนรวม (อว + หน คมเน=ไป + อ) ออุยเต โอโฆ ชื่อว่าโอะฆะ เพราะรวบรวมเข้าด้วยกัน (อุจ สมวาเย =รวมรวม + อ)

อุทาหรณ์: ชโนทมปเรน จ^{๑๔๘} มีอีกเมืองหนึ่งชื่อว่าชโนชะ (เมืองหมู่แห่งชน)

១៤៥ សំ.និ. (ហាតី) ១៦/២២៩/២៥៣.

๑๔๖ ข.ป.อ. (ปาลี) ๒/๑๓๑/๖๔.

១៤៧ ឧ.ពេរី. (ហាតី) ២៦/៤៩៧/៤៨៨.

๑๔๘ ฑี.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๙๑/๑๘๓.

๙. วิสธ แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: วิสนติ อวยวา ยสมินติ วิสโร หมูชื่อว่าวิสธะ เพราะเป็นที่เข้าไปของส่วนทั้งหลาย (วิส ปเวสเน=เข้าไป + อร)

อุทาหรณ์: คงเคยโยโก นาโค ทิสวา กุปีโต อิเม มยิ สณณปี น กรโณติ อิทานิ เน สมุททเมว ปาเปสสามิตี มหนตฺ อตตภาวํ มาเปตวา อุทกํ ทวิธา ภินทิตวา อญฺญาย ฌณฺ กตฺวา สุกฺการํ กรโณโต อญฺญาสี มหาชนํ ทิสวา ภีโต วิสธมกาสี^{๑๔๙} คงเคยยกนาคราชเห็นเข้าก็โกรธ คิดว่า มนุษย์เหล่านี้ไม่ทำความสำคัญในเรา คราวนี้เราจักให้พวกมันจมทะเลให้ได้ จึงเนรมิตอัฒาพใหญ่ แยกน้ำเป็น ๒ ส่วน ชูหัวแผ่พังพานส่งเสียงขู่สลุ ๆ มหาชนเห็นเข้าพากันกลัว จึงรวมตัวกันส่งเสียงดังลั่น

๑๐. นิกร แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: อวยวํ สมีเป กรโณติ นิกรโ หมูชื่อว่านิกระ เพราะทำส่วนย่อยไว้ใกล้กัน (นิ + กร กรณ=ทำ + อ)

๑๑. จย แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: จินาตติ จโย หมูชื่อว่าจยะ เพราะสะสมไว้ (จิ จเย=สะสม + อ)

๑๒. กาย แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์ เอเกกาเปกฺขาย อปฺปญฺเณ กสงฺขาตา อวยวา อายนติ เอตถาติ กาโย หมู ชื่อว่ากายะ เพราะเป็นที่ไปของอวัยวะที่ชื่อว่า กะ เพราะมีน้อยโดยมุ่งเอาส่วนแต่ละอย่าง (ก + อาย คมเน=ไป + อ) กาโย วีย อวยวานํ อฺปฺปตฺติญฺจํ กาโย ชื่อว่ากายะ เพราะเป็นที่เกิดขึ้นของส่วนย่อยทั้งหลายเหมือนร่างกาย (กาย + ณ)

อุทาหรณ์: อทฺทสา โข ภิกฺขเว วิปสฺสี กุมารโ อญฺยานญฺมึ นิยุยนฺโต มหาชนกายนํ สนนิ-
ปตฺติ นานารตฺตานญจ ทุสฺสานํ วิลาตํ กยิรมานํ ทิสวา สารถิ อามนฺเตสิ^{๑๕๐} เมื่อพระวิปัสสิราชกุมาร
เสด็จประพาสอุทยานอีก ได้ทอดพระเนตรเห็นหมู่มหาชนประชุมกันและกำลังประดับคานหามด้วย
ผ้าหลากสี จึงตรัสถามนายสารถิ

๑๓. ขนธ แปลว่า ขันธ, หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: ขํสฺงขาตํ อวยวํ ธาเรตฺติ ขนฺโธ กองชื่อว่าขันธะ เพราะเป็นส่วนที่ทรงอวัยวะคืออินทรีย์ไว้ ขานิ จกฺขุนฺทริยาทีนิ ธาเรตฺติ ขนฺโธ ชื่อว่าขันธะ เพราะอํารงอินทรีย์ทั้งหลายมีจักขุนทรีย์เป็นต้นไว้ อตฺตนิจฺจาทีหิ ขํ สฺยุณฺ ธาเรตฺติ ขนฺโธ ชื่อว่าขันธะ เพราะอํารงความว่างเปล่าไว้ด้วยลักษณะความไม่เที่ยงในตนเป็นต้น ขํ สคฺคํ ธาติ วิธธาตฺติ ขนฺโธ ชื่อว่าขันธะ เพราะจำแนกสวรรณ (ขํ + ธา ธาธเน=ทรงไว้-อํารงไว้ + อ) ขาหติ อวยเวติ ขนฺโธ ชื่อว่าขันธะ เพราะเคี้ยวกินอวัยวะทั้งหลาย ขาติชฺรามรณาทิหิ ขาหิตพฺโพติ ขนฺโธ ชื่อว่าขันธะ เพราะถูกความเกิด ความแก่ และความตายเคี้ยวกิน (ขาห ภกฺขเน=เคี้ยวกิน + อ) ฌาณน ขณฺณเตติ ขนฺโธ ชื่อว่าขันธ เพราะเขาทำลายได้ตายญาณ (ขนฺ อวทารณ=ขุด-เจาะ-ทำลาย + ธ) ทานผลํ ขณฺทตฺติ ขนฺโธ ชื่อว่าขันธะ เพราะทำลายผลของทาน (ขนฺท ขณฺทเน=ตัด-ทำลาย + อ)

^{๑๔๙} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๗๕/๒๐๐.

^{๑๕๐} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๕๐/๒๒.

อุทาหรณ์: อถ โข อสงเขยโย อปปเมยโย มหาอุทกขณโธเตวว สงข์ คจฺจติ^{๑๕๑} แท้ที่จริง ปริมาณของน้ำในมหาสมุทรนั้นย่อมถึงการนับว่า เป็นห้วงน้ำใหญ่ที่นับไม่ได้ ประมาณไม่ได้เลย

๑๔. สมุทย แปลว่า หมู่, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: สห อวยเวน อุทยตฺติ สมุทโย หมู่ชื่อว่าสมุทยะ เพราะเกิดขึ้นพร้อมกับส่วนย่อย (ส + อุ + อย คมน=ไป + อ)

๑๕. ฆฎา แปลว่า หมู่, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: ฆฎนํ ราสีกวนนติ ฆฎา หมู่ชื่อว่าฆฎา เพราะมีความเป็นหมู่ สห อวยเวน ฆฎนํตฺติ ฆฎา ชื่อว่าฆฎา เพราะกองที่ติดแน่นกับส่วนย่อย (ฆฎ ฆฎเน=เพิ่มพูน + อ + อา)

อุทาหรณ์: อิมํ เม นิวาปี นิวุตฺตํ มิคชาตา ปริภุชมานา ทีฆายุกา วณณวนโธ จิรํ ทีฆมทธานํ ยาเปตุ^{๑๕๒} ผูกเนื้อกินหญ้าที่เราปลูกไว้จะมีอายุยั่งยืน มีผิวพรรณดี มีชีวิตอยู่ยืนนาน มิคชาตาติ มิคฆฎา บทว่า มิคชาตา หมายถึงผูกวาง

๑๖. สมิติ หมู่, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: สห อวยเวน เอตฺติ สมิติ หมู่ชื่อว่าสมิติ เพราะเป็นไปพร้อมกันกับส่วนย่อย (ส + อิ คติมิ=ไป + ติ)

อุทาหรณ์: โสปี กุมภีโร สปริวโร อิมํ วณํ ภิกขุนํ สมิติํ ทสฺสนตถาย อาคโธ^{๑๕๓} ยักข์ ชื่อกุมภีร์ผู้อาศัยอยู่ในกรุงราชคฤห์เมื่อนั้นพร้อมกับบริวารก็มาสู่ป่านี้ เพื่อชมการประชุมของภิกษุทั้งหลาย

๑๗. สंहติ แปลว่า หมู่, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: สห อวยเวน หนติ คจฺจตฺติ สंहติ หมู่ชื่อว่าสังหติ เพราะเป็นไปพร้อมกับส่วนย่อย (ส + หน คติย=ไป + ติ)

๑๘. ราสี แปลว่า หมู่, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: รสียติ อสฺสาทเนยฺย สโมสริยตฺติ ราสี หมู่ชื่อว่าราสี เพราะถูกยินดี คือมารวมกันด้วยความยินดี (รส อสฺสาทเน=ยินดี + อิน)

อุทาหรณ์: เสยฺยถาปี ฆนเต นานาปุพฺพานํ มหาปุพฺผราสี ตเมณํ ทกฺโข มาลาการโรวา มาลาการนฺเตวาสี วา วิจิตฺตํ มาลํ คณฺเญย^{๑๕๔} ท่านขอรับ ช่างดอกไม้ หรือลูกมือช่างดอกไม้ผู้ชำนาญ พึงร้อยดอกไม้ต่าง ๆ กองใหญ่ให้เป็นพวงมาลัยอันวิจิตรได้ แม้ฉันใด

๑๙. ปุณฺข แปลว่า หมู่, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: ปุณฺขติ ราสีกตฺติ ปุณฺโข หมู่ชื่อว่าปุณฺขะ เพราะเป็นกอง (ปุณฺข ราสี กรณ=ทำให้เป็นกอง + อ)

อุทาหรณ์: อนนฺตาทีนโว กาโย วิสฺรูกฺขสมฺบุโม อาวาโส สพฺพโรคานํ ปุณฺโข ทุกฺขสฺส เภาโล^{๑๕๕} ร่างกายมีโทษไม่สิ้นสุดเหมือนต้นไม้มีพิษ เป็นที่อาศัยของโรคทั้งหลาย ล้วนเป็นกองของ

^{๑๕๑} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๓๗/๓๔๗.

^{๑๕๒} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๖๑/๒๒๓.

^{๑๕๓} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/(๓๓๕)/๓๐๑.

^{๑๕๔} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๗๗/๕๔.

^{๑๕๕} พ.อ.ป. (บาลี) ๓๓/๕๕/๑๘๘.

ทุกซั้งสิ้น

๒๐. สมวาย แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: สห อวยเวน พยาเปตวา อยติติ สมวาโย หมูชื่อว่าสมวายะ เพราะแผ่ออกไปพร้อมกับส่วนย่อย (สห + วิ + อย คมน=ไป + อ)

อุทาหรณ์: เอว หิ กิร อิมสั ปณณัน อุปาทานกษณธานัง สงคโห สนนิปาโต สมวาโย โหติ^{๑๕๖} การรวบรวม การประชุม และกองแห่งอุปาทานชั้น ๕ ประการนี้มีได้ด้วยประการอย่างนี้

๒๑. ปุค แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: ปุ สมุหาว คจณติติ ปุโค หมูชื่อว่าปุคะ เพราะถึงความเป็นหมู (ปุ + คมฺ คติมิ=ไป + กวิ) ปวติติ ปุโค ชื่อว่าปุคะ เพราะรวมกัน (ปุ สมวาเย=รวบรวม + ค)

อุทาหรณ์: ปุโค นาม ยตถ ปุโค อนุสาสติ ปุโค อปโลเกตัพโพ^{๑๕๗} ชื่อว่าสมาคม ความว่าสมาคมปกครองในถิ่นใด ต้องบอกสมาคมในถิ่นนั้น

๒๒. ชาต แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: อวยเว ชนติติ ชาต หมูชื่อว่าชาตะ เพราะยังส่วนทั้งหลายให้เกิดขึ้น (ชน ชนเน=เกิด-ทำให้เกิด + ต)

อุทาหรณ์: อิม เม นิวาปี นิวุตต มิคชาตา ปริภุชชานา ทีฆายกา วณณนโต จิรํ ทีฆ-มทธานํ ยาเปตุ^{๑๕๘} ผูกเนื้อกินหญ้าที่เราปลูกไว้จะมีอายุยั่งยืน มีผิวพรรณดี มีชีวิตอยู่ยืนนาน

๒๓. กทมพก แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: กํ อตตานํ เทติติ กโท จกขาทีโก สรีราวโย อวียะชื่อว่ากทะ เพราะให้ตัวตน คืออวัยวะในร่างกายมีตาเป็นต้น กโท วีย กโท อวียโว ตํ วกติ อาทาทติติ กทมพก หมูชื่อว่ากทมพกะ เพราะรวบรวมส่วนย่อยที่เหมือนอวัยวะชื่อว่ากทะไว้ (กท + วก อาทาเน=รวบรวม-ถือเอา + อ)

๒๔. พยุห แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: วิเสเสน อวยวา อุหนติ เอตถาติ พยุโห หมูชื่อว่าพยุหะ เพราะเป็นที่ไปรวมกันของส่วนต่าง ๆ โดยพิเศษ (วิ + อุห คมน=ไป + อ)

อุทาหรณ์: เตน โข ปน สมเยน ฉพพคคิยา ภิกขุ ทวิรตตติรตตํ เสนาย วสमानา อุยโยธิกปี พลคคปี เสนาพยุหปี อนิกทสนนปี คจณติ^{๑๕๙} ครั้งนั้น ภิกษุฉัพพัคคีย์พักแรมอยู่ในกองทัพ ๒-๓ วัน ไปที่สนามรบบ้าง ที่พักพลบ้าง ที่จัดขบวนทัพบ้าง ไปดูกองทัพที่จัดเป็นขบวนแล้วบ้าง

๒๕. วิตาน แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: วิตโนติ อวยเวติ วิตาน หมูชื่อว่าวิตานะ เพราะแผ่ไปสู่ส่วนย่อยทั้งหลาย (วิ + ตนฺ วิตถาเร=แผ่-ขยาย + ณ)

^{๑๕๖} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๐๖/๒๖๙.

^{๑๕๗} วิ.ภิกขุณี. (บาลี) ๓/๖๘๔/๒๒.

^{๑๕๘} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๖๑/๒๒๓.

^{๑๕๙} วิ.มหา. (บาลี) ๒/๓๒๒/๒๖๗.

๒๖. คุมพ แปลว่า หมู, คณะ, กอง, กอ, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: อวยเว คุปติ รกขตีติ คุมโพ, คุมพ์ หมูชื่อว่าคุมพะ เพราะรักษาส่วนย่อยไว้ (คุป รกขณ=รักษา + พ)

อุทาหรณ์: เสยยถาปี มหาราช ปพพตสงเขเป อุทกรหโท อจโณ วิปสนโน อนาวิโล ตตถ จกขุมา บุริโส ตีเร จิโต ปสเสยย สิปปิกสมพุกปี สกขรกลลปี มจณคุมพ์ปี จรนต์ปี ตัญญนต์ปี^{๑๖๐} เปรียบเหมือนสระน้ำใสสะอาดไม่ขุ่นมัวบนยอดภูเขา คนตาดียืนที่ขอบสระนั้น เห็นหอยโข่งและหอยกาบ ก้อนกรวดและก้อนหินหรือฝูงปลาที่กำลังแหวกว่ายอยู่บ้าง หยดอยู่บ้าง

๒๗. กลาป แปลว่า หมู, คณะ, กอง, มัด, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: กลั อวยว ปาติ รกขตีติ กลาโป หมูชื่อว่ากลาปะ เพราะรักษาส่วนย่อยไว้ (กล + ปา รกขณ=รักษา + อ)

อุทาหรณ์: สา ยานา โอริยห สกกจจ วนทิตวา ปตต คเหตุวา สพพรสมปนเนน ขาหนีโยขนีเยน ปุเรตวา ปทุมปุพเพน จ ปฏิจณาเหตุวา เหมฐาปี ปทุมปุพพิ กตวา ปุพผกลาปี หตเถน คเหตุวา ปจเจกพุทธี อุปสงกมิตวา ตสส หตเถ ปตต หตวา วนทิตวา ปุพผกลาปหตธา ปตเถสิ^{๑๖๑} นางลงจากยาน ไหว้โดยเคารพ รับบาตร ให้เต็มด้วยขานีเยและโกขนีเยที่ถึงพร้อมด้วยรสทั้งปวง และปิดด้วยดอกปทุม ทำดอกปทุมไว้ใต้บาตร ถือกาดอกไม้ เข้าไปหาพระปัจเจกพุทธเจ้า ถวายบาตรที่มีมือของท่าน ไหว้แล้ว มีมือถือกาดอกไม้แล้วตั้งปรารภนา

๒๘. ชาล แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: อวยเวน ชลตีติ ชาล หมูชื่อว่าชาละ เพราะรุ่งเรืองด้วยส่วนย่อย (ชล ทิตติย=สว่าง-รุ่งเรือง + ณ)

๒๙. มณฑล แปลว่า หมู, คณะ, กอง, พรรค, การรวบรวม, การสะสม, การสมทบ

รูปวิเคราะห์: อวยเวน มณฑตีติ มณฑล หมูชื่อว่ามณฑล เพราะตกแต่งด้วยส่วนย่อย (มณฑ วิญสาณ=ประดับ-ตกแต่ง + อล)

พรรค, พรรค, พวก, หมู, คณ

วคค แปลว่า พรรค, พรรค, พวก

รูปวิเคราะห์: ชาตยาทีหิ สมานาน ปาณินิ อปาณินญจ คโคณ วคโค นาม หมูชื่อว่าวคคะ เพราะเป็นสัตว์และวัตถุที่เหมือนกันโดยกำเนิดเป็นต้น เช่น พนธวคโค หมูญาติ เป็นต้น อสมาน-ชาตยาทโย วชเชตีติ วคโค ชื่อว่าวคคะ เพราะเว้นสิ่งที่มีกำเนิดไม่เหมือนกันเป็นต้น (วชช วชชเน=เว้น + ณ) วชติ สมุหตติ คจณตีติ วคโค ชื่อว่าวคคะ เพราะถึงการรวมตัวกัน (วช คมเน=ไป + ค)

๔.๒.๒ ศัพท์ใช้ในอรรถว่า เทวดา อมนุษย์

ในรัตนสูตรนอกจากมีศัพท์ที่หมายถึงพระรัตนตรัยดังที่ได้นำเสนอมาแล้วนั้น ยังมีศัพท์ที่หมายถึงพวกอมนุษย์ มี เทวดา ภูต นาค เป็นต้นรวมอยู่ด้วย ดังนั้น ผู้วิจัยขอกล่าวถึงศัพท์ที่หมายถึงอมนุษย์เหล่านี้ ดังนี้

^{๑๖๐} ที.สี. (บาลี) ๙/๒๔๙/๘๔.

^{๑๖๑} พ.สุ.อ. (บาลี) ๑/๓๙/๗๓.

ศัพท์ที่หมายถึง **เทวดา อมนุษย์** นั้น ตามคัมภีร์อริธาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๑๔ ศัพท์ ประกอบด้วย

๑. **ติทส** แปลว่า เทวดา, ตรีทศเทพ, หมู่เทวดา ๓๐ องค์, เทวดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

รูปวิเคราะห์: ชาติสตตาวินาสสงฆาตา ติสโส ทสา ปริมาณา เอเตสนติ ติทสา, เอเตหิ มนุสสาทโย วีย พุทธิวิปริณามขเยหิ น ยุชชนติ, ปญจวิสทิวสสุทเทสียา เอว อุปุชชนติ สนติ วินสสนติ จ ชื่อว่าติทสะ เพราะเป็นเทวดาผู้มีสภาพ ๓ อย่าง คือ เกิดขึ้น สถิตอยู่ และสิ้นอายุขัยตามกฎหมาย หมายถึงเทวดาเหล่านี้ไม่ปรากฏว่าเสื่อมวัยเหมือนพวกมนุษย์เป็นต้น เพราะตั้งแต่เกิดจนถึงสิ้นอายุ เป็นเหมือนมีวัย ๒๕ ปี นอกจากนี้ ติทสศัพท์ มีความหมายว่าเทวดา ๓๐ องค์ก็มี

อุทาหรณ์: ติทसानนติ ติกุชตตุ ทสนน^{๑๖๒} ของเทวดา ๓๐ องค์ จตตารอ จ มหาราชา ติทสา จ ยสสสิน^{๑๖๓} ท้าวมหาราชทั้ง ๔ และทวยเทพชั้นตรียทศผู้มียศ ติทสาติ ดาวตีสถาวนา^{๑๖๔} คำว่า "ติทสา" หมายถึงเทวดาผู้สถิตอยู่บนสรวงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ติทสา โส จิวา มนุสสตตัมคิมิสติ^{๑๖๕} เทวดานั้นเมื่อเคลื่อนจากสวรรค์แล้วจะไปเกิดเป็นมนุษย์

๒. **อมร** แปลว่า เทวดา, ผู้ไม่ตาย, อมรเทพ

รูปวิเคราะห์: มรณ มโร, โส เยส นตถิ, เต อมรา ความตาย ชื่อว่าอมระ เทวดาที่ไม่มีความตายเหล่านั้น ชื่อว่าอมระ (น + มร ปาณาจา=สละชีวิต + อ)

อุทาหรณ์: ตัม วิมานํ อภิขมาย อมรานํ สุขเขสินํ อุโปสถํ อุปสนโต เสมิ วมมิกมูทนิ^{๑๖๖} เราปรารถนาวิมานของเหล่าเทวดาผู้สวดยสุขนั้น จึงเข้าไปจำอุโบสถศีล นอนอยู่บนจอมปลวก

๓. **เทว** แปลว่า เทวดา, เทพ, เทวะ (ทิว ก็หาย=เล่น-เพลิดเพลิน + อ)

อุทาหรณ์: จาตุम्मหาราชิกา เทวา ที่มายุกา วณณวนโต สุขพหุลลา^{๑๖๗} พวกเทพชั้นจาตุम्मหาราชิกา มีอายุยืน มีผิวพรรณผุดผ่อง มีความสุขมาก

๔. **วิพุธ** แปลว่า เทวดา, ผู้ไม่หลับ

รูปวิเคราะห์: วิพุชฌนติ น สุปนตติ วิพุธา. อตตานาคตชาติ วิพุชฌนตติ วิพุธา ชื่อว่าวิพุธ เพราะเป็นผู้ตื่นอยู่ ไม่รู้จักหลับ หมายถึงเทวดาผู้รู้แจ้งชาติในอดีตและอนาคต (วิ + พุธ อว-โพธเน=รู้ + อ)

๕. **สุธา** แปลว่า เทวดา, ผู้กินของทิพย์, ผู้บริโภคสุธาโภชน

รูปวิเคราะห์: สุธาโภชนภุชชนสึลตาย สุธาสิน เทวดา ชื่อว่าสุธา เพราะปรกติบริโภคสุธาโภชนคืออาหารทิพย์ (สุธา + อส ภุชเน=กิน + อี)

^{๑๖๒} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๑๑/๓๐.

^{๑๖๓} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๖๔/๒๘๒.

^{๑๖๔} พ.อ.ป.อ. (บาลี) ๑/๖๐๗/๓๖๑.

^{๑๖๕} พ.อ.ป. (บาลี) ๓๒/๖๐๗/๗๐.

^{๑๖๖} พ.ช.า. (บาลี) ๒๘/๘๑๐/๒๐๘.

^{๑๖๗} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๓๗/๒๒๘.

๖. สุร แปลว่า เทวดา, ผู้มีความกล้าหาญ

รูปวิเคราะห์: สมุทพญสุรา อตถิ เยสํ, เต สุรา ชื่อว่าสุระ เพราะเป็นผู้มีเครื่องดื่มมากมายดั่งน้ำในมหาสมุทร (สุรา + ณ) สุรนติ ก็พนตติ สุรา ชื่อว่าสุระ เพราะเป็นผู้สนุกสนานร่าเริง (สุร ก็หาย=เล่น-เพลิดเพลิน + อ) สุเชน รมนตติ สุรา ชื่อว่าสุระ เพราะเป็นผู้ยินดีอยู่ด้วยความสุข (สุข + รม ก็หาย=เล่น-เพลิดเพลิน-ยินดี + กวิ)

อุทาหรณ์: ชโย สุรานํ อสุรา ปราชิตา^{๑๖๘} พวกเทวดาชนะ พวกอสุรพ่ายแพ้

๗. มรฺ แปลว่า เทวดา, ผู้ตายตามอายุขัย

รูปวิเคราะห์: ทิฆายุกาปิ สมานา ยถาปริจเณทํ สมปตตกาเล มรณติ สีเลนาติ มรฺ ชื่อว่ามรฺ เพราะเป็นเทวดาพวกที่มีอายุยืนยาว แต่เมื่อถึงกำหนดอายุก็ตายไปโดยปรกติ (มร ปาณจาเค=สละชีวิต + อุ)

อุทาหรณ์: ฉตตํ มรฺ ธาเรยฺยมนตฺลิกเข^{๑๖๙} เหล่าเทวดาพากันกันฉัตรบนท้องฟ้า

๘. ทิโว แปลว่า เทวดา, ผู้อาศัยอยู่ในเทวโลก

รูปวิเคราะห์: ทิโว เทวโลโก โอโก อาสโย เยสํ, เต ทิโวกา ชื่อว่าทิโวเก เพราะเป็นเทวดาที่มีเทวโลกเป็นที่อยู่อาศัย (ทิว + โอก)

๙. อมตป แปลว่า เทวดา, ผู้ดื่มอมตรส

รูปวิเคราะห์: สุธาหารสส ปาตพพสสปี สมภวโต อมตํ ปิวนตติ อมตปา, อมโตสธํ วา ปิวนตติ อมตปา ชื่อว่าอมตปะ เพราะดื่มน้ำอมฤตหรือดื่มนมโตโสจากอาหารทิพย์ (อมต + ปา ปาเน=ดื่ม + อ)

๑๐. สคควาสี แปลว่า เทวดา, ผู้อยู่บนสวรรค์

รูปวิเคราะห์: สคเค วสนสึตตทา สคควาสีโน ชื่อว่าสคควาสี เพราะมีปรกติดอยู่บนสวรรค์ (สคค + วาสี)

๑๑. นิชชร แปลว่า เทวดา, ผู้ไม่แก่

รูปวิเคราะห์: สทา ปญจวิสตีวสุสุทฺเทสียตทา นิรากตา ชรา เอเตสนติ นิชชรา ชื่อว่านิชชระ เพราะเป็นผู้ไม่ปรากฏความแก่ เพราะดูเหมือนกับว่ามีวัยเบญจเพศตลอดไป (นิ + ชรา + ณ)

๑๒. อนิมิส แปลว่า เทวดา, ผู้ไม่หลับตา

รูปวิเคราะห์: น นิมนตติ อนิมิสสา, ภมฺกา นิจจลํ กโรนตียตฺโถ ชื่อว่าอนิมิสะ เพราะเป็นผู้ไม่กระพริบตา คือไม่ทำให้ขนตาไหว (น + นิ + มิส นิมีลเน=กระพริบตา-หลับตา + อ)

๑๓. ทิพฺพ แปลว่า เทวดา, ผู้อยู่บนสวรรค์

รูปวิเคราะห์: ทิเว วสนตติ ทิพฺพา ชื่อว่าทิพพะ เพราะเป็นผู้อยู่บนสวรรค์ (ทิว + วสนนิวาเส=อาศัย-อยู่ + กวิ)

อุทาหรณ์: สตต ทิพฺพา สตต มานุสา สตต ปิสาจา สตต สรา สตต ปวฺงฺกา^{๑๗๐} เทวดา ๗ มนุสย์ ๗ ปีศาจ ๗ สระ ๗ ตาไม้ไผ่ ๗ ทิพฺพา เทวโลก ชาตา^{๑๗๑} เทวดาเกิดแล้วในเทวโลก

^{๑๖๘} ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๖๘๗/๔๖๙.

^{๑๖๙} ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๖๙๔/๔๗๐.

^{๑๗๐} ส.ช. (บาลี) ๑๗/๒๑๓/๑๗๔.

^{๑๗๑} ขุ.อป. (บาลี) ๑/๒๖/๑๒๗.

๑๔. เทวดา, เทวดานิ แปลว่า เทวดา (เทว + ตา, เทวดา + นิ)

เทวา เอว เทวดา, สกตเถ เทวสทฺทโต ตาปัจจโย เทวดา เอว เทวดานิ, สกตเถ นิปัจจโย "อปุเม"ติ เอตถ ปจฺมสกตถิกวเสน อิตถิลิงคตฺตํ, พุติยสกตถิก วเสน นปุสกลิงคตฺตํ เวทิตพฺพํ, พุติยสกตถิกวเสนว วา ทวิลิงคตฺตํ, ตตถ อิตถิลิงคปฺกฺเข ยทาหิณา นิการาเทโส ระบุว่า "เทวดา" ลง ตา ปัจจัยหลังเทวศัพท์ในอรรถสัถยะ (ไม่มีอรรถพิเศษ), ระบุว่า "เทวดานิ" ลง นิ ปัจจัยหลัง เทวาศัพท์ ในอรรถสัถยะเหมือนกัน, คำว่า "อปุเม" นี้เป็นอิตถิลิงค์ ด้วยตาสกตปัจจัยครั้งแรก, เป็นนปุสกลิงค์ด้วย นิ สกตปัจจัยครั้งที่สอง, อีกนัยหนึ่ง เทวาศัพท์เป็นทั้งอิตถิลิงค์และนปุสกลิงค์ โดยการเปลี่ยน เทวดา ในอิตถิลิงค์เป็น เทวดานิ ด้วยกัจจายนสูตรว่า "ยทฺนุปปนฺนา นิปาตนา ฯ"^{๑๗๒}

ในคัมภีร์อมรโกสะกล่าววว่า "เทวดานิ ปุเม วา, วิกปเปน ปุลลิงเค, นิจํ นปุสเก เทวดานิ ศัพท์เป็นปุลลิงค์ได้แต่มีใช้ไม่มาก ในนปุสกลิงค์มีใช้แน่นอน" คัมภีร์อมรโกสะฎีกาว่า "สกตถิกา ปกฺติโต ลิงควจฺจานิ อติวตฺตนตฺติ ปุณฺนปุสกตฺตํ, ตตถ สกตถิกาทิ พุติยสกตถิกํ วุตฺตํ, ปกฺติโตติ ปจฺมสกตถิกํ. เตน วุตฺตํ "ปุณฺนปุสกตฺตน"ติ, อิตฺธา ตาปัจจยฺนตฺสส นิจํ อิตถิลิงคตฺตํ อิตถิลิงคตฺตเมว วเทยฺย ศัพท์ที่มีสกตปัจจัยประกอบอยู่ จะมีความพิเศษกว่าบทที่มีลิงค์ตามปกติ จึงเป็นได้ทั้งปุลลิงค์และนปุสกลิงค์, ในคำนี้ หมายถึงรูป เทวดานิ, คำว่าตามปกติ คือรูปว่า เทวดา จึงกล่าววว่าเป็นได้ทั้งปุลลิงค์และนปุสกลิงค์, นอกจากนี้ ศัพท์ที่มี ตาปัจจัยอยู่ท้าย ท่านกล่าววว่าเป็นอิตถิลิงค์แน่นอน

อุทาหรณ์: เทวดา ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ^{๑๗๓} เทวดาทั้งหลายกราบทูลความนี้ แต่พระผู้มีพระภาคเจ้า อถ โข อณฺณตฺรา เทวดา^{๑๗๔} ครั้งนั้น เทวดาองค์หนึ่ง เทวดานิ อาคฺนฺตฺวา อาโรจิตํ สุตฺวา^{๑๗๕} เทวดาทั้งหลายมาฟังเรื่องที่เขายก

ในอุทาหรณ์ที่ยกมานี้ เทวาศัพท์เป็นอิตถิลิงค์, เทวดานิศัพท์เป็นนปุสกลิงค์

ศัพท์ที่แปลว่าเทวดามีอีกมาก เช่น สุปพฺพา, สุมฺนา, ติทิเวสา, อาทิเตยฺยา, ทิวิสฺสา, เลหา, , อหิตินฺนหา, อาทิจฺจา, ริโกว, อโสปปา, อมจฺจา, อมตาสฺนา, อคฺคิมฺฆา, หวิโกชนา, คิรพฺพาณา, ทานวารโย, พินฺนารกา, ปุชฺยา, จิราญฺกา, สคฺคิโน, นโฆสฺสา ทุกบทที่แปลว่าเทวดา ทั้ง ๓ ลิงค์ นิยมประกอบวิภัติฝายพหูพจน์

กำเนิดเทวดา ๘ จำพวก ที่ปรากฏในคัมภีร์อิธาน ประกอบด้วย

๑. สิทธ แปลว่าตระกูลสิทธเทวดา

รูปวิเคราะห์: อณฺณมาทิกฺโขเนปตฺตตา สิขณฺณติ เอตสฺส ยถิจฺฉิตา อตฺถาติ สิทธิ (สิทธ สัทธิธิ=สำเร็จ + อ) ชื่อว่าสิทธะ เพราะปรารถนาอะไรก็สำเร็จได้ทุกอย่าง แม้จะไม่มีเวทมนต์เหมือนพวกปิศาจ

๒. ภูต แปลว่า ภูต, ตระกูลภูตเทวดา, เทวดาพวกร้ายเวทมนต์, ปิศาจจำพวกหนึ่ง, มีจกาทิภูตเทวดา

^{๑๗๒}

พระสัทธัมมโชติบาลเถระ. กัจจายนสูตรนิเทศ. ปรีวรรตโดย พระมหานามิตร ธมฺมสาโร. (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕), หน้า ๓๙๑.

^{๑๗๓}

ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๘/๑๑.

^{๑๗๔}

ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๐/๑๐.

^{๑๗๕}

พ.สุ.อ. (บาลี) ๒/๗๐๔/๓๒๒.

รูปวิเคราะห์: ภวนติ พรุหนติ กถา เอตสสมาติ ภูโต, โส ภูโต ปิสาลปฺปเกโท อโธมุขาติ (ภู สตกาย=มี-เป็น + ต) เทวดาผู้เป็นเหตุให้กล่าวคำพูด ชื่อว่าภูตะ, อโธมุขเทวดาเป็นต้นนั้น ท่านจัดไว้ในจำพวกปิสาล

๓. คนธพพ แปลว่า คนธรรพ, ตระกูลเทวดาคนธรรพ, เทวดาผู้บริโภคลิ้น, เทวดานักร้อง

รูปวิเคราะห์: คนธ อพพติ ปริภุชตีติ คนธพโพ. เทวดายนา “หahaha หูหู” ปฤตโย (คนธ + อพพ ปริภุชเน=กิน + อ) เทวดาผู้บริโภคลิ้น ชื่อว่าคนธัพพะ หมายถึงเทวดาที่ขับเพลงว่า “หahaha หูหู” เป็นต้น

อุทาหรณ์: คนธพโพ วา คนธพพี วา คนธพพโปตโก วา^{๑๗๖} เทพบุตรคนธรรพ เทพธิดาคนธรรพ หรือลูกน้อยของคนธรรพ

๔. คุษก แปลว่า ตระกูลคุษกเทวดา, เทวดาฝ่ายชุมทรัพย์

รูปวิเคราะห์: นิธโย คุษหตีติ คุษโก, มณิกพราทีโก ภูเวรานจโร (คุษ สวรรณ=ระวัง + ย + ก) เทวดาผู้ดูแลชุมทรัพย์ ชื่อว่าคุษกะ (ก ปัจจัยใช้ในชื่อ) ได้แก่ มณิกพราเทวดา(พญาครุฑ) เป็นต้น ที่ติดตามท้าวภูเวร

อุทาหรณ์: ครุพา คุษกกา นาม ชาตา, เต ภูมิภณทา คุษกกาปิ ภูปิ อักสุ^{๑๗๗} ครุฑมีชื่อว่าคุษกะ ภูมิภณท์และครุฑเหล่านั้น ได้ทำสถูปแล้ว

๕. ยกข แปลว่า ตระกูลยักษ์เทวดา, เทวดายักษ์

รูปวิเคราะห์: ยกขียเต ภูขียเตติ ยกโข, ภูเวราทีโก (ยกข ภูขาย=บูชา + อ) เทวดาที่ชาวโลกเช่นสรวรมีท้าวภูเวรเป็นต้น ชื่อว่ายักษ์

อุทาหรณ์: ยกโข วา ยกขินี วา ยกขโปตโก วา^{๑๗๘} ยักษ์ ยักษ์ณี หรือลูกน้อยของยักษ์

๖. รกษส แปลว่า ตระกูลรักษสเทวดา, เทวดารักษส, ฝึเสื้อน้ำ

รูปวิเคราะห์: รกษนติ อดตานํ เอตสสมาติ รกษโส, วิภิสณาที (รกข ปาลเน=รักษา + ส) สัตว์ทั้งหลายรักษาดนให้พ้นจากเทวดานี้ ฉะนั้น เทวดานี้ จึงชื่อว่ารักษส รักษสชื่อว่าวิภิสณะ เป็นต้น

อุทาหรณ์: นาวิ คณเหยย รกษโส^{๑๗๙} เทวดารักษสยัดเรือไว้

๗. ภูมิภณท แปลว่า ตระกูลภูมิภณทเทวดา, ภูมิภณท์, ยักษ์

รูปวิเคราะห์: ภูมิภณทานนติ เต กิร เทวา มโหทรา โหนติ สหสสสงคมปิ จ เนสํ ภูมิโ วิย มหนตํ โหติ. ตสฺมา ภูมิภณทาติ วุจฺจนติ (ภูมิภ + อนท) ศัพท์ว่า “ภูมิภณทาน” อธิบายว่าทราบว่ เทวดานั้นมีท้องใหญ่มาก แม้อวัยวะทั้งป็นส่วนก็ใหญ่โตมากเหมือนหม้อ ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า “ภูมิภณทะ” ภูมิภปมาณณชทาย ภูมิภณโฑ ชื่อว่าภูมิภณทะ เพราะมีลูกอันทะโตเท่าหม้อ

อุทาหรณ์: ภูมิภณโฑ วา ภูมิภณที วา ภูมิภณทโปตโก วา^{๑๘๐} ภูมิภณท์ หรือลูกน้อย

^{๑๗๖} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๘๒/๑๗๖.

^{๑๗๗} อป.อ. (บาลี) ๒/๑๔๗/๓๖๘.

^{๑๗๘} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๘๒/๑๗๖.

^{๑๗๙} ชุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๒๒๔/๔๐๙.

^{๑๘๐} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๘๒/๑๗๖.

ของกุมภกันต์

๘. ปิสาจ แปลว่า ตระกูลปิสาจเทวดา

รูปวิเคราะห์: ปิสิต มัส อสติ ภกขตติ ปิสาจ, สกุนิ สกุนติอาทโก กุเวรานุจโร (ปิสิต + อส ภกขเน=กิน + อ) เทวดากินเศษเนื้อ ชื่อว่าปิสาจะ, สกุนิ และสกุนติ เป็นต้น เป็นเทวดาผู้ติดตามท้าวกุเวร อาทิสทเทเน วิชชาธรรพสรกนิเร จ สงคณหติ อาทิสัพทรวมเอา **วิชชาธร** ผู้มีมนต์ดำ หรือวิชชาธร, **อปสรา** ผู้หยาบคาบหรือนางอัปสร, **กินนร** กินนรผู้เหมือนคน เพราะมีหัวเป็นม้า ตัวเป็นคน

อุทาหรณ์: มโหทรา ปิสาจ วย^{๑๘๑} เหมือนปิสาจทองโต

มา ม ปิสาจ ขาหนตุ^{๑๘๒} ขอปิสาจอย่าเคี้ยวกินเรา

๔.๒.๓ ศัพท์ใช้ในอรรถว่า มนุษย์-บุคคล-สัตว์, บัณชิต, ผู้ประเสริฐ

ในรัตนสูตรนอกจากมีศัพท์ที่กล่าวถึงพระรัตนตรัย และพวกอมนุษย์ มีเทวดา ภูต นาค เป็นต้นแล้ว ยังมีศัพท์ที่หมายถึง มนุษย์-บุคคล-สัตว์, บัณชิต และผู้ประเสริฐ อีกด้วย ดังนั้น จึงขอกล่าวศัพท์ที่หมายถึง มนุษย์ เป็นต้น ดังนี้

ศัพท์ที่หมายถึง **มนุษย์-บุคคล-สัตว์** ตามคัมภีร์อภิธาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๖ ศัพท์ ประกอบด้วย

๑. มนุสส แปลว่า มนุษย์, คน

รูปวิเคราะห์: มโน อุตโส อุตสนโน อุตสาติ มนุสโส คนชื่อว่ามนุสสะ เพราะเป็นผู้มีใจสูง (มน + อุตส) หิตาหิต มนติ ขานาตติ มนุสโส ชื่อว่ามนุสสะ เพราะรู้สิ่งที่ประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ (มน โพนเน=รู้ + อุตส) มนุโน อปจจนติ มนุสโส ชื่อว่ามนุสสะ เพราะเป็นลูกหลานของนายมนุ (มน + อุตส)

อุทาหรณ์: อุตโสสุโข ภิกขเว มนุสสา เย กิโร โภเปรส อทินนํ เถยยสงขาตํ อาทียนติ เตสํ ราชา ธนมนุปปเทตติ^{๑๘๓} ภิกษุทั้งหลาย คนทั้งหลายได้ฟังว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ได้ทราบว่า คนถือเอาสิ่งของที่ผู้อื่นไม่ได้ให้โดยอาการขโมย พระเจ้าแผ่นดินยังพระราชทานทรัพย์ให้อีก ตีฬิ ภิกขเว จาเนหิ ชมพูทีปกา มนุสสา อุตตรกูรูกะ จ มนุสเส อธิคณหนติ เทเว จ ตาวตีสเส กตเมหิ ตีฬิ สุรา สติมนโต อธิ พรหมจริยวาโส^{๑๘๔} ภิกษุทั้งหลาย มนุษย์ชาวชมพูทวีปเหนือกว่ามนุษย์ชาวอุตตรกูรทวีปและเทวดาชั้นดาวดึงส์ ด้วยฐานะ ๓ ประการ คือ (๑) เป็นผู้แก้แล้วกล้า (๒) เป็นผู้มั่งคั่ง (๓) เป็นผู้อยู่ประพตติพรหมจรรย์ในชมพูทวีปนี้

๒. มานุส แปลว่า มนุษย์, คน

รูปวิเคราะห์: มนุโน อปจจ มานุโส คนชื่อว่ามานุสสะ เพราะเป็นลูกหลานของมนุ (มน + อุต) กุสลากุสเล ธมเม วา การณาการณํ วา อตถาอตถํ วา มนตติ มานุโส ชื่อว่ามานุสสะ เพราะรู้ธรรมที่เป็นกุศล อกุศล หรือ เหตุ สิ่งที่ไม่ใช่เหตุ หรือ ประโยชน์ สิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์ (มน โพนเน=รู้ + อุต)

^{๑๘๑} ม.ม.อ. (บาลี) ๑๕๒/๑๒๔.

^{๑๘๒} พุ.ชา.อ. (บาลี) ๓/๙/๑๖.

^{๑๘๓} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๙๒/๕๖.

^{๑๘๔} อภิ.ก. (บาลี) ๓๗/๒๗๑/๙๕.

อุทาหรณ์: มุตตาหิ ภิกขเว สัพพปาเสหิ เย ทิพพา เย จ มานุสา ตุมहेปิ ภิกขเว มุตตา สัพพปาเสหิ เย ทิพพา เย จ มานุสา จรธ ภิกขเว จาริกัม พุชฺชนหิตาย พุชฺชนสุขาย โลกานุกมปาย อตถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺसानิ^{๑๘๕} ภิกขุทั้งหลาย เราพ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ ทั้งที่เป็นของมนุษย์ แม้พวกเธอก็พ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ ทั้งที่เป็นของมนุษย์ ภิกขุทั้งหลาย พวกเธอจงจาริกไป เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนเป็นจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวาทเทพและมนุษย์ ปหาย มานุสํ เทหิ เทวกายํ ปริปุเรสฺสนติ^{๑๘๖} เหล่าชน ครั้นละกายมนุษย์ไปแล้ว จักทำให้หมู่เทพเจริญเต็มที

๓. มจจ แปลว่า มนุษย์, คน

รูปวิเคราะห์: มริตพฺพสภาวตาย มจฺโจ คนชื่อว่ามัจจะ เพราะเป็นผู้จะต้องตายเป็นสภาพ มรตฺติ มจฺโจ ชื่อว่ามัจจะ เพราะจะต้องตายไป (มร ปาณจาเค = สละชีวิต-ตาย + ตย)

อุทาหรณ์: สหฺธา พุติยา ปุริสสฺส โหติ ปญฺญา เจตํ ปสาสตี นิพพานาภีโร มจฺโจ สัพพทุกขา ปมฺจุจติ.^{๑๘๗} ศรัทธาเป็นเพื่อนของบุรุษ ปัญญาย่อมปกครองบุรุษนั้น คนยินดีในนิพพาน จึงพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้ โย มาตรํ ปิตรํ วา มจฺโจ ฌมฺเมน โปสตี^{๑๘๘} คนใดเลี้ยงมารดาบิดา โดยชอบธรรม

๔. มานว, มานว แปลว่า มนุษย์, มานพ, คน

รูปวิเคราะห์: มนฺโน อปฺจจํ มานโว คนชื่อว่ามานวะ เพราะเป็นลูกหลานของนายมนุ (มนุ + ฌว)

อุทาหรณ์: โจทิตา เทวทูเตหิ เย ปมฺชฺชนตี มาณวา เต ที่ฆรตตํ โสจฺนตี หีนกาญฺอุปคานรา^{๑๘๙} คนเหล่าใดอันเทวทูตตักเตือนแล้ว ยังประมาทอยู่ คนเหล่านั้นเข้าถึงหมู่ที่เลว ย่อมเศร้าโศกตลอดกาลนาน

๕. มนุช แปลว่า มนุษย์, คน

รูปวิเคราะห์: มนฺมहा चाโต มนุโช คนชื่อว่ามนุชะ เพราะเกิดจากมนุ (มนุ + ชน ชนเน=เกิด + ภาวิ)

อุทาหรณ์: ตํ เวยฺยณฺชนิกา สมากตฺตา พหฺโว พยาภิสุ นิปฺพนสมฺมตฺตา มนุชา^{๑๙๐} พวกมนุษย์ผู้ทำนัยลักษณะ ที่ยอมรับกันว่าเป็นผู้ละเอียดรอบคอบจำนวนมาก ประชุมกันแล้วทำนัยพระมหาบุรุษนั้น

๖. นร แปลว่า มนุษย์, คน, นระ, นรชน

รูปวิเคราะห์: เนตฺติ นโร คนชื่อว่านระ เพราะเป็นผู้นำไป (นี นเย=นำไป + อร) นรติ เนตฺติ นโร ชื่อว่านระ เพราะเป็นผู้นำไป นริยติ สกน กมฺเมน นริยติ นโร ชื่อว่านระ เพราะถูก

^{๑๘๕} วิ.ม. (บาลี) ๔/๓๒/๒๗.

^{๑๘๖} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๓๒/๒๑๗.

^{๑๘๗} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๕๙/๔๓.

^{๑๘๘} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๐๕/๒๑๙.

^{๑๘๙} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๗๑/๒๓๙.

^{๑๙๐} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๔๑/๑๕๔.

กรรมอันเป็นของตนนำไป (นร นยเน=นำไป + อ) ภาวภาว นรติ คจณตติ นโร ชื่อว่านระ เพราะไปสู่ ภาวน้อยภพใหญ่ (นร คติมหิ=ไป + อ)

อุทาหรณ์: เย วุฑฒมปายนติ นรา ธมมสส โกวิทา^{๑๙๑} นรชนเหล่าใดฉลาดในธรรม ประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตนต่อบุคคลผู้เจริญทั้งหลาย

บุคคล ศัพท์ มีความหมาย ๒ อย่าง

๑) สัตต แปลว่า สัตว์, บุคคล

๒) อตต แปลว่า ตัวตน

ศัพท์ที่หมายถึง **สัตว์-บุคคล** ตามคัมภีร์อริธาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๑๓ ศัพท์ ประกอบด้วย

๑. ปาณ แปลว่า สัตว์, ผู้มีปราณ

รูปวิเคราะห์: ปาณนติ ชีวนติ สตตะตา เอเตนาติ ปาโณ, โส อสสชาติติ ปาโณ สัตว์ชื่อว่าปาณะ เพราะมีลมปราณที่ช่วยให้มีชีวิตอยู่ (ปาณ ชีวเน=เป็นอยู่ + อ, ป + อน ปาณเน=หายใจ + อ)

อุทาหรณ์: เอกาหิ ภนเต ปาณิ อภินิมินิสสามิ เสยยาปิ มหาปจวี เย ปจวินิสสิตา ปาณา เต ตถถ สงกามสสามิ เอเกน หตถเนน ปจวี ปวิตเตสสามิ^{๑๙๒} ขอประทานพระวโรกาส ข้าพระพุทธเจ้าจักเณรมิตฝ่ามือข้างหนึ่งให้เป็นเช่นแผ่นดินใหญ่ ย้ายเหล่าสัตว์ที่อาศัยแผ่นดินอยู่ไปรวมกันที่ฝ่ามือหนึ่ง แล้วใช้มืออีกข้างหนึ่งพลิกแผ่นดิน พระพุทธเจ้าข้า

๒. สรรี แปลว่า สัตว์, ผู้มีร่างกาย

รูปวิเคราะห์: สรรีสงขาโต กาโย ยสสชาติ, โส สรรี สัตว์ชื่อว่าสรรี เพราะมีร่างกาย (สรรี + อี)

๓. ภูต แปลว่า สัตว์, ผู้เป็นไปตามกรรม

รูปวิเคราะห์: กมเมเน ภาวตติ ภูต สัตว์ชื่อว่าภูตะ เพราะเป็นไปตามกรรม(ภู สดตาย= เกิด-เป็น + ต)

อุทาหรณ์: ภูเต ภูตโต สญชานาติ^{๑๙๓} หมายรู้สัตว์ โดยความเป็นสัตว์

ตตราย ภูตสทโท ปญจกชนธ อมนุสส ธาตุ วิชขมาน ชีณาสวสตรุกขาทีสุ ทิสสติ จาตุम्मหาราชิกานํ หิ เภฏฐา สดตะตา อธิ ภูตาคติ อธิปเปตา^{๑๙๔} ภูต ศัพท์นี้ หมายถึงชั้น ๕ อมนุษย์ สิ่งที่มีอยู่ พระชินาสพ สัตว์ และต้นไม้เป็นต้น แต่ในที่นี้ หมายถึงสัตว์ทั้งหลายที่อยู่ต่ำกว่าชั้นจาตุ มหาราช

๔. สดต แปลว่า สัตว์, ผู้ติดอยู่ในอารมณ์

รูปวิเคราะห์: รูปาทีสุ สญชตติ สดโต สัตว์ชื่อว่าสัตว์ เพราะติดข้องอยู่ในกามคุณทั้ง ๕ มีรูปารมณเป็นต้น (สญช สงเค=ติด-ข้อง + ต) รูปาทีสุ สดตวิสดตตาย ปเรสญจ สขชปาปนญเจเน สดตคณโยคโต วา สดโต ชื่อว่าสัตว์ เพราะติดข้องหมกมุ่นอยู่ในกามคุณ ๕ มีรูปารมณเป็นต้น หรือ

^{๑๙๑} วิ.จู. (บาลี) ๗/๓๑๑/๘๒.

^{๑๙๒} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑๗/๙.

^{๑๙๓} ม.มู. (บาลี) ๑๒/๓/๒.

^{๑๙๔} ม.มู.อ. (บาลี) ๑/๓/๓๔.

เพราะทำให้ผู้อื่นติดข้อง หรือเพราะประกอบด้วยความลักษณะของผู้ติดข้อง (สตต สมพนธ = ผูก-ติด + ณ) นิฉนทราโคปิ รุฬหิยา สตตาทิ วุจจติ แม้ท่านผู้ปราศจากฉันทราคะแล้ว ท่านก็เรียกว่าสัตว์ตามสำนวนที่ใช้กัน

อุทาหรณ์: อลัม โมคคัลลาน มา เต รุจจิ ปจวี ปริวตเตตฺต วิปลาสสปี สตตา ปฏิลเภยฺยู^{๑๙๕} อย่าเลย โมคคัลลานะ เธออย่าพอใจที่จะพลิกแผ่นดินเลย หมูสัตว์จะเข้าใจผิดได้

อจฺฉริยํ วต โภ อพฺภุตํ วต โภ เอวรูโปปิ นาม สตโต ภวิสฺสตี^{๑๙๖} น้าอัสจรรยจริงไม่ปรากฏที่มีสัตว์รูปร่างอย่างนี้

๕. เทหิ แปลว่า สัตว์, ผู้มีร่างกาย

รูปวิเคราะห์: เทโ ทาโย อสฺสาตถิตติ เทหิ สัตว์ชื่อว่าเทหิ เพราะมีร่างกาย (เทห + อี)

อุทาหรณ์: วิสุทฺธิยา สีลาทิปปิตฺติยา สพฺเพปิ เทหิโน โหนตุ วิมุตฺติรสาภาโน^{๑๙๗} ด้วยการรักษาศีลเป็นต้นอันบริสุทธิ์ ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงจงเป็นผู้มีส่วนแห่งวิมุตติรส

จกฺกวาเพสฺสนนเตสฺส สมฺมตานุตฺเตหิโน สทา ภทฺธานิ ปสฺสนตุ สฺขิโน ทิฆมาຍฺกา^{๑๙๘} ขอสัตว์ทั้งหลายในอนันตจักรวาล จงเป็นผู้มีความสุข มีอายุยืน เห็นแต่สิ่งดี ๆ ทุกเมื่อเทอญ

๖. ปุคฺค แปลว่า สัตว์, บุคคล

รูปวิเคราะห์: ปุเรตฺติ ปุติ, ปุติสงฺขาตํ อาหารํ คลติ อทตฺติ ปุคฺคโล ของเนาที่เต็มอยู่ชื่อว่าปุติ (ปุร ปุเรน=เต็ม-ทำให้เต็ม + ตี) สัตว์ชื่อว่าปุคคละ เพราะกินอาหารคือของเนา (ปุติ + คล คลเน=กิน + อ) สตตานํ आयु ปุเรนโต คจฺฉตฺติ ปุคฺโค, ตํ ลาติ ภกฺขตฺติ ปุคฺคโล ชื่อว่าปุคคละ เพราะกินอาหารที่ทำอายุของสัตว์ให้เต็มแล้วจึงเป็นไป (ปุคฺค + ลา ภกฺขเน=กิน + อ) ปุ นิริยํ คลติ คจฺฉตฺติ ปุคฺคโล ชื่อว่าปุคคละ เพราะไปสู่ปรโลก (ปุ + คล คมเน=ไป + อ) สตตนิกายสฺส ปุณฺณโต จวณฺุปฺปชฺชน ฌมฺมตาย คณฺโณ จ ปุคฺคโล ชื่อว่าปุคคละ เพราะทำหมู่มสัตว์ให้เต็มและเคลื่อนไปสู่ธรรมาคือความเกิดและความตาย (ปุร + คล)

อุทาหรณ์: ตโย ปุคฺคลา เสฏฺโฆ ปุคฺคโล อเสฏฺโฆ ปุคฺคโล เนวเสฏฺโฆนาเสฏฺโฆ ปุคฺคโล^{๑๙๙} บุคคล ๓ จำพวก คือ ๑. เสขบุคคล ๒. อเสขบุคคล ๓. เนวเสขานาเสขบุคคล

จตฺตารอเม ภิกฺขเว ปุคฺคลา สนโต สวิขมมานา โลกสฺมี^{๒๐๐} ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวกนี้มีปรากฏอยู่ในโลก

๗. ชีว แปลว่า สัตว์, ผู้มีชีวิต

รูปวิเคราะห์: ชีวนติ เยนาคิ ชีวํ, ตมสฺสตถิตติ ชีโว สัตว์ชื่อว่าชีวะ เพราะมีลมปราณที่ช่วยให้มีชีวิตอยู่ (ชีว ปาณธารณ=มีอายุยืน + อ)

^{๑๙๕} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑๗/๙.

^{๑๙๖} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๒๓๐/๑๖๓.

^{๑๙๗} พ.อุ.อ. (บาลี) ๘๐/๔๖๕.

^{๑๙๘} มงคลตถทีปนี. ๒/๒๘๐.

^{๑๙๙} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๕/๑๙๕.

^{๒๐๐} อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๖/๗.

อุทาหรณ์: มจฺเจติ สตฺโต นโร มานโว โปโส บุคฺคโล ชีโว ชาตุ ชนฺตุ อินฺทคุ มนุโช^{๒๐๑}
 คำว่า สัตว์ ได้แก่ สัตว์ นรชน มานพ บุรุษ บุคคล ผู้มีชีวิต ผู้เกิด สัตว์เกิด ผู้เป็นไปตามกรรม มนุษย์

๘. ปาณิ แปลว่า สัตว์, ผู้มีป्राณ

รูปวิเคราะห์: ยถาวุตตตฺโต ปาโณ ยสฺสสตฺถิ ปาณิ สัตว์ชื่อว่าปาณิ เพราะมีลมปราณ (ปาณ + อี)

อุทาหรณ์: ยปี ภิกฺขเว ตถาคโต ปุริมฺ ชาตี ปุริมฺ ภวํ ปุริมฺ นิเกตํ ปุพฺเพ มนุสฺสญฺโต
 สมานโน อตฺถุปฺสยฺหิตํ ฌมฺมุปฺสยฺหิตํ วาจํ ภาสีตา อโหสี พุพฺพนํ นิทฺเสสี ปาณินํ หิตฺสุชาวโห ฌมฺม-
 ยาศี^{๒๐๒} ภิกฺขุทั้งหลาย ในชาติก่อน ภพก่อน กำเนิดก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์เป็นผู้กล่าววาทา
 ประกอบด้วยประโยชน์ ประกอบด้วยธรรม แนะนำคนหมู่มาก เป็นผู้นำประโยชน์และความสุขมา
 ให้แก่สัตว์ทั้งหลาย เป็นผู้บูชาธรรมเป็นปกติ

๙. ปชา แปลว่า สัตว์, ประชา

รูปวิเคราะห์: ปกาเรน ชาตตฺตา ปชา สัตว์ชื่อว่าปชา เพราะเกิดมาโดยแตกต่างกัน (ป + ชน ชนเน=เกิด + ภา + อา)

อุทาหรณ์: นาหนตํ พราหมณ ปสฺสามิ สเทวเก โลเก สมารเก สพรหมเก สสฺสมณ-
 พราหมณียา ปชาย สเทวมนุสฺสาย ยมฺหิ อภิวาทเยยฺ^{๒๐๓} พราหมณ์ในโลก ทั้งเทวโลก มารโลก
 พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณะ พราหมณ์ เทพ และมนุษย์ เราไม่เห็นใครที่เราควรจะไหว้

สเทวโก เจปิ ทิฆ โลก สมารโก สพรหมโก สสฺสมณพราหมณิ ปชา สเทวมนุสฺสา^{๒๐๔}
 ทิฆะ ถ้ามนุษย์โลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก หมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา
 และมนุษย์

๑๐. ชนฺตุ แปลว่า สัตว์, ผู้เกิด, บุคคล

รูปวิเคราะห์: ชายตฺติ ชนฺตุ สัตว์ชื่อว่าชนฺตุ เพราะเป็นผู้เกิดมา ชนียเต กมฺมกิลเลเสหิ
 ชายติ กมฺมกิลเลเสหิตี วา ชนฺตุ ชื่อว่าชนฺตุ เพราะกรรมกิลเลสให้เกิดมา หรือเพราะเกิดมาด้วยกรรม
 กิลเลส (ชน ชนเน=เกิด + ตฺ)

อุทาหรณ์: โย ฌมฺมลทฺธสฺส ททาติ ทานํ อุฏฺฐานวิริยาธิตฺตสฺส ชนฺตุ^{๒๐๕} บุคคลใดให้
 ทานแก่ท่านผู้บรรลุลิทธิ มีความขยันหมั่นเพียรอันตนบรรลุแล้ว

อุปธี วิทิตวาน สงฺโคติ โลเก ตสฺเสว ชนฺตุ วินยาย สีกฺเขตฺติ^{๒๐๖} บุคคลทราบอุปธิว่าเป็น
 เครื่องข้องในโลกแล้ว พึงศึกษาเพื่อกำจัดอุปธินั้น

๑๑. ชน แปลว่า สัตว์, ชน

รูปวิเคราะห์: กุสลากุสลํ ชนตฺติ ชิโน สัตว์ชื่อว่าชนะ เพราะทำกุศลกรรมและอกุศล
 กรรมให้เกิด (ชน ชนเน=เกิด + อ)

^{๒๐๑} พ.ม. (บาลี) ๒๙/๑/๓.

^{๒๐๒} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๑๒/๑๓๓.

^{๒๐๓} วิ.ม.หา. (บาลี) ๑/๒/๒.

^{๒๐๔} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๓๑/๒๙๕.

^{๒๐๕} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๓๓/๒๔.

^{๒๐๖} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๕๖/๑๔๑.

อุทาหรณ์: ตเมณํ ชโน ทิสวา เอวํ วเทยย อมโภ กิเมวิทํ หริยติ ชณณชณณํ วียาติ^{๒๐๗} คนเห็นภานะสำริดนั้นแล้วพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ สิ่งที่ท่านนำไปนี้คืออะไร ดูเหมือนจะเป็นของที่น่าพอใจอย่างยิ่ง

เสยยถาปี ภิกขเว ยํ อิมสฺมี เขตวเน ตินกฏฐสาขาลาสํ ตํ ชโน หเรยย วา ทเวยย วา ยถาปัจจยํ วา กเรยย^{๒๐๘} เปรียบเหมือนคนนำหญ้า ไม้ กิ่งไม้ และใบไม้ ที่มีอยู่ในเขตวันนี้ไป เฝ้าหรือจัดการไปตามเรื่อง

๑๒. โลก แปลว่า สัตว์, สัตว์โลก

รูปวิเคราะห์: ลุชชติติ โลโก สัตว์ชื่อว่าโลกะ เพราะเป็นผู้จะพินาศ (ลุช วินาเส = พินาศ + ณ)

อุทาหรณ์: อถโข ภควา พรหมุโน จ อชฺเณสนํ วิทิตวา สตเตสุ จ การุณยตํ ปฏิจฺจ พุทธจกฺขณา โลกํ โวลเกสิ^{๒๐๙} ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับคำทูลอาราธนาของพรหม และเพราะอาศัยพระมหากรุณาในหมู่สัตว์ จึงทรงตรววจดูสัตว์โลกด้วยพุทธจักขุ

๑๓. ตถาคต แปลว่า สัตว์

รูปวิเคราะห์: ยถา ปุริมกา สตฺตา ซาติชรามรณํ คจฺจนติ ตถา อยมปิ คจฺจติติ ตถาคโต สัตว์ชื่อว่าตถาคตะ เพราะเป็นผู้พากันไปสู่ความเกิด ความแก่และความตายเหมือนพวกที่ เกิดมาก่อน (ตถา + คมฺ คติมฺหิ=ไป-ถึง-บรรลุ + ต)

อุทาหรณ์: สสฺสโต โลโกติปิ อสสฺสโต โลโกติปิ อนตฺวา โลโกติปิ อนนตฺวา โลโกติปิ ตํ ชิวํ ตํ สรฺรณติปิ อญฺญํ ชิวํ อญฺญํ สรฺรณติปิ โหติ ตถาคโต ปรมฺมรณาทิปี น โหติ ตถาคโต ปรมฺมรณาทิปี โหติ จ น จ โหติ ตถาคโต ปรมฺมรณาทิปี เนว โหติ น น โหติ ตถาคโต ปรมฺมรณาทิปี ตานิ เม ภควา น พฺยาโรติ^{๒๑๐} โลกเที่ยง โลกไม่เที่ยง โลกมีที่สุด โลกไม่มีที่สุด ชีวะกับสรีระเป็นอย่าง เดียวกัน ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน หลังจากตายแล้ว สัตว์เกิดอีก หลังจากตายแล้ว สัตว์ไม่เกิด อีก หลังจากตายแล้ว สัตว์เกิดอีกและไม่เกิดอีก หลังจากตายแล้ว สัตว์จะว่าเกิดอีกก็มีใช่ จะว่าไม่เกิด อีกก็มีใช่ พระผู้มีพระภาคเจ้ายังไม่ทรงตอบทีฎฐิเหล่านั้นแก่เรา

ตถาคโตติ สตฺโต^{๒๑๑} บทว่า ตถาคโต หมายถึง สัตว์

ศัพท์ที่หมายถึง **บัณฑิต** ตามคัมภีร์อริธาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๒๕ ศัพท์ ประกอบด้วย

๑. ปณฺชิต แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: ปณฺหา พุทธิ สณฺชาตา อสสาติ ปณฺชิตโต คนชื่อว่าปณฺชิตะ เพราะเป็นผู้ มีปัญญาเกิดขึ้น (ปชฺติ คติยฺ=ไป-ถึง-บรรลุ + ต) ปณฺหา วุจฺจติ ปญฺหา ตาย ปณฺหาย อิตฺโต คโต ปวตฺโต ปณฺชิตโต ชื่อว่าปณฺชิตะ เพราะดำเนินไปด้วยปัญญา (ปณฺหา + อธิ คติมฺหิ=ไป-ถึง-บรรลุ + ต) พยตฺต-ภาวํ ปณฺชติ คจฺจติติ ปณฺชิตโต ชื่อว่าปณฺชิตะ เพราะดำเนินไปสู่ความเป็นคนฉลาด ญาณคิตฺยา

^{๒๐๗} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๖๑/๓๙-๔๐.

^{๒๐๘} ส.ข. (บาลี) ๑๗/๓๓๒/๒๘.

^{๒๐๙} วิ.ม. (บาลี) ๔/๙/๙.

^{๒๑๐} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๒๒/๙๗.

^{๒๑๑} ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๑๒๒/๑๐๕.

ปณฺทติ คจฺจนฺตํ ปณฺทิตํ ชื่อว่าปณฺทิตะ เพราะดำเนินชีวิตด้วยธรรมเป็นเครื่องดำเนินไปคือปัญญา (ปฺทติ คตฺติ=ไป-ถึง-บรรลุ + ต) อตฺเถ ปณฺทติ ชานาตํ ปณฺทิตํ ชื่อว่าปณฺทิตะ เพราะรู้จักประโยชน์ (ปณฺท ภาณ=รู้ + ธิ + ต)

อุทาหรณ์: ตตฺรสุส โทวาริโก ปณฺทิตํ วียตฺโต เมธาวิ อญฺญาตานํ นิวาเรตา ภาตานํ ปเวเสตา^{๒๑๒} นายประตู่ของเมืองนั้น เป็นคนเฉลียวฉลาด หลักแหลม ห้ามคนที่ไม่รู้จัก อนุญาตให้คนที่รู้จักเข้าไปได้

๒. พุทฺธ แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: พุชฺฌตฺติ พุโธ คนชื่อว่าพุทฺธะ เพราะเป็นผู้รู้ (พุธ อวโพธเน=รู้ + อ)

อุทาหรณ์: สทฺธาย อภินิขมฺม นวปพฺพชิตํ นโว สงฺฆสมิ วิหริ ภิกฺขุ สิกฺขเถ วินยํ พุโธ^{๒๑๓} ภิกษุออกบวชใหม่ด้วยศรัทธา ยังใหม่อยู่ในหมู่สงฆ์ พึงเป็นผู้ฉลาดศึกษาพระวินัย

๓. วิทฺวา, วิทฺวานฺต แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: วิทติ ชานาตํ วิทฺวา คนชื่อว่าวิทฺวะ เพราะเป็นผู้รู้ (วิท ภาณ=รู้ + ว, วิท + วณฺต)

อุทาหรณ์: อปฺปเมยฺยํ ปมฺมินฺโต โกธ วิทฺวา วิทฺวาปิเย อปฺปเมยฺยํ ปมายิโน นฺนิวตฺ ตํ มณฺเฑปฺปุชฺชนํ^{๒๑๔} ใครผู้มีปัญญาในโลกนี้ จะพึงประเมินพระชีนาสพผู้มีคุณอันประมาณมิได้ เราเห็นว่าผู้นั้นมีปัญญาที่ยังเป็นปุถุชนอยู่ บังอาจประเมินพระชีนาสพผู้มีคุณอันประมาณมิได้

๔. วิภาวํ แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: อตฺเถ วิภาเวติ ปกาเสติ สีเลนาติ วิภาวํ คนชื่อว่าวิภาวํ เพราะรู้เนื้อความได้อย่างแจ่มแจ้งตามปกติ (วิ + ภา สุตตฺาย=เกิด-เป็น + ณี)

อุทาหรณ์: ปณฺทิตํ จ วียตฺโต จ วิภาวํ จ วิจฺจุทฺตํ ชิปฺปิ โมเจสิ อตฺตานํ มา ภายิตถาคมิสฺสตี^{๒๑๕} วิธูรบัณฑิตเป็นคนฉลาดหลักแหลม สามารถแสดงประโยชน์และมีใช้ประโยชน์ได้แจ่มชัด มีปัญญาเป็นเครื่องพิจารณา คงจะปลดเปลื้องตนได้ฉับพลัน ท่านทั้งหลายอย่ากลัวไปเลย วิธูรบัณฑิตปลดเปลื้องตนได้แล้วจักรีบกลับมา

๕. สนฺต แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, สัตบุรุษ, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: ราคาทโย สมตฺติ สนฺโต คนชื่อว่าสันตะ เพราะระงับราคะเป็นต้นได้ (สมฺ อุปสม=สงบ-ระงับ + ต) สุนฺทโร อนฺโต อวสานเมตฺตสฺสาตี สนฺโต ชื่อว่าสันตะ เพราะมีที่สุดอันงดงาม (สุ + อนฺต)

อุทาหรณ์: สนฺโต นํ สทา ภาชนตี สญฺญตา พุทฺธมฺจารโย^{๒๑๖} สัตบุรุษทั้งหลายผู้สงบ ผู้สำรวมอินทรีย์ ประพฤติพรหมจรรย์ ย่อมคบหาผู้ให้ทานนั้นทุกเมื่อ

^{๒๑๒} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๔๖/๗๕.

^{๒๑๓} พุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๒๕๐/๓๑๐.

^{๒๑๔} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๗๙/๑๗๙.

^{๒๑๕} พุ.ชา. (บาลี) ๒๘/๑๕๔๘/๒๙๑.

^{๒๑๖} อภ.ปญจ. (บาลี) ๒๒/๓๕/๓๕.

๖. สปปณณ แปลว่า บัณทิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: สุนทรา ปณณาย ยสส โส สปปณณโณ คนชื่อว่าสปปณณ เพราะเป็นผู้มีปัญญาดี (ส + ปณณ + ณ) สห ปณณาย โย วตตติติ สปปณณโณ ชื่อว่าสปปณณ เพราะเป็นไปกับด้วยปัญญา (สห + ปณณ + ณ)

อุทาหรณ์: วิสุทฺธสโณ สปปณณโณ จิตฺเตกคฺคฺมปิ วินฺทติ อวิกฺขิตฺตจิตฺโต เอกคฺโค สมฺมาธมฺมํ วิปสฺสตี^{๒๑๗} บัณทิตผู้มีศีลบริสุทธิ์ มีปัญญา ย่อมได้รับเอกัคคตาจิต ไม่ฟุ้งซ่าน อารมณ์เดียว ย่อมเห็นธรรมโดยธรรม

๗. โกวิท แปลว่า บัณทิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา, ผู้มีความชำนาญ

รูปวิเคราะห์: กิณนาม น วินฺทติโก โกวิท คนชื่อว่าโกวิท เพราะเป็นผู้ที่ไม่มีอะไรที่ไม่รู้ (กิ + วิท ภาณ=รู้ + อ) กุ ปาปิ วิทติ ชานาตีติ โกวิท ชื่อว่าโกวิท เพราะรู้ว่าบาป (กุ + วิท ภาณ=รู้ + อ) กุยุยเต กถียเต ชเนหิตี กุ กุ วาจิ วิทติ ชานาตีติ โกวิท ชื่อว่าโกวิท เพราะรู้ถ้อยคำที่ผู้คนกล่าวกัน

อุทาหรณ์: สุตฺวา จ โข อานนฺท อริยสวโก อริยานํ ทสฺสาวิ อริยธมฺมสฺส โกวิทอริยธมฺเม สุวินีโต^{๒๑๘} อานนท ส่วนอริยสาวกผู้ได้สดับ ได้เห็นพระอริยะ ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยะ

๘. อิมันตุ แปลว่า บัณทิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: อี ปณณ อสสตีติ อีมา คนชื่อว่าอิมันตุ เพราะเป็นผู้มีปัญญา (อี + มนตุ)

อุทาหรณ์: วุณฺณตสฺส สฺวโต อีมา สาริยา โอรส ปโย^{๒๑๙} ผู้นั้นจักเกิดในกำเนิดพราหมณ์ มีการศึกษา มีปัญญา เป็นบุตรสุดที่รักของวงศ์ตนพราหมณ์กับนางสารีพราหมณี

๙. สุธี แปลว่า บัณทิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: โสภนํ ฌายตีติ สุธี คนชื่อว่าสุธี เพราะคิดใส่ใจเรื่องความดี (สุ + ฌ จินตาย=คิด + อ + อี) สุนทรา อี อสสตีติ สุธี ชื่อว่าสุธี เพราะมีปัญญาดี (สุ + อี)

อุทาหรณ์: ส กทาจิ มหาวีโร อนนฺตชนตํ สุธี เทเสติ มธฺร ธมฺมํ จตุสฺสจฺจุปสฺสยตีติ^{๒๒๐} บางครั้ง พระชินเจ้าพระองค์นั้น ผู้ทรงมีความเพียรมาก มีพระปัญญาดี ทรงแสดงธรรมที่ประกอบด้วยสัจจะ ๔ อันไพเราะ แก่หมู่ชนเป็นอนันต์

๑๐. กวี, กวี แปลว่า บัณทิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: กวฺยติ กเถตีติ กวี คนชื่อว่ากวี เพราะเป็นผู้กล่าว (กุ สทเท=เปล่งเสียง + อี) กวติ วณฺณเตตีติ กวี กวี จ ชื่อว่ากวีและกวี เพราะเป็นผู้เขียนบทประพันธ์ (กวี วณฺณ=สรรเสริญ + อี, อี) กวติ พนฺธตีติ กวี กวี จ ชื่อว่ากวีและกวี เพราะเป็นนักประพันธ์ (กุ ปพนฺธสทฺเทสุ=ประพันธ์, เปล่งเสียง + ณ + อี, อี) กวติ วทติ เปมณิยวณฺํ สีเลนาคี กวี ชื่อว่ากวี เพราะกล่าวถ้อยคำที่น่ารัก

^{๒๑๗} วิ.จู. (บาลี) ๗/๒๘๒/๒๐๓.

^{๒๑๘} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๓๑/๑๐๖.

^{๒๑๙} ขุ.อป. (บาลี) ๓๒/๑๓๖/๑๔๗.

^{๒๒๐} ขุ.อป. (บาลี) ๓๓/๑๖๘/๒๔๒.

เป็นปกติ กนฺตฺ มนาปวณฺ กวตฺติ กวี ชื่อว่ากวี เพราะกล่าวถ้อยคำประทับใจ (กุ สทฺเท=เปล่งเสียง + อ)

อุทาหรณ์: ฉนฺโท นิทานํ คากานํ อกฺขรา ตาสํ วียณฺชนํ นามสนฺนิสิตา คากา กวี คากานมาสโย^{๒๒๑} ฉนฺทํเป็นต้นเหตุของคากา อักษรเป็นเครื่องปรากฏของคากาเหล่านั้น คากามีชื่อเป็นที่อาศัย นักกวีเป็นผู้ประพันธ์คากาทั้งหลาย

๑๑. พยตฺต แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: พยณฺชยตฺติ พยตฺโต คนชื่อว่าพยัตตะ เพราะเป็นคนฉลาด (วิ + อณฺช คติย=ไป-ถึง-บรรลุ + ต) วิสฺสุโธ อตฺตา ยสฺสาติ พยตฺโต ชื่อว่าพยัตตะ เพราะมีตนประเสริฐสุด (วิ + อตฺต)

อุทาหรณ์: อมฺกสฺส กุลสฺส กุมารโก อภิรุโป ทสฺสนิโย ปาสาทิโก ปณฺทิตो พยตฺโต เมธาวิ^{๒๒๒} เด็ก ๆ ของตระกูลโน้นหน้าตาดี น่ารัก น่าเอ็นดู เป็นบัณฑิต ฉลาด มีปัญญา

ตํ โข ปน ภาวนตํ กุมารกสฺสปิ เอวํกุลยาโณ กิตติสทฺโท อพฺกุคฺคโต ปณฺทิตो พยตฺโต เมธาวิ พหุสฺสุโต จิตฺตกถิ กลยาณปฏฺิภาโณ วุฑฺโธ เจว อรหา จ สาธุ โข ปน ตถารูปานํ อรหํ ทสฺสนํ โหตฺติ^{๒๒๓} ท่านสมณกุมารกัสสปะนั้น มีชื่อเสียงดังงามขจรไปอย่างนี้ว่า เป็นผู้ฉลาด ฉลาดเฉลียว มีปัญญา เป็นพหูสูต กล่าวถ้อยคำไพเราะ ปฏิภาณดี เป็นผู้เจริญและเป็นพระอรหันต์ การได้เห็นพระอรหันต์เช่นนั้นเป็นการดีแท้

๑๒. วิจฺกฺขน แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: วิเสสเน อตฺถํ จกฺขติ อาจฺกขตฺติ วิจฺกฺขโณ คนชื่อว่าวิจักขณะ เพราะเป็นผู้กล่าวอรรถได้อย่างชัดเจน (วิ + จกฺข วยตฺติยํ วาจาญ=บอก-กล่าว + ญ) วิจาเรตฺติ วิจฺกฺขโณ ชื่อว่าวิจักขณะ เพราะเป็นผู้เห็น วิเสสโต อตฺถํ จกฺขตฺติ วิจฺกฺขโณ ชื่อว่าวิจักขณะ เพราะเห็นเนื้อความอย่างแจ่มแจ้ง (วิ + จร ทสฺสเน=เห็น + ญ)

อุทาหรณ์: เอวํ อิมานิ ตฺถยิตฺวา ปญฺจ จานานิ ธาเรยฺยตฺถํ วิจฺกฺจโณ อาปตฺตี วา อนาปตฺตี วา ครุํ กิ วา ลหุํ กิ วา อาปตฺตี ยถาจาเน จเปยฺยาติ^{๒๒๔} พระวินัยธรผู้ฉลาด พึงสอบสวน ๕ เหล่านี้ อย่างนี้แล้วพึงทรงไว้ซึ่งอรรถคดี คือ พึงตั้งไว้ซึ่งอาบัติ ครุภาบัติหรือลหุภาบัติ ในสถานที่ควรแล

๑๓. วิสารท แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา, ผู้ชำนาญ, ผู้องอาจ

รูปวิเคราะห์: วิคฺโต สารโท เอตฺตสมฺมาติ วิสารโท คนชื่อว่าวิสาร์ท เพราะเป็นผู้ปราศจากความครั่นคร้าม (วิ + สารท)

อุทาหรณ์: สีนหาทญฺจ สมฺโณ โคตโม นทติ ปริสาสุ จ นทติ วิสารโท จ นทติ^{๒๒๕} พระสมณโคตมทรงบันลือสีหนาทและทรงบันลือในบริษัท พร้อมทั้งทรงบันลืออย่างองอาจ

^{๒๒๑} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๖๐/๔๓.

^{๒๒๒} วิ.ม.หา. (บาลี) ๑/๒๙๖/๒๒๙.

^{๒๒๓} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๔๐๗/๒๗๐.

^{๒๒๔} วิ.อ. (บาลี) ๑/๙๒/๓๓๒.

^{๒๒๕} ที.ส. (บาลี) ๙/๔๐๓/๑๗๓.

อิเมหิ โข ภิกขเว ปณจหิ พลลหิ สมณนาคโต มาตุคามโม วิสารโท อकारं อชฌา-
วสติ^{๒๒๖} ภิกษุทั้งหลาย มาตุคามประกอบด้วยกำลัง ๕ ประการนี้แล ย่อมแก้แล้วกล้ำอยู่ครองเรือน

๑๔. เมธาวิ แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: เมธา ธารณา มติ ปณญา อสสาติ เมธาวิ คนชื่อว่าเมธาวิ เพราะเป็นผู้มี
ปัญญา (เมธา + วิ) เมธาวิติ ฌมโมชปณญาย สมณนาคโต ปุคฺคโล ชื่อว่าเมธาวิ เพราะเป็นคนมีปัญญา
มาแต่เกิด

อุทาหรณ์: ปณฺทิตโต จ โหติ เมธาวิ ปจฺโหม วา พุติโย วา สุขํ ปคฺคณฺหณตานํ^{๒๒๗} เป็น
บัณฑิต มีปัญญาลำดับที่ ๑ หรือที่ ๒ ในบรรดาพราหมณ์ผู้รับการบูชา

๑๕. มติมนตุ แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: อติสยมตียุตตตาย มติมา คนชื่อว่ามติมนตุ เพราะเป็นผู้มีปัญญามาก
(มติ + มนตุ)

อุทาหรณ์: ชาคิริยานุโยคมนุญตโต อตฺตนิทโต อารทฺธวิริโย ฉายี สติมา กลยาณปฏิภา-
โน คติมา ธิติมา มติมา น จ กาเมสุ คิฺทฺธ สโต จ นิปโก จ^{๒๒๘} บุคคลบางคนในโลกนี้ ประกอบความ
เพียรเครื่องตั้งอยู่เนื่อง ๆ ไม่เกียจคร้าน ปราศจากความเพียร เฟื่องมาน มีสติ พุทธิปฏิภาณดี มีคติ มี
ปัญญาทรงจำ มีปัญญามาก ไม่ติดอยู่ในกาม มีสติ มีปัญญาเครื่องรักษาตน

๑๖. ปณญ แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: ปณญาย โยคโต ปณฺโณ คนชื่อว่าปณญะ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วย
ปัญญา (ปณญา + ณ)

อุทาหรณ์: อํคปจฺจกสมฺปนฺโน อโรหปรีณาหฺวา วิสิฏฺฐจฺฉโน ปณฺโณ มคฺเค สคฺคสฺส
ติฏฺฐติ^{๒๒๙} พระราชาอรุณทรงถึงพร้อมด้วยองคาพยพ มีพระรูปสมบัติงดงามสมส่วน มีพระวาจา
สละสลวย มีพระปัญญา ทรงดำรงอยู่ในทางสวรรค์

๑๗. วิญญ แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: วิเสสํ ชานาติ สีเลนาติ วิญญู คนชื่อว่าวิญญู เพราะรู้สิ่งพิเศษเป็นปรกติ
(วิ + ญา อวโธเน=รู้ + ฐ)

อุทาหรณ์: วิสฺสาสเย น จ นํ วิสฺสเสยฺย อสงฺกิตโต สงฺกิตโต จ ภเวยฺย ตถา ตถา วิญญู
ปรกุกเมยฺย ยถา ยถา ภาวํ ปโร น ชญฺญา^{๒๓๐} พึงทำตนให้ผู้อื่นวางใจ แต่ตนเองไม่พึงวางใจเขา ไม่พึง
ให้ผู้อื่นระแวงตน แต่ตนพึงระแวงผู้อื่น วิญญูชนพึงพยายามโดยที่ผู้อื่นจะไมรู้ความเป็นไปของตน

๑๘. วิทุร แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: วิทติ ชานาติ วิทุโร คนชื่อว่าวิทุระ เพราะเป็นผู้รู้ (วิท ญาณ=รู้ +
อร)

^{๒๒๖} ส.ส. (บาลี) ๑๘/๓๐๔/๒๒๖.

^{๒๒๗} ที.สี. (บาลี) ๙/๓๑๒/๑๒๑.

^{๒๒๘} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๕๓/๙๒.

^{๒๒๙} ขุ.ชา. (บาลี) ๒๘/๖๒/๑๓๒.

^{๒๓๐} ขุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๒๘๙/๔๑๗.

อุทาหรณ์: ต่ ต่ อสจจํ อวิภช เสวินี ชานามิ มุพหํ วิพฺรานุปาตินี^{๒๓๑} เพราะฉะนั้น
 อาตมาจึงรู้จักเธอว่า ไม่มีสัจจะ ไม่แยกคบคน เป็นคนงมขาย ทำผู้รู้ให้ตกต่ำ

๑๙. วิทู แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: วิทติ ชานาตีติ วิทู คนชื่อว่าวิทู เพราะเป็นผู้รู้ (วิท ภาณ=รู้ + รุ)

อุทาหรณ์: ปริมุฏฐา ปณฺธิตา ภาสา วาจาโคจรภาณโน ยาวิจฺจนฺติ มุขายามํ เยน
 นีตา น ตํ วิทู^{๒๓๒} พวกเธอขาดสติ แสดงตนว่าเป็นบัณฑิต เจ้าคารม พูดได้ตามที่ปรารถนา จะยื่นปาก
 พูดก็ไม่วรรู้ถึงการทะเลาะ

๒๐. ธีร แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: ธิยา ปณฺณาย ตตฺตทเถ ราติ คณฺหาตีติ ธีโร คนชื่อว่าธีระ เพราะถือเอา
 ประโยชน์นั้น ๆ ด้วยปัญญา (ธี + รา อุปาหาเน=ถือเอา + อ) ธีโยคา ธีโร ชื่อว่าธีระ เพราะบัณฑิต
 ประกอบด้วยปัญญา (ธี + ร)

อุทาหรณ์: โก น สมฺโมหมาปาที โภธ ธีโร สทา สโต^{๒๓๓} ใครบ้างไม่ถึงความหลงใหล
 ในโลกนี้ ใครเป็นผู้มีปัญญา เป็นผู้มีสติในกาลทุกเมื่อเล่า

๒๑. วิปสฺสี แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: วิเสเสน ปสฺสตีติ วิปสฺสี คนชื่อว่าวิปสฺสี เพราะเป็นผู้เห็นโดยวิเศษ
 วิสิฏฺฐทสฺสนสฺสิตาย วิปสฺสี ชื่อว่าวิปสฺสี เพราะมีปรกติเห็นธรรมอันประเสริฐ (วิ + ทิส เพฺขฺเขเน=เห็น
 + ณี)

อุทาหรณ์: ชาคโร จสฺส ภิกฺขเว ภิกฺขุ วิหเรยฺย สโต สมฺปชาโน สมาหิตो ปมฺหิตโต
 วิปสฺสนโน จ ตตฺถ กาลวิปสฺสี จ กุสเลสุ ธมฺเมสุ^{๒๓๔} ภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุพึงเป็นผู้มีความเพียรเป็น
 เครื่องต้น มีสติสัมปชัญญะ มีจิตตั้งมั่น เบิกบาน ผ่องใส และพึงเป็นผู้เห็นแจ้งในกุศลธรรมทั้งหลาย
 สมควรแก่กาลในการประกอบกรรมฐานนั้นเนื่อง ๆ อยู่เถิด

๒๒. โทสณฺณ แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: โทสํ ชานาตีติ โทสณฺณ คนชื่อว่าโทสณฺณ เพราะรู้โทษ (โทส + ภา อว
 โโพเน=รู้ + รุ)

๒๓. พุทฺธ แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: พุชฺฌตีติ พุทฺโธ คนชื่อว่าพุทฺธะ เพราะเป็นผู้ตรัสรู้ (พุธ อวโพเน=รู้ +
 ต)

๒๔. ทพฺพ แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: ทฺวนาตีติ ทพฺโ พ คนชื่อว่าทพฺพะ เพราะเป็นผู้รู้ (ทฺ คติย=ไป-ถึง-บรรลู่ +
 อพพ) ทฺวณฺณ คจฺจนฺตีติ ทพฺโพ ชื่อว่าทพฺพะ เพราะเป็นผู้รู้จักอกุศลธรรม (ทฺ คติย=ไป-ถึง-บรรลู่ + พ)

^{๒๓๑} พ.ชา. (บาลี) ๒๘/๒๔๐/๘๑.

^{๒๓๒} วิ.ม. (บาลี) ๕/๔๖๔/๒๔๖.

^{๒๓๓} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๓๕/๒๘.

^{๒๓๔} พ.สุ. (บาลี) ๒๕/๔๗/๒๖๘.

อุทาหรณ์: ทพโพติ ทพพชาติโก ปณฺธิโต^{๒๓๕} คำว่า ทัพพะ ได้แก่บัณฑิตผู้มีชาติของผู้มีปัญญา

๒๕. วิททสุ แปลว่า บัณฑิต, นักปราชญ์, ผู้รู้, คนฉลาด, ผู้มีปัญญา

รูปวิเคราะห์: วิทติ ชานาตีติ วิททสุ คนชื่อว่าวิททสุ เพราะเป็นผู้รู้ (วิท ภาณ=รู้ + ทสุ)

อุทาหรณ์: ตสฺมา โลภณฺจ โทสณฺจ โมหณฺจาปิ วิททสุ วิชฺชํ อุปปาทยํ ภิกฺขุ สพฺพา ทุกฺคคติโย ชฺເທີ^{๒๓๖} เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้รู้โทษ โทสะ และโมหะ จึงไม่ทำกรรมที่เกิด เพราะเมื่อทำวิชาให้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมละทุกคติทั้งปวงได้

ศัพท์ที่หมายถึง **ประเสริฐ** ในคัมภีร์อริยาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๒๖ ศัพท์ประกอบด้วย

๑. อุตตม แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: อุพฺภูโต อุตฺยตฺถํ อุตฺตโม สิ่งที่ชื่อว่าอุตตมะ เพราะมีความหมายที่ยิ่งกว่ายอด (อุภ + ตม) อุกฺคตตมตฺตา อุตฺตโม ชื่อว่าอุตตมะ เพราะเป็นผู้ยิ่งใหญ่สูงสุด (อุ + ตม)

อุทาหรณ์: ราชา สฺมาโน ก็ ลมฺติ อคฺโค จ โหติ เสฏฺโฐ จ ปาโมกฺโข จ อุตฺตโม จ ปวโร จ กามภิกฺษุ^{๒๓๗} เมื่อเป็นพระราชาก็ทรงได้อะไร เมื่อเป็นพระราชาก็เป็นผู้เลิศ เป็นผู้ประเสริฐ เป็นประมุข เป็นผู้สูงสุด เป็นผู้ดีกว่าหมู่ชนผู้บริโศกคาม

๒. ปวร แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: ปกาเรน วริตฺทโพ ปตฺเตตฺทโพติ ปวโร สิ่งที่ชื่อว่าปวระ เพราะเป็นภาวะที่ควรปรารภโดยประการทั้งปวง (ป + วร ปตฺถนํ=ปรารภ + อ)

อุทาหรณ์: พุทฺโธ สฺมาโน ก็ ลมฺติ อคฺโค จ โหติ เสฏฺโฐ จ ปาโมกฺโข จ อุตฺตโม จ ปวโร จ สพฺพสฺตฺตานํ^{๒๓๘} เมื่อเป็นพระพุทธเจ้าจะทรงได้อะไร เมื่อเป็นพระพุทธเจ้า จะเป็นผู้เลิศ เป็นผู้ประเสริฐ เป็นประมุข เป็นผู้สูงสุด เป็นผู้ดีกว่าสรรพสัตว์

๓. เชฏฺฐ แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: สพฺเพ อิมํ จูฑฺฒา อยฺมิเมสํ วิเสสํ จูฑฺโฒติ เชฏฺฐโ จ ผู้ที่ชื่อว่าเชฏฐะ เพราะเป็นผู้เจริญยิ่งกว่าคนทั้งปวง (จูฑ + อิญฺจ)

อุทาหรณ์: สพฺพา จ ทิสฺสา วิโลเกติ อาสภฺยจ วาจํ ภาสตี อคฺโคหฺมสมิ โลกสฺส เชฏฺฐโ หมสมิ โลกสฺส เสฏฺโฐหฺมสมิ โลกสฺส อยฺมนฺติมา ชาตี นตฺถิทานิ ปุนฺนพฺภโวติ^{๒๓๙} พระโพธิสัตว์ทอดพระเนตรไปยังทิศทั้งปวง แล้วทรงเปล่งอาสภวาจาว่า เราคือผู้เลิศของโลก เราคือผู้เจริญที่สุดของโลก เราคือผู้ประเสริฐที่สุดของโลก ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีกต่อไป

^{๒๓๕} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๑๐/๒๕๗.

^{๒๓๖} อ.ต.ก. (บาลี) ๒๐/๓๔/๑๓๑.

^{๒๓๗} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๑๒/๑๓๓.

^{๒๓๘} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๑๒/๑๓๓.

^{๒๓๙} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๐๗/๑๗๓.

๔. ปมุข แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน, ประมุข, หัวหน้า

รูปวิเคราะห์: ปกฏ มุข อารมโก อสชาติ ปมุโข ผู้ชื่อว่าปมุขะ เพราะมีความเริ่มต้นที่ยิ่งใหญ่ ปธานภาเวน มุโข ภาวตีติ ปมุโข ชื่อว่าปมุขะ เพราะเป็นหัวหน้าโดยความเป็นประธาน (ป + มุข)

อุทาหรณ์: อิหิ วตวาน มขวา เทวราชา สุขุมปติ ปุณทุทิสา นมสสิตวา ปมุโข รณ-
มารุหิ^{๒๔๐} ทำมขวาสุขุมปติเทวราช ผู้ทรงเป็นประมุข ครั้นตรัสดังนี้แล้ว ทรงนอบน้อมทูลทั้ง ๔ แล้ว
เสด็จขึ้นราชรถกลับไป

๕. อนุตตร ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: นตถิ อุตตโร ยสมา โส อนุตตโร ผู้ชื่อว่าอนุตตระ เพราะไม่มีใคร
ประเสริฐกว่า (น + อุตตร)

อุทาหรณ์: อหิ หิ อรหา โลเก อหิ สตถา อนุตตโร เอโกมहि สมมาสมพุทโธ สัตถุโธสมิ
นิพุทโธ^{๒๔๑} เพราะเราเป็นอรหันต์ เป็นศาสดาผู้ยอดเยี่ยม เป็นผู้ตรัสรู้ชอบเองเพียงผู้เดียว เป็นผู้
เยือกเย็น ดับกิเลสได้แล้วในโลก

๖. วร แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: วริตัพโพ ปตเถตัพโพติ วโร สิ่งที่ว่าวระ เพราะเขาปรารณากัน (วร
ปตณาย=ปรารณา + อ)

อุทาหรณ์: ทนโต ทมยโต เสฏโฐ สนโต สมยโต อสี มุตโต โมจยโต อคโค ตินโน ตารยโต
วโร^{๒๔๒} บรรดาบุคคลผู้ฝึกอยู่ ตถาคตผู้ฝึกแล้ว เป็นผู้ประเสริฐสุด บรรดาบุคคลผู้สงบอยู่ ตถาคตผู้
สงบแล้ว เป็นผู้ประเสริฐสุด บรรดาบุคคลผู้พ้นอยู่ ตถาคตผู้พ้นแล้ว เป็นผู้เลิศ บรรดาบุคคลผู้ข้ามอยู่
ตถาคตผู้ข้ามพ้นแล้ว เป็นผู้ประเสริฐ

๗. มุขย แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน, หัวหน้า

รูปวิเคราะห์: มุขมิว มุโขย ผู้ชื่อว่ามุขยะ เพราะเป็นเหมือนหน้า (มุข + ย)

อุทาหรณ์: อถวา สีหानนตือาทีนํ ปทานํ สทิสกุปนาย วินา มุขยวเสนว อตโถ
เวทิตัพโพ^{๒๔๓} อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความหมายแห่งบทว่า สีหानํ เป็นต้น ด้วยถือเอาเป็นข้อความ
หลัก ไม่ต้องเปรียบเทียบก็ได้

เตน มุขยเมว อนธาวํ ทสเสติ^{๒๔๔} พระเถระแสดงถึงความเป็นคนบอดอันเป็น
ประธาน ด้วยคำว่า หตเนตโธสมิ นั้น

๘. ปธาน แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน, หัวหน้า

รูปวิเคราะห์: ปทฐาตีติ ปธานํ ผู้ชื่อว่าปธานะ เพราะดำรงอยู่โดยยิ่ง (ป + ฐา
ธารณ=ทรงไว้ + ย) ปกฏเฐน ฐาเรติ ปติฏฐาตีติ ปธานํ ชื่อว่าปธานะ เพราะดำรงอยู่ โดยเป็นผู้สูงสุด
(ป + ฐา ปติฏฐาย=ตั้งอยู่ + ย)

^{๒๔๐} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๖๕/๒๘๔.

^{๒๔๑} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๑/๑๑.

^{๒๔๒} ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๑๑๒/๓๓๓.

^{๒๔๓} ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๗.

^{๒๔๔} ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๙๕/๓๐๗.

อุทาหรณ์: ปณฺจิเม ภิกฺขเว จงกเม อานิสฺสา กตเม ปณฺจ อพฺธานกฺขโม โหติ ปธานกฺ-
ขโม โหติ อปฺปาปาโห โหติ อสฺติ ปิโต ขายิตํ สายิตํ สมนฺวาปริณามํ คจฺจนฺติ จงกมาธิโกโต สมาริ จิรญฺจิตฺโก
โหติ^{๒๔๕} ภิกฺขุทั้งหลาย อานิสฺสของการเดินจงกรม ๕ ประการเหล่านี้ คือ มีความอดทนต่อการเดิน
ทางไกล มีความอดทนต่อการบำเพ็ญเพียร มีอาพาธน้อย อาหารที่กิน ต้ม เคี้ยว ล้มแล้วย่อยได้ง่าย
และสมาธิที่ได้เพราะการเดินจงกรมตั้งอยู่ได้นาน

ปรสฺตตานนฺติ ปธานสฺตตานํ^{๒๔๖} คำว่าสัตว์อื่น หมายถึงสัตว์ที่เป็นหัวหน้าทั้งหลาย

๙. ปาโมกฺข แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: ปมุขภาเว ติฏฺฐตฺติ ปาโมกฺโข ผู้ชื่อว่าปาโมกฺษะ เพราะดำรงอยู่ในความ
เป็นประธาน (ปมุข + ณ)

อุทาหรณ์: เตสุ อรุเวลกสฺสโป ชฺฌิลโล ปณฺจนํ ชฺฌิลสฺตานํ นายโก โหติ วินายโก อคฺโค
ปมุโข ปาโมกฺโข^{๒๔๗} ในชฺฌิล ๓ คนนั้น ชฺฌิลอรุเวลกสฺสปะเป็นผู้นำ เป็นผู้ฝึก เป็นเลิศ เป็นหัวหน้า
เป็นประธานของชฺฌิล ๕๐๐ คน

๑๐. ปร แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: ปกฺกฺจํ ราตฺติ ปํ ผู้ชื่อว่าประ เพราะถือเอาความสูงสุด (ป + รา
คฺเหเน=ถือเอา + ณ)

อุทาหรณ์: สิลํ หิ อุตฺตมญฺเฐน ปฺรณฺติ วุจฺจติ โย จ สมฺโน ปํ ยํภิกฺขุ สุตํ วิหะยนฺโต
ปรูปฆาตํ โหติ อุตฺตโน สิลวินาสโก โส ปพฺพชฺโช นาม น โหตฺติ อตฺโถ^{๒๔๘} เพราะศีลท่านกล่าวว่า
ประเสริฐ โดยอรรถว่าสูงสุด อธิบายว่า ก็ผู้ใดเป็นสมณะเบียดเบียนสัตว์อื่นอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า
เข้าไปทำร้ายผู้อื่น คือทำศีลของตนให้พินาศ ผู้นั้นไม่ชื่อว่าเป็นบรรพชิต

๑๑. อคฺคณฺณ แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: อคฺคนฺติ ขานิตพฺพนฺติ อคฺคณฺณ สิ่งชื่อว่่าอัคคณฺณะ เพราะเขารู้กันว่า
สุดยอด (อคค + ณฺ อาวโพรเน=รู้ + อ) อคฺคนฺติ ปมานิตพฺพนฺติ อคฺคณฺณ ชื่อว่่าอัคคณฺณะ เพราะเป็น
สิ่งที่เขากำหนดว่าสุดยอด

อุทาหรณ์: อหํ ภนฺเต ภควนฺโต อุตฺทิสฺส วิหริสฺสามิ ภควา เม อคฺคณฺณํ ปณฺณเปสฺส
สตี^{๒๔๙} ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์จักอยู่อุทิศพระผู้มีพระภาคเจ้า (ถ้า) พระผู้มีพระภาคเจ้าจัก
ประกาศสิ่งที่โลกสมมติว่าเลิศแก่ข้าพระองค์

อคฺคณฺณนฺติ โลกปณฺณตฺตี อิทํ นาม โลกสฺส อคฺคนฺติ เอวํ ขานิตพฺพํ อคฺคมริยาทํ น ตํ
ปณฺณเปตฺติ วทตี^{๒๕๐} คำว่า อคฺคณฺณ คือ บัญญัติแห่งโลกที่พึงรู้อย่างนี้ว่า สิ่งนี้เป็นเลิศในโลก ได้แก่
ความประเสริฐอันเลิศ พระราชา कुमारตรัสว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่บัญญัติสิ่งที่โลกสมมติว่าเลิศนั้น

^{๒๔๕} อง.ปณฺจก. (บาลี) ๒๒/๒๙/๒๕.

^{๒๔๖} ม.มฺ.อ. (บาลี) ๑/๑๔๘/๓๕๐.

^{๒๔๗} วิ.ม. (บาลี) ๔/๓๗/๓๒.

^{๒๔๘} ที.ม.อ. (บาลี) ๒/๙๐/๗๕.

^{๒๔๙} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๕/๓.

^{๒๕๐} ที.ปา.อ. (บาลี) ๓/๕/๓.

๑๒. อุตตร แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: อุพุโท อุตยตถ์ อุตตโร ผู้ชื่อว่าอุตตระ เพราะมีความหมายที่ยิ่งกว่า ยอด (อุ + ตร) อุกคตมตตา อุตตโร ผู้ชื่อว่าอุตตระ เพราะเป็นผู้สูงสุด (อุ + ตร)

อุทาหรณ์: โลเก อปริยาปนนภาเวน โลกโต อุตตโรติ โลกุตตโร^{๒๕๑} ธรรมที่สูงส่งกว่า โลก เพราะไม่นับเนื่องเข้าในโลก ชื่อว่าโลกุตตระ

๑๓. ปณิต แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน, ประณีต

รูปวิเคราะห์: ปธานภาวํ นิตํ ปณิตํ สิ่งทีชื่อว่าปณิตะ เพราะนำไปสู่ความเป็นประธาน (ป + นี นเย=นำไป + ต)

อุทาหรณ์: วิหีสสณณิ ปคณํ น ภาสี ฌมํ ปณิตํ มนุเชสุ พรหมเม^{๒๕๒} ท่านพรหม เพราะเราสำคัญว่าจะลำบาก จึงมิได้แสดงธรรมอันเลิศ อันประเสริฐ ในหมู่มนุษย์

ปณิตนติ อุตตมํ เสฏฺฐิ อนุปกํ มนาป^{๒๕๓} บทว่า ปณิตํ คือประเสริฐ สูงสุด มิใช่น้อย น่าพอใจ

๑๔. ปรม แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: ปรี ปจฺจนิกํ มาเรตติ ปรมํ สิ่งทีชื่อว่าปรมะ เพราะยังธรรมอันเป็น ข้าศึกให้ตาย (ปรี + มรี ปาณจาเค=สละชีวิต-ตาย + ภาว) ปกฏฐภาเว รมตติ ปรมํ ชื่อว่าปรมะ เพราะ ยินดีในความยิ่งใหญ่ (ป + รม รมเน=ยินดี-รื่นรมย์ + ณ) ปรีติ อตฺตโน อุตตมภาวํ ปาเลติ ปูเรติ วา ปรมํ ชื่อว่าปรมะ เพราะรักษาหรือยังความสูงสุดของตนไว้ให้เต็ม (ปรี ปาลนปฺรณฺเษ=รักษา, ทำให้ เต็ม + ม)

อุทาหรณ์: ขนฺตี ปรมํ ตโป ตีติกขา นิพพานํ ปรมํ วทฺนติ พุทฺธา^{๒๕๔} ความอดทนคือ ความอดกลั้นเป็นตบะอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสว่านิพพานเป็นธรรมประเสริฐสุด

๑๕. เสยฺย แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: สพฺเพ อิเม สปตฺถา อยฺมิเมสํ วิเสเสน ปสฺตฺถเกติ เสยฺโย ผู้ชื่อว่าเสยยะ เพราะเป็นผู้ประเสริฐกว่าผู้ประเสริฐทั้งปวง (ปสฺตฺถ + อีย)

อุทาหรณ์: เอโก จเร มาตงฺครณฺเณว นาโค เอกสฺส จริตํ เสยฺโย นตฺถิ พาเล สหาย- ตา^{๒๕๕} เหมือนช้างมาตงค์ละทั้งโขลงอยู่เชือกเดียวในป่า ฉะนั้น การเที่ยวไปของบุคคลผู้เดียวเป็น ความประเสริฐ เพราะคุณเครื่องความเป็นสหาย ไม่มีในคนพาล

๑๖. คามณิ, คามณี แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: คามํ เนตติ คามณิ, คามณี ผู้ชื่อว่าคามณิและคามณี เพราะเป็นผู้นำ ชาวบ้าน (คาม + นี นเย=นำไป + ณิ)

^{๒๕๑} ขุ.ม.อ. (บาลี) ๑๓/๑๖๔.

^{๒๕๒} วิ.ม. (บาลี) ๔/๙/๙.

^{๒๕๓} ขุ.ขุ.อ. (บาลี) ๓/๑๔๙.

^{๒๕๔} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๙๐/๔๓.

^{๒๕๕} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๓๗/๒๐๔.

อุทาหรณ์: ยทิ วา คามคามิกสฺส ยทิ วา ปุคคามณิกสฺส เย วา ปน กุเลสุ ปจเจ กาลิปจํ การณติ วุฑฒิเยว ปาฏิทฺธวา โน ปริหานิ^{๒๕๖} กุลบุตรคนใด เป็นผู้ใหญ่บ้านก็ตาม เป็นหัวหน้าคณะก็ตาม เป็นใหญ่เฉพาะตระกูลก็ตาม มีธรรม ๕ ประการนี้ พึงหวังได้ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย

๑๗. เสฏฺฐ แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: สพฺเพ อิมเ สปัตถา อยมิมเส วิเสเสน ปสฺสเถติ เสฏฺโฐ ผู้ชื่อว่าเสฏฐะ เพราะเป็นผู้ประเสริฐกว่าผู้ประเสริฐทั้งปวง (ปสฺสเถ + อธิ) ฐ

อุทาหรณ์: อหฺมสมิ พุรฺพมา มหาพฺรพฺมา อภิภู อนภิภูโต อณฺณทตฺถุโส วสฺสวตฺติ อิสฺสโร กตฺตา นิมฺมิตา เสฏฺโฐ สขฺชิตา วสฺสี ปิตา ภูตภพฺยํ มยา อิมเ สตฺตา นิมฺมิตา^{๒๕๗} เราเป็นพรหม เป็นท้าวมหาพรหม ผู้ยิ่งใหญ่ ไม่มีใครข่มเหงได้ เห็นถ่องแท้ เป็นผู้กุมอำนาจ เป็นอิสระ เป็นผู้สร้าง ผู้บันดาล ผู้ประเสริฐ ผู้บงการ ผู้ทรงอำนาจ เป็นบิดาของสัตว์ผู้เกิดมาแล้วและกำลังจะเกิด เราบันดาลสัตว์เหล่านี้ขึ้นมา

๑๘. สตฺตม แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: สนตฺตมตฺตาย สตฺตโม ผู้ชื่อว่าสตตมะ เพราะเป็นผู้ประเสริฐ (สนต + ตม)

๑๙. วิสิฏฺฐ แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: วิเสสียเตติ วิสิฏฺโฐ ผู้ชื่อว่าวิสิฏฐะ เพราะเขาทำให้พิเศษ (วิ + สิส วิเสเสน = พิเศษ-ประเสริฐ + ต)

อุทาหรณ์: ยาวตฺตา พุทฺธเขตฺตมฺหิ จปิตฺวา มหามฺนี ชุตฺตคฺเณ วิสิฏฺโฐหิ สทฺธิโส เม น วิชฺชติ^{๒๕๘} ท้าวพุทธอาณาเขต ยกเว้นพระมหามณีแล้ว เราได้เป็นผู้ประเสริฐ ในดวงคคุณ ไม่มีใครเทียบเท่าเรา

อายุสฺมา กิร อานนฺโท ภควนฺตํ จเปตฺวา อณฺโณ เอวรูปุ คณฺวิสิฏฺโฐ ปุคฺคโล นตฺถิติ คุณพฺพมาเนน อายุสมฺนฺตํ สาริปุตฺตํ อติมมายติ^{๒๕๙} ได้ยินว่า ท่านพระอานนทย่อมนับถือท่านพระสารีบุตรโดยนับถือความมีคุณมากของพระสารีบุตรว่า เว้นพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว บุคคลอื่นที่มีคุณวิเศษเห็นปานนี้ ไม่มีเลย

๒๐. อริย แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน, อริยบุคคล

รูปวิเคราะห์: กิเลสาร์โย หนฺตฺติ อรโห, โส เอว อริโย ผู้ชื่อว่าอริยะ เพราะฆ่าข้าศึกคือกิเลส สปริเสหิ อริตพฺโพ อุปคฺนตพฺโพติ อริโย ชื่อว่าอริยะ เพราะเป็นธรรมที่สัตบุรุษควรเข้าไปใกล้ อริติ อธิคฺจฺจติ มคฺคผลธฺมเมติ อริโย ชื่อว่าอริยะ เพราะบรรลุมรรคธรรมและผลธรรม โลเกหิ อรณฺนิโย อุปคฺนตพฺโพติ อริโย ชื่อว่าอริยะ เพราะเป็นผู้อันชาวโลกพึงเข้าถึง (อร คมเน=ไป + อ + ญ) กิเลสฺหิ อารกาติ อริโย ชื่อว่าอริยะ เพราะเป็นผู้ไกลจากกิเลส (เปลี่ยน อารก เป็น อริย ด้วยสูตร ยทฺนุ-ปนฺนา ฯ)

^{๒๕๖} ๐.ปณจก. (บาลี) ๒๒/๕๘/๗๒.

^{๒๕๗} ที.สี. (บาลี) ๙/๔๒/๑๘.

^{๒๕๘} ชุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๑๐๙๐/๔๐๕.

^{๒๕๙} วิ.อ. (บาลี) ๒/๔๖๐/๑๓๙.

อุทาหรณ์: อริยสส ภิกขเว ปญจกิกสส สมมาสมาธิสส อัย ปจมา ภาวนา^{๒๖๐} ภิกษุทั้งหลาย นี่คือการเจริญสมาธิที่ประกอบด้วยองค์ ๕ อันเป็นอริยะ ประการที่ ๑

๒๑. นาค แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: นตถิ อคโค อสมาติ นาโค ผู้ชื่อว่านาคะ เพราะไม่มีเลืกกว่า (น + อคค)

อุทาหรณ์: อถ อากจเฉยย สโส วา พิฬาริ วา ตสส เอวมสส โก จาหิ โก จ หตถินาโค ยนฺนุนาหิ อิมิ อุทกรหติ โอคาเหตฺวา กณฺณสนฺโธวักปิ ขิฑฺฑิ กิเฬยฺย^{๒๖๑} ครั้นกระต่ายหรือเสือปลามาถึงห้วยน้ำนั้นเข้า กระต่ายหรือเสือปลานั้นพินิจคิดอย่างนี้ว่า เราเป็นอะไรและช้างตัวประเสริฐเป็นอะไร ทางที่ดี เราควรลงสู่ห้วยน้ำนี้แล้ว ล้างหูเล่นบ้าง

๒๒. เอก แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: เอกิภาวํ เอติ คจฺจตฺติ เอโก ผู้ชื่อว่าเอกะ เพราะไปสู่ความเป็นหนึ่งเดียว เอติ ปวตฺตตฺติ เอโก ชื่อว่าเอกะ เพราะไปลำพัง (อิ คติย=ไป-ถึง + ณฺว) สทิสฺรหิตฺตาย เอกิ-ภาเว เอติ ติฏฺฐตฺติ เอโก ชื่อว่าเอกะ เพราะดำรงอยู่ในความเป็นหนึ่งเดียวเพราะไร้ผู้เหมือนกัน (อิ จิตฺติย=ดำรงอยู่-ตั้งอยู่ + ณฺว)

อุทาหรณ์: วิตกฺกวิจารานํ วูปสฺมา อชฺฌตฺตํ สมปสาทณํ เจตฺโส เอกิภาวํ อวิตกฺกํ อวิจาร์ สมาริขํ ปิติสฺสํ ทุติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหาสิ^{๒๖๒} เพราะวิตกวิจาร์สงบระงับไปแล้ว เราบรรลุทุติยฌาน มีความผ่องใสภายใน มีภาวะที่จิตเป็นเลิศผุดขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจาร์ มีแต่ปิติและสุขอันเกิดจากสมาธิเท่านั้นอยู่

เอโก อุเทตฺติ เอโกทิ วิตกฺกวิจारेหิ อนชฺฌมารูหฺหตฺตา อคฺโค เสฏฺโฐ หุตฺวา อุเทตฺติ อตฺถโส เสฏฺโฐปิ หิ โลเก เอโกติ วุจฺจติ^{๒๖๓} ชื่อว่าเอโกทิ เพราะเป็นธรรมอันเลิศ อธิบายว่า เป็นธรรมเลิศ คือประเสริฐผุดขึ้น เพราะไม่ถูกวิตกวิจาร์ท่วมทับ ความจริง แม้ธรรมที่ประเสริฐ ท่านก็เรียกว่าเอกในโลก

๒๓. อาสภ แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: ปจฺจนิกเก อุตฺสาเปตฺติ อาสภो ผู้ชื่อว่าอาสภะ เพราะยังธรรมอันเป็นข้าศึกให้เร่าร้อน (อุส ทาเห=ร้อน-ทำให้ร้อน + อภ) อุตฺติ ปฏิปฺกฺเข นิตฺหตฺติ อาสภो ชื่อว่าอาสภะ เพราะกำจัดข้าศึก (อุส อุปทาเห=แผดเผ-เบียดเบียน-ประหาร + อภ)

อุทาหรณ์: ตตฺถ ฅวสฺตเชฏฺฐโก อุตฺสภ ฅวสฺสเชฏฺฐโก นิสฺสภ ฅวสฺสเชฏฺฐโก นรานํ อาสภ นราสภ^{๒๖๔} ในโค ๓ พวกนั้น จำฝูงโค ๑๐๐ ตัว ชื่ออุสภะ จำฝูงโค ๑,๐๐๐ ตัว ชื่อนิสภ จำฝูงโค ๑๐๐,๐๐๐ ตัว ชื่ออาสภะ คนที่ชื่อว่านราสภะ เพราะประเสริฐกว่านรชน

๒๔. อคค แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน, เลิศ, ยอด

รูปวิเคราะห์: เสฏฺฐภาวํ อชฺติ คจฺจตฺติ อคฺโค ผู้ชื่อว่าอัคคะ เพราะถึงความเป็นผู้ประเสริฐ (อช คมเน=ไป-ถึง-บรรลุ + อ) ปุณฺณเณ อชฺชียเตติ อคฺโค ชื่อว่าอัคคะ เพราะเป็นฐานะที่

^{๒๖๐} อัง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๒๘/๒๑.

^{๒๖๑} อัง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๙๙/๑๖๓.

^{๒๖๒} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑๑/๕.

^{๒๖๓} ชุ.ม.อ. (บาลี) ๑๐/๑๓๒.

^{๒๖๔} ชุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๒๐๘/๒๖๙.

บุคคลถึงได้ด้วยบุญ (อชช คมเน=ไป-ถึง + อ) กิเลส อสติ เขเปตติ อคโค ชื่อว่าอัคคะ เพราะละทิ้งกิเลสทั้งหลาย (อสุ เขเป=ทิ้ง + ณ)

อุทาหรณ์: ตถาคโตะ เตส อคคมกขายติ อรหํ สรรพพุทโธ^{๒๖๕} ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าบัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่าสัตว์มีประมาณเท่านั้น

๒๕. โมกข แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: หินมขณิภาเวหิ มุจจตติ โมกโข ผู้ชื่อว่าโมกขะ เพราะพ้นจากความต่ำต้อยและปานกลาง (มุจ โมจเน=หลุดพ้น + ต)

อุทาหรณ์: อโย อิมสํ ปณณํ อารณิกานํ อคโค จ เสฏโฐ จ โมกโข จ อุตตโม จ ปวโร จ^{๒๖๖} บรรดาภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นวัตร ๕ จำพวกนี้ ภิกษุผู้อยู่ป่าจำพวกที่ ๕ เป็นผู้เลิศ เป็นผู้ประเสริฐ เป็นประธาน เป็นผู้สูงสุด และเป็นผู้ประเสริฐสุด

๒๖. ปุญคว แปลว่า ประเสริฐ, สูงสุด, ประธาน

รูปวิเคราะห์: ปธานภาวํ คจจตติ ปุญคว ผู้ชื่อว่าปุญควะ เพราะถึงความเป็นประธาน (ป + คมฺ คติมฺ=ไป-ถึง-บรรลุ + ว) ปุมา จ โส โค (อธิปัตติ) จาติ ปุญคว ชื่อว่าปุญควะ เพราะเป็นบุรุษที่ยิ่งใหญ่ (ปุม + โค + ส)

อุทาหรณ์: มม กมมํ สรितวาน โคตโม สกยปุญคว ภิกขุสงฆะ นิสิติวา อคคภูจเณจเปสิ ม^{๒๖๗} พระผู้มีพระภาคเจ้าโคตมศาสดาผู้ประเสริฐ ทรงระลึกถึงกรรมของข้าพเจ้าแล้ว ประทับนั่งท่ามกลางหมู่ภิกษุ ทรงตั้งข้าพเจ้าไว้ในตำแหน่งอัครสาวก

คัมภีร์อมรโกสอริธานกล่าวไว้ว่า

อุตตรสมิ ปเท พยคฺช-

ปุญควโสภกฺกชรา

สีหสพฺพุลนาคาพฺยา

ปุเม เสฏฺฐตฺถวาจกา.^{๒๖๘}

พยคช ปุญคว อุตฺถ กุญฺชร สีห สพฺพุล และ นาคศัพท์เป็นต้น ที่กล่าวอรรถาว่า “ประเสริฐ” ถ้าเป็นบทหลังในกัมมธารยสมาส มีใช้ในปุญจลึงค์ (อาทิสัพพัตถรวมเอาวราห ปุณฺทริก ธารยฺห โสวีร เป็นต้น)

อุทาหรณ์ว่า ปุริสพยคฺโข บุรุษผู้ประเสริฐ, มุนิปุญคว พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ, นราสโร มนุษย์ผู้ประเสริฐ, มุนิกุญฺชโร พระมุนีผู้ประเสริฐ, นรสีโห มนุษย์ผู้ประเสริฐ เป็นต้น

๔.๒.๔ ศัพท์ที่ใช้ในอรรถว่า บาป, ภาษิต, จิตใจ และพระนิพพาน

ในรัตนสูตร ปรากฏศัพท์ที่หมายถึง พระรัตนตรัย อมฺนุชฺช และมนุชฺช แล้ว ยังมีศัพท์ที่กล่าวถึงศัพท์ที่หมายถึง บาป คำภาษิต จิตใจ และพระนิพพานอันเป็นปรมัตถประโยชน์อีกด้วย ผู้วิจัยจะได้นำเสนอไปตามลำดับ ดังต่อไปนี้

ศัพท์ที่หมายถึง **บาป, อกุศล, ความชั่ว** ตามคัมภีร์อริธาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๑๒ ศัพท์ ประกอบด้วย

^{๒๖๕} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๓๙/๔๐.

^{๒๖๖} อง.ปณจก. (บาลี) ๒๒/๑๘๑/๒๐๗.

^{๒๖๗} ขุ.อป. (บาลี) ๓๒/๓๗๑/๔๕.

^{๒๖๘} อมร. ๒๑/๕๙, อริธาน.ฎีกา ๔๔๘.

๑. ปาป แปลว่า บาป, อกุศล, ความชั่ว

รูปวิเคราะห์: ปานติ รกขณติ สุขณา อุตตานํ อสมาติ ปาปํ กรรมชื่อว่าปาปะ เพราะเป็นแดนอกุศลที่คนดีพากันรักษาดนไว้ให้ออกห่าง อปายํ ปาติ รกขติติ ปาปํ ชื่อว่าปาปะ เพราะเป็นกรรมที่รักษาอบายภูมิไว้ (ปา รกขเน=รักษา + ปอาคม + อ) ทุกคตํ ปาปนโต ปาปํ ชื่อว่าปาปะ เพราะให้ถึงทุกติ (ป + อป ปาปุณเน=ถึง + อ) ทุกคตํ ปาเปตติติ ปาปํ ชื่อว่าปาปะ เพราะทำให้คนชั่วเข้าถึงทุกติ (ป + อป ปาปุณเน=ถึง + อ) ปสทโท เอตถ อปายวจนํ ปศัพทํกล่าวหมายถึงอบาย ปิ อปายํ เปติ คจจติ เอเตนาติ ปาปํ ชื่อว่าปาปะ เพราะเป็นเหตุให้บุคคลเข้าถึงอบาย (ป + เป คติย=ไป + ณ)

อุทาหรณ์: กิ ปน ตุมเห อาวุโส นิคนถา ชานถา เอวรูปํ วา เอวรูปํ วา ปาปกมมํ อกรรมหาตี^{๒๖๙} นิครนถิผู้มีอายุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายทราบหรือว่า พวกเราได้ทำบาปกรรมไว้อย่างนี้นับว่า อย่างไรบ้าง

๒. กิพพิส แปลว่า บาป, อกุศล, โทษ, ความผิด

รูปวิเคราะห์: กโรติ อนิฏฐผลนติ กิพพิสํ กรรมชื่อว่ากิพพิสะ เพราะสร้างผลอันไม่น่าปรารถนา (กร กรณ=ทำ + อิพพิส) กิลียเต สิลิสิ กรียเต อนเณนาติ กิพพิสํ ชื่อว่ากิพพิสะ เพราะเป็นเหตุให้ตำทราวม (กิล กรณ=ทำ + อิส)

อุทาหรณ์: เวรํ กตทกิพพิสํ นรํ น หิ นํ โสธเย ปาปกมมินิ^{๒๗๐} แม่น้ำจะพึงชำระคนมีเวรผู้ทำกรรมหยาบช้า ผู้มีกรรมช้วนนั้น ให้บริสุทธิ์ไม่ได้เลย

๓. เวร แปลว่า บาป, อกุศล, เวร

รูปวิเคราะห์: วิรุเพน อรติ คจจติติ เวรํ กรรมชื่อว่าเวระ เพราะเป็นไปโดยนารังเกียจ (วิ + อร คติย=ไป-ถึง-บรรลุ + อ)

อุทาหรณ์: มา โข ตวํ ตาต ทิฆาธุ ทิฆํ ปสส มา รสสํ น หิ ตาต ทิฆาธุ เวเรน เวรา สมมนติ อเวเรน หิ ตาต ทิฆาธุ เวรา สมมนติ^{๒๗๑} พ่อทิฆาธุ เจ้าอย่าเห็นแก่ยาว อย่าเห็นแก่สั้น เวรย่อมไม่ระงับด้วยการจงเวร แต่ระงับได้ด้วยการไม่จงเวร

๔. อฆ แปลว่า บาป, อกุศล, ความชั่ว

รูปวิเคราะห์: สาธุหิ น หนตพพนติ อฆํ กรรมชื่อว่าอฆะ เพราะคนดีไม่ควรเข้าหา น หนติ ธณณนติ อฆํ ชื่อว่าอฆะ เพราะไม่ถึงโชคลาภ (น + หน คติย=ไป-ถึง-บรรลุ + อ)

อุทาหรณ์: ฉนทหํ อฆํ ฉนทหํ ทุกหํ ฉนทวินยา อฆวินโย^{๒๗๒} บาปเกิดจากฉันทะ ทุกข์เกิดจากฉันทะ เพราะกำจัดฉันทะได้ จึงกำจัดบาปได้

สพเพ โภคา วินสสนติ รณโย ตํ วุจเจเต อฆํ^{๒๗๓} โภคะทั้งปวงย่อมพินาศ ชื่อนั้นท่านกล่าวว่า เป็นความทุกข์ของพระราชา

^{๒๖๙} ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๑/๒.

^{๒๗๐} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๗๙/๕๒.

^{๒๗๑} วิ.ม. (บาลี) ๕/๔๖๓/๒๔๕.

^{๒๗๒} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๓๔/๒๖.

^{๒๗๓} พ.ชา. (บาลี) ๒๗/๓๓๕/๔๒๒.

๕. ทุจจริต แปลว่า บาป, อกุศล, ทุจริต, กรรมชั่ว

รูปวิเคราะห์: ทุ กุจติ จริตฺ ทุจจริตํ กรรมชื่อว่าทุจจริตะ เพราะเป็นความประพฤติ อันน่ารังเกียจ (ทุ + จร จรณ=ประพฤติ-เที่ยว + อิ + ต) ทุฏฺฐ จริตฺ กิเลเสหิ วา ทุสิตํ จริตุนติ ทุจจริต^{๒๗๔} ชื่อว่าทุจจริตะ เพราะเป็นความประพฤติที่ชั่ว หรือที่บุคคลผู้ถูกกิเลสครอบงำแล้ว ประพฤติ

อุทาหรณ์: ตปนียาห์ พราหมณ์ ปาปเก อกุสเล ธมฺเม วทามิ กายทุจจริตํ วจิทุจจริตํ มโนทุจจริต^{๒๗๕} พราหมณ์ เรากล่าวถึงบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย คือ กายทุจจริต วจิทุจจริต และมโน ทุจจริตว่าเป็นสิ่งที่ควรเผผลาญ

๖. ทุกกฏ, ทุกกต แปลว่า บาป, อกุศล, ทุกกฏ, กรรมชั่ว

รูปวิเคราะห์: อโสภณํ กตํ ทุกกฏํ กรรมชื่อว่าทุกกฏะ เพราะบุคคลทำไม่ดี (ทุ + กต) ทุ นิหิตํ กรรมมสส ทุกกฏํ ชื่อว่าทุกกฏะ เพราะมีการกระทำอันน่าติเตียน (ทุ + กร กรณ=ทำ + ต)

อุทาหรณ์: อกตํ ทุกกตํ เสยโยปจฺฉา ตปฺปติ ทุกกฏ^{๒๗๖} ความชั่วไม่ทำเสียเลยดีกว่า เพราะทำแล้วย่อมเดือดร้อนในภายหลัง

โส ปาปกมโม ทุมเมโธ ชานํ ทุกกฏมตฺตโน^{๒๗๗} เขาผู้มีบาปกรรม มีปัญญาทึบ รู้การ ทำชั่วของตน

๗. อปฺปญฺญ แปลว่า บาป, อกุศล, ความชั่ว

รูปวิเคราะห์: น ปฺนาตฺติ อปฺปญฺญํ กรรมชื่อว่าอปฺปญฺญะ เพราะไม่ชำระผู้ทำให้สะอาด (น + ปฺ ปวน= ชำระ-ทำให้หมดจด-สะอาด + นอคม + ญย) อปฺปญฺญปฏิปทํ อปฺปญฺญํ ชื่อว่าอปฺปญฺญะ เพราะเป็นกรรมที่ตรงข้ามกับบุญ (น + ปฺปญฺญ)

อุทาหรณ์: พหุ วต มยา อปฺปญฺญํ ปสฺสํ โยหํ ภิกฺขุ สีลวนฺเต กลฺยาณธมฺเม ชีวิตา โวโรเปสสิ^{๒๗๘} เราสร้างบาปไว้มากที่ได้ฆ่าภิกษุผู้มีศีลมีกัลยาณธรรม

อปฺปญฺญลาภํ น นิคามเสยฺยํ นิหนํ ตตฺติยํ นิรยํ จตฺตถิ^{๒๗๙} ชายผู้ประมาท คบชู้ ย่อมถึง ฐานะ ๔ อย่าง คือ ๑ ได้บาป ๒ ไม่ได้นอนตามต้องการ ๓ ถูกนินทา และ ๔ ตกนรก

๘. อกุสฺส แปลว่า บาป, อกุศล, กรรมชั่ว

รูปวิเคราะห์: กุสฺลानํ ปฏิปทํ อกุสฺสํ กรรมชื่อว่าอกุสฺสะ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อกุสฺล (น + กุสฺล) น กุสฺลํ อกุสฺสํ ชื่อว่าอกุสฺสะ เพราะเป็นธรรมที่ไม่ใช่กุสฺล

อุทาหรณ์: ตถาคตฺสส โข พราหมณ ตปนียา ปาปกา อกุสฺสา ธมฺมา ปหีนา อจฺฉินฺน-มฺูลา^{๒๘๐} ตถาคตละบาปอกุศลธรรมต่าง ๆ ที่ควรเผผลาญได้หมดสิ้น

^{๒๗๔} สารตถ.ฎีกา (บาลี) ๑/๙๔.

^{๒๗๕} วิ.มहा. (บาลี) ๑/๙/๔.

^{๒๗๖} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๘๙/๕๗.

^{๒๗๗} อง.ฉก. (บาลี) ๒๒/๔๕/๓๔๐.

^{๒๗๘} วิ.มहा. (บาลี) ๑/๑๖๓/๙๔.

^{๒๗๙} พ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๐๙/๗๐

^{๒๘๐} วิ.มहा. (บาลี) ๑/๙/๔.

๙. กณฺห แปลว่า บาป, อกุศล, ธรรมดำ

รูปวิเคราะห์: กํ สุขํ หนตฺติ กณฺหํ กรรมชื่อว่ากณฺหะ เพราะเบียดเบียนความสุข (ก + หน หีสาย=เบียดเบียน + อ) อปภสฺสราวการณตฺตา ปณฺทิตฺเตหิ กุจฺฉิตพฺพิ ครหิตพฺพนฺติ กณฺหํ ชื่อว่ากณฺหะ เพราะบัณฑิตรังเกียจ เหตุทำให้เศร้าหมอง (กุ กุจฺฉาย=นินทา-รังเกียจ-ชัง + ณา + อ)

อุทาหรณ์: กมฺมํ กณฺหํ กณฺหวิปากํ กมฺมํ กณฺหสุกํ กณฺหสุกฺกวิปากํ^{๒๘๑} ธรรมดำ มีวิปากดำ กรรมทั้งดำทั้งขาว มีวิปากทั้งดำทั้งขาว

อหิริกญฺจ โอนฺตตฺตปฺปญฺจ อิมํ โข ภิกฺขเว เทว ฌมฺมา กณฺหา^{๒๘๒} ภิกษุทั้งหลาย ธรรมฝ่ายดำ ๒ ประการ คือ อหิริกะ ความไม่อายบาป และ โอนตตปปะ ความไม่กลัวบาป

๑๐. กลุสฺส แปลว่า บาป, อกุศล, โทษ, ความชั่ว

รูปวิเคราะห์: กลฺลียเต อนฺเณนาติ กลุสฺสํ กรรมชื่อว่ากลุสสะ เพราะเป็นเครื่องตัดความสุข (กล เณเน=ตัด + อฺส) กํ สุขํ ลุนฺนโต เสติ ปวตฺตตฺติ กลุสฺสํ ชื่อว่ากลุสสะ เพราะเผ้าตัดความสุขไป (ก + ลฺ เณเน=ตัด + อฺส)

อุทาหรณ์: วิตกฺกวิจฺจารานํ วูปสฺมา อิหํ สมฺปสาหนํ น กิเลสกาฬสฺยสฺส กิเลสสงฺขาตสฺส กลุสฺสกาฬสฺส วูปสฺมา อิหํ ฌานํ สมฺปสาหนํ^{๒๘๓} พุติยฌานํนี้ ชื่อว่าสัมปสาหนะ เพราะสงบวิตกและพิจารณาได้ หาใช่เพราะความเข้าไปสงบความฟุ้งขึ้นแห่งโทษกล่าวคือกิเลสไม่

๑๑. ทุริตฺต แปลว่า บาป, อกุศล, ความชั่ว

รูปวิเคราะห์: ทุ นินฺทิตํ อิตํ คมฺมมสฺสชาติ ทุริตํ กรรมชื่อว่าทุริตะ เพราะมีความเป็นไปน่าติเตียน (ทุ + รวาคม + อิต คติมิ=ไป-ถึง-บรรลุ + ต)

๑๒. อาคฺค แปลว่า บาป, อกุศล, ความชั่ว, โทษ, ความผิด

รูปวิเคราะห์: อคนฺตพฺพิ คจฺฉนฺติ เอเตนาติ อาคฺคํ กรรมชื่อว่าอาคฺค เพราะเป็นเหตุนำไปสู่ที่ไม่ควรไป (น + คมฺ คติมิ=ไป-ถึง-บรรลุ + กฺวิ) อา ปิพฺยํ คจฺฉนฺติ อาคฺคํ ชื่อว่าอาคฺค เพราะเป็นกรรมที่ถึงความบิ่คั่น (อา + คมฺ คติมิ=ไป-ถึง-บรรลุ + กฺวิ)

อุทาหรณ์: ออฺย เต เทว โจโร อาคฺคจฺจโร อิมสฺส ยํ อิจฺฉนฺติ ตํ ทณฺฑํ ปณฺเฬ^{๒๘๔} ขอเดชะ ผู้นี้เป็นโจรประพฤติดีต่อพระองค์ พระองค์ทรงประสงค์จะลงพระราชอาชญาสถานใดแก่โจรนั้น

อาคฺคํ วุจฺจนฺติ ปาปกา อกุสลา ฌมฺมา สงฺกิลิสิกา โปโนพฺภวิกา สทฺธา ทุกฺขวิปากา อายตฺติ ชาติชฺรามณฺเญยา^{๒๘๕} บาปอกุศลธรรมทั้งหลายเป็นเหตุแห่งความเศร้าหมอง ก่อภพใหม่ มีความกระวนกระวาย มีทุกข์เป็นวิบาก เป็นที่ตั้งแห่งชาติ ชรา และมรณะต่อไป ตรัสเรียกว่าอาคฺค (ความชั่ว)

ศัพท์ที่หมายถึง **ภาษิต-คำพูด** ตามคัมภีร์อภิธาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๑๓ ศัพท์ ประกอบด้วย

^{๒๘๑} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๑๒/๒๐๕.

^{๒๘๒} อง.ทูก. (บาลี) ๒๐/๗/๕๑.

^{๒๘๓} วิ.อ. (บาลี) ๑/๑๔๕.

^{๒๘๔} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๒๑/๓๐๒.

^{๒๘๕} พุ.ม. (บาลี) ๒๙/๘๐/๑๖๗.

๑. ภาสิต แปลว่า คำพูด, ภาษิต, ถ้อยคำ

รูปวิเคราะห์: ภาสิตพหุนติ ภาสิตํ คำชื่อว่าภาสิตะ เพราะเป็นคำที่ควรพูด (ภาส วิยตติย วาจารย์=กล่าว-พูดชัดเจน + อี + ต)

อุทาหรณ์: อตตมนา ปณจวคคิยา ภิกขุ ภควโต ภาสิตํ อภินนุ^{๒๘๖} ภิกษุปัญจวัคคีย์ก็มีใจยินดี ชื่นชมภาษิตของพระผู้มีพระภาคเจ้า

ตโต กุมารา พยถิตา สุตวา ลุฑทสส ภาสิต^{๒๘๗} ลำดับนั้น พระกุมารทั้ง ๒ ได้สดับคำของชุกผู้หยาบซำก็ตกพระทัย

๒. ลปิต แปลว่า คำพูด, ถ้อยคำ, การเจรจา

รูปวิเคราะห์: ลปิตพหุนติ ลปิตํ คำชื่อว่าลปิตะ เพราะเป็นคำที่ควรพูด (ลป วจเน=กล่าว-พูด-เจรจา + อี + ต)

อุทาหรณ์: ปุพเพ หลีตํ ลปิตํ กีฬิตํ สมณุตสรามิ^{๒๘๘} ข้าพเจ้าระลึกถึงการหัวเราะ การเจรจา การเล่น ในครั้งก่อน

เอวํ ปริยายเทสิเต โข ภิกขเว มยา ธมเม เย อญญมญญสส สุภาสิตํ สุลปิตํ สมณมญญิสสนติ สมณขานิสนติ สมณโมทิสสนติ เตสํ เอตํ ปาฏิกังขํ สมคคา สมโมทมานา อวิพทมานา ซีโรทกีกูตา อญญมญญํ ปิยจกขุหิ สมปสสนตา วิหริสสนติ^{๒๘๙} ภิกษุทั้งหลาย เมื่อธรรมอันเราแสดงไว้แล้วโดยบรรยายอย่างนี้ ชนเหล่าใดจักสำคัญ รู้ ชื่นชมตามคำที่เรากล่าวเจรจาดีแล้วแก่กันและกัน ชนเหล่านั้นพึงหวังได้ว่า จักพร้อมเพรียงกัน ชื่นชมกัน ไม่วิวาทกัน เหมือนน้ำนมกับน้ำ มองดูกันด้วยนัยน์ตาที่เปี่ยมด้วยความรักอยู่

๓. ภาสา แปลว่า คำพูด, ภาษา

รูปวิเคราะห์: ภาสียเตติ ภาสา คำชื่อว่าภาสา เพราะบุคคลพูด ภาสนติ อตถํ เอตายาติ ภาสา ชื่อว่าภาษา เพราะเป็นเครื่องกล่าวเนื้อความ (ภาส วิยตติย วาจารย์=กล่าว-พูดชัดเจน + อ + อา)

อุทาหรณ์: ตสฺส เจ อานนท ภิกขุโน อิมินา วิหารเณ วิหารโต ภาสาย จิตตํ นมตี^{๒๙๐} อานนท หากเมื่อภิกษุนั้นอยู่ด้วยวิหารธรรมนี้ จิตย่อมโน้มไปเพื่อการพูด

มิลกฺขภาสาสุ วา อญฺญตรภาสาย ตมตถํ วเทย^{๒๙๑} หรือภิกษุนั้น พึงกล่าวเนื้อความนั้นด้วยบรรดาภาษาของชนชาวมลัทธิภาษาใดภาษาหนึ่ง

๔. โวหาร แปลว่า คำพูด, โวหาร, ถ้อยคำ, สำนวน

รูปวิเคราะห์: โวหริยเตติ โวหาโร คำชื่อว่าโวหาระ เพราะบุคคลเรียก (วิ + อว + หร หน=นำไป-นำออก + ณ, วิ + หร วจเน=กล่าว-พูด + อ) โวหรณติ เอเตนาติ โวหาโร ชื่อว่าโวหาร เพราะเป็นเครื่องกล่าว วิเสเสน สุตตานํ มนํ อวหริตตี โวหาโร ชื่อว่าโวหาร เพราะตั้งใจเหล่าสัตว์

^{๒๘๖} วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๔/๒๐.

^{๒๘๗} ขุ.ชา. (บาลี) ๒๘/๒๑๑๒/๓๕๒.

^{๒๘๘} วิ.ม. (บาลี) ๔/๔๗/๓๒.

^{๒๘๙} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๒๖๘/๒๑๐.

^{๒๙๐} ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๑๘๙/๑๖๒.

^{๒๙๑} วิ.อ. (บาลี) ๑/๕๑/๒๖๕.

อุทาหรณ์: สรีโหวาเรน ภิกขเว โสเจยฺย เวทิตพฺพํ ตณฺจ โข ทีเเมน อทุรฺนา น อิตฺตรํ มนสิกรโรตา โน อมนสิการา ปณฺณวตา โน ทุปปณฺเณนาติ อิตฺติ โข ปเนตํ วุตฺตํ กิญฺเจตํ ปฏิจฺจ วุตฺตํ อธิ ภิกขเว ปุคฺคโล ปุคฺคเลน สหฺมึ สรีโหวรมาโน เอวํ ชานาติ อณฺณถา โข อยฺมายสฺมา เอเกน เอโก โวหฺรติ อณฺณถา ทฺวิหิ อณฺณถา ตีหิ อณฺณถา สมฺพหฺลเลหิ โวกมฺมตฺติ อยฺมายสฺมา ปุริมโหวหารา ปจฺฉิมโหวหารํ อปริสฺสุทฺธโหวาโร อยฺมายสฺมา นายฺมายสฺมา ปริสฺสุทฺธโหวาโร^{๒๙๒} ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวไว้เช่นนั้นแล้ว ความบริสุทธิ์พึงรู้ได้ด้วยถ้อยคำ และความบริสุทธิ์นั้นพึงรู้ได้โดยใช้เวลานาน ไม่ใช่ชนิดหน้อย ผู้มนสิการจึงรู้ได้ ผู้ไม่มนสิการหาไม่รู้ได้ ผู้มีปัญญาจึงรู้ได้ ผู้มีปัญญาทรมหาไม่รู้ได้ เพราะอาศัยเหตุอะไร เราจึงกล่าวไว้เช่นนั้น คือ บุคคลในโลกนี้เมื่อสนทนากัน จึงรู้อย่างนี้ว่า ท่านผู้นี้พูดกันตัวต่อตัว เป็นอย่างหนึ่ง พูดกับคนสองคนเป็นอย่างหนึ่ง พูดกับคนสามคนเป็นอย่างหนึ่ง พูดกับคนหลายคน เป็นอย่างหนึ่ง ท่านผู้นี้พูดคราวหลังต่างไปจากพูดคราวก่อน ท่านผู้นี้มีถ้อยคำไม่บริสุทธิ์ ห้ามถ้อยคำบริสุทธิ์ไม่

๕. วจน แปลว่า คำพูด, ถ้อยคำ พจน

รูปวิเคราะห์: วุจฺเจเตติ วจนํ คำชื่อว่าวจนะ เพราะถูกกล่าว วุจฺเจติ อนเณนาติ วจนํ ชื่อว่าวจนะ เพราะเป็นเครื่องกล่าว (วจ วียตฺติยํ วาจาญํ=พูด-กล่าวชัดเจน + ญ)

อุทาหรณ์: ภควโต วจนํ สุตฺวา ภิกฺขุ ชาเรสฺสนติ^{๒๙๓} ภิกษุทั้งหลาย ได้ฟังคำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วจักได้ทรงจำไว้

๖. วจ แปลว่า คำพูด, ถ้อยคำ

รูปวิเคราะห์: วุจฺเจเตติ วโจ คำชื่อว่าวจะ เพราะถูกกล่าว (วจ วียตฺติยํ วาจาญํ=พูด-กล่าวชัดเจน + อ)

อุทาหรณ์: ปุณ จปรี อาวุโส ภิกฺขุ สุวโจ โหติ โสวจสฺสกรณฺเหหิ ธมฺเมหิ สมฺนนาโคโต ขโม ปทกฺขินคฺคาหิ อนุสาสนิ^{๒๙๔} ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุเป็นผู้ว่าง่าย ประกอบด้วยธรรมเป็นเครื่องทำให้เป็นผู้ว่าง่าย อดทน รับฟังคำพร่ำสอนโดยเคารพ

พาวริสฺส วโจ สุตฺวา สิสฺสา โสฬส พราหฺมณา^{๒๙๕} ศิษย์ผู้เป็นพราหมณ์ทั้ง ๑๖ คน ได้ฟังคำพูดของพาวรีพราหมณ์แล้ว

๗. อุตฺติ แปลว่า คำพูด, ถ้อยคำ

รูปวิเคราะห์: วุจฺเจเตติ อุตฺติ คำชื่อว่าอุตฺติ เพราะถูกกล่าว (วจ วียตฺติยํ วาจาญํ=พูด-กล่าวชัดเจน + ติ)

๘. วาจา แปลว่า คำพูด, วาจา

รูปวิเคราะห์: วุจฺเจเตติ วาจา คำชื่อว่าวาจา เพราะถูกพูด (วจ วียตฺติยํ วาจาญํ=พูด-กล่าวชัดเจน + อ + อา)

^{๒๙๒} อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๙๒/๒๑๓.

^{๒๙๓} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓/๒.

^{๒๙๔} ที.ป. (บาลี) ๑๑/๓๔๕/๒๓๖.

^{๒๙๕} ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๑๓/๕๒๘.

อุทาหรณ์: อปี นุ สุนภขตต ตถาคโต ตํ วาจํ ภาเสยย ยา สา วาจา ทวยคามินี^{๒๙๖}
 สุนักขัตตะ ตถาคตเคยกล่าววาจาที่เป็น ๒ นัยบ้างไหม

๙. คีรา แปลว่า คำพูด, ถ้อยคำ, วาจา

รูปวิเคราะห์: คีรณติ สหทายนติ ตนติ คีรา คำชื่อว่าคีรา เพราะบุคคลพูด คายิตพพา-
 ติ คีรา ชื่อว่าคีรา เพราะควรสวด (เค สหเท=ส่งเสียง-ออกเสียง + อิริ + อา)

อุทาหรณ์: ตา ปิณฑาย จริตวาน ภตตตถํ กรีย โธตาปตตาทโย รหิตมहि สุขนินนา
 อีมา คีรา อพภูวเทสุ^{๒๙๗} ทั้งสองรูปนั้นเที่ยวบิณฑบาต ฉ้นและล้างบาตรแล้ว ก็นั่งพักอย่างสบายในที่
 สงัด ได้เปล่งถ้อยคำเหล่านี้ถามตอบกัน

๑๐. วาณิ แปลว่า คำพูด, ถ้อยคำ, คำพูดแทงใจ

รูปวิเคราะห์: วายเต สหทายเตติ วาณิ คำชื่อว่าวาณิ เพราะบุคคลพูด (วา สหเท=ส่ง
 เสียง-ออกเสียง + ยุ + อี) ประสํ มมมวิฆนตเถน วาโณ วียาติ วาณิ ชื่อว่าวาณิ เพราะเป็นคำพูดที่
 เป็นเหมือนลูกศร เพราะอรรถว่าทิ่มแทงของรักของผู้อื่นได้ (วาณ + อี)

อุทาหรณ์: มุนินทวทนมโฆซ คพภสมภวสุนทรี สรณํ ปาณินํ วาณิ มยหํ ปิณยตํ
 มนั^{๒๙๘} ขอพระสัทธรรมอันงามบังเกิดในท้องแห่งบงกชคือพระโอษฐ์ของพระจอมมุนี ซึ่งเป็นที่พึงของ
 ปาณชาติทั้งหลาย จงยังใจของข้าพเจ้าให้เอบอ้อม

๑๑. ภารตี แปลว่า คำพูด, ถ้อยคำ

รูปวิเคราะห์: ภรโต นาม สตถกาโร อสิ ตสเสสา ภารตี คำชื่อว่าภารตี เพราะเป็น
 คำพูดของฤๅษีผู้แต่งคัมภีร์ชื่อว่าภรตะ (ภรต + ณี)

๑๒. กถิตา แปลว่า คำพูด, ถ้อยคำ

รูปวิเคราะห์: กถียเตติ กถิตา คำชื่อว่ากถิตา เพราะบุคคลพูด (กถ กถเน=กล่าว-พูด
 + อี + ต + อา)

๑๓. วจี แปลว่า คำพูด, ถ้อยคำ, วาจา

รูปวิเคราะห์: วุจเจเตติ วจี คำชื่อว่าวจี เพราะบุคคลพูด (วจ วียตติยํ วาจาญ=พูด-
 กล่าวชัดเจน + อ + อี)

อุทาหรณ์: กายคุตโต วจีคุตโต อาหาเร อุทเร ยโต^{๒๙๙} เราคุ้มครองกาย คุ้มครอง
 วาจาได้แล้ว สำรวมในการบริโภคอาหาร

ภวาสวา ยสุส วจี ขรา จ^{๓๐๐} ภวาสวะและวาจาอันหยาบคายของบุคคล

ศัพท์ที่หมายถึง **จิตใจ** ตามคัมภีร์อริยาน มีศัพท์ใช้ในความหมายเดียวกัน ๖ ศัพท์
 ประกอบด้วย

^{๒๙๖} ที.ป. (บาลี) ๑๑/๑๘/๑๑.

^{๒๙๗} พุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๔๐๔/๔๘๐.

^{๒๙๘} อลังการ. ๑/๑.

^{๒๙๙} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๙๗/๒๐๘.

^{๓๐๐} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๔๗๗/๔๒๓.

๑. จิตต แปลว่า จิต, ใจ

รูปวิเคราะห์: จินเตตตีติ จิตตํ สภาพที่คิดชื่อว่าจิตตะ (จินต จินต่าย=คิด + ต)
 อารมมณํ จินเตติ ชานาตีติ จิตตํ สภาพที่รู้อารมณ์ชื่อว่าจิตตะ

อุทาหรณ์: สมาหิตํ จิตตํ เอกคัค^{๓๐๑} จิตอันตั้งมั่นแล้วในอารมณ์เดียว

ปฐมํ จิตตํ อุปปนํ ปฐมํ วิญญานํ ปาตญุต^{๓๐๒} จิตดวงแรกเกิดขึ้น คือปฐมวิญญาน
 ปรากฏ

๒. เจต แปลว่า จิต, ใจ

รูปวิเคราะห์: จินเตตตีติ เจโต สภาพที่คิด ชื่อว่าเจตะ (จิต สยเจตะเน=คิด-ตั้งใจ + อ)

อุทาหรณ์: อายสสมา มหาโมคคัลลานะ สพพาวนตํ ภิกขุสงฆํ เจตสา เจโต ปริจจ
 มนสากาสี^{๓๐๓} ท่านมหาโมคคัลลานะมนสิการกำหนดจิตภิกขุสงฆ์ที่มีอยู่ทั้งหมดด้วยจิต

๓. มน แปลว่า จิต, ใจ, มโน

รูปวิเคราะห์: มนติ ชานาตีติ มโน สภาพที่รับรู้ชื่อว่ามนะ (มน ณาณ=รู้ + อ) อนัตถิ
 หมายถึง มนศัพท์ เป็นปุงลึงค์และนปุงสกलिंगค์

อุทาหรณ์: ยํ จิตตํ ตํ มโน, ยํ มโน ตํ จิตตํ^{๓๐๔} สิ่งใดเป็นจิต สิ่งนั้นเป็นใจ สิ่งใดเป็นใจ
 สิ่งนั้นเป็นจิต

๔. วิญญาน แปลว่า จิต, ใจ

รูปวิเคราะห์: วิชานาตีติ วิญญานํ สภาพที่รู้ชัด ชื่อว่าวิญญานะ (วิ + ณา อวโพธเน=
 รู้ + ญ)

อุทาหรณ์: วิญญานํ นิจจํ วา อนิจจํ วาติ อนิจจํ ภนเตติ^{๓๐๕} วิญญานเที่ยงหรือไม่
 เที่ยง, ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า

๕. หทย แปลว่า จิต, ใจ, หทัย

รูปวิเคราะห์: หรติ อตตโน อาธารนติ หทยํ สภาพที่นำไปสู่ความยินดีของตน ชื่อว่า
 หทยะ (หฺร หฺรณ=นำไป + ญ)

อุทาหรณ์: รสตณฺหยา คิริโต หทยํ นาวพฺขณติ^{๓๐๖} ผู้ถูกความอยากในรสครอบงำแล้ว
 ย่อมไม่รู้สึกลึกถึงความตั้งใจ (ที่เกิดขึ้นตั้งแต่บวชว่าเราจะทำที่สุดทุกข์)

๖. มานส แปลว่า จิต, ใจ, มานัน

รูปวิเคราะห์: มโน เอว มานสํ ใจนั้นแหละ คือมานสะ (มน + สณ)

อุทาหรณ์: สุปณฺหิตํ เม มานสํ สจฺจํ โปธาย^{๓๐๗} เราตั้งใจไว้ดีแล้วเพื่อรู้สัจจะ
 ทั้งหลาย

^{๓๐๑} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๓/๖.

^{๓๐๒} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑๘๑/๑๓๗

^{๓๐๓} วิ.จู. (บาลี) ๗/๔๔๘/๒๘๔.

^{๓๐๔} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑๘๔/๑๓๘.

^{๓๐๕} วิ.ม. (บาลี) ๔/๒๑/๒๗.

^{๓๐๖} ชุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๓๘๖/๓๗๒.

^{๓๐๗} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๕๔๓/๕๘๕.

ศัพท์ที่หมายถึง **พระนิพพาน** ตามคัมภีร์อริยาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๔๖ ศัพท์ ประกอบด้วย

๑. โมกข แปลว่า นิพพาน, โมกขธรรม, สถานที่อาศัยหลุดพ้น, ธรรมเครื่องหลุดพ้น

รูปวิเคราะห์: มุจฺจนฺติ เอตถ ราคาที่หิติ โมกฺโข นิพพานชื่อว่าโมกฺขะ เพราะเป็นสถานที่อาศัยหลุดพ้นจากราคะเป็นต้น มุจฺจนฺติ เอเตน ราคาที่หิติ โมกฺโข ชื่อว่าโมกฺขะ เพราะเป็นเครื่องหลุดพ้นจากราคะเป็นต้น (มุจ วิโมกฺเข=หลุด-พ้น-ปลด + อ) หินมฺขณฺนิภาเวหิ มุจฺจตีติ โมกฺโข ชื่อว่าโมกฺขะ เพราะเป็นธรรมที่หลุดพ้นจากสภาพที่ต่ำและปานกลาง (มุจ วิโมกฺเข=หลุด-พ้น-ปลด + ต)

อุทาหรณ์: ปพฺพชิตฺวา เอกํ โมกฺขธมฺมํ คเวสิตู ฏฺฐณฺตี^{๓๐๘} ภิกษุเมื่อบวชแล้วควรแสวงหาธรรมคือนิพพานอันสูงสุด

โมกฺโขติ วา นิพฺพาน^{๓๐๙} บทว่า “โมกฺโข” ได้แก่ นิพพาน

ยถิ สนฺตโม มคฺโค โมกฺโข จจฺจนฺตํ สุขํ เอเตน สจฺจวชฺเชน คมนํ เม สมฺมิตฺต^{๓๑๐} ทางไปสู่ความสงบ นิพพาน และทางอันประกอบด้วยสุขอย่างยิ่ง มีอยู่ ด้วยการกล่าวคำสัจนี้ ขอทางดำเนินไปสู่นิพพาน จงสำเร็จแก่ข้าพเจ้า

๒. นิโรธ แปลว่า นิพพาน, นิโรธ, นิโรธธรรม, ความดับ

รูปวิเคราะห์: นิรุชฺชนฺติ เอตถ ราคาที่โยติ นิโรโธ นิพพานชื่อว่านิโรธะ เพราะเป็นต้นกิเลสมีราคะเป็นต้น รุณฺธติ นิพฺพานนฺติ โรโธ กิเลโส โส เอตถ นตฺถิติ นิโรโธ ชื่อว่านิโรธะ เพราะเป็นที่ไม่มียกีสที่ปิดกั้นนิพพาน (นิ + รุธิ อวฺรณฺ=ปิด-ล้อม-ขัดขวาง-ห้าม + ณ)

อุทาหรณ์: รูปํ โข อานนฺท อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนํ ขยธมฺมํ วยธมฺมํ วิราจธมฺมํ นิโรธธมฺมํ ตสฺส นิโรโธ นิโรโธติ วุจฺจตี^{๓๑๑} อานนท รูปไม่เที่ยง ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น มีความสิ้นไป มีความเสื่อมไป มีความคลายไป มีความดับไปเป็นธรรมดา ความดับรูปนั้น เรียกว่านิโรธะ

๓. นิพพาน แปลว่า นิพพาน, สภาวะธรรมที่พ้นจากตัณหา, ความดับตัณหา

รูปวิเคราะห์: วานสฺงฺขาตฺยา ตณฺหาเย นิกฺขนฺตตฺตา นิพฺพาติ นิพฺพานํ ชื่อว่านิพพานะ เพราะเป็นสภาพที่ดับสนิท เหตุหลุดพ้นจากตัณหาที่เรียกว่าวานะ เอเตน รากคฺคิอาทโกติ นิพฺพานํ ชื่อว่านิพพานะ เพราะเป็นธรรมเครื่องดับไฟคือราคะเป็นต้น สพฺพกิเลสํ ขยเหตุฏฺเฐ วิราจธมฺเม นิพฺพานํ นิพฺพานศัพท์ใช้ในความหมายว่าวิราจธรรมอันเป็นเหตุสิ้นกิเลสทั้งหมด (นิ + วาน)

อุทาหรณ์: สพฺพสงฺขารสมฺภโว สพฺพูปธิปฏิสนฺตสฺสโค ตณฺหาหฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพาน^{๓๑๒} นิพพานเป็นสภาพที่สงบสังขารธรรมทั้งปวง สลัดอุปธิทั้งปวง สิ้นตัณหา ปราศจากราคะดับราคะ

^{๓๐๘} อง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑๘๘/๑๑๖.

^{๓๐๙} ขุ.อุ.อ. (บาลี) ๓๑/๒๓๘.

^{๓๑๐} ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๒/๕๔๖/๒๐๒.

^{๓๑๑} ส.ข. (บาลี) ๑๗/๒๑/๒๑.

^{๓๑๒} วิ.ม. (บาลี) ๔/๗/๗.

วานาภาเวน นิพพาน^{๓๑๓} ชื่อว่านิพพาน เพราะไม่มีตัณหาที่ชื่อว่าวานะ
 นิพพาน ปรหม์ วทนติ พุทธา^{๓๑๔} พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสว่านิพพานเป็นบรมธรรม
๔. ทีป แปลว่า นิพพาน, ทีปธรรม, ธรรมเป็นที่พึ่งพิง

รูปวิเคราะห์: ยถา ปกติทีโป นทีโสตน วุฬมานานํ ปติฏฐา โหติ, เอวมิถ นิพพานํ
 สัสสมโหมเนน วุฬมานานํ ปติฏฐาติ ทีโป วียาติ ทีโป นิพพานชื่อว่าทีปะ เพราะเป็นที่พึ่งของสัตว์ผู้
 ถูกห้วงน้ำในสงสารพัดพาไป เปรียบเหมือนเกาะเป็นที่พึ่งของสัตว์ผู้ถูกระแสนพัดพาไป นิกกิเล
 สานํ ปทีปสทิสภาวกรณโต ทีโป วียาติ ทีโป ชื่อว่าทีปะ เพราะเป็นเหมือนดวงประทีปสำหรับบุคคลผู้
 หมดกิเลส ทีปติ อริยานํ ญาณจกฺขุเยว ปกาเสตติ ทีโป ชื่อว่าทีปะ เพราะสว่างอยู่ในญาณจักขุของ
 พระอริยบุคคลเท่านั้น (ทีป ทิตติย=ส่องสว่าง + ณ) ทีปศัพท์เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ปติฏฐาณ
 ทีป^{๓๑๕} นิพพานชื่อว่าทีปะ เพราะอรรถว่าเป็นที่พึ่ง

อุทาหรณ์: ทีป ตามํ เลณํ สรณํ คติปรายนํ พรุหิ อัจฉาหาหิ เทเสหิ ปณฺณเปหิ
 ปฏฺฐเปหิ วิวราหิ วิฆาหิ อุตฺตานิกโรหิ ปกาเสหิ^{๓๑๖} ขอพระองค์โปรดตรัส คือ โปรดบอก แสดง
 บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย ประกาศ ที่พึ่ง คือ ที่ปกป้อง ที่หลีกเลี่ยง ที่พึ่ง คติ
 จุดหมาย

อภิญจัน อนาทานํ เอตํ ทีปํ อนาปรํ นิพพานํ อิติ นํ พุริ มชฺชามจุปรักขย^{๓๑๗} เรา
 เรียกนิพพาน ซึ่งไม่มีเครื่องกังวล ไม่มีเครื่องยึดมั่นนั้นนั้น ว่าเป็นที่พึ่งอันไม่มีที่พึ่งอันยิ่งกว่า นิพพาน
 เป็นที่สิ้นไปแห่งขราและมรณะ

๕. ตณฺหุขโย นิพพาน, ธรรมที่สิ้นตัณหา

รูปวิเคราะห์: ตณฺหานํ ขยเหตุตฺตา ตณฺหา ขียติ เอตถาติ ตณฺหุขโย นิพพานชื่อว่า
 ตณฺหุขยยะ เพราะเป็นที่สิ้นตัณหา เพราะเป็นเหตุสิ้นตัณหา ตณฺหานํ ขโย ตณฺหุขโย ชื่อว่าตณฺหุ-
 ขยยะ เพราะสิ้นตัณหา ตณฺหุขยสฺส ปจฺจยตฺตา ตณฺหุขย^{๓๑๘} ชื่อว่าตณฺหุขยยะ เพราะเป็นปัจจัยแห่ง
 การสิ้นตัณหา (ตณฺหา + ขี ขย=สิ้นไป + อ)

อุทาหรณ์: อิทปิ โข จานํ สุทฺททสํ ยทิตํ สพฺพสงฺขารสมฺภโว สพฺพูปธิปฺปนิสฺสคฺโค
 ตณฺหุขโย วิโรโค นิโรโธ นิพพาน^{๓๑๙} ถึงแม้ฐานะอันนี้ก็เป็นสิ่งที่เห็นได้ยากนัก คือ นิพพานเป็น
 สภาพที่สงบสังขารธรรมทั้งปวง สลัดอุปธิทั้งปวง สิ้นตัณหา ปราศจากราคะ ดับราคะ

ตณฺหุขโย หิ ราธ นิพพาน^{๓๒๐} ราธะ ก็ความสิ้นไปแห่งตัณหาจัดเป็นนิพพาน

^{๓๑๓} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔.

^{๓๑๔} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๙๐/๔๓.

^{๓๑๕} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔.

^{๓๑๖} ขุ.จู. (บาลี) ๓๐/๖๑/๑๔๔.

^{๓๑๗} ขุ.จู. (บาลี) ๓๐/๖๓/๑๔๖.

^{๓๑๘} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔.

^{๓๑๙} วิ.ม. (บาลี) ๔/๗/๗.

^{๓๒๐} ส.ช. (บาลี) ๑๗/๑๖๑/๑๕๓.

๖. **ปร** แปลว่า นิพพาน, ปรธรรม, ธรรมอันประเสริฐสุด

รูปวิเคราะห์: ราคาที่นี้ ปฏิปักษ์ตตาทา อุตตมตเถน ปรี นิพพานชื่อว่าประ เพราะมี
อรรถประเสริฐสุด เหตุเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีราคาเป็นต้น (ปร)

๗. **ตาณ** แปลว่า นิพพาน, ธรรมเครื่องรักษา, ตาณธรรม, ธรรมเครื่องต้านทาน

รูปวิเคราะห์: ตายติ รกขติ อปายาทิโตติ ตาณํ นิพพานชื่อว่าตาณะ เพราะปกป้อง
บุคคลให้พ้นจากอภัยเป็นต้น ตายนญฺเจณ ตาณํ^{๓๒๑} นิพพานชื่อว่าตาณะ เพราะอรรถว่าต้านทาน
(ตา รกขณ=รักษา + ญ)

อุทาหรณ์: ตาณญจ โว ภิกขเว เทเสสสามิ ตาณคามิณฺจ มคฺคิ^{๓๒๒} ภิกษุทั้งหลาย เรา
จักแสดงนิพพานและทางที่ให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย

๘. **เลณ** นิพพาน, เลณธรรม, ธรรมเป็นที่หลบซ่อนหรือหลีกเลี่ยงภัยในสงสาร

รูปวิเคราะห์: ลียนติ เอตถ สํสารภยภิกฺขาทิ เลณํ นิพพานชื่อว่าเลณะ เพราะเป็นที่
หลีกเลี่ยงจากความกลัวคือภัยในสงสาร อลลียิตัพพยุตฺตญฺเจณ เลณํ^{๓๒๓} นิพพาน ชื่อว่าเลณะ เพราะ
อรรถว่าเป็นที่หลีกเลี่ยง (ลี นิลีเยน=หลีกเลี่ยง + ญ)

นิพพานํ ตาณํ เลณํ สรณํ ปราญญํ อจฺจุตํ อมตํ^{๓๒๔} ศัพท์ทั้ง ๗ นี้ แปลว่านิพพาน

อุทาหรณ์: เลณญจ โว ภิกขเว เทเสสสามิ เลณคามิณฺจ มคฺคิ^{๓๒๕} ภิกษุทั้งหลาย เรา
จักแสดงนิพพานและทางที่ให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย

๙. **อรูป** แปลว่า นิพพาน, ธรรมที่ไม่มีรูปร่างสัณฐาน, อรูปธรรม

รูปวิเคราะห์: นตฺถิ ทิฆรสุสาทิกํ รูปสณฺฐานเมตฺตสฺสาติ อรูปํ นิพพานชื่อว่าอรูปะ
เพราะไม่มีรูปร่างสัณฐานว่ายาวและสั้นเป็นต้น อปฺปจฺจยตฺตา อรูปํ ชื่อว่าอรูปะ เพราะไม่มีปัจจัย (น
+ รูป)

๑๐. **สนต** แปลว่า นิพพาน, สันตธรรม, ธรรมเครื่องสงบ

รูปวิเคราะห์: ราคาที่นี้ สนตกรณตฺตา สนตํ นิพพานชื่อว่าสันตะ เพราะทำให้ราคา
เป็นต้นสงบลงได้ (สมฺ อุปฺสเม=สงบ, ระวัง + ต) สนตภาวญฺเจณ สนตํ^{๓๒๖} นิพพานชื่อว่าสันตะ เพราะ
มีอรรถว่าสงบ

อุทาหรณ์: สนตญจ โว ภิกขเว เทเสสสามิ สนตคามิณฺจ มคฺคิ^{๓๒๗} ภิกษุทั้งหลาย เรา
จักแสดงนิพพานและทางที่ให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย

เทวสิกํ ปจฺจุสฺสมเย สนตํ สุขํ นิพพานํ อารมฺมณํ กตฺวา ผลสฺมาปตฺติสฺมาปชฺชนิ^{๓๒๘} ใน
เวลาใกล้รุ่งสว่าง ทุก ๆ วัน พระพุทธเจ้าทรงทำพระนิพพาน อันเป็นสุขสงบให้เป็นอารมณ์แล้วเสด็จ

^{๓๒๑} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔.

^{๓๒๒} ส.สพ.อ. (บาลี) ๑๘/๓๗๙-๔๐๘/๓๒๗.

^{๓๒๓} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔.

^{๓๒๔} อภิ.ก. (บาลี) ๓๗/๔๔๕/๒๗๐.

^{๓๒๕} ส.สพ.อ. (บาลี) ๑๘/๓๗๙-๔๐๘/๓๒๗.

^{๓๒๖} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗/๑๗๔.

^{๓๒๗} ส.สพ.อ. (บาลี) ๑๘/๓๗๙-๔๐๘/๓๒๖.

^{๓๒๘} วิ.อ. (บาลี) ๑/๒๒/๒๐๔.

เข้าผลสมบัติ

๑๑. สจฺจ แปลว่า นิพพาน, สัจจธรรม

รูปวิเคราะห์: รากกฺขยเหตุภาเวน อวิปริตตตา จตฺสจฺจปริยาปนฺนตตา วา สจฺจํ นิพพานชื่อว่าสจฺจจะ เพราะเป็นธรรมไม่ผิดจากความเป็นเหตุสิ้นราคะ หรือเพราะเป็นธรรมที่นับเข้าในสัจจะ ๔ (สท สาทจฺเจ=ไม่ขาด-ติดต่อ-ประจำ + จ) สรติ อายติ ทุกฺขํ หีสติตี สจฺจํ นิพพานชื่อว่าสจฺจจะ เพราะเปียดเบียนทุกฺข (สร คติจินตาทิสาสฺ=ไป, คิด, เปียดเบียน + จ) ปรมตฺตสจฺจตยา สจฺจํ^{๓๒๙} นิพพานชื่อว่าสจฺจจะ เพราะเป็นปรมัตถสจฺจจะ

อุทาหรณ์: สจฺจณฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสสามิ สจฺจคามินฺจ มคฺคิ^{๓๓๐} ภิกฺขุทั้งหลาย เราจักแสดงนิพพานและทางที่ให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย

๑๒. อนาลย แปลว่า นิพพาน, ธรรมที่ปราศจากตัณหา, อนาลยธรรม, ธรรมที่ไม่มีอาลัย

รูปวิเคราะห์: นตฺถิ อาลโย ตณฺหา เอตฺถาติ อนาลยํ นิพพานชื่อว่าอนาลยะ เพราะเป็นธรรมที่ไม่มีตัณหา (น + อาลย) กามาลยานํ อภาเวน อนาลยํ^{๓๓๑} นิพพานชื่อว่าอนาลยะ เพราะไม่มีความอาลัยในกามทั้งหลาย

อุทาหรณ์: อนาลยณฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสสามิ อนาลยคามินฺจ มคฺคิ^{๓๓๒} ภิกฺขุทั้งหลาย เราจักแสดงนิพพานและทางที่ให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย

๑๓. อสงฺขต แปลว่า นิพพาน, อสังขตธรรม, ธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง

รูปวิเคราะห์: ปจฺจเยหิ น สงฺกรียเตติ อสงฺขตํ นิพพานชื่อว่าอสังขตะ เพราะไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อสงฺขตฺตนิ นิพพาน^{๓๓๓} คำว่า “อสงฺขตํ” หมายถึงนิพพาน น สงฺขตํ สงฺขตลกฺขณรหิตฺตนิ จ อสงฺขตํ^{๓๓๔} นิพพานชื่อว่าอสังขตะ เพราะไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง และเว้นจากลักษณะที่ถูกปรุงแต่ง สมะจฺจ สมฺภุยฺย ปจฺจเยหิ กตํ สงฺขตํ, น สงฺขตฺตนิ อสงฺขตํ ตเทว นิพพาน^{๓๓๕} นิพพานชื่อว่าอสังขตะ เพราะปัจจัยเป็นอันมากประชุมกันแล้วทำอะไรไม่ได้ (น + สํ + กร กรณ=ทำ + ต)

อุทาหรณ์: รากวิราคมเนณฺชมโสกํ ฌมฺมสงฺขตมปฺปฏิภูมํ มจฺจุรํ ปคฺคณํ สุวิทตํ ฌมฺมิมิ สรณตฺถมฺเปหิ^{๓๓๖} เธอจงถึงพระธรรมอันเป็นเหตุสํารอกราคะ มีสภาวะไม่หวั่นไหว ไร้ความเศร้าโศก เป็นสภาวะธรรมที่ปราศจากปัจจัยปรุงแต่ง ปราศจากสิ่งแปดเปื้อน นำปรารภนา ละเอียด อ่อนซึ่งเราตถาคตจำแนกไว้แจ่มแจ้งแล้วนี้เพื่อเป็นที่พึ่งที่ระลึกเถิด

^{๓๒๙} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔.

^{๓๓๐} ส.สพ.อ. (บาลี) ๑๘/๓๗๙-๔๐๘/๓๒๕.

^{๓๓๑} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔.

^{๓๓๒} ส.สพ.อ. (บาลี) ๑๘/๓๗๙-๔๐๘/๓๒๗.

^{๓๓๓} พ.อุ.อ. (บาลี) ๔๓/๓๐๘.

^{๓๓๔} พ.อุ.อ. (บาลี) ๗๓/๔๒๒.

^{๓๓๕} พ.วิ.อ. (บาลี) ๘๘๖/๒๖๗.

^{๓๓๖} พ.วิ. (บาลี) ๒๖/๘๘๗/๙๑.

๑๔. สิว แปลว่า นิพพาน, สิวธรรม, ธรรมอันเกษม, ธรรมอันควรเสพ

รูปวิเคราะห์: สิว เขมภาวํ กโรตติ สิวํ นิพพานชื่อว่าสิวะ เพราะทำความเกษม สัสาร-
ภีรูกเหติ เสวิตพพตตา สิวํ ชื่อว่าสิวะ เพราะเป็นธรรมที่ผู้กลัวภัยในสงสารพึงส้องเสพ (สิ เสวาย=ส้อง
เสพ, คบ + ว) สมมติ อุปสมมติติ สิวํ นิพพานชื่อว่าสิวะ เพราะเป็นธรรมสงบระงับ (สมฺ อุปสม=สงบ
+ ริว) สสสิริกฺกุณฺเณ สิวํ^{๓๓๓๗} นิพพานชื่อว่าสิวะ เพราะมีอรรถว่าเป็นธรรมอันเกษม

ภทฺเท กลยาณเ โมกฺখে นิพฺพานเ จ สิวํ สิวคัพฺปทํใช้ในอรรถความเจริญ ความดีงาม
ความหลุดพ้น และนิพพาน

อุทาหรณ์: สิวณฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ สิวคามิณฺจ มคฺคิ^{๓๓๓๘} ภิกษุทั้งหลาย เราจัก
แสดงนิพพานและทางที่ให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย

ปตฺโต สนฺติสฺสุํ สิวํ^{๓๓๓๙} ได้บรรลุนิพพานอันเป็นสันติสุข

๑๕. อมต แปลว่า นิพพาน, แดนอมตะ, อมตธรรม, สภาพที่พ้นจากความตาย

รูปวิเคราะห์: นตฺถิ เอตฺถ มตํ มรณฺหนฺติ อมตํ นิพพานชื่อว่าอมตะ เพราะเป็นธรรมที่
ไม่มีความตาย เอตฺถมฺมํ อธิคเต ปุคฺคสฺส มตฺนฺติ อมตํ นิพพานชื่อว่าอมตะ เพราะเมื่อบุคคลเข้าถึงแล้ว
ไม่มีความตาย มรณาภาเวน อมตํ^{๓๓๔๐} นิพพานชื่อว่าอมตะ เพราะไม่มีความตาย (น + มร ปาณ
สละชีวิต-ความตาย + ต)

อุทาหรณ์: อปฺปมาโท อมตํ ปทํ^{๓๓๔๑} ความไม่ประมาทเป็นทางดำเนินไปสู่นิพพาน

โส ปกาเสติ สทฺธมฺมํ อมตํ สุขุมุตฺตมํ^{๓๓๔๒} พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ทรงประกาศพระ
สัทธรรมคือนิพพานอันเป็นสุขประเสริฐสุด

อมตณฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ อมตคามิณฺจ มคฺคิ^{๓๓๔๓} ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดง
นิพพานและทางที่ให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย

๑๖. สุกุทฺตส แปลว่า นิพพาน, ธรรมที่รู้เห็นได้ยากยิ่ง

รูปวิเคราะห์: ปสฺสิตุ สุกุทฺตรตาย สุกุทฺทสํ นิพพานชื่อว่าสุกุทฺตส เพราะเป็นธรรมที่
รู้เห็นได้ยากยิ่ง สุกฺกุ ทุทฺทสตาย สุกุทฺทสํ^{๓๓๔๔} นิพพานชื่อว่าสุกุทฺตส เพราะเป็นธรรมที่รู้เห็นได้ยาก
ยิ่ง ปรมคฺมภีรตาย สุกุทฺทสํ^{๓๓๔๕} นิพพานชื่อว่าสุกุทฺตส เพราะเป็นธรรมที่ลึกซึ้งอย่างยิ่ง (สุ + ทุ +
ทิส เปกฺขณ=เพ่งดู + อ)

อุทาหรณ์: สุกุทฺทสณฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ สุกุทฺทสคามิณฺจ มคฺคิ^{๓๓๔๖} ภิกษุ
ทั้งหลาย เราจักแสดงนิพพานและทางที่ให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย

^{๓๓๓๗} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔.

^{๓๓๓๘} ส.สพ.อ. (บาลี) ๑๘/๓๗๙-๔๐๘/๓๒๖.

^{๓๓๓๙} ขุ.อป. (บาลี) ๓๒/๒๐๔/๔๔๓.

^{๓๓๔๐} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔.

^{๓๓๔๑} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๑/๑๙.

^{๓๓๔๒} ขุ.อป. (บาลี) ๓๓/๘๗/๑๙๒.

^{๓๓๔๓} ส.สพ.อ. (บาลี) ๑๘/๓๗๙-๔๐๘/๓๒๖.

^{๓๓๔๔} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔.

^{๓๓๔๕} ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๒๑๒/๕๑๕.

^{๓๓๔๖} ส.สพ.อ. (บาลี) ๑๘/๓๗๙-๔๐๘/๓๒๖.

สุสุกสุกํ นิปฺณํ สุทุทฺทสํ สุสาหิ ตํ อุตฺตมมจฺจุตํ ปท^{๓๔๗} ทานจงบรรรุธรรมอันสูงสุด
อันเป็นธรรมชาติของพระพุทธเจ้า ละเอียดยก เห็นได้ยาก เป็นธรรมไม่จุติแปรผัน

๑๗. ปรายณ แปลว่า นิพพาน, ปรายณธรรม, ธรรมที่พระอริยเจ้ารู้

รูปวิเคราะห์: ปเรหิ อุตฺตเมหิ อริยบุคคลเอหิ อียิตพฺพํ คนฺตพฺพนฺติ ปรายณํ นิพพานํ ชื่อ
ว่าปรายณะ เพราะเป็นสภาวะที่พระอริยเจ้าผู้ประเสริฐบรรลุถึง สสารสภาวะโต อณฺณสภาวะวเสน
พฺพชฺฌิตพฺพนฺติ อตฺถโ หมายความว่าธรรมอื่นจากสงสารธรรมที่พระอริยเจ้ารู้ ปเรสํ อริยบุคคลานํ
ปตฺติฐานตฺตา ปรายณํ นิพพานํ ชื่อว่าปรายณะ เพราะเป็นธรรมที่ดำรงอยู่ของพระอริยบุคคล (ปร +
อิ คติมฺหิ=ไป-ถึง-บรรลุ + ยุ)

อุทาหรณ์: ปรายณญจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ ปรายณคามิณฺจ มคฺค^{๓๔๘} ภิกษุทั้งหลาย
เราจักแสดงนิพพานและทางที่ให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย

อโย เม ภควา สรณํ ตาณํ เลณํ ปรายณํ คติ ปฏิสรณฺนฺติ ภชฺส เสว^{๓๔๙} เธอจงคบจงเสพ
ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นี้ เป็นสรณะ เป็นที่ต้านทาน เป็นที่เร้น เป็นที่ไปเบื้องหน้า เป็น
คติ เป็นที่พึ่งอาศัยของเรา ทั้ง ๖ บท (สรณํ ตาณํ เลณํ ปรายณํ คติ ปฏิสรณํ) แปลว่านิพพาน

ปรํ อโยนํ คติ ปตฺติฐานตฺติ ปรายณํ^{๓๕๐} การไปถึงแล้วดำรงอยู่ ชื่อว่า ปรายณะ

๑๘. สรณ แปลว่า นิพพาน, สรณธรรม

รูปวิเคราะห์: เยน จตฺตาโร มคฺคา โออิโส กิเลเส สรณฺติ หีสนฺติ ตํ ฌมฺมํ สรณํ นิพพานํ
ชื่อว่าสรณะ เพราะเป็นเครื่องกำจัดกิเลสโดยเฉพาะของมรรค ๔ อริยานํ วสิตเคหตฺตา สรณํ ชื่อว่า
สรณะ เพราะเป็นธรรมที่พระอริยะอาศัยอยู่ ภาวสณฺณญฺเณ สรณํ ภาวนาสนนฺติ อตฺถโ^{๓๕๑} นิพพานํ ชื่อ
ว่าสรณะ เพราะมีอรรถว่ากำจัดภัย ทำลายภัยให้พินาศไป (สร หีสาย=เปียดเบียน + ยุ)

อุทาหรณ์: สรณญจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ สรณคามิณฺจ มคฺค^{๓๕๒} ภิกษุทั้งหลาย เรา
จักแสดงนิพพานและทางที่ให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย

๑๙. อนัตถิ แปลว่า นิพพาน, อนัตถิธรรม

รูปวิเคราะห์: อิติ อฺปทฺทโว ปาโส จ เต ยตฺถ น สนฺติ, ตํ อนัตถิํ นิพพานํ ชื่อว่าอนัตถิ
เพราะเป็นธรรมที่ไม่มีความชั่วร้ายที่เป็นอันตรายและเป็นกบฏ (น + อิติ + ก) สตฺเต สํสาร์ เนตฺติ
นิตฺติ ลทฺธนามาย ตณฺหา ย อภาวโต อนัตถิํ นิพพานํ ชื่อว่าอนัตถิ เพราะไม่มีต้นเหตุที่ชื่อนิตติตัวนำสัตว์
ไปสู่สงสาร (น + นิต + ก) นิททุกฺขตฺตา อนัตถิ^{๓๕๓} นิพพานํ ชื่อว่าอนัตถิ เพราะปราศจากทุกข์

อุทาหรณ์: อนัตถิณฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ อนัตถิกคามิณฺจ มคฺค^{๓๕๔} ภิกษุทั้งหลาย
เราจักแสดงนิพพานและทางที่ให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย

^{๓๔๗} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔, พ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๒๑๒/๕๑๔.

^{๓๔๘} ส.สพ.อ. (บาลี) ๑๘/๔๐๙/๓๒๘.

^{๓๔๙} พ.วิ.อ. (บาลี) ๘๘๖/๒๖๖.

^{๓๕๐} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔.

^{๓๕๑} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔.

^{๓๕๒} ส.สพ.อ. (บาลี) ๑๘/๔๐๙/๓๒๗.

^{๓๕๓} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔.

^{๓๕๔} ส.สพ.อ. (บาลี) ๑๘/๔๐๙/๓๒๗.

ปญจนํ ขนธานํ นิโรธ อนัตถิ กํ นิพพาน^{๓๕๕} ความดับเบญจขันธ์เป็นนิพพานไม่มี
เสียด

๒๐. อนาสว แปลว่า นิพพาน, อนาสวธรรม, ธรรมที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ

รูปวิเคราะห์: อาสวานํ อนารมณตาย อนาสวํ นิพพานชื่อว่าอนาสวะ เพราะไม่มี
อารมณ์ของอาสวะ นตถิ อาสวา เอตถาติ ชื่อว่าอนาสวะ เพราะเป็นที่ไม่มีอาสวะทั้งหลาย (น +
อาสว) จตฺตนํ อาสวานํ อภาเวน อนาสว^{๓๕๖} นิพพานชื่อว่าอนาสวะ เพราะไม่มีอาสวะ ๔ อย่าง
จตฺตาโร อาสวา กามาสโว ภวาสโว ทิฏฐาสโว อวิชาสโว^{๓๕๗} อาสวะ ๔ อย่าง คือ กามาสวะ-อาสวะ
คือกาม ภวาสวะ-อาสวะคือภพ ทิฏฐาสวะ-อาสวะคือทิฐิ อวิชาสวะ-อาสวะคืออวิชชา

อุทาหรณ์: อนาสวญจ โว ภิกขเว เทเสสสามิ อนาสวคามิญจ มคฺค^{๓๕๘} ภิกษุทั้งหลาย
เราจักแสดงนิพพานและทางที่ให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย

๒๑. ฐว แปลว่า นิพพาน, ฐวธรรม, ธรรมอันมั่นคง

รูปวิเคราะห์: นิจฺจุเณ ฐวํ นิพพานชื่อว่าฐวะ เพราะมีความหมายว่ามั่นคง ธวติ
มคฺคานมารมณภาวํ คจฺจตฺติ ฐวํ ชื่อว่าฐวะ เพราะไปสู่ความเป็นมคฺคการมณ (ฐว คติเถริเยสุ=ไป,
มั่นคง + อ) ชรามรณหิ มุญฺจิตฺกามาเห ธวิตพฺพํ คนตพฺพนติ ฐวํ นิพพานนติ อตฺถโธ มีคำอธิบายว่า
นิพพานชื่อว่าฐวะ เพราะเป็นทางที่บุคคลผู้ต้องการหลุดพ้นจากขราและมรณะต้องดำเนินไปให้ถึง
ตตถ หิ ธวติ ธิรตฺติ ฐวํ ในคำนั้น ธรรมที่มั่นคง ชื่อว่าฐวะ อุปฺปาทวยาภาเวน วา นิจฺจสภาวตฺตา ธวติ
ธิรํ สสฺสํ ภาวตฺติ ฐวํ นิพพานชื่อว่าฐวะ เพราะเป็นธรรมอันมั่นคง ถาวร เที่ยงแท้ เหตุไม่มีการเกิดขึ้น
และเสื่อมไป ธิรฺจุเณ ฐว^{๓๕๙} นิพพานชื่อว่าฐวะ เพราะอรรถว่ามั่นคง (ฐ เถริเย=มั่นคง + ว)

อุทาหรณ์: ฐวญจ โว ภิกขเว เทเสสสามิ ฐวคามิญจ มคฺค^{๓๖๐} ภิกษุทั้งหลาย เราจัก
แสดงนิพพานและทางที่ให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย

๒๒. อนิทฺสสน แปลว่า นิพพาน, อนิทฺสสนธรรม, ธรรมที่มองไม่เห็นด้วยตา

รูปวิเคราะห์: นตถิ จกฺขุณา ทสฺสนเมตถาติ อนิทฺสสนํ นิพพานชื่อว่าอนิทฺสสนะ
เพราะเป็นธรรมที่มองไม่เห็นด้วยตา ทสฺสนพฺพสภาวสฺส นตถิตาย อนิทฺสสนํ นิพพานชื่อว่าอนิทฺสสนะ
เพราะเป็นสภาพที่มองไม่เห็น จกฺขุวิญญาเณน อปสฺสิตพฺพตฺตา อนิทฺสสน^{๓๖๑} นิพพานชื่อว่า
อนิทฺสสนะ เพราะเป็นธรรมที่มองไม่เห็นด้วยจักขุวิญญาณ (น + นิ + ทิส เปกฺขเณ=เพ่งดู-เห็น + ยุ)

อุทาหรณ์: อนิทฺสสนญจ โว ภิกขเว เทเสสสามิ อนิทฺสสนคามิญจ มคฺค^{๓๖๒} ภิกษุ
ทั้งหลาย เราจักแสดงนิพพานและทางที่ให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย

^{๓๕๕} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๓๘/๔๔๗.

^{๓๕๖} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔.

^{๓๕๗} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๓๗/๔๕๖.

^{๓๕๘} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๔๐๙/๓๒๗.

^{๓๕๙} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔.

^{๓๖๐} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๓๗๙-๔๐๘/๓๒๕.

^{๓๖๑} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔.

^{๓๖๒} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๓๗๙-๔๐๘/๓๒๖.

๒๓. อกต นิพพาน, อกตธรรม, ธรรมที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง

รูปวิเคราะห์: กรียตถาติ กตฺ ชื่อว่ากตะ เพราะถูกปรุงแต่ง ปัจจเยหิ น กตฺนติ อกตฺ นิพพานชื่อว่าอกตะ เพราะไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ปัจจเยหิ อกตตฺตา อกตฺ นิพพานชื่อว่าอกตะ เพราะเป็นธรรมที่ไม่ถูกสร้างขึ้นโดยปัจจัย (น + กร กรณ=ทำ + ต)

อุทาหรณ์: อถ โข ภควา เอตมตฺถํ วิทิตฺวา ตายํ เวลายํ อิมํ อุทานํ อุทานํ อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อภุตํ อกตํ อสงฺขตํ^{๓๖๓} ลำดับนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบเนื้อความนี้แล้ว จึงทรงเปล่งอุทานนี้ในเวลานั้นว่า ภิกษุทั้งหลาย นิพพานเป็นธรรมชาติไม่เกิดไม่เป็นแล้ว ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง มีอยู่

๒๔. อปโลกิต แปลว่า นิพพาน, อปโลกิตธรรม

รูปวิเคราะห์: สทา วิชฺชมานตฺตา อปฺลฺลฺลฺลฺลภาวํ คจฺจนฺติ เตน วา วิญฺญายตฺติติ อปโลกิตํ นิพพานชื่อว่าอปโลกิตะ เพราะถึงความเป็นธรรมไม่เสื่อม เหตุมีอยู่ตลอดกาล หรือภาวะที่ปรากฏตามสภาพไม่เสื่อมนั้น โลกสภาเวน วิญญายตฺติติ โลกิตํ, ตพฺภาวปคฺคมนโต อปโลกิตํ ธรรมที่ปรากฏอยู่โดยสภาวะของโลก ชื่อว่าโลกิตะ, นิพพานชื่อว่าอปโลกิตะ เพราะปราศจากธรรมที่ปรากฏอยู่โดยสภาวะของโลก (น+ ป + ลฺล นฺตฺสเน=พินาศ + อ + ต) อปฺลฺลฺลฺลตฺตา อปโลกิตํ^{๓๖๔} นิพพานชื่อว่าอปโลกิตะ เพราะเป็นธรรมไม่เสื่อม

อุทาหรณ์: อปโลกิตญจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ อปโลกิตคามิญจ มคฺคํ^{๓๖๕} ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงนิพพานและทางที่ให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย

๒๕. นิปฺปน แปลว่า นิพพาน, นิปฺปนธรรม, ธรรมที่ละเอียดอ่อน

รูปวิเคราะห์: สณฺหตฺเถน นิปฺปนํ นิพพานชื่อว่านิปฺปนะ เพราะเป็นสภาวะธรรมที่ละเอียดอ่อน เยน จตฺตาโร มคฺคา โอริโส กิเลเส นิสฺเสสฺโต ปุณฺณติ โสเธนตฺติติ นิปฺปนํ ชื่อว่านิปฺปนะ เพราะเป็นเครื่องชำระกิเลสโดยเฉพาะของมรรคทั้ง ๔ สณฺหฺนฺเจน นิปฺปนํ^{๓๖๖} นิพพานชื่อว่านิปฺปนะ เพราะมีอรรถว่าละเอียดอ่อน (นิ + ปุ โสธ=ชำระ + ญ)

อุทาหรณ์: นิปฺปนญจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ นิปฺปนคามิญจ มคฺคํ^{๓๖๗} ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงนิพพานและทางที่ให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย

๒๖. อนนฺต แปลว่า นิพพาน, ธรรมที่ไม่พินาศ, อนันตธรรม

รูปวิเคราะห์: นตฺถิ ยสฺส อนนฺตํ วินาสํ ตํ อนนฺตํ นิพพานชื่อว่าอนันตะ เพราะไม่มีความเสื่อมสลายไป (น + อนฺต) ปริยฺนตฺปริจฺเจทภาววิหิตตฺตา อนนฺตํ วุจฺจติ นิพพานํ^{๓๖๘} นิพพานเรียกว่าอนันตะ เพราะไม่มีที่สุดและไม่มีการกำหนดขอบเขต

^{๓๖๓} ขุ.ขุ. (บาลี) ๒๕/๗๓/๒๑๓.

^{๓๖๔} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗/๑๗๔.

^{๓๖๕} ส.สพ.อ. (บาลี) ๑๘/๓๗๙-๔๐๘/๓๒๖.

^{๓๖๖} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๘/๑๗๔.

^{๓๖๗} ส.สพ.อ. (บาลี) ๑๘/๓๗๙-๔๐๘/๓๒๕.

^{๓๖๘} วิ.อ. (บาลี) ๓/๔๗๗/๕๓๗.

อุทาหรณ์: ตั (อนนต) ภควตา รณณา สปัตตคณ อภิมทิตวา รชช วิย กิเลสคณ อภิมทิตวา ชิต วิชิต อธิคต สมปัตต^{๓๖๙} นิพพานนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปราบปรามกองกิเลส ชนะเด็ดขาดแล้ว คือบรรลุแล้ว เปรียบเหมือนราชสมบัติที่พระราชาทรงปราบปรามเข้าศีกได้แล้ว ฉะนั้น

๒๗. อกฺขร แปลว่า นิพพาน, อักขรธรรม, ธรรมที่ไม่เสื่อมสลาย

รูปวิเคราะห์: ขรนติ วินสฺสนตีติ ขรา, สงฺขตา. เต ยตถ น สนติ, ตํ อกฺขรํ ธรรมที่พินาศไปชื่อว่าขระ ได้แก่สังขตธรรม, นิพพานชื่อว่าอักขระ เพราะเป็นธรรมที่ไม่มีพินาศเหล่านั้น ขรสงฺขตานํ วา สงฺขตานํ ปฏิปทตฺตา อกฺขรํ ชื่อว่าอักขระ เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อสังขตธรรม คือสภาพที่พินาศไป (น + ขร วินาเส=พินาศ + อ, น + ชี ขย=สิ้น + อร)

๒๘. ทุกฺขกฺขย แปลว่า นิพพาน, ทุกขกขยธรรม, ธรรมเป็นเหตุสิ้นทุกข์

รูปวิเคราะห์: สพฺพทุกฺขานํ ขยการณตฺตา ทุกฺขกฺขโย นิพพานชื่อว่าทุกขกขย เพราะเป็นเหตุสิ้นทุกข์ทั้งปวง (ทุกฺข + ขย)

อุทาหรณ์: ทุกฺขกฺขโย อนุปฺปตฺโต ปตฺโต เม อาสวทุกฺขโย^{๓๗๐} เราได้บรรลุถึงนิพพานหมดสิ้นอาสวะแล้ว

๒๙. อพฺยาพฺขม, อพฺยาปฺขม, อพฺยาปฺช แปลว่า นิพพาน, ธรรมที่ทุกข์เบียดเบียนไม่ได้, ธรรมที่ไม่มีพินาศ

รูปวิเคราะห์: พฺยาพารตฺติ พฺยาพาโร, โส เอว พฺยาปาโท, ทุกฺขสจฺจํ, ตสฺส ภาโว พฺยาพฺขมํ, ทุกฺขสส ปิฬนาทุตฺโต, ตํ ยตถ น ตฺถิ, ตํ อพฺยาพฺขมํ ธรรมที่เบียดเบียน ชื่อว่าพยาพาธะ (วิ + อา + พาร พฺยาพฺยาเต=ฆ่า-เบียดเบียน + อ) พยาพาธะนั้นแหละ ชื่อว่าพยาปาทะ หมายถึงทุกข์-สัง ความเป็นธรรมที่บีบคั้น ชื่อว่าพยาพัชมะ (พฺยาพาร + ญ) หมายถึงทุกข์สังมีความบีบคั้นเป็นต้น นิพพานชื่อว่าอพฺยาพัชมะ เพราะเป็นธรรมที่ไม่มีทุกข์สังนั้น (น + พฺยาพฺขม) พฺยาปฺชมา-ภาเวเนว อพฺยาปฺขม^{๓๗๑} นิพพานชื่อว่าอพฺยาปฺชมะ เพราะไม่มีความเบียดเบียน

อุทาหรณ์: อพฺยาปฺขมํ สุขํ โลเก^{๓๗๒} นิพพานเป็นสุขในโลก อพฺยาปฺชมญฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ อพฺยาปฺชมคามิญจ มคฺค^{๓๗๓} ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงนิพพานและทางดำเนินให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย อพฺยาปาโท อพฺยาปฺชโย, อโทโส กุสฺลมูล^{๓๗๔} ความไม่พยาบาท ความไม่คิดเบียดเบียน กุศลมูลคืออโทสะ

๓๐. วิภฺงฺกุ แปลว่า นิพพาน, วิภงฺกุธรรม

รูปวิเคราะห์: กิเลสกมฺมวิปากวฺงฺกานํ อภาวโต วิภฺงฺกุ นิพพานชื่อว่าวิภงฺกุ เพราะไม่มีกิเลสวัฏ กัมมวัฏ และวิปากวัฏ (วิ + วฺงฺกุ)

^{๓๖๙} วิ.อ. (บาลี) ๓/๔๗๗/๕๓๗.

^{๓๗๐} ขุ.เถร.อ. (บาลี) ๑/๒๕๗/๓๖๙.

^{๓๗๑} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔.

^{๓๗๒} วิ.ม. (บาลี) ๔/๕/๕.

^{๓๗๓} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๓๗๙-๔๐๘/๓๒๗.

^{๓๗๔} อภ.สจ. (บาลี) ๓๔/๓๓/๒๖.

อุทาหรณ์: อวิชชา นิโรธา สงขารนิโรธ ฯเปฯ เอวเมตสส เกวลสส ทุกขกขณธสส นิโรธ โหติติ เอว โยนิโสมนสิการมูลกํ วิภูฏํ เวทิตัพพี^{๓๗๕} พึงทราบว่า นิพพานมีโยนิโสมนสิการเป็นมูลเหตุให้รู้อย่างนี้ว่า เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ ฯลฯ การดับกองทุกข์ทั้งสิ้นนี้ มีอยู่อย่างนี้

๓๑. เขม แปลว่า นิพพาน, เขมธรรม, แดนเกษม, ธรรมอันเป็นเหตุดับราคะเป็นต้น

รูปวิเคราะห์: นิพภูยญฺเณน เขมํ นิพพานชื่อว่าเขมะ เพราะปราศจากภัย ขยन्दิเอเตน ราคคฺคิอาทโยติ เขมํ ชื่อว่าเขมะ เพราะเป็นเหตุสิ้นไฟราคะเป็นต้น (ซี ขเย=สิ้นไป + ม) นิรูปทหวตาย เขม^{๓๗๖} นิพพานชื่อว่าเขมะ เพราะไม่มีอันตราย

อุทาหรณ์: เขมํ ปตฺเถถ ภิกฺขโว^{๓๗๗} ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงปรารณานิพพานเถิด เขมณฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ เขมคามินฺจ มคฺคํ^{๓๗๘} ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงนิพพานและทางที่ให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย

อฏฺฐงฺคิโก จ มคฺคานํ เขมํ อมตคามินํ^{๓๗๙} บรรดาทางอันให้ถึงอมตธรรม ทางมีองค์ ๘ เป็นทางอันเกษม

๓๒. เกวล แปลว่า นิพพาน, เกวลธรรม, ธรรมที่ไม่มีสังขารปรุงแต่ง

รูปวิเคราะห์: สงฺขารเอหิ อสมมิสฺสตาย วิสโยคตาย จ เกวลํ นิพพานชื่อว่าเกวละ เพราะไม่ประกอบด้วยสังขารธรรมเครื่องปรุงแต่ง (เกว วิสโยเค=ไม่ประกอบ-แยก + อล) เกวลคัพพี แปลว่า เยญฺยตฺตา-มีมาก อวฺยามีสฺส-ไม่เจือปน วิสโยค-นิพพาน ทฬหตฺถ-อรรณํนคฺง อนตฺติเรก-พอประมาณ และอนวเสส-ทั้งหมดทั้งสิ้น

อุทาหรณ์: มณฺญามิ เต อมตเมว เกวลํ อธิคฺฉณฺติ ปทํ อสงฺขตํ^{๓๘๐} ข้าพเจ้าเข้าใจว่าชนเหล่านั้นแหละ จะได้บรรลุอมตบทซึ่งปัจจัยอะไร ๆ ปรุงแต่งไม่ได้อย่างแน่นอน

๓๓. อปวคฺค แปลว่า นิพพาน, อปวคฺคธรรม, ธรรมที่เว้นจากสังขารปรุงแต่ง

รูปวิเคราะห์: อปวชฺชนฺติ สงฺขารา เอตสฺมาติ อปวคฺโค นิพพานชื่อว่าอปวคคะ เพราะเว้นจากสังขาร (อป + วชฺช วชฺชน=เว้น + อ)

อุทาหรณ์: นิโรธณฺณํ อรูปโลกโลกญฺวิกาทิสฺส อปวคฺคคาหุตฺติ นิโรธ วิปฺปฏิปตฺติ^{๓๘๑} นิโรธญาณ ย่อมห้ามการปฏิบัติผิดในนิโรธที่ยึดถือในอรูปโลกและในภูมิที่เป็นยอดโลกเป็นต้น ว่าเป็นนิพพาน

รามุทกอาฬาราทินํ วิย อรูปโลกํ นิคฺคณาทินํ วิย โลกญฺปิกาย อปวคฺโค โมกฺโขติ คหณํ อปวคฺคคาโห การถือเอาว่า นิพพานเป็นธรรมเครื่องหลุดพ้น ชื่อว่าอปวคคคาหะ เหมือนที่พวกอุทกดาบสและอาหารดาบสถือเอาอรูปโลกว่าเป็นนิพพาน พวกนิครนถ์ถือเอายอดโลกว่าเป็นนิพพาน อินทริยตปฺปนปุตฺตมุขทสฺสนาทีหิ วินา อปวคฺโค นตฺถิติ คเหตุวาทกา ปวตฺตณํ กามสุขลลิต

^{๓๗๕} ม.ม.อ. (บาลี) ๑/๑๕/๗๒.

^{๓๗๖} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔.

^{๓๗๗} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๕๒/๓๑๕.

^{๓๗๘} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๓๗๙-๔๐๘/๓๒๕.

^{๓๗๙} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๑๕/๑๙๑.

^{๓๘๐} ชุ.เปต. (บาลี) ๒๖/๔๘๗/๒๐๙.

^{๓๘๑} อภ.วิ.อ. (บาลี) ๑๘๙/๙๔.

กานูโยโค^{๓๘๒} การกล่าวถ้อยเอาเหตุนิพพานที่เว้นจากการบ่มอินทรีย์ให้อิ่มเอิบ และความสุขจากการเห็นหน้าบุตรเป็นต้น ย่อมไม่มี เป็นกามสุขัลลิกานุโยค

๓๔. วิราคะ แปลว่า นิพพาน, วิราคะธรรม, ธรรมอันปราศจากราคะ

รูปวิเคราะห์: ยสฺมา ราโค วิคโต, โส วิราโค นิพพานชื่อว่าวิราคะ เพราะปราศจากราคะ วิรุชฺชนฺติ เอตถ สกิลสมฺมาติ วิราโค ชื่อว่าวิราคะ เพราะเป็นที่สํารอกออกจากกิเลส (วิ + รณฺช ราคะ=กำหนด-ย่อม + อ) วิราคาธิคมสฺส ปจฺจยโต วิราคะ^{๓๘๓} นิพพานชื่อว่าวิราคะ เพราะเป็นปัจจัยให้บรรลุซึ่งความปราศจากราคะ

อุทาหรณ์: สพฺพสงฺขารสมฺภโว สพฺพูปธิปฏิสนฺตสฺสโค ตณฺหภฺขโย วิราโค นิโรธนิพพาน^{๓๘๔} ธรรมที่สงบสังขารทั้งปวง สลัดออกซึ่งอุปธิทั้งปวง สิ้นตัณหา คลายกำหนด ดับสนธิ ปราศจากตัณหา

วิราคะญจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ วิราคะคามิญจ มคฺค^{๓๘๕} ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงนิพพานและทางที่ให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย

๓๕. ปณฺธิ แปลว่า นิพพาน, ธรรมที่เป็นประธาน

รูปวิเคราะห์: ปธานภาวํ นีตํ ปณฺธิํ นิพพานชื่อว่าปณฺธิตะ เพราะถึงความเป็นธรรมอันเป็นประธาน (ป + นี ปาปฺถเน=ถึง + ต) อุตฺตมญฺเฐน ปณฺธิ^{๓๘๖} นิพพานชื่อว่าปณฺธิตะ เพราะมีอรรถว่าประเสริฐสุด

อุทาหรณ์: ปณฺธิตญจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ ปณฺธิตคามิญจ มคฺค^{๓๘๗} ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงนิพพานและทางที่ให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย

เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณฺธิตฺตํ นิพพานํ ทสฺเสนโต อาห^{๓๘๘} พระพุทธเจ้าตรัสแสดงนิพพานว่า “เอตํ สนฺตํ เอตํ ปณฺธิตํ”

๓๖. อจฺจุต แปลว่า นิพพาน, อจฺจุตธรรม, ธรรมที่ไม่มีจิตของพระอรหันต์

รูปวิเคราะห์: นตฺถิ เอตสฺมี อธิคเต อริยานํ จุตํ จวนฺนํ อจฺจุตํ นิพพานชื่อว่าอจฺจุตะ เพราะเป็นสภาพที่พระอริยบุคคลบรรลุแล้ว ไม่มีการเคลื่อนไปเป็นอย่างอื่น (น + จ จฺวเน=ไป-เคลื่อนไป + ต)

อุทาหรณ์: ปสนฺนมุขเนตฺโตสิ มุณีภาโว ทิสฺสติ อมตาทิโก กจฺจิ นิพพานํ อจฺจุตํ ปท^{๓๘๙} ท่านมีหน้าผ่องใส ปรากฏประหนึ่งว่าจะเป็นมุณี ท่านได้บรรลุอมตนิพพาน หรือได้บรรลุพบคือนิพพานอันไม่จืด

^{๓๘๒} วิสุทฺธิมหาฎีกา. (บาลี) ๒/๕๖๓/๒๔๑.

^{๓๘๓} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔.

^{๓๘๔} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๓๓/๑๐๘.

^{๓๘๕} ส.สพ.อ. (บาลี) ๑๘/๓๗๙-๔๐๘/๓๒๗.

^{๓๘๖} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔.

^{๓๘๗} ส.สพ.อ. (บาลี) ๑๘/๓๗๙-๔๐๘/๓๒๖.

^{๓๘๘} อัง.ทฎก.อ. (บาลี) ๒/๓๒/๑๑๓.

^{๓๘๙} พ.อ.ป. (บาลี) ๓๒/๒๙๓/๓๗.

นิพพานํ ตามํ เณรํ สรณํ ปราญณํ อจฺจุตํ อมตํ^{๓๙๐} นิพพานเป็นที่ต้านทาน เป็นที่เร้น เป็นที่พึ่ง เป็นที่มุ่งหมาย เป็นที่มั่น เป็นอมตะใช้ใหม่

๓๗. ปท แปลว่า นิพพาน, ปทธรรม, ธรรมที่พระอริยะบรรลุ

รูปวิเคราะห์: อริเยหิ ปชฺชิตพฺพตฺตา คณฺตพฺพตฺตา ปทํ นิพพานชื่อว่าปทะ เพราะพระอริยเจ้าทั้งหลายบรรลุ (ปท คติมฺหิ=ไป-ถึง-บรรลุ + อ)

อุทาหรณ์: สนตํ ปทํ อชฺฌมคฺคา มุนิ^{๓๙๑} ภิกษุผู้เป็นมุนี ได้บรรลุนิพพานอันสงบ

สนตํ ปทนต์ นิพพาน^{๓๙๒} บททั้ง ๒ คือ สนตํ ปทํ หมายถึงนิพพาน

ยทา อโสภํ วิรชํ อสงฺขตํ สนตํ ปทํ สพฺพกิเลสโสธนํ ภาเวติ^{๓๙๓} เมื่อใด บัณฑิตเจริญนิพพานอันสงบ ซึ่งไม่มีความเศร้าโศก ปราศจากกิเลสจตุสัจ อันปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้ เป็นที่ชำระกิเลสได้หมด

๓๘. โยคฺกเชม แปลว่า นิพพาน, ธรรมเครื่องช่วยให้สิ้นโยคะ

รูปวิเคราะห์: จตฺตาโร โยคา ขยฺหนติ เอเตนาคิ โยคฺกเชโม นิพพานชื่อว่าโยคักเชมะ เพราะเป็นเครื่องสิ้นโยคะทั้ง ๔ (โยค + ชี ขย=สิ้นไป + ม)

อุทาหรณ์: โยปี โส ภิกฺขเว ภิกฺขุ เสโข อปฺปตฺตมานโส อนฺุตฺตรํ โยคฺกเชมํ ปตฺถย-
มาโน วิหฺรติ^{๓๙๔} ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุใด ยังเป็นเสขบุคคล ไม่ได้บรรลอรหัตตผล พิจารณานิพพานอัน
ยอดเยี่ยมอยู่

มยฺหํ ภิกฺขเว อปฺปมาทาธิตฺตา สมฺโพธิ อปฺปมาทาธิตฺโต อนฺุตฺตรโร โยคฺกเชโม^{๓๙๕} ภิกษุ
ทั้งหลาย สมโพธิญาณเราบรรลุได้ด้วยความไม่ประมาท นิพพานอันยอดเยี่ยมเราก็บรรลุได้ด้วยความ
ไม่ประมาท

๓๙. ปาร แปลว่า นิพพาน, ปารธรรม, ธรรมที่สามารถสงบความเร่าร้อนเพราะทุกข์
ในสงสาร, ธรรมที่ไม่เป็นเชื้อแห่งสังสารวัฏ

รูปวิเคราะห์: ปาเรติ สกฺโกติ สํสารทฺถฺกฺขสนฺตาปี สเมตฺตุนฺติ ปารํ นิพพานชื่อว่าปาระ
เพราะสามารถดับความเร่าร้อนคือทุกข์ในสงสาร “สํสารทฺถฺกฺขสนฺตาปตฺตตฺตสสา’ลํ สเมตฺตเว”ติ หิ วุตฺตํ
ดังที่กล่าวไว้ว่า นิพพานทำให้ความเร่าร้อนคือทุกข์ในสงสารสงบลงได้ ปคฺตา สํสารจกฺกสฺส อรา
เอตสฺมาติ ปารํ ชื่อว่าปาระ เพราะไม่เป็นเชื้อแห่งสังสารจักร (ปาร สามตฺถิย=อาจ-สามารถ + อ)
วฏฺฏสฺส ปรรภาณฺุเจน ปารํ^{๓๙๖} นิพพานชื่อว่าปาระ เพราะมีอรรถตรงข้ามกับวัฏฏะ

อุทาหรณ์: ปารณฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ ปารคามิณฺจ มคฺคํ^{๓๙๗} ภิกษุทั้งหลาย เราจัก
แสดงนิพพานและทางที่ให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย

^{๓๙๐} อภ.ก. (บาลี) ๓๗/๔๔๕/๒๗๐.

^{๓๙๑} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๒๑๐/๒๒๕.

^{๓๙๒} ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๒๑๐/๒๕๗.

^{๓๙๓} ขุ.เถร. (บาลี) ๒๖/๕๒๑/๓๔๖.

^{๓๙๔} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๗/๕.

^{๓๙๕} อง.เอกก. (บาลี) ๒๐/๕/๕๐.

^{๓๙๖} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔.

^{๓๙๗} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๓๗๙-๔๐๘/๓๒๕.

ปาริ สกกายสุส ปรีติรํ นิพพานํ คโต สยมกุฎาณน อธิคโตติ ปารคโต^{๓๙๘} พระนามว่า ผู้ถึงฝั่ง เพราะทรงบรรลุนั่นอื่นจากสักราชญาณ คือพระนิพพาน ด้วยพระสยัมภูญาณ

๔๐. มุตติ แปลว่า นิพพาน, มุตติธรรม, ธรรมอันหลุดพ้นจากกิเลส

รูปวิเคราะห์: กิเลสเหติ มุจจนโต มุตติ นิพพานชื่อว่ามุตติ เพราะหลุดพ้นจากกิเลส สรีเรนทริเยหิ อตตโน มุตตตตม มุตติ ชื่อว่ามุตติ เพราะพ้นจากสรีระและอินทรี (ไม่มีตัวตน) (มุจ โมจเน=หลุดพ้น + ติ) ตีหิ ภเวหิ มุตตตตม มุตติ^{๓๙๙} นิพพานชื่อว่ามุตติ เพราะเป็นธรรมที่พ้นจากภพ ทั้ง ๓

อุทาหรณ์: มุตติณจ วอ ภิกขเว เทเสสสามิ มุตติคามิณจ มคค^{๔๐๐} ภิกษุทั้งหลาย เรา จักแสดงนิพพานและทางที่ให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย

๔๑. สนติ แปลว่า นิพพาน, สันติธรรม, ธรรมที่สงบจากกิเลส

รูปวิเคราะห์: กิเลสสมนโต สนติ นิพพานชื่อว่าสันติ เพราะเป็นธรรมที่สงบจากกิเลส สมน์ สนติ ความสงบ ชื่อว่าสันติ (สมุ อุปสเม=เข้าไปสงบ + ติ)

อุทาหรณ์: ฌฏฐส ปรมา สนติ นิพพานํ อุกโตภย^{๔๐๑} บรรลุนิพพาน ที่มีความสงบ อย่างยิ่ง อันไม่มีภัยแต่ที่ไหน ๆ

๔๒. วิสุทธิ แปลว่า นิพพาน, วิสุทธิธรรม, ธรรมอันหมดจดจากราคะเป็นต้น

รูปวิเคราะห์: วิสุขณนติ สดตา เอตยา รากาติมเลหิต วิสุทธิ นิพพานชื่อว่าวิสุทธิ เพราะทำสัตว์ให้หมดจดจากมลทินมีรากะเป็นต้น (วิ + สุธ โสเจยเย=หมดจด + ติ)

อุทาหรณ์: วิสุทธีติ สพพมลวิริหิต อจจนตปริสุทฺธํ นิพพานํ เวทิตพฺพ^{๔๐๒} พึงทราบ ว่า คำว่า วิสุทธิคือนิพพานอันเว้นจากมลทินทั้งปวง มีความบริสุทธิ์โดยส่วนเดียว

๔๓. วิมุตติ แปลว่า นิพพาน, วิมุตติธรรม, ธรรมที่พ้นจากสังขาร

รูปวิเคราะห์: สพพสงขารา วิมูจจนโต วิมุตติ นิพพานชื่อว่าวิมุตติ เพราะพ้นจาก สังขารทั้งปวง (วิ + มุจ โมจเน=หลุดพ้น + ติ)

อุทาหรณ์: ตูเมหปิ ภิกขเว โยนิโส มนสิการา โยนิโส สมมปปธานา อนุตตรํ วิมุตตี อนุปาปุณณํ อนุตตรํ วิมุตตี สจฺฉิกโรธ^{๔๐๓} ภิกษุทั้งหลาย เพราะทำไว้ในใจโดยแยบคาย เพราะตั้ง ความเพียรชอบโดยแยบคาย แม้เธอทั้งหลาย ย่อมบรรลุนิพพานอันยอดเยี่ยมได้ ย่อมทำนิพพานอัน ยอดเยี่ยมให้แจ้งได้

๔๔. อสงฺขตธาตु แปลว่า นิพพาน, อสังขตธาตุ, ธาตุที่ทรงไว้ซึ่งลักษณะความสงบ

รูปวิเคราะห์: อสงฺขตเมว นิสสตตนิชชีวภูเจน สนติลกฺขณธารณโต วา ธาตุติ อสงฺขต ธาตุ นิพพานชื่อว่าอสังขตธาตุ เพราะเป็นเพียงธาตุที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวิต หรือ เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะความสงบ (น + สงฺขต + ธาตุ)

^{๓๙๘} พ.ว. (บาลี) ๘๘๖/๒๖๖.

^{๓๙๙} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๙/๑๗๔.

^{๔๐๐} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๓๗๙-๔๐๘/๓๒๗.

^{๔๐๑} อง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๒๓/๒๘.

^{๔๐๒} วิสุทธิ. (บาลี) ๑/๓.

^{๔๐๓} วิ.ม. (บาลี) ๔/๓๕/๓๐.

อุทาหรณ์: เอกนตสุขาวหิ นิพพานํ อสงขตธาตุนิ^{๔๐๔} นิพพานอันเป็นเพียงอสังขตธาตุ จึงนำมาซึ่งความสุขแน่นอน

๔๕. สุทธิ แปลว่า นิพพาน, สุทธิธรรม, ธรรมเครื่องชำระมลทินมีรากะเป็นต้น

รูปวิเคราะห์: สุขุมฺมฺติ สุตฺตา เอตฺยา ราคาทิมฺเลหิตี สุทธิ นิพพานชื่อว่าสุทธิ เพราะชำระสัตว์จากมลทินมีรากะเป็นต้น ปรมตฺถสุตฺตํ สุทธิ^{๔๐๕} นิพพานชื่อว่าสุทธิ เพราะเป็นธรรมที่บริสุทธิ์โดยปรมาตม (สุธ โสเจยฺเย=หมดจด + ติ)

อุทาหรณ์: สุทธิณฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสสามิ สุทธิคามินฺจ มคฺคิ^{๔๐๖} ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงนิพพานและทางที่ให้ถึงนิพพานแก่เธอทั้งหลาย

๔๖. นิพพุติ แปลว่า นิพพาน, ความดับกิเลส, ธรรมที่ออกจากตัณหา

รูปวิเคราะห์: อาวฺโณติ สํสารโต นิกฺขนฺตุมปฺพานวเสนาติ วุตฺติ, ตณฺหา, ตโต นิกฺขนฺตตฺตา นิพพุติ ตณฺหาชื่อว่าวุตติ เพราะร้อยสัตว์ไว้ไม่ให้ออกไปจากสงสาร นิพพานชื่อว่านิพพุติ เพราะออกจากตัณหาที่ชื่อว่าวุตตินั้น (นิ + ว อวฺรณ=ร้อยรัด + ติ)

อุทาหรณ์: น เตน ถามํ กุพฺเพถ น หิ สา นิพพุติ สโต วุตฺตา^{๔๐๗} เพราะการทำความดีอันนั้น ผู้สงบทั้งหลาย ไม่กล่าวว่าเป็นความดับกิเลส

๔.๓ วิเคราะห์บทบาทในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สหทวิเสสด้านฉันทลักษณ์

ในการศึกษาวิเคราะห์บทบาทด้านฉันทลักษณ์ ผู้วิจัยขอนำพระคาถาในรตนสูตร ที่มีอยู่ในพระไตรปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐ และสุตตนิบาต นอกจากนั้น ยังเป็นบทสวดมนต์ในมนต์พิธี ซึ่งเป็นหนังสือที่พิมพ์เผยแพร่เป็นคู่มือพระภิกษุสงฆ์สามเณรและอุบาสกอุบาสิกา มาเป็นกรณีศึกษา การใช้บทบาลีให้ถูกต้องตามพระไตรปิฎก อรรถกถา และหลักฉันทลักษณ์ตามคัมภีร์วุตติย ดังนี้

คาถาในรตนสูตรนั้นส่วนใหญ่จะเป็น อินทวิเชียรคาถา ในติฎฐฐานันท์ ๑๑ พยางค์ และวังสภานุคาถา ในชคตฉันท์ ๑๒ พยางค์ เพราะฉะนั้น ก่อนที่จะกล่าวถึงคาถาแต่ละคาถาในรตนสูตรนั้น ผู้วิจัยขอแสดงกฎเกณฑ์ของอินทวิเชียรคาถาและคาถาที่เกี่ยวข้องก่อน แล้วจะได้วิเคราะห์รตนสูตรตามลำดับคาถาต่อไป

อินทวิเชียรคาถา ในติฎฐฐานันท์ ๑๑ พยางค์ มีกฎสำหรับท่องจำ คือ

คาถาที่ ๖๓. ว่า อินทาทิกา ตา วชิรา ชคา โค

คาถาที่มี ต ต ช คณะ และ ครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า อินทวิเชียร (หรือ) ชื่อว่า วชิรคาถา ที่มี อินท ศัพท์อยู่หน้า

อิน	ทา	ทิ	กา	ตา	ว	ชิ	รา	ช	คา	โค
๒	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๒
ต คณะ			ต คณะ			ช คณะ			ครุ	ครุ

^{๔๐๔} พ.อุ.อ. (บาลี) ๒๕/๒๐๑.

^{๔๐๕} ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๓๗๗-๔๐๘/๑๗๔.

^{๔๐๖} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๓๗๙-๔๐๘/๓๒๗.

^{๔๐๗} พ.ม. (บาลี) ๒๘/๑๕๒/๒๙๐.

อินทวิเชียรคาถา คือ คาถาที่มี ต ต ช คณะ และครุ อีก ๒ พยางค์ต่อท้าย อยู่ทุกบาทของคาถา คือ เสียงครุหลุมี่รูปว่า ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ จะเห็นได้จากคำว่า อินทาติ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า กา ตา ว (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า วิราช (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า คา โค (๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์ต่อท้าย

วังสัทธคาถา ในชคตฉันท ๑๒ พยางค์ มีกฎสำหรับท่องจำ คือ

คาถาที่ ๗๔. ว่า วทนต์ วิสฏมิมิ ชตา ชรา

คาถาที่มี ช ต ช ร คณะนี้ ท่านกล่าวว่า วังสัทธะ

ว	ทนต์	ติ	วิ	สฏ	จ	มิ	ทํ	ช	ตา	ช	รา
๑	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๒
ช คณะ			ต คณะ			ช คณะ			ร คณะ		

วังสัทธคาถา คือ คาถาที่มี ช ต ช ร คณะ อยู่ทุกบาทของคาถา คือ เสียงครุหลุมี่รูปว่า ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒ จะเห็นได้จากคำว่า วทนต์ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า วิสฏ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า มิมิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ตา ชรา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ

๔.๓.๑ รตนสูตร คาถาที่ ๑

ยานีธ ภูตานิ สมากตานิ

ภุมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข

สพเพว ภูตา สมนา ฆวนตุ

อโถปี สกกจจ สุนนตุ ภาสิต.

ยานีธ ๒ ๒ ๑	ภูตา นิ ๒ ๒ ๑	สமாக ๑ ๒ ๑	ตา ๒	นิ ๒	อินทวิเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
ภุมมานิ ๒ ๒ ๑	วา ยานิ ๒ ๒ ๑	ว อนต ๑ ๒ ๑	ลิภ ๒	เข ๒	อินทวิเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
สพเพ ว ๒ ๒ ๑	ภูตา สุ ๒ ๒ ๑	มนา ภ ๑ ๒ ๑	วน ๒	ตุ ๒	อินทวิเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
อโถปี ๑ ๒ ๑	สภกจจ ๒ ๒ ๑	สุนนติ ๑ ๒ ๑	ภาสิด ๒ ๑ ๒		วังสัฏฐคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		

คาถานี้เป็นอุปาติคาถา ซึ่งผสมระหว่างอินทวิเชียรคาถา (บาทที่ ๑, ๒ และ ๓) เข้ากับ
วังสัทธคาถา (บาทที่ ๔) คาถาที่เป็นอินทวิเชียรคาถา จะมี ต ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ของทุก
บาทคาถา คือ เสียงครุหลุมี่รูปว่า ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๒

จะเห็นได้จากคำในบาทที่ ๑ ว่า ยานีธ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, ภูตานี (๒ ๒ ๑) เป็น ต
คณะ, สماعيل (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า ตา (๒) เป็น ครุ และคำว่า นิ (๒) เป็น ครุ (ปาหันทครุ)

บาทที่ ๒ ว่า ภูมมานี (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, วา ยานี (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, ว อนต (๑
๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า ลิก (๒) เป็น ครุ และคำว่า เข (๒) เป็น ครุ

บาทที่ ๓ ว่า สฬเพว (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, ภูตา สุ (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, มนา ภา (๑ ๒
๑) เป็น ช คณะ, คำว่า วณ (๒) เป็น ครุ และคำว่า ตุ (๒) เป็น ครุ (ปาหันทครุ)

ส่วนบาทที่ ๔ ที่เป็นวังสัทธคาถา จะมี ช ต ช ร คณะ ในคาถา คือ ครุหลุมี่รูปว่า ๑ ๒ ๑,
๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒ จะเห็นว่าคำว่า โอปิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ, คำว่า สกุกจ (๒ ๒ ๑) เป็น ต
คณะ, คำว่า สุนนตุ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ และ คำว่า ภาสิด เป็น ร คณะ

ปาหันทครุ^{๔๐๘} คือ ครุที่อยู่ท้ายคาถา ได้แก่ รัสสสระ ๓ ตัวล้วน ๆ หรือมีพยัญชนะ
ประกอบร่วมกับสระ ความจริง ครุประเภทนี้ออกเสียงไปตามปกติของรัสสสระ แต่ถือว่าเป็นครุ
ตามระเบียบที่ฉันทลักษณ์กำหนดไว้ ครุประเภทนี้ อยู่ท้ายสมบาท (บาทคู่ คือ บาทที่ ๒, ๔) ในคาถา
มาตราพฤติ และอยู่ท้ายบาททั้ง ๔ ในคาถาวรรณพฤติ เช่น สฬพลเหตุถาทิลหุณี ภาติ ยติ (คาถา
๑๘), ปจมทเม ลกขณิ ตุ จปลาย (คาถา ๒๔), ชตา ชคา โค วิสเม สเม ตุ (คาถา ๑๑๓)

คัมภีร์ฉันทโภการตี (หน้า ๑๒๘) นำข้อความจากคัมภีร์ฉันทโภภาวะเกี่ยวกับการกำหนดวิธี
ไปใช้ในปาหันทครุมาแสดงว่า

ปาหนโต สมปาหนเต โลปี โค พหุโส สียา

อณฺณตุน นาสเต ฉนฺโท- หานี ยตฺร ส วิชฺชเต.

แม้ลหุท้ายบาทก็มักเป็นครุในที่สุดของสมบาท (บาทคู่ = ๒, ๔) ถ้าการเสีย
ฉันทไม่มีในวิสมบาทอื่น (บาทคี่ = ๑, ๓) ปาหันทครุย่อมมีในสมบาทนั้นอีก

๔.๓.๒ รตนสูตร คาถาที่ ๒

ตสฺมา หิ ภูตา นิสาเมถ สฬเพ

เมตตํ กโรธ มานุสฺสียา ปชาย

ทิวา จ รตฺโต จ หรณฺติ เย พลี

ตสฺมา หิ เน รกฺขถ อปฺปมตฺตา.

ตสฺมา หิ ๒ ๒ ๑	ภูตา นิ ๒ ๒ ๑	สาเมถ ๒ ๒ ๑	สฬ ๒	เพ ๒	วิธวังกมาลาคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ต คณะ	ครุ	ครุ	

^{๔๐๘} พระคันธสาราภิวังศ์. วุตโตทยมัญจรี ศึกษาเปรียบเทียบฉันทลักษณ์บาลี, (กรุงเทพมหานคร:
หจก. ซีไอเอ็มเตอร์ จำกัด, ๒๕๕๑) หน้า ๒๕.

เมตต์ ก ๒ ๒ ๑	โรธ ฆา ๒ ๒ ๑	สียา ป ๑ ๒ ๑	ชา ๒	ย ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
ทิวา จ ๑ ๒ ๑	รตโต จ ๒ ๒ ๑	หรณติ ๑ ๒ ๑	เย พลี ๒ ๑ ๒		วังสฤษฏคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		
ตสุม่า ทิ ๒ ๒ ๑	เน รกษ ๒ ๒ ๑	ถ อปป ๑ ๒ ๑	มต ๒	ตา ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	

คาถานี้เป็นอุปชาตคาถา ซึ่งเป็นคาถาผสม วิธวังกมลาคาถา (บาทที่ ๑) อินทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๒ และ ๔) และวังสฤษฏคาถา (บาทที่ ๓) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้แล้วในตาราง ย ท้ายบาทที่ ๒ เป็นบาทันตครุ คำว่า “ถ มา” ในบาทที่ ๒ เป็นการรวมคำสองคำให้เป็น ครุ ๑ พยางค์ เพราะออกเสียงเร็ว^{๔๐๙} ถ้าไม่ทำอย่างที่ว่ามานี้ก็จะกลายเป็นคาถาที่ไม่มีชื่อไป คือเป็นสามัญญคาถา (คือคาถาที่คัมภีร์วุตโตทัยตรวจไม่พบ) ส่วนบาทที่ ๑ มี ต คณะ ๓ คณะ และครุ พยางค์แม้จะไม่มีปรากฏชื่อคาถาในวุตโตทัยปรัณไว้ในฉันท ๑๑ พยางค์ แต่ก็มีปรากฏในคัมภีร์ฉันทโหมัญชรภาษามคร (ปริเฉทที่ ๒) ว่า วิธวังกมลาคา ตโย ตา ครุ เทว (คาถาที่มี ต คณะ ๓ คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า วิธวังกมลาคา) ด้วยเหตุนี้ คาถาที่มีในพระไตรปิฎก แต่ไม่พบชื่อเฉพาะในวุตโตทัยปรัณ จึงไม่ผิดฉันทลักษณะ

๔.๓.๓ รตนสูตร คาถาที่ ๓ (๕ บาทคาถา)

ก่อนที่จะวิเคราะห์คาถาที่ ๓ ขอกล่าวกฎของอุเพนทรวีเชียรคาถาก่อน ดังนี้

อุเพนทรวีเชียรคาถา ในติฎฐฎาฉันท ๑๑ พยางค์ มีกฎสำหรับท่องจำ คือ

คาถาที่ ๖๔. ว่า อุปาทิกา สว ชตา ชคาโค

คาถาที่มี ช ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า อุเพนทรวีเชียร (หรือ) ชื่อว่า วชิราคาถาที่มี อุป ศัพท์อยู่หน้า

อุ	ปา	ทิ	กา	สา	ว	ช	ตา	ช	คา	โค
๑	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๒
ช คณะ			ต คณะ			ช คณะ			ครุ	ครุ

อุเพนทรวีเชียรคาถา คือ คาถาที่มี ช ต ช คณะ และ ครุ ๒ พยางค์ อยู่ทุกบาทของคาถาคือ เสียงครุลหุมีรูปว่า ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๒ จะเห็นได้จากคำว่า อุปาทิ (๑ ๒ ๑) เป็น ช

^{๔๐๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๓.

คณะ, คำว่า กา สา ว (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า ชตา ช (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า คา โค (๒ ๒) เป็นครุ ๒ พยางค์ ต่อไปจะได้วิเคราะห์คาถาที่ ๓

ยักัญจิ วิตต์ อธิ วา หุรี วา
 สคฺเคสุ วา ยํ รตนํ ปณฺตี
 น โน สมํ อตฺถิ ตถาคเตน
 อิทฺมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณฺตี
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

ยักัญจิ ๒ ๒ ๑	วิตต์ อธิ ๒ ๒ ๑	ธ วา หุ ๑ ๒ ๑	รี ๒	วา ๒	อินทรวชิรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
สคฺเคสุ ๒ ๒ ๑	วา ยํ ร ๒ ๒ ๑	ตํ ป ๑ ๒ ๑	ณฺตี ๒	ตี ๒	อินทรวชิรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
น โน ส ๑ ๒ ๑	มํ อตฺถิ ๒ ๒ ๑	ตถาค ๑ ๒ ๑	เต ๒	น ๒	อุเปนทรวชิรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
อิทฺมปิ ๑ ๒ ๑	พุทฺเธ ร ๒ ๒ ๑	ตํ ป ๑ ๒ ๑	ณฺตี ๒	ตี ๒	อุเปนทรวชิรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เอเตน ๒ ๒ ๑	สจฺเจน ๒ ๒ ๑	สุวตฺถิ ๑ ๒ ๑	โห ๒	ตุ ๒	อินทรวชิรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๓ นี้ เป็นอุปชาติคาถาที่ผสม อินทรวชิรคาถา (บาทที่ ๑, ๒ และ ๕) และ อุเปนทรวชิรคาถา (บาทที่ ๓ และ ๔) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน คำว่า “น” ทำย บาทที่ ๓ และ คำว่า “ตุ” ทำยบาทที่ ๕ เป็นปาหันทครุ

๔.๓.๔ รตนสูตร คาถาที่ ๔ (๕ บาทคาถา)

ขยํ วิรํคํ อมตํ ปณฺตี
 ยทชณฺดา สกฺขมฺนี สมํหิตํ
 น เตน รมฺเมน สมตฺถิ กิณฺจ
 อิทฺมปิ รมฺเม รตนํ ปณฺตี
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

ขยั วิ ๑ ๒ ๑	ราคั อ ๒ ๒ ๑	มตํ ป ๑ ๒ ๑	ณึ ๒	ตํ ๒	อุเปนทรวิเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
ยทชณ ๑ ๒ ๑	คา สกย ๒ ๒ ๑	มุณี ส ๑ ๒ ๑	มาหิโต ๒ ๑ ๒		วังสัฏฐคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		
น เตน ๑ ๒ ๑	ธมเมน ๒ ๒ ๑	สมตถิ ๑ ๒ ๑	กิณ ๒	จิ ๒	อุเปนทรวิเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
อิทมิปิ ๑ ๒ ๑	ธมเม ร ๒ ๒ ๑	ตณํ ป ๑ ๒ ๑	ณึ ๒	ตํ ๒	อุเปนทรวิเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เอเตน ๒ ๒ ๑	สจเจน ๒ ๒ ๑	สุวตถิ ๑ ๒ ๑	โห ๒	ตุ ๒	อินทรวิเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๔ นี้ เป็นอุปชาติคาถาที่ผสม อุเปนทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๑, ๓ และ ๔) วังสัฏฐคาถา (บาทที่ ๒) และ อินทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๕) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน คำว่า “จิ” ทำยบาทที่ ๓ และ คำว่า “ตุ” ทำยบาทที่ ๕ เป็นปาหันทครุ

๔.๓.๕ รตนสูตร คาถาที่ ๕ (๕ บาทคาถา)

ยมพุทธเสฏโฐ ปวิณณยิ สัจจํ

สมาธิมานนตริกถณมาหุ

สมาธินา เตน สโม น วิชชติ

อิทมิปิ ธมเม รตนํ ปณิตํ

เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ.^{๔๑๐}

ก่อนจะวิเคราะห์คาถาที่ ๕ จะแสดงอินทรวงศ์คาถาก่อน ดังนี้

อินทรวงศ์คาถา ในชคตฉันท ๑๒ พยางค์ มีกฎสำหรับท่องจำ คือ

คาถาที่ ๗๕. ว่า สอ อินทวํสา ขลฺยตถ ตา ขรา

คาถาที่มี ต ต ช ร คณะ ชื่อว่า อินทรวงศ์ โดยแท้

สอ	อิน	ท	วํ	สอ	ช	ลฺ	ยต	ถ	ตา	ช	รา
๒	๒	๑	๒	๒	๑	๑	๒	๑	๒	๑	๒
ต คณะ			ต คณะ			ช คณะ			ร คณะ		

^{๔๑๐} ยํ พุทธเสฏโฐ เป็นฉบับฉันทสัทสัจฉิตี ส่วนบทสวดมนต์ไทย จะใช้ ยมพุทธเสฏโฐ ทั้งสองนัยก็ถูกต้องตามคณฉันท

อินทรวงศ์คาถา คือ คาถาที่มี ต ต ช ร คณะ อยู่ทุกบาทของคาถา คือ เสียงครูลหุมีรูปว่า ๒ ๒ ๑, ๒ ๒ ๑, ๑ ๒ ๑, ๒ ๑ ๒ จะเห็นได้จากคำว่า สา อินท (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า วสา ข (๒ ๒ ๑) เป็น ต คณะ, คำว่า ลุ ยตถ (๑ ๒ ๑) เป็น ช คณะ ส่วนคำว่า ตา ชรา (๒ ๑ ๒) เป็น ร คณะ

ยมพุทธ ๒ ๒ ๑	เสฏโฐ ป ๒ ๒ ๑	ริวณณ ๑ ๒ ๑	ยี่ สุจี ๒ ๑ ๒		อินทรวงศ์คาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		
สมาธิ ๑ ๒ ๑	มานนต ๒ ๒ ๑	ริกญญ ๑ ๒ ๑	มา ๒	หุ ๒	อุเปนทวิเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
สมาธิ ๑ ๒ ๑	นา เตน ๒ ๒ ๑	สโม น ๑ ๒ ๑	วิซขติ ๒ ๑ ๒		วังสัฏฐคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		
อิทมิปิ ๑ ๒ ๑	ธมเม ร ๒ ๒ ๑	ตนิ ป ๑ ๒ ๑	ณิ ๒	ติ ๒	อุเปนทวิเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เอเตน ๒ ๒ ๑	สจเจน ๒ ๒ ๑	สุวตถิ ๑ ๒ ๑	โห ๒	ตุ ๒	อินทวิเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๕ นี้ เป็นอุปชาตคาถาที่ผสม อินทรวงศ์คาถา (บาทที่ ๑) อุเปนทวิเชียรคาถา (บาทที่ ๒ และ ๔) วังสัฏฐคาถา (บาทที่ ๓) และ อินทวิเชียรคาถา (บาทที่ ๕) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน คำว่า “หุ” ท้ายบาทที่ ๒ คำว่า “ติ” ท้ายบาทที่ ๓ คำว่า “ตุ” ท้ายบาทที่ ๕ เป็นบาทันตครุ

๔.๓.๖ รตนสูตร คาถาที่ ๖ (๖ บาทคาถา)

เย ปุคฺคลา อฏฺฐสฺตํ ปสฺตถา

จตตาริ เอตานิ ยุกานิ โหนติ

เต ทกฺขิณฺณยฺยา สุตตสฺส สาวกา

เอเตสุ ทินฺนานิ มหปฺพลานิ

อิทมิปิ สํเฆ รตนํ ปณฺธิ

เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ.^{๔๑๑}

^{๔๑๑} สํเฆ เป็นฉบับฉันทะสงคิตี ส่วนบทสวดมนต์ไทย จะใช้ สงเฆ ทั้งสองนัยก็ถูกตามคณะฉันท

เย ปุคค ๒ ๒ ๑	ลา อมฺห ๒ ๒ ๑	สต้ ป ๑ ๒ ๑	สฏ ๒	จา ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
จตตาริ ๒ ๒ ๑	เอตานิ ๒ ๒ ๑	ยุคานิ ๑ ๒ ๑	โหน ๒	ติ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เต ทกฺขิ ๒ ๒ ๑	ณฺเวยยา สุ ๒ ๒ ๑	คตสส ๑ ๒ ๑	สาวกา ๒ ๑ ๒		อินทรวงศ์คาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		
เอเตสุ ๒ ๒ ๑	ทินฺนานิ ๒ ๒ ๑	มฺหปฺพ ๑ ๒ ๑	ลา ๒	นิ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
อิทมปิ ๑ ๒ ๑	สํเฆ ร ๒ ๒ ๑	ตํ ป ๑ ๒ ๑	ณิ ๒	ตํ ๒	อุเปนทรวีเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เอเตน ๒ ๒ ๑	สจฺเจน ๒ ๒ ๑	สุวตฺถิ ๑ ๒ ๑	โห ๒	ตุ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๖ นี้ เป็นอุปชาติคาถาที่ผสม อินทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๑, ๒, ๔ และ ๖) อินทรวงศ์คาถา (บาทที่ ๓) และ อุเปนทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๕) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตาราง ด้านบน คำว่า “ติ” ท้ายบาทที่ ๒ คำว่า “นิ” ท้ายบาทที่ ๔ และ คำว่า “ตุ” ท้ายบาทที่ ๖ เป็น ปาหันทครุ

๔.๓.๗ รตนสูตร คาถาที่ ๗ (๖ บาทคาถา)

เย สุปฺปยุตฺตา มนสา ทพฺเห
 นิฏฺคามิโน โคตมสาสนมฺหิ
 เต ปตฺติปตฺตา อมตํ วิคฺยห
 ลทฺธา มุธา นิพฺพุตฺติ ญฺญชฺมานา
 อิทมปิ สํเฆ รตํ ปณฺตี
 เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

เย สุปฺป ๒ ๒ ๑	ยุตฺตา ม ๒ ๒ ๑	น สา ท ๑ ๒ ๑	ทพฺเห ๒	น ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
นิฏฺคามิ ๒ ๒ ๑	โน โคต ๒ ๒ ๑	มสาส ๑ ๒ ๑	นม ๒	หิ ๒	อินทรวีเชียรคาถา

ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เต ปตติ ๒ ๒ ๑	ปตตา อ ๒ ๒ ๑	มต วิ ๑ ๒ ๑	คย ๒	ห ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
ลพฐา มุ ๒ ๒ ๑	ธา นิพพุ ๒ ๒ ๑	ตี ภูณช ๒ ๒ ๑	มา ๒	นา ๒	วิธวังมालาคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ต คณะ	ครุ	ครุ	
อิทมปิ ๑ ๒ ๑	สัเม ร ๒ ๒ ๑	ตนิ ป ๑ ๒ ๑	ณิ ๒	ต ๒	อุเปนทรวีเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เอเตน ๒ ๒ ๑	สจเจน ๒ ๒ ๑	สุวตถิ ๑ ๒ ๑	โห ๒	ตุ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๗ นี้ เป็นอุปชาติคาถาที่ผสม อินทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๑, ๒, ๓ และ ๖) วิธวังมาลาคาถา (บาทที่ ๔) และ อุเปนทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๕) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน คำว่า “ท” ในคำว่า “ทพฺเหน” เป็นสังโยคาคติครุกลางบาท ให้ถือว่าเป็นลหุด้วยการพยายามออกเสียงเร็ว สมดังที่แสดงไว้ในคัมภีร์วุตโตทัยมัญชรีว่า

มติที่คัมภีร์วุตโตทัยกล่าวว่าสังโยคาคติครุที่อยู่หน้าบาทหลังเป็นลหุได้นั้นคล้ายตามคัมภีร์วุตตรัตนากร (ปริจเฉท ๑ คาถา ๑๐) แต่ความจริงไม่จำกัดเฉพาะสังโยคาคติครุว่าเป็นลหุได้ แม้ครุอื่นคือที่ฆครุและนิคคหิตปรครุก็จัดเข้าในลหุในฐานที่เปล่งเสียงเร็วไม่ก่อให้เกิดเสียงหนัก ดังนั้น จึงถือว่าครุเหล่านั้นเป็นลหุได้ คัมภีร์ฉันทสันสกฤตชื่อฉันทโมมัญชรี (ปริจเฉท ๑ คาถา ๑๘) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ติพฺพปยตโนจฺจารณาตฺร ลขฺชุดตมิติ กณฺฐาภรณํ. ยทุตฺตํ

ยทา ติพฺพปยตเนน สัโยคาคติสส’การวํ

น ฉนฺโทภงคฺมิจจาหุ ตทา โทสย วิญญฺโน.

คัมภีร์ (สรสวตี) กัณฐาภรณะกล่าวว่า ความเป็นลหุย่อมมีในครุเหล่านี้ ด้วยความพยายามออกเสียงเร็ว ดังมีสารกที่พระโบราณจารย์กล่าวว่า

เมื่อใด ความเป็นลหุของสังโยคเป็นต้น มีอยู่ด้วยความพยายามออกเสียงเร็ว เมื่อนั้น กวีย่อมไม่กล่าวเป็นโทษว่าเสียฉันท^{๔๑๒}

ส่วนคำว่า “น” ทำยบาทที่ ๑, คำว่า “หิ” ทำยบาทที่ ๒, คำว่า “ท” ทำยบาทที่ ๓ และ คำว่า “ตุ” ทำยบาทที่ ๖ เป็นปาหันทคณะ

^{๔๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐-๓๑.

๔.๓.๘ รตนสูตร คาถาที่ ๘ (๖ บาทคาถา)

ยถินทชีโล ปจวี สีโต ลียา

จตุพฺภี วาเตหิ อสมฺปกมฺปิโย

ตฺถูปมํ สปฺปุริสํ วทามิ

โย อริยสจฺจจํ อเวจฺจ ปสฺสติ

อิทฺมปิ สํเฆ รตนํ ปณฺตี

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

ยถินท ๑ ๒ ๑	ชีโล ป ๒ ๒ ๑	จวี สี ๑ ๒ ๑	โต ลียา ๒ ๑ ๒		วังสัฏฐคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		
จตุพฺภี ๑ ๒ ๑	วาเตหิ ๒ ๒ ๑	อสมป ๑ ๒ ๑	กมฺปิโย ๒ ๑ ๒		วังสัฏฐคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		
ตถูป ๑ ๒ ๑	มํ สปปฺปุ ๒ ๒ ๑	ริสํ ว ๑ ๒ ๑	ทา ๒	มิ ๒	อุเปนทวิเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
โย อริย ๑ ๒ ๑	สจฺจจํ ๒ ๒ ๑	อเวจจ ๑ ๒ ๑	ปสฺสติ ๒ ๑ ๒		วังสัฏฐคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		
อิทฺมปิ ๑ ๒ ๑	สํเฆ ร ๒ ๒ ๑	ตนํ ป ๑ ๒ ๑	ณฺี ๒	ตํ ๒	อุเปนทวิเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เอเตน ๒ ๒ ๑	สจฺเจน ๒ ๒ ๑	สุวตฺถิ ๑ ๒ ๑	โห ๒	ตุ ๒	อินทวิเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๘ นี้ เป็นอุปชาติคาถาที่ผสม วังสัฏฐคาถา (บาทที่ ๑, ๒ และ ๔) อุเปนทวิเชียรคาถา (บาทที่ ๓ และ ๕) และ อินทวิเชียรคาถา (บาทที่ ๖) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน คำว่า “โย” เป็นที่มครุต้นบาท ให้ถือว่าเป็นลหุด้วยการพยายามออกเสียงเร็ว, คำว่า “อริ” ให้รวมเป็นครุ ๑ พยางค์ ส่วนคำว่า “มิ” ท้ายบาทที่ ๓, คำว่า “ติ” ท้ายบาทที่ ๔, และ คำว่า “ตุ” ท้ายบาทที่ ๖ เป็นปาหันทคณะ

๔.๓.๙ รตนสูตร คาถาที่ ๙ (๖ บาทคาถา)

เย อริยสจฺจจํ วิภาวณฺตี

คมฺภีรปณฺเณน สุเทสิตานิ

กิลจาปิ เต โหนติ ฤสปปมตตา
 น เต ภา อฏฐมมาทียนติ
 อิทมปิ สัมเ รตนํ ปณิตํ
 เอเตน สจเจเน สุตถิ โหตุ.

เย อริย ๒ ๒ ๑	สจจานิ ๒ ๒ ๑	วิภาว ๑ ๒ ๑	ยณ ๒	ติ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
คมกริ ๒ ๒ ๑	ปญเณ ๒ ๒ ๑	สุเทสี ๑ ๒ ๑	ตา ๒	นิ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
กิลจาปิ ๒ ๒ ๑	เต โหนติ ๒ ๒ ๑	ฤสปป ๑ ๒ ๑	มต ๒	ตา ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
น เต ภา ๑ ๒ ๑	ว อฏฐ ๒ ๒ ๑	มมาทิ ๑ ๒ ๑	ยณ ๒	ติ ๒	อุเปนทรวีเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
อิทมปิ ๑ ๒ ๑	สัมเ ร ๒ ๒ ๑	ตนํ ป ๑ ๒ ๑	ณิ ๒	ตํ ๒	อุเปนทรวีเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เอเตน ๒ ๒ ๑	สจเจเน ๒ ๒ ๑	สุตถิ ๑ ๒ ๑	โห ๒	ตุ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๙ นี้ เป็นอุปชาติคาถาที่ผสม อินทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๑, ๒, ๓ และ ๖) และ อุเปนทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๔ และ ๕) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน คำว่า “อริ” ให้รวมเป็นครุ ๑ พยางค์ ส่วนคำว่า “ติ” ท้ายบาทที่ ๑, คำว่า “นิ” ท้ายบาทที่ ๒, คำว่า “ติ” ท้ายบาทที่ ๔ และ คำว่า “ตุ” ท้ายบาทที่ ๖ เป็นปาหันทคณะ

๔.๓.๑๐ รตนสูตร คาถาที่ ๑๐

สทาสส ทสสนสมปทาย
 ตยสสุ ธมมา ชหิตา ภาวนติ
 สกกายทิฏฐิ วิจิกิจฉิตถจ
 สีลพพตํ วาปี ยทตถิ กิลจ

สหาส ๑ ๒ ๑	ส ทส ๒ ๒ ๑	นสมป ๑ ๒ ๑	ทา ๒	ย ๒	อุเพนทวิเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
ตยส ๑ ๒ ๑	ธมา ช ๒ ๒ ๑	หิตา ภ ๑ ๒ ๑	วน ๒	ติ ๒	อุเพนทวิเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
สกกาย ๒ ๒ ๑	ทิจิ วิ ๒ ๒ ๑	จิกิจนิ ๑ ๒ ๑	ตณ ๒	จ ๒	อินทวิเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
สีลพ ๒ ๒ ๑	ต วาปี ๒ ๒ ๑	ยพตติ ๑ ๒ ๑	กิล ๒	จิ ๒	อินทวิเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	

คาถาที่ ๑๐ นี้ เป็นอุปัชฌายิกา อุเพนทวิเชียรคาถา (บาทที่ ๑, และ ๒) และอินทวิเชียรคาถา (บาทที่ ๓ และ ๔) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน คำว่า “ว” ในคำว่า “สหาส” จัดเป็นลหุเพราะออกเสียงเร็ว^{๔๑๓} คำว่า “ส” ในคำว่า “สหาส” ให้ถือว่าเป็นครุ เพราะถ้าไม่ทำอย่างนี้ บาทที่ ๑ จะกลายเป็นสามัญคาถาไป คำว่า “ย” ห้ายบาทที่ ๑, คำว่า “ติ” ห้ายบาทที่ ๒, คำว่า “จิ” ห้ายบาทที่ ๓ และ คำว่า “จ” ห้ายบาทที่ ๔ เป็นปาหันทครุ

๔.๓.๑๑ รตนสูตร คาถาที่ ๑๑

จตุปปาเยหิ จ วิปมุตโต

ฉจจาภิจานานิ อภพพ กาคู

อิทมปิ สัมเม รตนํ ปณิตํ

เอเตน สจเจเน สุวตถิ โหตุ.

จตุ ๑ ๒ ๑	ปาเยหิ ๒ ๒ ๑	จ วิป ๑ ๒ ๑	มุต ๒	โต ๒	อุเพนทวิเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
ฉจจาภิ ๒ ๒ ๑	จานานิ ๒ ๒ ๑	อภพพ ๑ ๒ ๑	กา ๒	ต ๒	อินทวิเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
อิทมปิ ๑ ๒ ๑	สัมเม ร ๒ ๒ ๑	ตนํ ป ๑ ๒ ๑	ณิ ๒	ตํ ๒	อุเพนทวิเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	

^{๔๑๓} เรืองเดียวกัน, หน้า ๓๐- ๓๑

เอเตน	สจเจน	สุวตถิ	โห	ตุ	อินทรวีเชียรคาถา
๒ ๒ ๑	๒ ๒ ๑	๑ ๒ ๑	๒	๒	
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๑๑ นี้ เป็นอุปชาตคาถา อุเปนทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๑, และ ๓) และอินทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๒ และ ๔) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน คำว่า “ตุ” ทำยบาทที่ ๔ เป็นบาทันตครุ

๔.๓.๑๒ รตนสูตร คาถาที่ ๑๒ (๖ บาทคาถา)

กัญจาปี โส กมมํ กโรติ ปาปกํ

กาเยน วาจาเยท เจตสา วา

อภพพ โส ตสส ปฏิจจทาย

อภพพตา ทิฏฐปทสส วุตตา

อิทมปิ สัมเม รตนํ ปณิตํ

เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ.

กัญจาปี	โส กมมํ	กโรติ	ปาปกํ		อินทรวงศ์คาถา
๒ ๒ ๑	๒ ๒ ๑	๑ ๒ ๑	๒	๑ ๒	
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		
กาเยน	วาจาเย	ท เจต	สา	วา	อินทรวีเชียรคาถา
๒ ๒ ๑	๒ ๒ ๑	๑ ๒ ๑	๒	๒	
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
อภพพ	โส ตสส	ปฏิจจ	ทา	ย	อุเปนทรวีเชียรคาถา
๑ ๒ ๑	๒ ๒ ๑	๑ ๒ ๑	๒	๒	
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
อภพพ	ตา ทิฏฐ	ปทสส	วุต	ตา	อุเปนทรวีเชียรคาถา
๑ ๒ ๑	๒ ๒ ๑	๑ ๒ ๑	๒	๒	
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
อิทมปิ	สัมเม ร	ตนํ ป	ณิ	ติ	อุเปนทรวีเชียรคาถา
๑ ๒ ๑	๒ ๒ ๑	๑ ๒ ๑	๒	๒	
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เอเตน	สจเจน	สุวตถิ	โห	ตุ	อินทรวีเชียรคาถา
๒ ๒ ๑	๒ ๒ ๑	๑ ๒ ๑	๒	๒	
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๑๒ นี้ เป็นอุปชาติคาถาที่ผสม อินทรวงศ์คาถา (บาทที่ ๑) อินทวิเชียรคาถา (บาทที่ ๒ และ ๖) และอุเพนทวิเชียรคาถา (บาทที่ ๓, ๔ และ ๕) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตาราง ด้านบน คำว่า “ม” ในคำว่า “กมม” (ฉบับไทยมีรูปเป็น กมม ส่วนฉบับฉันทะสังคายนามีรูปว่า กมม โดยลบบนคคหิตเพื่อรักษาคณะฉันทให้เป็น ๓ คณะ) ให้ถือว่าเป็นลหุ ด้วยการพยายามออกเสียงเร็ว สมดังที่แสดงไว้ในคัมภีร์รูดโทยมัญชรว่า

มติที่คัมภีร์รูดโทยกล่าววว่าสังโยคาทศครุที่อยู่หน้าบาทหลังเป็นลหุได้นั้นคล้ายตาม คัมภีร์รูดตรัตนากร (ปริเฉท ๑ คาถา ๑๐) แต่ความจริงไม่จำกัดเฉพาะสังโยคาทศครุว่าเป็นลหุได้ แม้ครุอื่นคือทศครุและนิคคหิตปรครุก็จัดเข้าในลหุในฐานะที่เปล่งเสียงเร็วไม่ก่อให้เกิดเสียงหนัก ดังนั้นจึงถือว่าครุเหล่านั้นเป็นลหุได้ คัมภีร์ฉันทสันสกฤตชื่อฉันทมัญชร (ปริเฉท ๑ คาถา ๑๘) กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

ติพพปตโนจจารณาตร ลขุตตมิตี กณฐาภรณ์. ยทุตต์

ยทา ติพพปตเนน สโยคาทิสส'การว
น ญนโทภงคมิจจาหุ ตทา โทสาย วิญญโน.

คัมภีร์ (สรสวติ) กณฐาภรณ์กล่าวว่า ความเป็นลหุย่อมมีในครุเหล่านั้นด้วยความพยายาม ออกเสียงเร็ว ดังมีสารกที่พระโบราณจารย์กล่าวว่า

เมื่อใด ความเป็นลหุของสังโยคเป็นต้น มีอยู่ด้วยความพยายาม
ออกเสียงเร็ว เมื่อนั้น กวีย่อมไม่กล่าวเป็นโทษว่าเสียฉันท^{๔๑๔}
ส่วนคำว่า “ย” ทำยบาทที่ ๓ และ คำว่า “ตุ” ทำยบาทที่ ๖ เป็นบาทันตคณะ

๔.๓.๑๓ รตนสูตร คาถาที่ ๑๓ (๖ บาทคาถา)

วนปคุมเพ ยถา ผุสสิตคเค
คิมหานมาเส ปจมสมิ คิมเห
ตถูปม รมมวร อเทสยิ
นิพพานคามิ ปรม หิตาย
อิทมปิ พุทธะ รตน ปณิธ
เอเตน สจเจน สุวตถิ โหตุ.

วนปป ๑ ๒ ๑	คุมเพ ย ๒ ๒ ๑	ถา ผุสสิ ๑ ๒ ๑	ตค ๒	เค ๒	อุเปนทวิเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
คิมหาน ๒ ๒ ๑	มาเส ป ๒ ๒ ๑	จมสุมิ ๑ ๒ ๑	คิม ๒	เห ๒	อินทวิเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
อญป	ม รมม	วร อ	เทสยิ		วังสัทธคาถา

^{๔๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐-๓๑.

๑ ๒ ๑	๒ ๒ ๑	๑ ๒ ๑	๒ ๑ ๒		
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		
นิพพาน ๒ ๒ ๑	คามี ป ๒ ๒ ๑	รมิ หิ ๑ ๒ ๑	ตา ๒	ย ๒	
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	อินทรวิเชียรคาถา
อิทมปิ ๑ ๒ ๑	พุทุเร ร ๒ ๒ ๑	ตน ป ๑ ๒ ๑	ณี ๒	ตัม ๒	อุเปนทรวิเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เอเตน ๒ ๒ ๑	สจเจน ๒ ๒ ๑	สุวตถิ ๑ ๒ ๑	โห ๒	ตุ ๒	อินทรวิเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๑๓ นี้ เป็นอุปชาตคาถาที่ผสม อุเปนทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๑ และ ๕) อินทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๒, ๔ และ ๖) และ วังสัฏฐคาถา (บาท ๓) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน คำว่า “ถา” ในคำว่า “ยถา” (ฉบับฉัฏฐสังคยา เป็น ยถ) และคำว่า “มี” ในคำว่า “ปจฺมสมิ” ให้ถือว่าเป็นลหุ ด้วยการพยายามออกเสียงเร็ว เพราะถ้าไม่ทำอย่างนี้ สองบาทนี้จะถือว่าเป็นสามัญญคาถาไป, ส่วนคำว่า “อิ” ท้ายบาทที่ ๓, คำว่า “ย” ท้ายบาทที่ ๔ และ คำว่า “ตุ” ท้ายบาทที่ ๖ เป็นปาหันทคณะ

๔.๓.๑๔ รตนสูตร คาถาที่ ๑๔

วโร วรณญ วรโห วราหโร

อนุตตโร รมมวโร อเทสยิ

อิทมปิ พุทุเร รตน ปณิตัม

เอเตน สจเจน สวตถิ โหตุ.

วโร ว ๑ ๒ ๑	รณญ ว ๒ ๒ ๑	วโร ว ๑ ๒ ๑	ราหโร ๒ ๑ ๒		วังสัฏฐคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		
อนุตต ๑ ๒ ๑	โร รมม ๒ ๒ ๑	วโร อ ๑ ๒ ๑	เทสยิ ๒ ๑ ๒		วังสัฏฐคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		
อิทมปิ ๑ ๒ ๑	พุทุเธ ร ๒ ๒ ๑	ตน ป ๑ ๒ ๑	ณี ๒	ตัม ๒	อุเปนทรวิเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เอเตน	สจเจน	สวตถิ	โห	ต	อินทรวิเชียรคาถา

๒ ๒ ๑	๒ ๒ ๑	๑ ๒ ๑	๒	๒	
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๑๔ นี้ เป็นอุปชาตिकाถาที่ผสม วังสฎฐคาถา (บาทที่ ๑ และ ๒) อุเปนทริเชียรคาถา (บาทที่ ๓) และ อินทริเชียรคาถา (บาทที่ ๔) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน ส่วนคำว่า “อิ” ทำยบาทที่ ๒, และ คำว่า “ตุ” ทำยบาทที่ ๔ เป็นปาพันตคณะ

๔.๓.๑๕ รตนสูตร คาถาที่ ๑๕ (๖ บาทคาถา)

ชีณํ ปุราณํ นวํ นตฺถิ สมภวํ

วิรตฺตจิตฺตายติเก ภวสฺมี

เต ชีณพีชา อวิรุฬฺหิณฺหา

นิพฺพนฺติ อีรํ ยถายมฺปทีโป

อิทฺมปิ สํเฆ รตนํ ปณฺธิ

เอเตน สจฺเจน สฺวตฺถิ โหตุ.

จีณํ ปุ ๒ ๒ ๑	ราณํ น ๒ ๒ ๑	วันตถิ ๑ ๒ ๑	สมภวํ ๒ ๑ ๒		อินทรวงศ์คาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		
วิรตต ๑ ๒ ๑	จิตตายน ๒ ๒ ๑	ติเก ภ ๑ ๒ ๑	วสุ ๒	มี ๒	อุเปนทริเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เต จีณ ๒ ๒ ๑	พีชา อ ๒ ๒ ๑	วิรุฬหิ ๑ ๒ ๑	ณน ๒	ทา ๒	อินทริเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
นิพพนติ ๒ ๒ ๑	จีรณ ย ๒ ๒ ๑	ถา ยมป ๒ ๒ ๑	ที ๒	โป ๒	วิธวังกมาลาคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ต คณะ	ครุ	ครุ	
อิทหมปิ ๑ ๒ ๑	สัสมเ ร ๒ ๒ ๑	ตณํ ป ๑ ๒ ๑	ณิ ๒	ตํ ๒	อุเปนทริเชียรคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
เอเตน ๒ ๒ ๑	สจจน ๒ ๒ ๑	สุวตถิ ๑ ๒ ๑	โห ๒	ตุ ๒	อินทริเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๑๕ นี้ เป็นอุปชาตिकाถาที่ผสม อินทรวงศ์คาถา (บาทที่ ๑) อุเพนทริย็ยรคาถา (บาทที่ ๒ และ ๕) อินทริย็ยรคาถา (บาทที่ ๓ และ ๖) และ วิธวังกมาลาคาถา (บาท ๔) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน ส่วนคำว่า “วิ” ในคำว่า “นวิ” เป็นลหุด้วยการออกเสียงเร็ว และ คำว่า “ตุ” ทำยบาทที่ ๖ เป็นปาหันทคณะ

๔.๓.๑๖ รตนสูตร คาถาที่ ๑๖

ยานีธ ภูตานิ สมากตานิ
ภุมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข
ตถาคคัม เทวมนุสสปุชิตัม
พทุธัม นมสสาม สุตถิ โหตุ.

ยานีธ ๒ ๒ ๑	ภูตานิ ๒ ๒ ๑	สมาค ๑ ๒ ๑	ตา ๒	นิ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
ภุมมานิ ๒ ๒ ๑	วา ยานิ ๒ ๒ ๑	ว อนต ๑ ๒ ๑	ลิก ๒	เข ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
ตถาค ๑ ๒ ๑	คัม เทว ๒ ๒ ๑	มนุสส ๑ ๒ ๑	ปุชิตัม ๒ ๑ ๒		วังสัฏฐคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		
พทุธัม ๒ ๒ ๑	มสสาม ๒ ๒ ๑	สุตถิ ๑ ๒ ๑	โห ๒	ตุ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๑๖ นี้ เป็นอุปชาตिकाถาที่ผสม อินทริย็ยรคาถา (บาทที่ ๑, ๒ และ ๔) และ วังสัฏฐคาถา (บาท ๓) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน ส่วนคำว่า “นิ” ทำยบาทที่ ๑ และ คำว่า “ตุ” ทำยบาทที่ ๖ เป็นปาหันทคณะ

๔.๓.๑๗ รตนสูตร คาถาที่ ๑๗

ยานีธ ภูตานิ สมากตานิ
ภุมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข
ตถาคคัม เทวมนุสสปุชิตัม
ธมัม นมสสาม สุตถิ โหตุ.

ยานีธ ๒ ๒ ๑	ภูตานิ ๒ ๒ ๑	สมาค ๑ ๒ ๑	ตา ๒	นิ ๒	อินทริย็ยรคาถา

ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
ภุมมานิ	วา ยานิ	ว อนต	ลิก	เข	อินทรวิเชียรคาถา
๒ ๒ ๑	๒ ๒ ๑	๑ ๒ ๑	๒	๒	
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
ตถาค	ตัม เทว	มนุสส	ปุชิตัม		วังสัฏฐคาถา
๑ ๒ ๑	๒ ๒ ๑	๑ ๒ ๑	๒ ๑ ๒		
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		
ธมมัม น	มสสาม	สวตถิ	โห	ตุ	อินทรวิเชียรคาถา
๒ ๒ ๑	๒ ๒ ๑	๑ ๒ ๑	๒	๒	
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๑๗ นี้ เป็นอุปชาติคาถาที่ผสม อินทรวีเชียรคาถา (บาทที่ ๑, ๒ และ ๔) และ วังสัฏฐคาถา (บาท ๓) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน ส่วนคำว่า “นิ” ทำยบาทที่ ๑ และ คำว่า “ตุ” ทำยบาทที่ ๖ เป็นปาหันทคณะ

๔.๓.๑๘ รตนสูตร คาถาที่ ๑๘

ยานีธ ภูตานิ สมากตานิ
 ภุมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข
 ตถาคตัม เทวมนุสสปุชิตัม
 สัมม นมสสาม สวตถิ โหตุ.

ยานีธ ๒ ๒ ๑	ภูตานิ ๒ ๒ ๑	สมาค ๑ ๒ ๑	ตา ๒	นิ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
ภุมมานิ ๒ ๒ ๑	วา ยานิ ๒ ๒ ๑	ว อนต ๑ ๒ ๑	ลิก ๒	เข ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ครุ	ครุ	
ตถาค ๑ ๒ ๑	ตัม เทว ๒ ๒ ๑	มนุสส ๑ ๒ ๑	ปุชิตัม ๒ ๑ ๒		วังสัฏฐคาถา
ช คณะ	ต คณะ	ช คณะ	ร คณะ		
สัมม น ๒ ๒ ๑	มสสาม ๒ ๒ ๑	สวตถิ ๑ ๒ ๑	โห ๒	ตุ ๒	อินทรวีเชียรคาถา
ต คณะ	ต คณะ	ช คณะ	๒	๒	

คาถาที่ ๑๘ นี้ เป็นอุปชาติคาถาที่ผสม อินทวิเชียรคาถา (บาทที่ ๑, ๒ และ ๔) และ วัณโณคาถา (บาท ๓) เข้าด้วยกัน ดังแสดงไว้ในตารางด้านบน ส่วนคำว่า “นิ” ทำยบาทที่ ๑ และ คำว่า “ตุ” ทำยบาทที่ ๖ เป็นบาทตันตคณะ

๔.๔ วิเคราะห์บทบาทลีในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สหทวิเสสด้านอสังการ

บทประพันธ์ด้านคัมภีร์บาลีในพระพุทธศาสนานั้น จะประกอบด้วยศัพท์และเนื้อความ ๒ ประการ คือ ความสัมพันธ์ของศัพท์และเนื้อความที่มีความเกี่ยวข้องกัน และการไม่มีโทษของศัพท์ หรือเนื้อความอย่างใดอย่างหนึ่งมีวิรุทธันตรโทษเป็นต้น บทประพันธ์ในคัมภีร์บาลีมี ๓ ประเภท คือ ปัชชะ ร้อยกรอง เรียกว่าคาถา, คัชช ร้อยแก้ว เรียกว่าจถณียะ และวิมิสสะ คือบทประพันธ์ที่มีทั้ง ร้อยกรองและร้อยแก้วผสมกัน

การวิเคราะห์บทบาทลีด้านอสังการ คือการวิเคราะห์ด้านสหทวิเสสด้านอสังการที่สามารถประดับศัพท์ให้งดงามไพเราะสละสลวยมีปสาทคุณเป็นต้น และอรรถาสังการ หมายถึง อสังการที่สามารถประดับบทประพันธ์มีสภาวะดุติเป็นต้น บทประพันธ์ที่ประกอบด้วยคุณ คือ สหทวิเสสด้านอสังการ มีปรากฏในบทประพันธ์ของกวี แต่บทประพันธ์ที่ประกอบด้วยคุณคือ อรรถาสังการ มีปรากฏเพียงบทประพันธ์ที่วิจิตรโดยเนื้อความตามนัยของกวี ในการศึกษาวิเคราะห์นี้ ผู้วิจัยขอเสนอการวิเคราะห์เฉพาะสหทวิเสสด้านอสังการในรตนสูตร ๓ คาถาแรกเป็นกรณีศึกษาตามลำดับต่อไปนี้

๔.๔.๑ รตนสูตร คาถาที่ ๑

ยานีธ ภูตานิ สมากตานิ

ภุมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข

สพเพว ภูตา สุมนา ภวนตุ

อโถปิ สกกจจ สุนนตุ ภาสิตํ.

คาถานี้ ประกอบด้วยสหทวิเสสด้านอสังการ ๕ อย่าง คือ

(๑) ปสาทคุณ รสคำกระจำจชัดเจน มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ

คำว่า ยานี เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสนะว่า ภูตานิ และ ภุมมานิ

คำว่า อิธ เป็นบทวิเสสนะของ ปเทเส (โยคเข้ามา)

คำว่า ภูตานิ เป็นประธานวางไว้ใกล้กับกิริยาคุมพากย์ คือ สมากตานิ

คำว่า ภุมมานิ เป็นประธานวางไว้ใกล้กับกิริยาคุมพากย์ คือ สมากตานิ

คำว่า วา ศัพท์ เป็นปทวิกัปตละ (อรรถไม่แน่นอน) วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์ คือ ภูตานิ และ ภุมมานิ

คำว่า อนตลิกเข เป็นบทอาธาร ใน นิพพตตานิ (โยคเข้ามา)

คำว่า สพเพ เป็นวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสนะว่า ภูตา

คำว่า ว (เอว) เป็นอวธารณะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กันคือ สพเพ

คำว่า ภูตา เป็นประธาน วางไว้ใกล้กับบทกิริยาคุมพากย์ว่า ภวนตุ

คำว่า **สมุณา** เป็นวิเศษณะ วางไว้ใกล้กับบทวิเศษณะว่า ภูตา

คำว่า **อโถปิ** สองบทนี้เป็นบทนิบาต

คำว่า **สกุจจ** เป็นบุพพกาลกิริยา วางไว้ใกล้บทกิริยาคุณพากย์ว่า สุนนตุ

คำว่า **ภาสิต** เป็นอวุตตกมม วางไว้ใกล้บทกิริยาคุณพากย์ว่า สุนนตุ

ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

(๒) **มรุตาคูณ** รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในพระคาถานี้เป็นปทาสัตติมรุตาคูณ คือมีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตรา (เสียงยาวและสั้น) เหมือนกันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ ๑ ว่า **ยานิธ ภูตานิ สภาคตานิ** มีครุ ๖ ตัว คือ ยา, นิ, ภู, ตา, มา, ตา อยู่ใกล้กัน, มีอักษรทนต์ฐาน ๗ ตัว คือ นิ, ธ, ตา, นิ, ส, ตา, นิ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรโอภาฐาน ๒ ตัว คือ ภู, มา อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๒ ว่า **ภุมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข** มีครุ ๗ ตัว คือ ภุม, มา, วา, ยา, อน, ลิก, เข อยู่ใกล้กัน, มีอักษรกณฐาน ๓ ตัว คือ อ, ก, เข อยู่ใกล้กัน, มีอักษรทนต์ฐาน ๕ ตัว คือ นิ, นิ, น, ต, ลิ อยู่ใกล้กัน และมีอักษรโอภาฐาน ๔ ตัว คือ ภุม, มา, วา, ว อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๓ ว่า **สพเพว ภูตา สมุณา ภาวนตุ** มีครุ ๖ ตัว คือ สพ, เพ, ภู, ตา, นา, วณ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรทนต์ฐาน ๗ ตัว คือ ส, ว, ตา, ส, นา, วณ, ตุ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรโอภาฐาน ๕ ตัว คือ พ, เพ, ภู, ม, ภ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๔ ว่า **อโถปิ สกุจจ สุนนตุ ภาสิต** มีครุ ๖ ตัว คือ โถ, สก, กจ, ณน, ภา, ต์ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรกณฐาน ๓ ตัว คือ อ, ก, ก อยู่ใกล้กัน, มีอักษรตาฐาน ๒ ตัว คือ จ, จ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรทนต์ฐาน ๗ ตัว คือ โถ, ส, ส, น, ต, ลี, ต์ อยู่ใกล้กัน และมีอักษรโอภาฐาน ๒ ตัว คือ ปิ, ภา อยู่ใกล้กัน

(๓) **สมตาคูณ** รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

ก. เกวลมทุสมตาคูณ มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สลิธ) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ข. เกวลณฐสมตาคูณ มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ธนิธ) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ค. มิสสกสมตาคูณ มีพยัญชนะสลิธและธนิธผสมกัน

บาทที่ ๑ ว่า **ยานิธ ภูตานิ สภาคตานิ** เป็นมิสสกสมตาคูณ

บาทที่ ๒ ว่า **ภุมมานิ วา ยานิ ว อนตลิกเข** เป็นมิสสกสมตาคูณ

บาทที่ ๓ ว่า **สพเพว ภูตา สมุณา ภาวนตุ** เป็นมิสสกสมตาคูณ

บาทที่ ๔ ว่า **อโถปิ สกุจจ สุนนตุ ภาสิต** เป็นมิสสกสมตาคูณ

คาถานี้จัดเป็นมิสสกสมตาคูณ เพราะประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็งผสมกัน คือ มีธนิธอักษรอยู่ ๘ พยางค์ มี ธ, ภู ใน ยานิธ, ภูตา ในบาทที่ ๑, มี ภู, เข ใน ภุมมานิ, อนตลิกเข ในบาทที่ ๒, มี ภู, ภ ใน ภูตา, ภาวนตุ ในบาทที่ ๓, มี โถ, ภา ใน อโถปิ, ภาสิต ในบาทที่ ๔, และผสมอยู่กับสลิธอักษรอื่น ๆ ที่มีฐานเดียวกันจำนวนมาก คือ กณฐาน อันได้แก่ อ, ก, ก, ตาฐาน อันได้แก่ จ, จ, ทนต์ฐาน อันได้แก่ โถ, ส, ส, น, ต, ลี, ต์ และโอภาฐานอันได้แก่ ปิ, ภา จึงทำให้เกิดความไพเราะ เพราะมีทั้งเสียงอ่อนและแข็งผสมกัน

(๔) สุขุมลตาคุณ ความนุ่มนวลชดช้อย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทสุขุมลตาคุณ รสความนุ่มนวลชดช้อย เพราะมีพยัญชนะสัทลจำนวนมาก, ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีธนิธอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิ, สมาส และ สัณยที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัถลสุขุมลตาคุณ รสความนุ่มนวลชดช้อย เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในคานานี้เป็น สัทสุขุมลตาคุณ ในคานานี้ มีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมาก โดยมีธนิธอักษร ๖ พยางค์ มี ธ, ญ ใน ยานีธ ภูตานี ในบาทที่ ๑, มี ฎ, เข ใน ภูมานี, อนตลิกเข ในบาทที่ ๒, มี ฎ, ภา ใน ภูตา ภาวนตุ ในบาทที่ ๓, มี โธ, ภา ใน อโธปิ ภาสิต ในบาทที่ ๔ และไม่มีสนธิหรือสัณยที่ออกเสียงยาก คือบทสนธิในรูปว่า ยานีธ (ยานี + อิธ), สพเพว (สพเพ + เอว) ออกเสียงง่ายจึงประดับด้วยสุขุมลตาคุณ

(๕) อัถลพัตติคุณ รสคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์กิริยาที่ก่อให้เกิดสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทอัถลพัตติคุณ อัถลพัตติคุณโดยศัพท์

ข. อัถลอัถลพัตติคุณ อัถลพัตติคุณโดยเนื้อความ

ในคานานี้เป็น สัทอัถลพัตติคุณ เพราะไม่มีข้อความซ้อนเร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

๔.๔.๒ รตนสูตร คานาที่ ๒

ตสฺมา หิ ภูตา นิสาเมถ สพเพ

เมตตํ กโรธ มานุสฺสียา ปชาย

ทิวา จ รตฺโต จ หรณฺติ เย พลี

ตสฺมา หิ เน รกฺขถ อปฺปมตฺตา

คานานี้ ประกอบด้วยสัททาลังการ ๕ อย่าง คือ

(๑) ปสาทคุณ รสคำกระจ่างชัดเจน มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ

คำว่า ตสฺมา, หิ เป็นบทนิบาตใช้ในอรรถการณโชตกะ วางไว้ใกล้กับบทกิริยาคุมพากย์ คือ นิสาเมถ

คำว่า ภูตา เป็นบทอาลปนะสำหรับร้องเรียก

คำว่า นิสาเมถ เป็นบทกิริยาคุมพากย์ ของ สพเพ (ตุมเห-โยคเข้ามา)

คำว่า สพเพ เป็นบทวิเสสนะของ ตุมเห (โยคเข้ามา)

คำว่า เมตตํ เป็นบทอวุตตกัมมะ วางไว้ใกล้กับกิริยาคุมพากย์ คือ กโรธ

คำว่า กโรธ เป็นบทกิริยาคุมพากย์ ของ ตุมเห (โยคเข้ามา)

คำว่า มานุสฺสียา เป็นวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ

คำว่า ปชาย เป็นบทสัมปทานะ วางไว้ใกล้กับบทกิริยาคุมพากย์ คือ กโรธ

คำว่า **ทิวา, รตโต** ศัพท์ เป็นบทกาลสัทมี วางไว้ใกล้กับบทกิริยาคุมพากย์ คือ **หรนติ**

คำว่า **หรนติ** เป็นบทกิริยาคุมพากย์ ของ **เย** (มนุสสา-โยคเข้ามา)

คำว่า **จ** เป็นบทพทสมุจยัตถะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์ คือ **ทิวา, รตโต**

คำว่า **พลี** เป็นบทอวุตตกัมมะ วางไว้ใกล้กับบทกิริยา คือ **หรนติ**

คำว่า **ตสฺมา, หิ** เป็นบทนิบาตใช้ในอรรถการณโชตกะ วางไว้ใกล้กับบทกิริยาคุมพากย์ คือ **รกฺขถ**

คำว่า **เน** เป็นอวุตตกัมมะ วางไว้ใกล้กับบทกิริยาที่สัมพันธ์กัน คือ **รกฺขถ**

ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

(๒) มรรตาคุณ รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในคานานี้เป็น ปทาสัตติมธรรตาคุณ คือมีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตรา (เสียงยาวและสั้น) เหมือนกันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ ๑ ว่า **ตสฺมา หิ ภูตา นิสาเมถ สพฺเพ** มีครุ ๘ ตัว คือ ตส, มา, ภู, ตา, สา, เม, สพ, เพ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นฐาน ๖ ตัว คือ ตส, ตา, นิ, สา, ถ, ส อยู่ใกล้กัน, มีอักษรโอษฐ์ฐาน ๕ ตัว คือ มา, ภู, เม, พ, เพ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๒ ว่า **เมตตํ กโรถ มานุสียา ปชาย** มีครุ ๖ ตัว คือ เมต, ตํ, โร, มา, ยา, ชา อยู่ใกล้กัน, มีอักษรตาลฐาน ๓ ตัว คือ ยา, ชา, ย อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นฐาน ๕ ตัว คือ ต, ตํ, ถ, นุ, ส อยู่ใกล้กัน และมีอักษรโอษฐ์ฐาน ๓ ตัว คือ เม, มา, ป อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๓ ว่า **ทิวา จ รตโต จ หรนติ เย พลี** มีครุ ๖ ตัว คือ วา, รต, โต, รน, เย, ลี อยู่ใกล้กัน, มีอักษรตาลฐาน ๓ ตัว คือ จ, จ, เย อยู่ใกล้กัน และมีอักษรต้นฐาน ๙ ตัว คือ ทิ, วา, จ, ต, โต, ห, น, ติ, ลี อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๔ ว่า **ตสฺมา หิ เน รกฺขถ อปฺปมตฺตา** มีครุ ๗ ตัว คือ ตส, มา, เน, รก, อป, มต, ตา อยู่ใกล้กัน, มีอักษรกณฐาน ๔ ตัว คือ หิ, ก, ข, อ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรต้นฐาน ๖ ตัว คือ ต, ส, เน, ถ, ตา อยู่ใกล้กัน และมีอักษรโอษฐ์ฐาน ๔ ตัว คือ มา, ป, ป, ม อยู่ใกล้กัน

(๓) สมตาคุณ รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

ก. เกวลมฺพุสมตาคุณ มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สลิถ) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ข. เกวลมฺภูสมตาคุณ มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ธนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ค. มิสสกสมตาคุณ มีพยัญชนะสลิถและธนิตผสมกัน

บาทที่ ๑ ว่า **ตสฺมา หิ ภูตา นิสาเมถ สพฺเพ** เป็นมิสสกสมตาคุณ

บาทที่ ๒ ว่า **เมตตํ กโรถ มานุสียา ปชาย** เป็นมิสสกสมตาคุณ

บาทที่ ๓ ว่า **ทิวา จ รตโต จ หรนติ เย พลี** เกวลมฺพุสมตาคุณ

บาทที่ ๔ ว่า **ตสฺมา หิ เน รกฺขถ อปฺปมตฺตา** เป็นมิสสกสมตาคุณ

สรุป คานานี้จัดเป็นมิสสกสมตาคุณ เพราะประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็งผสมกัน คือ มีนิธิตอักษรอยู่ ๕ พยางค์ มี ภู, ถ ใน ภูตา, นิสาเมถ ในบาทที่ ๑, มี ถ ใน กโรถ ในบาทที่ ๒, มี ข, ถ ใน รกฺขถ ในบาทที่ ๔, และไม่มีนิธิตอักษรในบาทที่ ๓, และผสมอยู่กับสลิถอักษรอื่น ๆ ที่มีฐานเดียวกันจำนวนมาก คือ ทนฺตฐาน อันได้แก่ ตส, ตา, นิ, สา, ถ, ส, ต, ตํ, ถ, นุ, สติ, ทิ, วา, จ,

ต, โต, ห, น, ตี, ลี, ต, ส, เน, ถ, ต, ตา, โอฏฐฐาน อันได้แก่ มา, ฎ, เม, พ, เพ, เม, มา, ป, มา, ป, ป, ม

(๔) สุขุมลดาคุณ ความนุ่มนวลชดช้อย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทสุขุมลดาคุณ รสความนุ่มนวลชดช้อย เพราะมีพยัญชนะสลิกลจำนวนมาก, ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีธนิตอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิ, สมาส และ สัณโยที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัถสุขุมลดาคุณ รสความนุ่มนวลชดช้อย เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในคานานี้เป็น สัทสุขุมลดาคุณ เพราะมีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมาก โดยมีธนิตอักษร ๕ พยางค์ คือ ฎ, ถ ใน ฎตา นิสาเมถ ในบาทที่ ๑, มี ถ ใน กโรถ, ในบาทที่ ๒, มี ข, ถ ใน รกขถ ในบาทที่ ๔, และไม่มีสนธิหรือสัณโยที่ออกเสียงยาก จึงประดับด้วยสุขุมลดาคุณ

(๕) อัถถพยัตติคุณ รสคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์นิโทษที่ทำให้บทสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทอัถถพยัตติคุณ อัถถพยัตติคุณโดยศัพท์

ข. อัถถอัถถพยัตติคุณ อัถถพยัตติคุณโดยอรรถ

ในคานานี้เป็น สัทอัถถพยัตติคุณ เพราะไม่มีข้อความความซ้อนแย้งที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

๔.๔.๓ รตนสูตร คานาที่ ๓

ยักญจ วิตติ อธิ วา หุริ วา

สคฺเคสุ วา ยํ รตนํ ปณฺธิตํ

น โน สมํ อตฺถิ ตถาคเตน

อิทมปิ พุทฺเธ รตนํ ปณฺธิตํ

เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ.

คานานี้ ประกอบด้วยสัททาลังการ ๕ อย่าง คือ

(๑) ปสาทคุณ รสคำกระจ่างชัดเจน มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ

คำว่า ยักญจ เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ วิตติ

คำว่า อธิ, หุริ, สคฺเคสุ เป็นบทอาธาระ ใน อตฺถิ

คำว่า ยํ, ปณฺธิตํ เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ รตนํ

คำว่า วา เป็นบทวิกัปตถะ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ อธิ, หุริ, สคฺเคสุ

คำว่า น เป็นบทปฏิเสธ วางไว้ใกล้กับกิริยาคุมพากย์ คือ อตฺถิ

คำว่า โน เป็นบทอวธารณะ

คำว่า สมํ เป็นบทวิเสสนะ ของ วิตติ และ รตนํ

คำว่า อตฺถิ เป็นบทกิริยาคุมพากย์ ของ สมํ (วิตติ และ รตนํ)

คำว่า **ตถาคเตน** เป็นบททรรณะ วางไว้ใกล้บทที่สัมพันธ์กัน คือ **อตถิ**
 คำว่า **อิทมปิ, ปณิต** เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้บทวิเสสยะ คือ **รตน**
 คำว่า **พุทุเธ** เป็นภินนาธาระ วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ **ปณิต**
 คำว่า **เอเตน** เป็นบทวิเสสนะ วางไว้ใกล้กับบทวิเสสยะ คือ **สจเจน**
 คำว่า **สจเจน** เป็นบททรรณะ วางไว้ใกล้บทที่สัมพันธ์กัน คือ **โหตุ**
 คำว่า **สวตถิ** เป็นบทประธาน วางไว้ใกล้กับบทที่สัมพันธ์กัน คือ **โหตุ**
ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

(๒) มรุตาคุณ รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในคานานี้เป็น ปทาสดติมรุตาคุณ คือมีเสียง คล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตรา (เสียงยาวและสั้น) เหมือน กันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่ ๑ ว่า **ยักญจิ วิตต อธิ วา หุริ วา** มีครุ ๗ ตัว คือ ย, ญ, วิ, ต, วา, ริ, วา อยู่ใกล้กัน, มีอักษรतालฐาน ๓ ตัว คือ ย, ญ, อ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๒ ว่า **สคฺเคสุ วา ย รตน ปณิต** มีครุ ๗ ตัว คือ ส, ค, เค, วา, ย, น, ติ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรतालฐาน ๕ ตัว คือ ส, ส, ต, น, ติ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๓ ว่า **น โน สม อตถิ ตถาคเตน** มีครุ ๕ ตัว คือ โน, ม, อ, ต, เถ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรतालฐาน ๙ ตัว คือ น, โน, ส, ต, ติ, ต, ถา, เถ, น อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๔ ว่า **อิทมปิ พุทุเธ รตน ปณิต** มีครุ ๖ ตัว คือ ท, พ, ทุ, เธ, น, ติ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรतालฐาน ๖ ตัว คือ ท, พ, ทุ, เธ, ต, น, ติ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรโอภาฐาน ๓ ตัวคือ ม, ป, พ อยู่ใกล้กัน

บาทที่ ๕ ว่า **เอเตน สจเจน สวตถิ โหตุ** มีครุ ๖ ตัว คือ เอ, เ, ส, จ, เจ, ว, ติ อยู่ใกล้กัน, มีอักษรतालฐาน ๘ ตัว คือ เ, น, ส, น, ส, ต, ติ, ต อยู่ใกล้กัน

(๓) สมตาคุณ รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับ โดยแบ่ง ออกเป็น ๓ ประเภท คือ

ก. เกวลมทุสมตาคุณ มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สติด) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ข. เกวลมณัฐสมตาคุณ มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ธนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ค. มิสสกสมตาคุณ มีพยัญชนะสติดและธนิตผสมกัน

บาทที่ ๑ ว่า **ยักญจิ วิตต อธิ วา หุริ วา** เป็นมิสสกสมตาคุณ

บาทที่ ๒ ว่า **สคฺเคสุ วา ย รตน ปณิต** เป็นเกวลมทุสมตาคุณ

บาทที่ ๓ ว่า **น โน สม อตถิ ตถาคเตน** เป็นมิสสกสมตาคุณ

บาทที่ ๔ ว่า **อิทมปิ พุทุเธ รตน ปณิต** เป็นมิสสกสมตาคุณ

บาทที่ ๕ ว่า **เอเตน สจเจน สวตถิ โหตุ** เป็นมิสสกสมตาคุณ

สรุป คานานี้จัดเป็นมิสสกสมตาคุณ เพราะประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็ง ผสมกัน คือ มีธนิตอักษรอยู่ ๕ แห่ง คือ ที่ ญ, ถ ใน ญต, นิสาเมถ ในบาทที่ ๑, มี ถ ใน กโรถ ใน บาทที่ ๒, มี ข, ถ ใน รกขถ ในบาทที่ ๔, และไม่มีธนิตอักษรในบาทที่ ๓, และผสมอยู่กับสติดอักษร อื่น ๆ ที่มีฐานเดียวกันจำนวนมาก คือ ทัณฑฐาน อันได้แก่ ต, ส, ตา, นิ, ส, ถ, ส, ต, ต, ถ, น, ส, ติ, ทิ,

วา, จ, ต, โต, ห, น, ตี, ลี, ต, ส, เน, ถ, ต, ตา, โอฏฐฐาน อันได้แก่ มา, ฎ, เม, พ, เพ, เม, มา, ป, มา, ป, ป, ม

(๔) สุขุมลิตาคุณ ความนุ่มนวลชดช้อย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัททสุขุมลิตาคุณ รสความนุ่มนวลชดช้อย เพราะมีพยัญชนะสัทธจำนวนมาก, ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีธนิธอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิ, สมาส และสังโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัถฐสุขุมลิตาคุณ รสความนุ่มนวลชดช้อย เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในกาลานี้เป็น สัททสุขุมลิตาคุณ เพราะมีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมาก โดยมีธนิธอักษร ๕ พยางค์ มี ธ ใน อิธ ในบาทที่ ๑, มี ถิ, ถา ใน อตถิ, ตถาคเตน ในบาทที่ ๓, มี เธ ใน พุทเธ ในบาทที่ ๔, มี ถิ ใน สุวตถิ ในบาทที่ ๕ และไม่มีสนธิหรือสังโยคที่ออกเสียงยาก จึงประดับด้วยสุขุมลิตาคุณ

(๕) อัถฐพยัตติคุณ รสคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์กณโฑที่ก่อให้เกิดสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ ประเภท คือ

ก. สัทธอัถฐพยัตติคุณ อัถฐพยัตติคุณโดยศัพท์

ข. อัถฐอัถฐพยัตติคุณ อัถฐพยัตติคุณโดยอรรถ

ในกาลานี้เป็น สัทธอัถฐพยัตติคุณ เพราะไม่มีข้อความความซ้อนแย้งที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

๔.๕ สรุป

จากการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรัตนสูตรตามแนวคัมภีร์สัทททวิเสสด้านหลักภาษา พจนานุกรม ฉันทลักษณ์ และอรรถการ ผู้วิจัยสรุปได้ดังนี้ คือ

ด้านหลักภาษา มีคำศัพท์ที่สำเร็จรูปมาจากคำนาม คือบทที่ประกอบวิภัตตินาม มี นาม นาม คุณนาม สรรพนาม สมาส ตัทธิธ และกิตก์ รวมถึงบทนิบาตด้วย ได้แก่บทเหล่านี้ คือ ยานิ อิธ ภูตานิ สมาสตานิ ภูมมานิ วา อนตถิกเข สพเพ ภูตา สมฺนา อโถปิ สกุกจํ ภาสิตํ ตสมฺมา หิ เมตตํ มานุสฺสียา ปชาย ทิวา จ รตโต เย พลี เน อปฺปมตฺตา ยักฺกิณฺจิ วิตฺตํ หุริํ สคฺเคสุ ยํ รตนํ ปณฺตี น โน สมํ ตถาคเตน อิทมฺปิ พุทฺเธ เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ ขยํ วิราคํ อมตํ สกฺยมนิ สมฺมาหิโตเตน ฌมฺเมน สมํ ฌมฺเม พุทฺธเสฏฺโฐ สุจิ สมฺมาธิมานนฺตริกฺกณฺโณ สมฺมาธินา สโม ปุคฺคลา อฏฺฐสฺสํ ปสฺสฺสา จตฺตาริ เอตานิ ยุกานิ เต ทกฺขิณฺเอยยา สุตฺตสฺส สวากา เอเตสุ ทินฺนานิ มหปฺพลานิ สํเม สุปฺปยุตฺตา มนฺสา ทพฺเพน นิกฺกามิโน โคตมฺสาสนมฺหิ ปตฺติปตฺตา วิคฺยห ลทฺธา มุธา นิพฺพุตี ภูณฺฆมานา ยถา อินฺทขีโล ปรีวํ สีโต จตฺพุทฺธิ วาเตหิ อสมฺปกมฺปิโย ตถา อุปมํ สบฺบุริสํ โย อริยสจฺจานิ อเวจฺจ อริยสจฺจานิ คมฺภีรปญฺเณน สุเทสิตานิ อปิ ภูสฺปมตฺตา ภวํ อฏฺฐมํ สห เอว อสฺส ทสฺสนสมฺปทาย ตโย สุ ฌมฺมา ชหิตา สกฺกาย- ทิฏฺฐิ วิจิกฺกฉิตํ สีลพฺพตํ จตฺตฺติ อปาเยหิ วิปฺปมุตฺโต ฉ อภิจานานิ อภพฺพ กาคฺตุ โส กมฺมํ ปาปกํ กาเยน วาจาเยน อุทฺเตจฺสา ตสฺส ปฏฺฏิจฺจทาย อภพฺพตา ทิฏฺฐปทสฺส วุตฺตา วณฺปปคฺคเม พุสฺสสิตฺคเค คิมฺหาน- มาเส ปจฺมสมิ คิมฺเห ฌมฺมวํ นิพฺพานคามิ ปรมํ หิตาย วโร วรณฺณ วรโท วราหโรนฺนตฺโร ชีณํ ปุราณํ

นวิ สมภว วิรตจิตตตายติเก ภวสมิ ชีนพีชา อวิรุฬหิณนา อีรา อัย ปทีโป ตถาคคัม เทวมนุสสุปัชิตัม
พุทฺธัมมัม สัมมัม และคำกิริยาที่สำเร็จรูปมาจากกิริยาอาชยาต ประกอบด้วยบทเหล่านี้ คือ ภวนตุ
สุณนตุ นิสาเมถ กโรถ ทรนติ รกขถ อตถิ โหตุ อชฺฌมา ปริวณณยิ อาหุ วิชฺชติ โหนติ สียา วทามิ
ปสฺสติ วิภาวณติ อาทียนติ ภวนติ กโรติ อเทสยิ นิพฺพนติ นมสฺสาม

ด้านพจนานุกรมศัพท์ มีศัพท์ที่ปรากฏในรตนสูตร ตั้งแต่ศัพท์ที่หมายถึงพระรัตนตรัย
อมนุชยฺ มนุชยฺ และศัพท์ธรรมะ ประกอบด้วยศัพท์เหล่านี้ คือ รตน-ศัพท์ มีความหมาย ๓ อย่าง คือ
(๑) มาตราวัด (๒) แก้วแหวนเงินทอง และ (๓) ความเป็นผู้ประเสริฐ ซึ่งคำว่า รตน ในรตนสูตรนี้
หมายถึงผู้ประเสริฐ คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ พุทธ-ศัพท์ที่หมายถึงพระพุทธเจ้า มี
๓๒ ศัพท์ และศัพท์ที่หมายถึงพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน มี ๗ ศัพท์ ธมม-ศัพท์ มีความหมาย ๑๘
อย่าง สัม-ศัพท์ มีความหมาย ๒ อย่าง คือ (๑) หมายถึง พระสงฆ์ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน
๕ ศัพท์ และ (๒) หมายถึง หมู่, คณะ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๒๙ ศัพท์ที่หมายถึง อมนุชยฺ
มีเทวดา เป็นต้น มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๑๔ ศัพท์ ศัพท์ที่หมายถึงกำหนดอมนุชยฺ ๘
จำพวก ศัพท์ที่หมายถึง มนุชยฺ-บุคคล-สัตว์ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๖ ศัพท์ และศัพท์ที่
หมายถึง บุคคล-สัตว์ อีก ๑๓ ศัพท์ ศัพท์ที่หมายถึง บัณฑิต มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๒๕
ศัพท์ ศัพท์ที่หมายถึง ความประเสริฐ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๒๖ ศัพท์ ศัพท์ที่หมายถึง
บาป-ความชั่ว มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๑๒ ศัพท์ ศัพท์ที่หมายถึง ภาสิต-คำพูด มีศัพท์ที่ใช้
ในความหมายเดียวกัน ๑๓ ศัพท์ ศัพท์ที่หมายถึง จิตใจ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๖ ศัพท์
และศัพท์ที่หมายถึง พระนิพพาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๔๖ ศัพท์

ด้านฉันทลักษณ์ มีปรากฏฉันทประเภติดูกุฎฎฉันท ๑๑ พยางค์ ๓ ประเภท คือ

๑. อินทรวิเชียรคาถา ว่า อินฺทาทิกถา ตา วชิรา ชคา โค คาถาที่มี ต ต ช คณะ และ
ครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า อินทรวิเชียร (หรือ) ชื่อว่า วชิรคาถาที่มี อินท ศัพท์อยู่หน้า

๒. อุเปนทรวิเชียรคาถา ว่า อุปาทิกถา สาว ชตา ชคาโค คาถาที่มี ช ต ช คณะ และ
ครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า อุเปนทรวิเชียร (หรือ) ชื่อว่า วชิรา คาถาที่มี อุป ศัพท์อยู่หน้า

๓. วิธวังกมาลาคาถา ว่า วิธวังกมาลา ตโย ตา ครุ เทว คาถาที่มี ต คณะ ๓ คณะ
และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า วิธวังกมาลา

และชคตฉันท ๑๒ พยางค์ ๒ ประเภท คือ

๑. วังสัฏฐคาถา ว่า วทนติ วสฺสฐมมํ ชตา ชรา คาถาที่มี ช ต ช ร คณะนี้ ท่าน
กล่าวว่า วังสัฏฐะ

๒. อินทรวงศ์คาถา ว่า สา อินฺทวํสา ชลฺย ตถ ตา ชรา คาถาที่มี ต ต ช ร คณะ ชื่อ
ว่า อินทรวงศ์ โดยแท้

ด้านอลังการ เฉพาะที่นำเสนอ มีปรากฏสัททาลังการ ๕ อย่าง ประกอบด้วย

๑. ปสาทคุณ รสคำกระจำจัดเจน มี ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้อย่าง

ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

๒. มธูรตาคุณ รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในคาถานี้เป็น ปทา สัตติมธูรตา คือมีเสียง
คล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตราเหมือน กันไว้อย่าง

๓. สมตาคุณ รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับมี ๓ อย่าง คือ

ก. เกวลมทุสมตา มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สัท) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ข. เกวลพญทุสมตา มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ธนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ค. มิสสกสมตา มีพยัญชนะสัทและธนิตผสมกัน

๔. สุขุมาลตาคุณ ความนุ่มนวลชัดเจน มี ๒ อย่าง คือ

ก. สัทสุขุมาลตาคุณ รสความนุ่มนวลชัดเจน เพราะมีพยัญชนะสัทจำนวนมาก, ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีธนิตอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิ, สมาส และสังโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อตฺตสุขุมาลตาคุณ รสความนุ่มนวลชัดเจน เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

๕. อตฺตพยัตติคุณ รสคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์กิริยาที่ก่อให้เกิดข้อสงสัย ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ อย่าง คือ

ก. สัทอตฺตพยัตติคุณ อตฺตพยัตติคุณโดยศัพท์

ข. อตฺตอตฺตพยัตติคุณ อตฺตพยัตติคุณโดยอรรถ

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

งานวิจัยเรื่อง ศึกษาวิเคราะห์บทบาทลีในรตนสูตร ตามแนวคัมภีร์สหทาวีเสส มีวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้คือ (๑) เพื่อศึกษาความเป็นมาและความสำคัญของรตนสูตร (๒) เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาคัมภีร์สหทาวีเสส (๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์บทบาทลีในรตนสูตร ตามแนวคัมภีร์สหทาวีเสส สามารถสรุปผลการวิจัยได้ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาประวัติความเป็นมาและความสำคัญของรตนสูตรทำให้ทราบได้ว่า คำว่า รตน มีปรากฏความหมายอยู่ ๓ อย่าง คือ มาตราวัด แก้วแหวนเงินทอง และ ความประเสริฐ แต่ในรตนสูตรอันเป็นพระปริตรที่นิยมสวดในงานมงคลต่าง ๆ โดยชื่อและความหมายตามที่ปรากฏหมายถึง พระรัตนตรัย คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า และพระสังฆเจ้า ซึ่งเป็นรัตนอันประเสริฐเพราะนำพาให้เกิดความยินดีปราโมทย์แก่ผู้พบเห็น

นอกจากนั้น คำว่า รตน นี้ ยังเป็นชื่อของสิ่งที่ทำให้งดงาม มีค่ามาก ซึ่งไม่ได้ เห็นยาก และเป็นของบริโภคใช้สอยของผู้สูงส่ง ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า “วัตถุใดทำให้เกิดความยำเกรง มีค่ามาก ซึ่งไม่ได้ หาได้ยาก เป็นของใช้ของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม เพราะเหตุนั้น วัตถุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า รัตนะ” แต่ในรตนสูตรนี้ หมายถึงพระพุทธรูปพจน์ที่กล่าวถึงคุณของพระรัตนตรัย คือ พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ และพระสังฆคุณ รตนสูตรปรากฏอยู่ในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะและขุททกนิกาย สุตตันตปิฎก และอรรถกถา ในขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ และขุททกนิกายสุตตันตปิฎก ได้พรรณนาแสดงประวัติความเป็นมาว่า

ณ กรุงเวสาลีนครหลวงแห่งแคว้นวัชชี ได้ประสพภัยพิบัติอย่างร้ายแรง ๓ ประการในคราวเดียวกัน คือ ๑. พุพพิกษภัย ข้าวยากหมากแพง ๒. อมฤตภัย ภูตผีปีศาจทำร้าย ๓. โรคภัย เกิดโรคระบาดคร่าชีวิตผู้คน

ชาวเมืองวัชชีได้กราบทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าไปกรุงเวสาลี และพระพุทธเจ้าก็ทรงรับนิมนต์เพราะทรงเห็นว่า หากพระองค์เสด็จไปกรุงเวสาลี ประโยชน์ ๒ อย่างจักเกิดขึ้น คือ พระองค์จะแสดงรตนสูตรในสมาคมนั้น เป็นเหตุให้ชาววัชชีได้ดวงตาเห็นธรรมบรรลุมรรคผลเป็นอันมาก และอีกประการหนึ่ง คือ ภัยพิบัติทั้งหลาย จะสงบลงเพราะการเสด็จไปของพระองค์

เมื่อถึงกำหนดวันเวลาตามที่ได้ทรงรับนิมนต์ พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับยืนที่ประตูพระนครเวสาลี รับสั่งให้พระอานนทเถระเรียนรตนสูตร มีเนื้อความกล่าวสัจจะอันอาศัยคุณพระรัตนตรัยเพื่อกำจัดอุปัทวันตรายทั้งหลายภัยพิบัติทั้งปวง

พระอานนทเถระเที่ยวทำการประพรมน้ำพระพุทธมนต์ไปทั่วกรุงเวสาลีแล้วได้มาเฝ้าพระพุทธองค์ ณ ที่นั้น ชาวพระนครเวสาลีที่หายป่วยติดตามพระเถระมาเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ด้วยเป็น

จำนวนมาก ที่ประชุมนั้นได้กลายเป็นมหาสมาคม พระพุทธเจ้าได้ตรัส รตนสูตรซ้ำในมหาสมาคมนั้น เมื่อจบเทศนา อุปัทวันตรายทั้งหลายภัยพิบัติทั้งปวงได้สงบลง ความสุขสวัสดิแผ่ไปทั่วแคว้นวัชชี

แม้เหล่าเทวดามีพระอินทร์เป็นประธาน รวมถึงเหล่านคราษทั้งหลายก็พากันทำการ สักการะพระพุทธเจ้าเป็นจำนวนมาก

เหตุการณ์ที่พระพุทธเจ้าตรัสรตนสูตรและเสด็จเข้าสู่ภาคพิภพนี้เกิดขึ้นในระหว่างพรรษา ที่ ๒ หลังการตรัสรู้ อรรถกถาขุททกนิกาย สุตตันปิฎก กล่าวว่า ครั้นพุทธกาลนั้น ได้มีการประชุมใหญ่ อย่างที่ไม่เคยมีปรากฏมาก่อน ๓ ครั้งเท่านั้น คือ

(๑) ยมกปาฏิหาริย์สมาคม ได้แก่ การชุมนุมใหญ่ในคราวที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงยมก ปาฏิหาริย์

(๒) เทโวโรหนสมาคม ได้แก่ การชุมนุมใหญ่คราวที่พระพุทธเจ้าเสด็จลงจากการจำ พรรษาที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์

(๓) คังโคโรหนสมาคม ได้แก่ การชุมนุมใหญ่ในคราวที่พระพุทธเจ้าเสด็จลงแม่น้ำคงคา สมัยที่กรุงเวสาลีเกิดภัยพิบัติร้ายแรงครั้งนี้

เพราะฉะนั้น รตนสูตรจึงเป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงรับสั่งให้พระอานนทเถระสวด เป็นองค์แรก มีอานุภาพในการขจัดปัดเป่าภัยพิบัติทั้งหลายให้อันตรธานหายไปสิ้นอย่างฉับพลัน และ เกิดความสุขสวัสดิ

จากข้อความที่ได้นำเสนอมานี้ผู้วิจัยสรุปได้ว่า รตนสูตรหรือรตนปริตร เป็นพระพุทธพจน์ ที่ว่าด้วยคุณค่าและอานุภาพของพระรัตนตรัย คือ พระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นพระสูตรที่ พระพุทธเจ้าประทานแก่ชาวเมืองเวสาลี เมื่อคราวประสบวิกฤตการณ์ต่าง ๆ เนื้อความกล่าวถึงคุณ ของพระรัตนตรัยอันเป็นที่พึ่งทางใจอันเกษม และเน้นคุณธรรมที่สามารถน้อมมารำลึกถึงและปฏิบัติ ตามได้ คือลดละกิเลสให้จางคลายไปโดยลำดับ โดยนำเอาพระคุณที่อยู่ในพระรัตนตรัยมาเป็น แนวทางและเป้าหมายในการปฏิบัติ เช่น สมာธิคุณอันยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้าและการปฏิบัติตนของ พระสงฆ์อันเรียบง่ายไม่มีบาปให้ปกปิด รตนสูตรพระพุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นว่า ชีวิตที่มีคุณค่าตาม หลักพระพุทธศาสนานั้นต้องลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง โดยมีแก่นแท้อยู่ที่การจัดความเห็นแก่ตัวลงโดย ลำดับจนหมดสิ้นไป จึงจะเข้าถึงพระนิพพานอันเป็นคุณค่าสูงสุดได้

จากข้อมูลที่ได้ศึกษาประวัติความเป็นมาคัมภีร์บาลีกลุ่มสัททวิเสสอันเป็นคัมภีร์พื้นฐาน การศึกษาพระไตรปิฎก มีความจำเป็นอย่างมากที่จะต้องศึกษาหลักภาษาให้เข้าใจอย่างละเอียดลึกซึ้ง ตามคัมภีร์หลักกลุ่มสัททวิเสสให้ครบถ้วนเสียก่อน คำว่า สัททวิเสส แปลว่า ไวยากรณ์พิเศษ คือ กลุ่มไวยากรณ์ภาษาบาลีที่เป็นหลักสำคัญในการศึกษาเรียนรู้และวินิจฉัยค้นคว้าหลักธรรมใน พระไตรปิฎก ความจริง ชื่อว่า สัททวิเสส คือกลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์เป็นหลัก แต่ยังมีคัมภีร์อื่นที่ว่าด้วย หลักภาษาซึ่งไม่จัดเป็นไวยากรณ์ เมื่อรวมกลุ่มคัมภีร์ทั้งหมดที่เป็นหลักในการศึกษาพระไตรปิฎก อาจ แบ่งออกได้ ๔ ประเภท คือ

๑) กลุ่มคัมภีร์ที่เป็นไวยากรณ์แสดงหลักภาษา มีคัมภีร์กัจจายณะ เป็นต้น

๒) กลุ่มคัมภีร์พจนานุกรมศัพท์ มีคัมภีร์อภิธานปิปปิกา เป็นต้น

๓) กลุ่มคัมภีร์ฉันทลักษณ์ กฎเกณฑ์วางคำครุและลหุเป็นแบบต่าง ๆ มีคัมภีร์วุตโตทัย ฉันทโมมัญชรี เป็นต้น

๔) กลุ่มคัมภีร์อสังการ มีการตกแต่งเสียงและความหมายให้ภาษามีความไพเราะ มีคัมภีร์สุโธธาสังการ เป็นต้น

เมื่อได้ศึกษากลุ่มคัมภีร์สหทวิเสสดังที่ได้กล่าวมาแล้วจะเกิดประโยชน์ดังต่อไปนี้

๑) อักษรโกศลลดา มีความฉลาดในอักษร เห็นอักษรตัวหนึ่งสามารถแยกธาตุ แยกปัจจัย หาสภาวะธรรม หาบัญญัติ หาปรมาตถ์ได้ทั้งหมด

๒) ปทโกศลลดา มีความฉลาดในบท เห็นบทแล้ว สามารถบอกได้ว่า บทนี้เป็นบทอะไร เช่น คำกิริยาคว่า วุนทติ แปลว่า ย่อมไหว้ ความจริงคำนี้พอศึกษาให้ละเอียดลึกซึ้งแล้วสามารถนำมาใช้เป็นคำนามได้ คือหลัง วุนทติ ลง สิ วิภัตติ แล้วลบ สิ ทิ้ง วุนทติ จึงแปลได้อย่างหนึ่งว่า บุคคลผู้ไหว้อยู่ หรือคำศัพท์ที่เราคุ้นเคยกัน คือ คำว่า อโหสิ ซึ่งเป็นคำกิริยา แต่สามารถนำไปย่อเข้ากับบทนามทำให้เป็นบทสมาสได้ คือ อโหสิ + กम्म มีรูปเป็น อโหสิกम्म แปลว่า กรรมที่ให้ผลแล้ว ให้ในลักษณะที่ว่า ถึงเวลาที่กรรมจะให้ผล แต่ว่ากรรมนั้นอ่อนกำลังลงกลายเป็นอโหสิกรรมไป

๓) ปัตถโกศลลดา ความเป็นผู้ฉลาดในเนื้อความของบท

๔) พหูชนหิตการตา เป็นประโยชน์ต่อชนหมู่มาก เมื่อศึกษาเข้าใจแล้ว จะนำไปเทศน์แสดง ปาฐกถา หรือบรรยาย ย่อมจะทำให้เกิดประโยชน์ต่อผู้ฟังตลอดเวลา เพราะสามารถแสดงธรรมได้อย่างถูกต้อง ตรงประเด็นชัดเจนชัดคำ

๕) ธัมมทายาทตา เป็นธรรมทายาทของพระพุทธศาสนา เป็นผู้ควรรับมรดกคือธรรมไว้ พร้อมทั้งอานิสงส์

๖) สาสนายุสันตติตตา เมื่อศึกษาและสร้างคัมภีร์เหล่านี้ จะได้ช่วยกันต่ออายุพระพุทธศาสนากันไป

๗) ธัมมานุธัมมจาริตา สามารถนำธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ไปประพฤติปฏิบัติให้สมควรแก่ธรรมได้

๘) อนุตตรา สมัตถิตา สามารถบรรลุธรรมที่สูงส่งได้อย่างไม่ยากเย็น

๙) สัมโมทณียตา มีจิตเบิกบานเมื่อประพฤติธรรมแล้ว

เมื่อไม่ได้ศึกษาคัมภีร์สหทวิเสสแล้วอ่านบาลีพระไตรปิฎก ก็จะมีสงสัยทุกบท เพราะฉะนั้นโบราณจารย์ท่านจึงได้เขียนประพันธ์เป็นคาถาสั้น ๆ ถอดเป็นภาษาไทยว่า

นิรุกติปชิตเขียน

หวังเพียงเพียรเรียนพระไตร

ทุก ๆ บทย่อมสงสัย

ดุจช้างไป ไร้ดวงตา

แต่ในขณะเดียวกัน ถ้าได้ศึกษาคัมภีร์สหทวิเสสแล้ว เห็นศัพท์ไหน เห็นบทไหนก็ตาม ก็ไม่มีความสงสัย และเป็นผู้มีความมั่นใจในคำศัพท์ทุกศัพท์ที่ตนเองเรียนมา ด้วยเหตุนี้ คัมภีร์สหทวิเสสจึงมีความสำคัญอย่างมากต่อการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก ซึ่งมี ๔ กลุ่มตามที่ได้กล่าวมาแล้ว

จากการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรัตนสูตรตามแนวคัมภีร์สหทวิเสสด้านหลักภาษา พจนานุกรม ฉันทลักษณ์ และอสังการ ผู้วิจัยสรุปได้ดังนี้ คือ

ด้านหลักภาษา มีคำศัพท์ที่สำเร็จรูปมาจากคำนาม คือบทที่ประกอบวิภัตตินาม มี นาม นาม คุณนาม สรรพนาม สมาส ตัทธิศ และกิตก์ รวมถึงบทนิบาตด้วย ได้แก่บทเหล่านี้ คือ ยานิ อธิ ภูตานิ สมาสตานิ ภูมมานิ วา อนตลิกเข สพเพ ภูตา สุมนา อโถปี สกุกจจ ภาสิตํ ตสฺมา หิ เมตตํ มานุสฺสียา ปชาย ทิวา จ รตโต ยะ พลี เน อปฺปมตฺตา ยํภิจจ วิตฺตํ หุริ สคฺเคสุ ยํ รตนํ ปณฺตี น โน สมํ

และชดด้ฉันท์ ๑๒ พยางค์ ๒ ประเภท คือ

๑. วังสัทธรรคาถา ว่า **วทนติ วสฺสจฺมมํ ชตา ชรา** คาถาที่มี ช ต ช ร คณะนี้ ท่านกล่าว ว่า วังสัทธรร

๒. อินทรวงศ์คาถา ว่า **สา อินทวสา ชลฺยตถ ตา ชรา** คาถาที่มี ต ต ช ร คณะนี้ ชื่อว่า อินทรวงศ์ โดยแท้

ด้านอสังการ เฉพาะที่นำเสนอ มีปรากฏสัททาลังการ ๕ อย่าง ประกอบด้วย

๑. **ปสาทคุณ** รสคำกระจำงชัดเจน มี ๒ อย่าง คือ

ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน

ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย

๒. **มธรรตาคณ** รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในคาถานี้เป็น ปทาสัตตมธรรตาคณ คือมีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตราเหมือน กันไว้ใกล้กัน

๓. **สมตาคณ** รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับมี ๓ อย่าง คือ

ก. เกวลมธุสมตาคณ มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สัทธ) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ข. เกวลมธุสมตาคณ มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ธนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก

ค. มิสสกสมตาคณ มีพยัญชนะสัทธและธนิตผสมกัน

๔. **สุขุมลตาคณ** ความนุ่มนวลชดช้อย มี ๒ อย่าง คือ

ก. สัทสุขุมลตาคณ รสความนุ่มนวลชดช้อย เพราะมีพยัญชนะสัทธจำนวนมาก, ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วน ๆ โดยมีธนิตอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิ, สมาส และสังโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี

ข. อัธสุขุมลตาคณ รสความนุ่มนวลชดช้อย เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

๕. **อัธยัตติคุณ** รสคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์กิริยาที่ก่อให้เกิดข้อสงสัย ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒ อย่าง คือ

ก. สัทอัธยัตติคุณ อัธยัตติคุณโดยศัพท์

ข. อัธยัตติคุณ อัธยัตติคุณโดยอรรถ

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเรื่อง ศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรัตนสูตร ตามแนวคัมภีร์สัทททวิเสส เป็นการศึกษาวิธีการวิเคราะห์ในประเด็นการสร้างคำศัพท์ทางหลักภาษาคือไวยากรณ์ ฉันทลักษณ์ พจนานุกรม และอสังการ เป็นกรณีศึกษาเพื่อให้ทราบลักษณะและวิธีการวิเคราะห์บทบาลีในพระสูตรหนึ่งเท่านั้นจะเป็นประโยชน์ต่อนักศึกษาบาลี

นอกจากนั้น งานวิจัยเรื่องนี้ จะเกิดประโยชน์ต่อคณะสงฆ์ พุทธศาสนิกชนโดยทั่วไป และหน่วยงานภาครัฐและเอกชนที่รับผิดชอบเรื่องการจัดการศึกษาภาษาบาลีในประเทศไทยด้านต่าง ๆ ดังนี้

๑. เกิดความความตระหนักถึงคุณค่าของการศึกษาคัมภีร์สัททวิเสสก่อนการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก และมีความรับผิดชอบต่อการศึกษาพระพุทธพจน์

๒. สามารถนำผลวิจัยมาเป็นตัวอย่างในการกำหนดนโยบายหลักสูตรและการจัดศึกษาของคณะสงฆ์ไทยอันจะทำความเข้าใจถึงเนื้อหาสาระของคัมภีร์สัททวิเสสเป็นคัมภีร์ที่พระโบราณจารย์ได้รวบรวมเรียบเรียงเพื่อเป็นกุญแจไขข้อข้องใจในหลักธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า เพื่อช่วยต่อการศึกษาศาสนาพระไตรปิฎก

ยังมีประเด็นที่เป็นสาระสำคัญที่น่าสนใจศึกษาค้นคว้า คือหลักธรรมในพระพุทธศาสนาตลอดระยะเวลาที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศนั้น มีเป็นจำนวนมากที่พุทธบริษัทยังไม่มีโอกาสได้ศึกษาค้นคว้าโดยตรงอาจเป็นด้วยเงื่อนเวลาหรือขาดผู้รู้ชี้แนะ และยังมีพระสูตรอีกมากที่ควรนำมาศึกษาวิเคราะห์ตามหลักคัมภีร์บาลีสัททวิเสสเพื่อเป็นแบบอย่างที่จะกระตุ้นให้ผู้แรกศึกษาได้มีข้อมูลเป็นเบื้องต้น ดังนั้น จึงควรผลิตงานวิจัย อันจะเป็นการช่วยกันเผยแผ่พระพุทธศาสนาและเป็นการจรรโลงรักษาพระพุทธศาสนา มีพระสูตรที่ควรศึกษาวิเคราะห์อื่น ๆ อีกจำนวนมาก เช่น

๑. ศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในกรณียเมตตสูตร ตามแนวคัมภีร์สัททวิเสส

๒. ศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในโพชฌังคสูตร ตามแนวคัมภีร์สัททวิเสส

บรรณานุกรม

(ก) ข้อมูลปฐมภูมิ

- มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕
- _____. พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙
- _____. อรรถกถาภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๓๒
- _____. ฎีกาภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- _____. ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๓๙, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี. ฉบับสยามรัฐ, ๒๕๒๕.
- _____. พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาแปล. ชุด ๙๑ เล่ม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

(ข) ข้อมูลทุติยภูมิ

- ทรัพย์ ประกอบสุข. “กิริยาอาชยัตในบาลีไวยากรณ์มูลกัจจายน์” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย) มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๑๙.
- ทองพูล บุญยมลิก. “สนธิและสมาสในคัมภีร์มูลกัจจายน์” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย) มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑.
- ธีรยุทธ สุนทร. “การสร้างนามศัพท์และสมาสในเรื่องนโลปาขยาน” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย) มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑.
- นายทศพร ศรีคำ. กรมเกลียว วรรณพหุติฉินท์
- นางนันทวรรณ ฝาตา วิทยานิพนธ์เรื่องศึกษาวิเคราะห์บทสวดมนต์พุทธอัฐฐขยมงคลคาถา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, พ.ศ. ๒๕๔๙
- บำรุง ชำนาญเรือ. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องกิตกในคัมภีร์สัททนิติปกรณ์” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย) มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑.
- ประโชค ชัยสุวรรณ. “การศึกษาเรื่องตัตติในคัมภีร์รูปลัทธิปกรณ์” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย) มหาวิทยาลัยจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.
- ปฐมพงษ์ โพธิ์ประสิทธิ์นันท์. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ภาษาสันสกฤต ในคัมภีร์ลลิตวิสูตร” วิทยานิพนธ์ มหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย) มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๖.

พระคันธสาราภิวังศ์ **วุดโตทยมัญชรี** จัดพิมพ์โดยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาศีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม พิมพ์ที่โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร พฤษภาคม ๒๕๕๕.

_____ **.เนตติปกรณ์แปลและอธิบาย.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก. ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๐.

_____ **.กัจจายนสารมัญชรี.** กรุงเทพมหานคร : ธีระการพิมพ์, ๒๕๓๘.

_____ **.ศึกษาวีธีเจริญสติ ด้วยภาษ่ง่าย ๆ** พิมพ์ครั้งที่ ๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๔๘ พิมพ์ที่สำนักพิมพ์ธรรมดา ๑๑๓ หมู่บ้านจินดาธานี หมู่ ๑๐ ถนนบรมราชชนนี แขวงศาลาธรรมศพน์ เขตทวีวัฒนา กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๓๐.

_____ **.พระอภิธรรมเป็นพระพุทธรูป และประวัติคัมภีร์สัททาวิเสส** กรุงเทพมหานคร: หจก. ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๗.

_____ **.สังวรรณนามัญชรี** จัดพิมพ์โดยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาศีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม พิมพ์ที่โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร กุมภาพันธ์ ๒๕๔๕

_____ **พระครูอรุณธรรมรังษี (เอี่ยม สิริวงโณ) มนต์พิธี** พิมพ์ครั้งที่ ๓ โรงพิมพ์อักษรสมัย (๑๙๙๙) ๑๖๒/๑๓-๑๕ ซอยศิริโสภา ถ. บำรุงเมือง แขวงสำราญราษฎร์ เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร, ๑๐๒๐๐

_____ **พระญาณาลังการเถระ. ปทวิจาร คัมภีร์ประมวลศัพท์ไวยากรณ์บาลี.** แปลเรียบเรียงโดย

จำรูญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๗.

_____ **พระธรรมกิตติมหาเถระ. พาลาวตาโร.** ลำปาง : โรงพิมพ์จิตวัฒนาการพิมพ์, ๒๕๔๑.

_____ **พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) คำวัด** พิมพ์ครั้งที่ ๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๔๘ พิมพ์ที่โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง ๒๒๓ ถนนบำรุงเมือง เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร ๑๐๒๐๐

_____ **พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์** พิมพ์ครั้งที่ ๑๐ พ.ศ. ๒๕๔๖ พิมพ์ที่บริษัท เอส.อาร์.พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด

_____ **พระธัมมรักขิต เมตตามาวนา** พิมพ์ครั้งที่ ๔ พ.ศ. ๒๕๔๗ พิมพ์ที่โรงพิมพ์ บริษัทสหธรรมิก จำกัด

_____ **พระนันทปัญญาจารย์ จุฬคันถวงศ์ อาจารย์สิริ เพ็ชรไชย แปล** พิมพ์ครั้งแรก ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๔๖ พิมพ์ที่บริษัทนาเพรส แอนด์ กราฟิค จำกัด ๔๘/๒๙-๓๑ ซอยจุฬา ๒ ถนนบรรทัดทอง แขวงวังใหม่ เขตปทุมวัน กรุงเทพมหานคร ๑๐๓๓๐

_____ **พระพุทธรูปยิมหาเถระ ปทรูปสิทธิ** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ธรรมสภา ๓๕/๒๗๐ ถ.จรัลสนิทวงศ์ ๖๒ เขตบางพลัด กรุงเทพมหานคร, ๒๕๔๓.

_____ **.ปทรูปสิทธิมัญชรี** แปลและอธิบายโดยพระคันธสาราภิวังศ์ พิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๗ หจก.

_____ ไทยรายวันการพิมพ์ ๔๔/๘๐-๘๑ ซอยบุญมงคล ถนนก้านน้มน้ำ แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๕๐

_____ **พระมหาโกมล กมโล (แก้วดี).** “การศึกษาเปรียบเทียบค่านามในคัมภีร์ปทรูปสิทธิและลขุสัทธานตเกมุที” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘.

_____ **พระมหา นิมิตร ธรรมสาโร. ปทวิจารที่ปนี.** กรุงเทพมหานคร : หจก. ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๗.

_____ **พระมหาปฐมพงษ์ งามล้วน. ประวัติภาษาบาลี.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รำไทยเพรสเซนเตอร์, ๒๕๓๔

พระมหาสมปอง มุทิโต. **อภิธานวรรณนา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัทประยูรวงศ์ พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗.

พระมหาเวทย์ วรรณ. **ปทฺฐปทีธิเบื้องต้น เล่ม 1**, กรุงเทพมหานคร : บริษัทสหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๖

พระโมคคัลลานมหาเถระ. **อภิธานปทีปิกา และ อภิธานปทีปิกา สัจ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระราชสมณต์มณี **ธรรมาวลี** พิมพ์ที่ห้างหุ้นส่วนจำกัด โรงพิมพ์กิตติวรรณ ๖๕๖/๑๘๗ ซอยศรีทองดี ถนนจรัญสนิทวงศ์ แขวงบางยี่ขัน เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร. ๑๐๗๐๐ พ.ศ. ๒๕๑๙

พระวิสุทธาจารย์มหาเถระ **ธาวัตถสังคหปาฐนิสสยะ** คณะผู้ปริวรรต โดยพระราชปริยัติโมลี (อุปสโม) นายเสรี อาจสาคร นายวิชานนท์ สำน้อย พิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๓๕ พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุ ท่าพระจันทร์ กรุงเทพมหานคร ๑๐๒๐๐

พระศรีสุทธิพงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม), **ปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี-ไทย** จัดพิมพ์เผยแพร่โดย กองทุนการเผยแผ่พุทธธรรม พิมพ์ที่ห้างหุ้นส่วนจำกัด เทคนิค ๑๙ ๕๐๙/๔๕๑-๔๕๒ จรัญสนิทวงศ์ ๗๕ แขวงบางพลัด เขตบางกอกน้อย กรุงเทพมหานคร ๑๐๗๐๐

พระศรีสุธรรมมณี (บุญเทียม ภาณินโท), **ศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ปริตคณัฐ**, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาศีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๕๖.

พระสังฆรักขิตะ. **สุโพธาลังการฎีกา**. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์กระทรวงมหาดไทยและกรมการศาสนา, ๒๕๐๗.

พระสังฆรักขิตมหาสามี **สุโพธาลังการมัญชรี** พระคันธसारากิวงศ์ แปลและอธิบาย พิมพ์ครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๔๖ พิมพ์ที่ หจก. ไทยรายวันการพิมพ์ ๔๔/๘๐-๘๔ ถนนกำนันมนัส ซอยบุญมงคล แขวงบางขุนเทียน เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร

พระสัทธัมมโชติपालเถระ. **กัจจายนสูตรนิตเทส คัมภีร์อธิบายสูตรกัจจายนไวยากรณ์**. ปริวรรต โดย พระมหานิมิตร ธมมสาโร. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕.

พระสิริมงคลอาจารย์. **มังคลัตถทีปนี ภาษาไทย ภาค ๑**, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔

พระอัครกวีสเถระ. **สัททนีติ ปทมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์**. แปลโดยพระมหานิมิตร ธมมสาโร และคณะ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๖

_____ **สัททนีติ ธาตุมาลา คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์**. แปลโดยพระมหานิมิตร ธมมสาโร และคณะ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๖.

มหาอำมาตย์ จตุรงค์พล. **อภิธานปทีปิกาฎีกา**. ปริวรรตโดยพระศรีสุทธิพงศ์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ เทคนิค (๑๙), ๒๕๒๗.

มิลินทปัญหา งานฉลองพระชนมายุ ๘๐ พรรษา สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒนมหาเถร) สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๓๖ วัดปากน้ำภาษีเจริญ กรุงเทพมหานคร พิมพ์ฉลองพระเดชพระคุณเชิดชูพร

เกียรติ พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วัดมหาธาตุ ท่าพระจันทร์

กรุงเทพมหานคร ๑๐๒๐๐

มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, **วิสุทธิมรรค** (หุติยภาค) ฉบับภูมิพลโลกิขุ เป็นที่ระลึกในโอกาสฉลองครบ ๒๐๐ ปี
แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๕๒๕ พิมพ์ที่โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ ในบริเวณวัดสระ
เกศ ถนนจักรพรรดิพงษ์ กรุงเทพมหานคร

ราชบัณฑิตสถาน. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตสถาน**. พ.ศ. ๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร
: โรงพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๓๘

เวทย์ บรรณกรกุล. รศ. **การศึกษาวิเคราะห์บทบาทในคัมภีร์บาลีพระพุทธศาสนาเถรวาท**,
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาสีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, พ.ศ.
๒๕๕๖.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. **พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน** พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ปยุตฺตมมหาเถร), **คัมภีร์วุดโตทัยปกรณ**, มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
จัดพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานออกเมรุศพ สมเด็จพระธีรญาณมุนี (ปยุตฺตมมหาเถร)
๒๒ ธันวาคม ๒๕๒๗.

ผลงานเด่น
สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ชื่อผลงาน “ศึกษาวิเคราะห์บทบาทบาลีในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สหททาวีเสส”	งานวิจัยเรื่อง ศึกษาวิเคราะห์บทบาทบาลีในรตนสูตร ตามแนวคัมภีร์สหททาวีเสส เกิดจากความสนใจที่จะศึกษาบทบาท โดยรูปศัพท์และความหมาย เพราะการศึกษาคำสอนของพระพุทธเจ้าที่นับว่าเป็นการศึกษาที่ใกล้เคียงพุทธดำรัสที่สุด คือ การศึกษาพระพุทธพจน์จากภาษาบาลี ฉะนั้น ความรู้ความเข้าใจในหลักธรรมของพระพุทธเจ้าได้ โดยถูกต้องสมบูรณ์แบบนั้น ขึ้นอยู่กับความรู้ความแตกฉานในหลักภาษาบาลีเป็นสำคัญ ผู้จะมีความรู้ภาษาบาลีได้อย่างแตกฉานจะต้องศึกษาคัมภีร์หลักภาษาบาลีโดยตรง คือ คัมภีร์สหททาวีเสส อันได้แก่ กลุ่มคัมภีร์ประเภทแสดงหลักภาษาบาลี กลุ่มคัมภีร์ประเภทพจนานุกรม กลุ่มคัมภีร์ประเภททฎกฏเกณฑ์ วิธีร้อยกรองภาษาบาลี และกลุ่มคัมภีร์ประเภทแสดงกลวิธีการแต่งภาษาบาลี จึงนับได้ว่าการศึกษาคัมภีร์กลุ่มสหททาวีเสส มีความจำเป็นอย่างยิ่งต่อกุลบุตรผู้ใคร่ในการศึกษาบาลีพระไตรปิฎก ในงานวิจัยนี้ คือ รตนสูตร
ทำอะไร	๑. เพื่อศึกษาความเป็นมาและความสำคัญของรตนสูตร ๒. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาคัมภีร์สหททาวีเสส ๓. เพื่อศึกษาวิเคราะห์บทบาทบาลีในรตนสูตร ตามแนวคัมภีร์สหททาวีเสส
ใครเป็นคนทำ	พระราชวรดิฐ, ดร. พระเมธีวราญญ, ดร. พระมหาสุรชัย วราสโม, ดร. พระมหาสมลักษณ์ คนธสาโร, ดร. พระมหาภูมิชาย อคฺคปัญโญ, ดร. พระมหาโกมล กมล อาจารย์ประจำมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบพิตศึกษาพุทธโฆส นครปฐม โดยได้รับงบประมาณอุดหนุนโครงการวิจัยจากมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบพิตศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
ทำอย่างไร	โครงการวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์บทบาทบาลีในรตนสูตร ตามแนวคัมภีร์สหททาวีเสส” ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาประมวลองค์ความรู้เนื้อหาคัมภีร์ที่เป็นเครื่องมือก่อนการศึกษาพระไตรปิฎก ใช้วิธีวิจัยเชิงเอกสาร (Document Research) เพื่อให้ได้คำตอบตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ โดยมีวิธีดำเนินการศึกษา ดังนี้ ๑. ศึกษารวบรวมประมวลความรู้คัมภีร์เครื่องมือการศึกษาบาลีพระไตรปิฎกที่แสดงสาระสำคัญของหลักภาษาบาลี เช่น กัจจายนะ ปทบุปฺพิธิ อภิธาน วุตโตทัย และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง ๒. คัดเลือกบทบาทบาลีในรตนสูตร เป็นตัวอย่างประเด็นปัญหาการวิเคราะห์รูปศัพท์ ฉันทลักษณ์และความหมายตามกรอบการวิเคราะห์ และทำ

	การวิเคราะห์โดยอาศัยกลุ่มคำภีร์สหทวิเสส ๓. นำเสนอผู้เชี่ยวชาญ เพื่อตรวจสอบความถูกต้องด้านเนื้อหาแล้ว เรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา
ได้อะไรมาบ้าง	ผลการศึกษา พบว่า ๑. จากการศึกษาประวัติความเป็นมาและความสำคัญของรัตนสูตร พบว่า คำว่า รตน มีปรากฏความหมายอยู่ ๓ อย่าง คือ มาตราวัด แก้วแหวนเงินทอง และ ความประเสริฐ แต่ใน รตนสูตรอันเป็นพระปริตรที่นิยมสวดในงานมงคลต่าง ๆ โดยชื่อและความหมายตามที่ปรากฏ หมายถึง พระรัตนตรัย คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า และพระสงฆ์เจ้า ซึ่งเป็นรัตนอันประเสริฐ เพราะนำพาให้เกิดความยินดีปราโมทย์แก่ผู้พบเห็น นอกจากนั้น คำว่า รตน นี้ ยังเป็นชื่อของสิ่งที่ทำให้งมงาย มีค่ามาก ชั่งไม่ได้ เห็นยาก และเป็นของบริโศกใช้สอยของผู้สูงส่ง ดังที่พระอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ว่า “วัตถุใดทำให้เกิดความยำเกรง มีค่ามาก ชั่งไม่ได้ หาดูได้ยาก เป็นของใช้ของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม เพราะเหตุนั้น วัตถุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า รัตนะ” แต่ในรตนสูตรนี้ หมายถึงพระพุทธรูปพจน์ที่กล่าวถึงคุณของพระรัตนตรัย คือ พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ และพระสงฆ์คุณ รตนสูตรปรากฏอยู่ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะและ ขุททกนิกาย สุตตนิบาต และอรรถกถา ในขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ และ ขุททกนิกาย สุตตนิบาต ได้พรรณนาแสดงประวัติความเป็นมาว่า ณ กรุงเวสาลินครหลวงแห่งแคว้นวัชชี ได้ประสพภัยพิบัติอย่างร้ายแรง ๓ ประการในคราวเดียวกัน คือ ๑. ทุพภิกขภัย ข้าวยากหมากแพง ๒. อมรสภัย ฤดูฝนปีศาจทำร้าย ๓. โรคภัย เกิดโรคระบาดคร่าชีวิตผู้คน ชาวเมืองวัชชีได้กราบทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าไปกรุงเวสาลี และพระพุทธเจ้าก็ทรงรับนิมนต์เพราะทรงเห็นว่า หากพระองค์เสด็จไปกรุงเวสาลี ประโยชน์ ๒ อย่างจักเกิดขึ้น คือ พระองค์จะแสดงรัตนสูตรในสมาคมนั้น เป็นเหตุให้ชาววัชชีได้ดวงตาเห็นธรรมบรรลุผลเป็นอันมาก และอีกประการหนึ่งคือ ภัยพิบัติทั้งหลาย จะสงบลงเพราะการเสด็จไปของพระองค์ เมื่อถึงกำหนดวันเวลาตามที่ได้ทรงรับนิมนต์ พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปประทับยืนที่ประตูพระนครเวสาลี รับสั่งให้พระอานนทเถระเรียนรัตนสูตร มีเนื้อความกล่าวสัจจะอันอาศัยคุณพระรัตนตรัยเพื่อกำจัดอุปัทวันตรายทั้งหลายภัยพิบัติทั้งปวง พระอานนทเถระเที่ยวทำการประพรมน้ำพระพุทธมนต์ไปทั่วกรุงเวสาลีแล้วได้มาเฝ้าพระพุทธองค์ ณ ที่นั้น ชาวพระนครเวสาลีที่หายป่วยติดตามพระเถระมาเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ด้วยเป็นจำนวนมาก ที่ประชุม นั้นได้กลายเป็นมหาสมาคม พระพุทธเจ้าได้ตรัส รตนสูตรซ้ำในมหา

	สมาคมนั้น เมื่อจบเทศนา อุปัฏฐิตายทั้งหลายภัยพิบัติทั้งปวงได้สงบลง ความสุขสวัสดิ์แผ่ไปทั่วแคว้นวัชชี แม้เหล่าเทวดามีพระอินทร์เป็นประธาน รวมถึงเหล่านาคราชทั้งหลายก็พากันทำการสักการะพระพุทธรูปเจ้าเป็นจำนวนมาก เหตุการณ์ที่พระพุทธรูปเจ้าตรัสตรนสูตรและเสด็จเข้าสู่สำนักพิภพนี้เกิดขึ้นในระหว่างพรรษาที่ ๒ หลังการตรัสรู้ อรรถกถาขุททกนิกาย สุตตนิบาต กล่าวว่า ครั้นพุทธานุภาพ ได้มีการประชุมใหญ่อย่างไม่เคยมีปรากฏมาก่อน ๓ ครั้งเท่านั้น คือ (๑) ยมกปาฏิหาริย์สมาคม ได้แก่ การชุมนุมใหญ่ในคราวที่พระพุทธรูปเจ้าทรงแสดงยมกปาฏิหาริย์ (๒) เทโวโรหนสมาคม ได้แก่ การชุมนุมใหญ่คราวที่พระพุทธรูปเจ้าเสด็จลงจากการจำพรรษาที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ (๓) คังโคโรหนสมาคม ได้แก่ การชุมนุมใหญ่ในคราวที่พระพุทธรูปเจ้าเสด็จลงแม่น้ำคงคา สมัยที่กรุงเวสาลีเกิดภัยพิบัติร้ายแรงครั้งนี้ เพราะฉะนั้น รตนสูตรจึงเป็นพระสูตรที่พระพุทธรูปเจ้าทรงรับสั่งให้พระอานนทเถระสวดเป็นองค์แรก มีอานุภาพในการขจัดปัดเป่าภัยพิบัติทั้งหลายให้อันตรธานหายไปสิ้นอย่างฉับพลัน และเกิดความสุขสวัสดิ์ ผู้วิจัยจึงสรุปได้ว่า รตนสูตรหรือรตนปริตร เป็นพระพุทธรูปพจน์ที่ว่าด้วยคุณค่าและอานุภาพของพระรัตนตรัย คือ พระพุทธรูป พระธรรม และพระสงฆ์ เป็นพระสูตรที่พระพุทธรูปเจ้าประทานแก่ชาวเมืองเวสาลี เมื่อคราวประสพวิฤตการณ์ต่าง ๆ เนื้อความกล่าวถึงคุณของพระรัตนตรัยอันเป็นที่พึงทางใจอันเกษม และเน้นคุณธรรมที่สามารถน้อมมารำลึกถึงและปฏิบัติตามได้ คือลดละกิเลสให้จางคลายไปโดยลำดับ โดยนำเอาพระคุณที่อยู่ในพระรัตนตรัยมาเป็นแนวทางและเป้าหมายในการปฏิบัติ เช่น สมาธิ คุณอันยิ่งใหญ่ของพระพุทธรูปเจ้าและการปฏิบัติตนของพระสงฆ์อันเรียบง่าย ไม่มีบาปให้ปกปิด รตนสูตรพระพุทธรูปพจน์นี้แสดงให้เห็นว่า ชีวิตที่มีคุณค่าตามหลักพระพุทธศาสนานั้นต้องลงมือปฏิบัติด้วยตนเอง โดยมีแก่นแท้อยู่ที่การจัดความเห็นแก่ตัวลงโดยลำดับจนหมดสิ้นไป จึงจะเข้าถึงพระนิพพานอันเป็นคุณค่าสูงสุดได้ ๒. จากข้อมูลที่ได้ศึกษาประวัติความเป็นมาคัมภีร์บาลีกลุ่มสัททวิเสสอันเป็นคัมภีร์พื้นฐานการศึกษาพระไตรปิฎก พบว่า มีความจำเป็นอย่างมากที่จะต้องศึกษาหลักภาษาให้เข้าใจอย่างละเอียดลึกซึ้งตามคัมภีร์หลักกลุ่มสัททวิเสสให้ครบถ้วนเสียก่อน คำว่า สัททวิเสส แปลว่า ไวยากรณ์พิเศษ คือ กลุ่มไวยากรณ์ภาษาบาลีที่เป็นหลักสำคัญในการศึกษาเรียนรู้และวินิจฉัยคัมภีร์หลักธรรมในพระไตรปิฎก ความจริง ชื่อว่า สัททวิเสส คือ กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์เป็นหลัก แต่ยังมีคัมภีร์อื่นที่ว่าด้วยหลักภาษาซึ่งไม่จัดเป็นไวยากรณ์ เมื่อรวมกลุ่มคัมภีร์ทั้งหมดที่เป็นหลักในการศึกษา

	พระไตรปิฎก อาจแบ่งออกได้ ๔ ประเภท คือ ๑) กลุ่มคัมภีร์ที่เป็น ไวยากรณ์แสดงหลักภาษา มีคัมภีร์กัจจายณะ เป็นต้น ๒) กลุ่มคัมภีร์ พจนานุกรมศัพท์ มีคัมภีร์อภิธานปทีปิกา เป็นต้น ๓) กลุ่มคัมภีร์ฉันท ลักษณะ กฎเกณฑ์วางคำครูและลหุเป็นแบบต่าง ๆ มีคัมภีร์วุตโตทัย ฉันทโหมัญชรี เป็นต้น ๔) กลุ่มคัมภีร์อสังการ มีการตกแต่งเสียงและความหมายให้ภาษามีความไพเราะ มีคัมภีร์สุโธธาสังการ เป็นต้น คัมภีร์กัจจายณะ เป็นคัมภีร์สหาวาเสสที่เก่าแก่ที่สุด เป็นผลงานของพระมหากัจจายณะเถระ ผู้เป็นเอตทัคคะ ประกอบด้วยปฏิสัมภิทา ๔ มีความเป็นเลิศในการขยายความย่อ ดังมีหลักฐานปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาขุททกนิกาย อปาทาน ข้อความตอนหนึ่งว่าพระมหากัจจายณะได้กล่าวปกรณทั้งสาม คือ คัมภีร์ กัจจายณะ คัมภีร์มหานิรุตติ และเนติปกรณ และมีข้อความตอนหนึ่งใน คัมภีร์จูฬคันถวงศ์ว่า พระมหากัจจายณะ ชาวชมพูทวีปซึ่งเป็นบุโรหิตของ พระเจ้าจันชปชโชติ ในกรุงอุชเชนี แคว้นอวันตี เห็นโทษแห่งกามทั้งหลาย ละเพศฆราวาสบวชในพระศาสนาของพระศาสดา แต่งคัมภีร์ ๖ คัมภีร์ คือ กัจจายณะ มหานิรุตติ จูฬนิรุตติ เนติปกรณ เปฏโกปเทศ และวณณนิตติ คัมภีร์กัจจายณะมีทั้งหมด ๖ กัณฑ์ รวมเป็น ๖๗๓ สูตร คัมภีร์ปทฺฐปสัทธิ เป็นคัมภีร์ที่นำสูตรของคัมภีร์กัจจายณะมาเรียงลำดับใหม่ให้ประกอบรูป ศัพท์ง่าย มีคำสรุปสูตรอย่างเป็นระบบ มีลำดับบทที่เรียกว่า ปทมาลา ซึ่ง ส่งผลให้คัมภีร์นี้เป็นตำราเรียนง่าย คัมภีร์นี้เป็นผลงานของพระพุทธรูปียะ ชาวแคว้นโจฬะแถบอินเดียใต้ จึงปรากฏนามว่า “โจฬียพุทธรูปียะ” แต่ง ขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖ คัมภีร์อภิธาน เป็นคัมภีร์ประเภทพจนานุกรมศัพท์บาลี และมีคัมภีร์ที่สำคัญ ๆ อธิบาย ขยายความเพิ่มเติม เช่น อภิธานปทีปิกาฎีกา อภิธานปทีปิกาสุจิ อภิธานปทีปิกานิสสยะ เป็นต้น เป็นคัมภีร์ที่แสดงนามบัญญัติของเนื้อหา ทั้งในโลกสวรรค์ โลกมนุษย์ และโลกบาดาล เป็นผลงานของพระโมคคัล ลานมหาเถระ ราชบัณฑิต ณ วัดมหาเชตวัน เกาะลังกา ราวพุทธศตวรรษ ที่ ๑๖-๑๗ ในรัชสมัยของพระเจ้า ปรักกมพาหุที่ ๑ คัมภีร์อภิธาน ถือว่า เป็นคัมภีร์ที่มีคุณค่าด้านภาษาศาสตร์ที่สามารถให้ความรู้ต่อการ ศึกษา ทางภาษาศาสตร์เพราะเป็นแหล่งรวมของ “พจน์” หรือคำพูดต่าง ๆ ที่ ปรากฏอยู่ในปัจจุบันซึ่งเป็นสิ่งที่อนุชนจะต้องศึกษาและให้ความสำคัญกับ การศึกษาในเชิงภาษาศาสตร์ด้วย คัมภีร์อภิธาน แบ่งออกเป็น ๓ กัณฑ์

	ใหญ่ คือ ๑. สัคคกัณท์ แสดงชื่อศัพท์ที่มีความหมายเหมือนกันไว้เป็นกลุ่มเดียวกัน เช่น ศัพท์ที่เป็นพระนามของพระพุทธเจ้า ชื่อพระนิพพาน พระอรหันต์ และโลกสววรรค์ เป็นต้น ๒. ภูกัณท์ แสดงศัพท์ที่เป็นชื่อของสถานที่ พื้นดิน ภูเขา ต้นไม้ แม่น้ำ และลำธาร เป็นต้น แบ่งออกเป็น ๗ วรรคย่อย คือ ๑) ภูมิวรรค แสดงชื่อศัพท์เกี่ยวกับแผ่นดิน ๒) ปุรวรรค แสดงชื่อศัพท์เกี่ยวกับเมืองและประเทศ ๓) นรวรรค แสดงชื่อศัพท์เกี่ยวกับคน ๔) จตุพพรรณวรรค แสดงชื่อศัพท์เกี่ยวกับวรรณะ ๕) อรัญญวรรค แสดงชื่อศัพท์เกี่ยวกับป่าไม้ ๖) เสลวรรค แสดงชื่อศัพท์เกี่ยวกับภูเขา ๗) ปาतालวรรค แสดงชื่อศัพท์เกี่ยวกับโลกบาดาล ๓. สามัญญกัณท์ แสดงนามศัพท์และคุณศัพท์สามัญทั่ว ๆ ไป มีความดีงาม ความประเสริฐ การกระทำ เป็นต้น รวมทั้งศัพท์ที่เป็นนิบาตบทและอุปสัคตบท แบ่งออกเป็น ๔ วรรคย่อย คือ ๑) วิเสสยาธินวรรค แสดงศัพท์ที่เป็นบทวิเสสนะที่เกี่ยวข้องกับลิงค์ทั้ง ๓ ๒) สังกัณณวรรค แสดงศัพท์เบ็ดเตล็ดทั่วไป ๓) อนเกตถวรรค แสดงศัพท์ที่มีความหมายหลายอย่าง ๔) อพยยวรรค แสดงความหมายของอุปสัคและนิบาต ในกัณท์ใหญ่ทั้ง ๓ นั้น ที่ประกอบด้วยวรรคย่อย มีภูมิวรรค และปุรวรรค เป็นต้น เมื่อรวมกับปณามคาถา ปฏิญญาคาถา ปริภาสาคาถา และนิคมณคาถา ทั้งหมดแล้ว มีจำนวนทั้งสิ้น ๑,๒๒๑ คาถาด้วยกัน คัมภีร์ฉันทลักษณะ ภาษาบาลีที่นำมาจัดการศึกษาอยู่จนถึงปัจจุบัน คือ คัมภีร์วุตโตทัยอันเป็นฉันทลักษณะบาลี เป็นคัมภีร์แสดงฉันทลักษณะบาลี ว่าด้วยกฎระเบียบในการวางศัพท์ที่เป็นครูและลูก เป็นแบบต่าง ๆ ในการประพันธ์ที่เป็นร้อยกรอง ที่เรียกว่าปัชชะ โดยอาศัยคัมภีร์วุตตรัตนนาถเป็นหลัก และเป็นฉันทลักษณะบาลีฉบับแรกที่เป็นที่นิยมศึกษาท่องจำมากที่สุด เป็นผลงานของพระสังฆรักขิตะ พระเถระชาวสิงหลในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ ท่านดำรงสมณศักดิ์ที่มหาสามี (สมเด็จพระสังฆราช) เป็นผู้เชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมและภาษาบาลีสันสกฤต มีเกียรติศักดิ์เลื่องลือและเป็นพระราชครูของพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) ท่านมีชีวิตรอยู่จนถึง พ.ศ. ๑๗๘๗ ในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๓ ท่านพักอยู่ที่วัดเขามะเดือ (อุทุมพรคิริวิหาร) ณ เมืองซัมพูโทนิ เนื้อหาที่เป็นหลักในคัมภีร์วุตโตทัย มีคาถาแสดงไว้ ๑๐๘ ชนิดกับฉันท ๑๗ ประเภท แบ่งออกเป็น ๖ ปริจเฉท คือ ๑. สัณญูปริภาสานิเทศ ว่าด้วยชื่อและกฎทั่วไป มี ๑๖ คาถา ๒. มัตตาวุตตินิเทศ ว่าด้วยคาถามาตรภาพฤติ มี ๒๙ คาถา ๓. สมวุตตินิเทศ ว่าด้วยสมคาถา มี ๖๑ คาถา ๔. อัทรสมวุตตินิเทศ ว่าด้วยอัทรสมคาถา มี

	๑๑ คาถา ๕. วิสมวุดติ-นิเทศ ว่าด้วยวิสมคาถา มี ๑๑ คาถา ๖. ฉับปัจจยวิภาค ว่าด้วยนัย ๖ อย่าง มีปัตถารนัยเป็นต้น มี ๙ คาถา ข้อความส่วนใหญ่ในคัมภีร์เป็นทั้งสูตรและอุทาหรณ์ในคาถาเดียวกันมีคาถาทั้งหมด ๑๓๗ บท แสดงหลักการประพันธ์ประเภทร้อยกรองที่เรียกว่าปัชชะ ประกอบด้วยคาถา ๒ ประเภท คือ ๑.มาตราพฤติ คือ คาถาที่นับมาตราแต่งโดยกำหนดมาตราในแต่ละบาทคาถา มีทั้งหมด ๒๖ คาถา คืออริยาชาติ ๖, คีติชาติ ๔, เวตาลียชาติ ๙ และมัตตาสมกขาติ ๗ ๒. วรรณพฤติ คือ คาถาที่นับพยางค์ แต่งโดยกำหนดพยางค์ในแต่ละบาทคาถา มีทั้งหมด ๘๒ คาถา คือ สมคาถา ๖๑, อัธสมคาถา ๑๑, วิสมคาถา ๑๐ คัมภีร์อสังการ เป็นคัมภีร์ที่แสดงหลักการแต่งเสียงและความหมายให้ภาษามีความไพเราะ โดยเฉพาะคัมภีร์สุโธราสังการ อันเป็นผลงานของพระสังฆรักขิตะ เป็นพระเถระชาวลัทธิ ผู้ดำรงตำแหน่งมหาสามี (สมเด็จพระสังฆราช) และเป็นพระราชครูของพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ ท่านเป็นผู้เชี่ยวชาญพระปริยัติธรรมทางด้านภาษาบาลีและสันสกฤต มีเกียรติศักดิ์เลื่องลือในสมัยราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ (พ.ศ. ๑๖๙๖ – ๑๗๒๙) มีชีวิตอยู่จนถึง พ.ศ. ๑๗๘๗ ในรัชสมัยพระเจ้าวิชัยพาหุที่ ๓ ท่านก้อยู่ที่อุทุมพรคิริวิหาร เนื้อหาของคัมภีร์ประกอบด้วยหลักการตกแต่งภาษาเพื่อให้ไพเราะชวนให้น่าฟัง เสนาะโสตทั้งอรรถและพยัญชนะ บทประพันธ์ จำแนกออกเป็น ๓ ประเภท คือ ๑. ปัชชะ ร้อยกรอง หรือคาถา เช่น มงคลสูตรเป็นต้นที่แต่งด้วยคาถาล้วน ๆ ๒. คัชชะ ร้อยแก้ว ความเรียง เรียกว่าจุนญะบ้างที่ไม่มีคาถา ๓. วิมิสสะ บทประพันธ์ผสมกันทั้งร้อยกรองและร้อยแก้ว เช่น ธัชคสูตรเป็นต้นอสังการ หมายถึง เครื่องตกแต่งบทประพันธ์ จำแนกเป็น ๒ ประเภท โดยถือเอาศัพท์และความหมายของศัพท์เป็นเกณฑ์ คือ ๑. สัททาสังการ การตกแต่งเสียง ๒. อัธทาสังการ การตกแต่งความหมาย ดังนั้น ในการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรตนสูตรอันเป็นพระพุทพจน์ประเภทปัชชะ-ร้อยกรอง จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องศึกษาค้นคว้าให้เข้าใจในคัมภีร์บาลีกลุ่มสัททาสังการ เพื่อเป็นเครื่องมือในการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีต่อไป ๓. จากการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรตนสูตรตามแนวคัมภีร์สัททาสังการด้านหลักภาษา พจนานุกรม ฉันทลักษณ์ และอสังการ พบว่า ด้านหลักภาษา มีคำศัพท์ที่สำเร็จรูปมาจากคำนาม คือบทที่ประกอบวิภัตินาม มี นามนาม คุณนาม สรรพนาม สมาส ตัทธิศ และกิตก์ รวมถึงบทนิบาตด้วย ได้แก่บทเหล่านี้ คือ ยานิ อธิ ภูตานิ สมากตานิ ภูมมานิ วา อนุต-

	ลิกเข สพเพ ภูตา สุมณา อโณปี สกุกจจํ ภาสิตํ ตสฺมา หิ เมตตํ มานุสฺยา ปชาย ทิวา จ รตโต เย พลี เน อปปมตฺตา ยํกิญจิจิ วิตตํ หุริ สคฺเคสุ ยํ รตนํ ปณฺีตํ น โน สมํ ตถาคเตน อิทมปิ พุทฺเธ เอเตน สจฺเจน สุวตฺติ ขยํ วิวรคํ อมตํ สกฺขมฺนี สมาหิโตเตน ฌมฺเมน สมํ ฌมฺเม พุทฺธเสฏฺโฐ สุจฺจี สมาธิมา- นนฺตริกญฺญํ สมาธินา สโม ปุคฺคลา อฏฺฐสฺตํ ปสฺสฺฐา จตฺตาริ เอตานิ ยุคานิ เต ทกฺขิณฺเอยยา สุกตสฺส สาวกา เอเตสุ ทินฺนานิ มหปฺผลานิ สํฆे สุปฺป- ยุตฺตา มนฺสา ทพฺเพน นิกฺกามิโน โคตมสาสนมฺหิ ปตฺติปตฺตา วิกฺขย ลทฺธา มุธา นิพฺพุติ ภฺยขมานา ยถา อินฺทขีโล ปจฺวี สีโต จตฺพุภฺมิ วาเตหิ อสมป- กมฺปิโย ตถา อุปมํ สปปุริสํ โย อริยสจฺจานิ อเวจฺจ อริยสจฺจานิ คมภีร- ปญฺเณน สุเทสิตานิ อปี ภูสฺสปมตฺตา ภวํ อฏฺฐมํ สห เอว อสฺส ทสฺสน- สมฺปทาย ตโย สุ ฌมฺมา ขหิตา สกฺกายทิกฺกุสี วิจิกิञฺจิตํ สีลพฺพตํ จตฺตหิ อปาเยหิ วิปฺปมุตฺโต ฉ อภิจฺจานานิ อภพฺพ กาทู โส กมฺมํ ปาปกํ กาเยน วา จาย อุท เจตฺสา ตสฺส ปฏฺิจฺจนฺทาย อภพฺพตา ทิกฺกุสฺสทสฺส วุตฺตา วนปฺปคฺคฺมเพ ผุสฺสสิตคฺเค คิมฺหาน- มาเส ปจฺมสมฺมํ คิมฺहे ฌมฺมวํรํ นิพฺพานคามิํ ปรมํ หิตาย วโร วรญฺญ วรโท วราทโรนฺนุตฺโตโร ชีณํ ปุราณํ นวํ สมภวํ วิวรตฺตจิตฺตตายติเก ภวสมฺมํ ชีณพีชา อวิรุฬฺหิฉนฺทา อีรา อโย ปทีโป ตถาคตํ เทวมนุสฺสบุชิตํ พุทฺธํ ฌมฺมํ สํฆํ และคํากิริยาที่สำเร็จรูปมาจากกิริยาอาชยาค ประกอบด้วย บทเหล่านี้ คือ ภวนตฺตํ สฺขณฺตํ นิสาเมถ กโรถ หรณฺติ รกฺขถ อตฺถิ โหตุ อชฺฌมคฺคา ปริวณฺณเย อากุ วิขฺขติ โหนฺติ ลียา วทามิ ปสฺสติ วิภาวณฺติ อาทียณฺติ ภวนฺติ กโรติ อเทสยิ นิพฺพนฺติ นมสฺสาม ด้านพจนานุกรมศัพท์ มีศัพท์ที่ปรากฏในรตนสูตร ตั้งแต่ศัพท์ที่หมายถึง พระรัตนตรัย อมนุษย์ มนุษย์ และศัพท์ธรรมะ ประกอบด้วยศัพท์เหล่านี้ คือ รตน-ศัพท์ มีความหมาย ๓ อย่าง คือ (๑) มาตราวัด (๒) แก้วแหวน เงินทอง และ (๓) ความเป็นผู้ประเสริฐ ซึ่งคำว่า รตน ในรตนสูตรนี้ หมายถึงผู้ประเสริฐ คือ พระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ พุทฺธ-ศัพท์ที่ หมายถึงพระพุทธเจ้า มี ๓๒ ศัพท์ และศัพท์ที่หมายถึงพระพุทธเจ้าองค์ ปัจจุบัน มี ๗ ศัพท์ ฌมฺม-ศัพท์ มีความหมาย ๑๘ อย่าง สํฆ-ศัพท์ มี ความหมาย ๒ อย่าง คือ (๑) หมายถึง พระสงฆ์ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมาย เดียวกัน ๕ ศัพท์ และ (๒) หมายถึง หมู่, คณะ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมาย เดียวกัน ๒๙ ศัพท์ ที่หมายถึง อมนุษย์ มีเทวดา เป็นต้น มีศัพท์ที่ใช้ใน ความหมายเดียวกัน ๑๔ ศัพท์ ศัพท์ที่หมายถึงกำหนดอมนุษย์ ๘ จำพวก ศัพท์ที่หมายถึง มนุษย์-บุคคล-สัตว์ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๖ ศัพท์ และศัพท์ที่หมายถึง บุคคล-สัตว์ อีก ๑๓ ศัพท์ ศัพท์ที่หมายถึง บัณฑิต มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๒๕ ศัพท์ ศัพท์ที่หมายถึง ความ

	ประเสริฐ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๒๖ ศัพท์ ศัพท์ที่หมายถึง บาป-ความชั่ว มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๑๒ ศัพท์ ศัพท์ที่หมายถึง ภาสิต-คำพูด มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๑๓ ศัพท์ ศัพท์ที่หมายถึง จิตใจ มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๖ ศัพท์ และศัพท์ที่หมายถึง พระนิพพาน มีศัพท์ที่ใช้ในความหมายเดียวกัน ๔๖ ศัพท์ ด้านฉันทลักษณ์ มีปรากฏฉันทประเภติฎฐฎาฉันท ๑๑ พยางค์ ๓ ประเภท คือ ๑. อินทรวีเชียรคาถา ว่า อินทาติกา ตา วชิรา ชคา โค คาถา ที่มี ต ต ช คณะ และ ครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า อินทรวีเชียร (หรือ) ชื่อว่า วชิรคาถาที่มี อินท ศัพท์อยู่หน้า ๒. อุเปนทรวีเชียรคาถา ว่า อุปาติกา สาวชตา ชคาโค คาถาที่มี ช ต ช คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า อุเปนทรวีเชียร (หรือ) ชื่อว่า วชิรา คาถาที่มี อุป ศัพท์อยู่หน้า ๓. วิธังกมาลาคาถา ว่า วิธังกมาลา ตโย ตา ครุ เทว คาถาที่มี ต คณะ ๓ คณะ และครุ ๒ พยางค์ ชื่อว่า วิธังกมาลา และชคตีฉันท ๑๒ พยางค์ ๒ ประเภท คือ ๑. วังสฎฐฎคาถา ว่า วทนติ วังสฎฐมิท ชตา ชรา คาถาที่มี ช ต ช ร คณะนี้ ท่านกล่าวว่า วังสฎฐะ ๒. อินทรวงศ์คาถา ว่า सा อินทวसा खु यत्तु ता चरा คาถาที่มี ต ต ช ร คณะ ชื่อว่า อินทรวงศ์ โดยแท้ ด้านอลังการ เฉพาะที่น่าเสนอ มีปรากฏสัททาลังการ ๕ อย่าง ประกอบด้วย ๑. ปสาทคุณ รสคำกระจ่างชัดเจน มี ๒ อย่าง คือ ก. วางบทสัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน ข. มีเนื้อความชัดเจนอ่านแล้วเข้าใจง่าย ๒. มธรรตาคุณ รสคำมีเสียงอ่อนหวาน ในคาถานี้เป็น ปทาสดติมธรรตา คือมีเสียงคล้องจองกันโดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณ หรือมาตราเหมือน กันไว้ใกล้กัน ๓. สมตาคคุณ รสคำมีความสม่ำเสมอในการเลือกอักษรมาเรียงลำดับมี ๓ อย่าง คือ ก. เกวลมทุสมตา มีพยัญชนะเสียงอ่อน (สิถิล) ฐานเดียวกันจำนวนมาก ข. เกวลมทุฐฐสมตา มีพยัญชนะเสียงแข็ง (ธนิต) ฐานเดียวกันจำนวนมาก ค. มิสสกสมตา มีพยัญชนะสิถิลและธนิตผสมกัน ๔. สุขุมาลตาคุณ ความนุ่มนวลชัดเจน มี ๒ อย่าง คือ ก. สัทสุขุมาลตาคุณ รสความนุ่มนวลชัดเจน เพราะมีพยัญชนะสิถิลจำนวนมาก, ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนลั่น ๆ โดยมีธนิตอักษรอยู่บ้าง และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิ, สมาส และสังโยคที่ประกอบไว้ไม่ดี ข. อตถสุขุมาลคุณ รสความนุ่มนวลชัดเจน เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม ๕. อตถพยัตติคุณ รสคำที่มีความหมายชัดเจนโดยศัพท์และเนื้อความ ไม่ทำให้ตีความหมายได้หลายอย่าง เพราะปราศจากพยางค์กณโฑที่ก่อให้เกิดสับสน ทำให้ผู้ฟังสามารถเข้าใจได้ทันที คือไม่ใช่ศัพท์ที่ยาก (มีบทสมาสที่ยาว) และมีความหมายหลายนัย มี ๒

	อย่าง คือ ก. สัทธัตถพัตติคุณ อรรถพัตติคุณโดยศัพท์ ข. อรรถัตถพัตติคุณ อรรถพัตติคุณโดยอรรถ
เอาไปใช้อย่างไร	๑. กิจกรรมด้านการเรียนการสอนในสถาบันการศึกษา ในการศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในรตนสูตรครั้งนี้ ได้ทำการศึกษาวิเคราะห์บทในพระไตรปิฎกซึ่งนำมาพิมพ์เป็นหนังสือที่ใช้เป็นแบบเรียนหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวงของคณะสงฆ์ไทยเป็นหลัก และหนังสือบทสวดมนต์ - คัมภีร์ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ และขุททกนิกาย สุตตนิบาต ได้นำพระคาถาในรตนสูตรทั้ง ๑๘ คาถามาทำการวิเคราะห์ตามหลักคัมภีร์สัทททวิเสส เริ่มตั้งแต่คาถาที่ ๑ ยานีธ ภูตานี สมาคตานี ภูมมานิ วา ยานี ว อนตลิกเข เป็นต้น ซึ่งการวิเคราะห์บทเหล่านี้ จะเป็นตัวอย่างศึกษากรณีการวิเคราะห์บทบาลีโดยใช้สูตรไวยากรณ์เป็นตัววินิจฉัยความถูกต้อง ๒. กิจกรรมด้านวิชาการ ปัจจุบันมีปรากฏในหนังสือบทสวดมนต์สำหรับพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชนทั่วไปที่จะต้องทราบความเป็นมาและความสำคัญของรตนสูตร ซึ่งนำมาจากพระไตรปิฎกบาลี ดังนั้น ในรายงานวิจัยนี้ จึงได้ทำการวิเคราะห์และวินิจฉัยบทบาลีเหล่านี้ โดยใช้หลักไวยากรณ์จากคัมภีร์สัทททวิเสส มีคัมภีร์ไวยากรณ์ พจนานุกรม วุตโตทัยและสุโขธาลังการ
ใช้แล้วเกิดประโยชน์อะไรบ้าง	๑. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ที่จัดการเรียนทางด้านพระพุทธศาสนาและภาษาบาลีสามารถนำชุดความรู้ที่เกิดจากการวิจัย คือ คัมภีร์ที่เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์บทบาลี แนวทางการวิเคราะห์บทบาลีในพระไตรปิฎก และบทบาลีในคัมภีร์หลักสูตรการศึกษานำไปสำหรับกำหนดเป็นนโยบายในการจัดทำและพัฒนาหลักสูตรการเรียนการสอนในมหาวิทยาลัย ๒. แม่กองบาลีสนามหลวง และสำนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสนามหลวงของประเทศ สามารถนำชุดความรู้จากการวิเคราะห์บทในคัมภีร์หลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรม คือ คัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถา กำหนดให้นักเรียนมีการศึกษาวิเคราะห์โดยใช้หลักฉันทลักษณ์และคัมภีร์ไวยากรณ์สัทททวิเสส ๓. นักวิชาการและบุคคลทั่วไป สามารถนำองค์ความรู้ที่ได้จากการวิเคราะห์บทบาลีพระไตรปิฎก หลักฉันทลักษณ์ และหลักไวยากรณ์บาลีนำไปใช้ได้อย่างถูกต้องไม่ผิดพลาดคลาดเคลื่อน

ประวัติผู้วิจัย

พระราชวชิรดิลก, ดร. (กิตติวัฒน์ กิตติวฑฒโน, พลวัน)

PHRARAJVACHIRADILOK, DR.

๑. ชื่อ-นามสกุล : พระราชวชิรดิลก (กิตติวัฒน์ กิตติวฑฒโน, พลวัน)
๒. การศึกษา :เปรียญธรรม ๙ ประโยค
พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๓. ตำแหน่งทางวิชาการ : อาจารย์
๔. ผลงานทางวิชาการ : -
๕. สถานที่ทำงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษา
พุทธโฆส นครปฐม

พระเมธีวรญาณ (สายเพชร วชิรเวที, หงส์แพงจิตร)

PHRAMETHEEVORAYAN, DR.

๑. ชื่อ-นามสกุล : พระเมธีวรญาณ (สายเพชร วชิรเวที, หงส์แพงจิตร)
๒. การศึกษา :เปรียญธรรม ๙ ประโยค
พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๓. ตำแหน่งทางวิชาการ : อาจารย์
๔. ผลงานทางวิชาการ : -
๕. สถานที่ทำงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษา
พุทธโฆส นครปฐม

พระมหาสุรชัย วราสโก (บุรณะวังศิลา)
PHRAMAHASURACHAI VARASAPO, DR.

๑. ชื่อ-นามสกุล : พระมหาสุรชัย วราสโก (บุรณะวังศิลา)
๒. การศึกษา : เปรียญธรรม ๗ ประโยค
 พุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
 ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวรรณคดีสันสกฤต
 มหาวิทยาลัยบาณารัสฮินดู
 ศิลปศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระเวทศึกษา
 มหาวิทยาลัยสัมปยุตตานันท์สันสกฤต
๓. ตำแหน่งทางวิชาการ : อาจารย์
๔. ผลงานทางวิชาการ :
 ๑. งานหนังสือ
 -กาดนตรวยาकरणม (กาดันตรไวยาकरण)
๕. สถานที่ทำงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษา
 พุทธโฆส นครปฐม

พระมหาสมลักษณ์ คณธสาร (แซ่เฮ้ง)
PHRAMAHASOMLAK KHANTHASARO, DR.

๑. ชื่อ-นามสกุล : พระมหาสมลักษณ์ คณธสาร (แซ่เฮ้ง)
๒. การศึกษา : เปรียญธรรม ๙ ประโยค
 ดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๓. ตำแหน่งทางวิชาการ : อาจารย์
๔. ผลงานทางวิชาการ :
 ๑. งานหนังสือ
 -อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี (แปล)
 -อภิธัมมวาทาร (แปลและอธิบาย)
 -สังจสังเขป (แปลและอธิบาย)
 -พระอภิธรรมเป็นพระพุทฺทพจน์และประวัติคัมภีร์สัททาวิเสส
 -พระปริตรธรรม (แปล) ฯลฯ
๕. สถานที่ทำงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษา
 พุทธโฆส นครปฐม

พระมหาภูมิจาย อคฺคปณฺโณ (มกรพันธ์)
PHRAMAHAPUMCHAI AKKHAPANYO, DR.

๑. ชื่อ-นามสกุล : พระมหาภูมิจาย อคฺคปณฺโณ (มกรพันธ์)
๒. การศึกษา : เปรียญธรรม ๙ ประโยค
 พุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์
 มจร วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
 พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาชีวิตและความตาย
 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
 พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
 มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
๓. ตำแหน่งทางวิชาการ : อาจารย์
๔. ผลงานทางวิชาการ :
 ๑. บทความวิชาการ
 -สัมมนา : บริบทและนัยของภาษาบาลีในสังคมปัจจุบันที่เปลี่ยนไป
๕. สถานที่ทำงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษา
 พุทธโฆส นครปฐม

พระมหาโกมล กมฺโล (แก้วดิ่ง)
PHRAMAHAKOMON KAMALO

๑. ชื่อ-นามสกุล : พระมหาโกมล กมฺโล (แก้วดิ่ง)
๒. การศึกษา : เปรียญธรรม ๘ ประโยค
 พุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์
 มจร วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
 ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาสันสกฤต
 มหาวิทยาลัยศิลปากร
๓. ตำแหน่งทางวิชาการ : อาจารย์
๔. ผลงานทางวิชาการ :
 ๑. บทความวิชาการ
 -สัมมนา : บริบทและนัยของภาษาบาลีในสังคมปัจจุบันที่เปลี่ยนไป
 ๒. งานหนังสือ
 -รู้ศัพท์ รู้ธรรม
๕. สถานที่ทำงาน : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษา
 พุทธโฆส นครปฐม